Varujan VOSGANIAN

Cartea șoaptelor

POLIROM

Table of Contents

Varujan Vosganian

Cartea şoaptelor

Roman

Polirom 2009

Lector: Ştefan Agopian
Redactori: Magdalena Popescu Bedrosian, Bianca Burţa-Cernat

www.polirom.ro

Editura POLIROM
ISBN 978-973-46-0887-4
ISBN eBOOK: 978-973-46-2103-3

Cuprins

„Noi nu ne deosebim prin ceea ce suntem, ci prin morţii pe care fiecare îi plânge”

a spus bunicul meu Garabet.

Unu

Eu sunt mai ales ceea ce n-am putut împlini.

Cea mai adevărată dintre vieţile pe care le port, ca un mănunchi de şerpi înnodat la un capăt, e viaţa netrăită. Sunt un om care pe acest pământ am trăit nespus. Şi care tot pe atât n-am trăit.

Părinţii mei sunt vii. Înseamnă că eu nu sunt, încă, născut pe de-a-ntregul. Ei mai rotunjesc câte puţin la umerii mei colţuroşi. Mai toarnă suflet în pieptul meu, care îşi schimbă conturul, aşa cum amforele bătrânilor greci luau forma vinului care se îngroşa înăuntru. Mai netezesc la chipul meu arămiu.

Pentru că nu sunt încă născut pe de-a-ntregul, moartea e încă departe. Sunt atât de tânăr, încât aş putea s-o iubesc, ca pe o femeie frumoasă.

Primul meu învăţător a fost un înger bătrân. Cel care ne-ar fi privit de departe, în fundul curţii, ar fi văzut un copil aşezat la poalele unui nuc uriaş. De fapt, eu şedeam la picioarele îngerului aceluia bătrân, care era învăţătorul meu. Umbra lui mirosea a iod şi degetele mele, scriind, se pătau cu umbrele lui, ca sângele închegat. Încât nu mai ştiam a cui rană era, a mea sau a lui.

De la el am învăţat că numele nu-ţi este de niciun folos. Chiar şi pe al meu, să îl scriu fără majusculă, ca pe numele unui copac sau al unei jivine. Vorbeam între noi fără cuvinte şi era bine, ca atunci când alergi desculţ prin iarbă. Nu rămân urme, de aceea mersul prin iarbă e fără de păcat. Aruncam sandalele şi alergam pe câmpul de la marginea oraşului. Umbra lui se aşternea peste a mea şi eram fericiţi.

Într-o zi, îngerul bătrân a dispărut. Am privit nedumerit nucul, trunchiul lui gros, frunzele mustoase. Pe crengi au coborât păsări. Toamna, vântul a scuturat crengile şi nucile au căzut pe pământ. Le-am spart coaja şi le-am mâncat. Erau gustoase. Am mâncat din trupul lui. De atunci nu l-am mai căutat pe îngerul bătrân. A rămas numai mirosul de iod şi, câteodată, mai văd urmele negre-verzui pe degete. Semn că dedesubt carnea este încă nevindecată.

Focşaniul copilăriei mele era un oraş cu străzi largi şi case impunătoare. Pe măsură ce creşteam, străzile se îngustau şi casele se piperniceau. Aşa fuseseră dintotdeauna, de fapt, dar ochiul meu de copil le dădea, ca, de altfel, întregii lumi, dimensiuni enorme doar pentru mine. Ar trebui ca la temelia caselor şi în stâlpii prispei să nu se pună grinzi de lemn uscat, ci trunchiuri vii. Astfel, casele ar creşte odată cu oamenii, lumea nu s-ar micşora şi timpul nu s-ar scurta.

Puţine lucruri se schimbaseră de la Al Doilea Război încoace. Mahalaua noastră, din răsăritul oraşului, avea străzile nepietruite şi trotuarele aşijderea, deosebindu-se de stradă printr-o bordură de piatră, înaltă de-o palmă. Gardurile erau din lemn, uneori proaspăt vopsite. Cel mai adesea, şipcile erau inegale şi bătute unele peste altele în cuie, nevopsite sau date cu var. La poalele gardurilor creştea romaniţă. Florile ei mici şi parfumate le culegeam spre toamnă. Bunica le punea în curte, la uscat, pentru ceaiurile tămăduitoare de peste iarnă. Aşa cum făcea şi cu jumătăţile de caise, vara, şi, ceva mai târziu, cu prunele şi cu feliile de măr. Fructele uscate ţineau de foame, căci se mestecau îndelung. Şi, dacă aveai răbdare să le mesteci destul, căpătau gust de carne.

Strada noastră era scurtă. Avea numai zece case şi, la colţ, zidul unei fabrici de gheaţă, căreia îi ziceam „Frigorifer”. Numele străzii era 6 Martie 1945. Pe plăcuţă era adăugată o explicaţie: „Instaurarea primului guvern democrat”. După Revoluţia din 1989, când celor de la primărie guvernul de la 1945 nu li s-a mai părut tot aşa de democrat, numele străzii a fost schimbat în Jilişte, din motive pe care nu le cunosc. Am expediat pe vremea aceea o scrisoare acasă. A ajuns după câteva luni. Poşta o trimisese mai întâi, aşa cum i se păruse la îndemână, tot în judeţul Vrancea, dar în satul Jilişte. Sângele curge mai încet decât timpul. De aceea, deprinderile se dezmeticesc mai greu. Mult mai inspirată se dovedise o altă denumire, la câteva colţuri de stradă mai încolo: strada Revoluţiei. După 1989 numele acela a rămas neschimbat. Fiecare se gândise la revoluţia care îi fusese lui pe plac.

Când ploua, pe strada noastră se adunau pârâiaşe care se scurgeau unul în altul. Aflasem cuvântul care numea albiile acelea şi unde, când era arşiţă, pământul devenea fin ca o pulbere. Albiile se numeau rigole. Cojile de nucă erau corăbiile de pe pârâiaşele repezi din rigolă. Îndesam în ele nămolul cald ca aluatul, în care înfigeam pene de curcan ţinând loc de catarg.

Rareori treceau maşini. Veneau, însă, căruţe cu bidoane de aluminiu pline cu lapte. După colţ era un centru de colectare şi prelucrare a laptelui. Se aşezau la rând, fiecare cu bidoanele lui. Ne căţăram pe capetele de osie şi făceam ceva drum cocoţaţi aşa. Câte un căruţaş, mai ţâfnos că nu i-au ieşit socotelile la lapte, ne ardea câte un bici pe spinare. Săream din căruţă, iar el chiuia şi-şi îndemna caii.

Pe vremea aceea nu erau blocuri în oraş, iar casele cu etaj le numărai pe degete. Cu etaj şi mansardă fuseseră magazinele evreieşti de pe Strada Mare. La cutremurul din 1940 caturile de sus se prăbuşiseră, iar magazinele se chirciseră şi se strânseseră unele într-altele.

Oamenii din cartierul nostru erau săraci. Nici noi nu prea aveam cu ce să ne lăudăm, doar că părinţii mei erau oameni cu carte, ingineri. Ziarele veneau rar, ştirile le aflam de la jurnalul de cinema şi de la difuzor, o cutie galbenă care bâzâia de pe perete buletine de ştiri, muzică folclorică şi coruri patriotice. Când doamna Maria, vecina de vizavi, şi-a cumpărat televizor, a fost mare eveniment pe strada noastră. Televizorul, marca

Rubin, era, ca mai toate lucrurile pe vremea aceea, rusesc. Avea ecranul cât o farfurie. În serile calde, doamna Maria îl scotea în curte şi fiecare venea cu scaunul de-acasă. Adormeam repede, ghemuit în scaunul meu, dar mă simţeam mândru ca un om mare. Ce am văzut treaz de la un capăt la altul, căci se transmiteau la prânz, au fost înmormântările. A lui Leontin Sălăjan, ministru al Armatei, apoi a lui Gheorghe Gheorghiu-Dej. Ore în şir, mahalaua s-a uitat, mai degrabă curioasă decât îndurerată, la cortegiul funerar, bând ţuică şi comentând ca la fotbal. Asemenea înmormântări erau cam rare, după gustul bunicului meu Garabet şi, mai ales, după cel al cumnatului său, Sahag Şeitanian. Altminteri, nu se întâmpla mai nimic în mahalaua noastră.

Între timp, au dispărut focurile. S-au retras zumzăind în firele electrice, s-au ascuns prin pereţi, s-au îngropat în pământ. Dar, în copilăria mea, focurile ieşeau mereu la iveală. Flacăra jucăuşă a lumânării sau cea liniştită a lămpii cu gaz. Pâlpâirea roşiatică a jarului din sobă. Focul de sub cazanul în care bolborosea magiunul. Sau cel de sub cazanul înnegrit în care fierbea smoala pentru cartoanele de pe acoperişuri ori se topea untura pentru săpunul de rufe. Flacăra înecăcioasă a frunzelor arse, primăvara. Nopţile erau pe atunci mai lungi şi mai bogate, lumina mai puţină şi umbrele mai vii. În jocul umbrelor proiectate pe pereţi, multe fantasme păreau aievea. Focul era o făptură vie, se aşeza lângă noi la masă, ni se prelingea cu umbrele lui pe umeri, ne lungea feţele şi ne adâncea privirile. Multe poveşti, de pe pereţii aceia mişcători, după ce le ascultam, se repovesteau singure. De aceea, copilăria mea a fost mai slobodă şi mai bogată. Chiar şi morţilor le era mai bine aşa.

Alte însoţitoare ale copilăriei mele au fost mirosurile. Dintre toate simţurile, mirosul este cel mai încărcat de memorie. E destul să deschizi o uşă prin care pătrunde un iz familiar şi toate întâmplările legate de senzaţia aceea îţi revin în minte. O viaţă întreagă ar putea fi descrisă prin aromele ei. Tot aşa ar putea fi povestită şi copilăria mea.

Întâi de toate, mirosul aluatului cald. Dacă ar fi să-mi concentrez toată copilăria într-o singură formă a materiei, aş spune „aluat”. Anume, aluatul cald din castronul bunicii. Creştea de seara până dimineaţa ca o fiinţă vie. Eram fascinat. Şi atât de legat de viaţa care creştea în el, încât simţeam că fiecare mişcare a mâinilor care îl frământau îl doare. Mă liniştеam doar atunci când o vedeam pe bunica Arşaluis, Aurora pe româneşte, şi pe sora ei, Armenuhi, întinzându-l şi mângâindu-l, până când se prefăcea în foi subţiri. Femeile aşterneau cearşafuri netede pe paturi, pe mese, peste care întindeau foile subţiri de aluat pentru baclava.

În nopţile acelea, dormeam îngrămădiţi pe canapele. Foile nu trebuiau stânjenite de nici o mişcare şi de nici un zgomot. Treceam printre ele cu băgare de seamă şi vorbeam în şoaptă. Din când în când, bunica se trezea şi, la lumina lămpii cu gaz, le ungea cu ulei amestecat cu ou. Dimineaţa,

uscate ca nişte plăcuţe de argilă şi foşnind a fân de peste an, erau aşezate una peste alta. Între ele, se presăra miez pisat de nucă şi, deasupra, se turna sirop cald. Marginile se tăiau, aşa încât foile să ia forma tăvilor care se rumeneau încet în cuptor. Duminică, la prânz, bunicul Garabet tăia baclavalele cu un cuţit lung şi împărţea, măsurat, la fiecare.

Acelaşi cuţit era folosit la tăiatul cărnii uscate de vită, căreia îi spuneam, pe turceşte, *pastârma*. Carnea se agăţa de streaşina casei, s-o usuce vântul şi s-o îndulcească lumina. „Dintre toate, spunea bunicul, cel mai bun e gustul vântului. Trebuie să ştii cum să-l laşi să pătrundă în mâncare.” Carnea uscată se punea la muiat într-o pastă care se chema *cemen,* trimisă tocmai de la Erevan. Bunicul lua cuţitul şi tăia prima felie. Ieşeam în curte şi priveam prin felia de carne roşiatică. „Nu se vede luna”, spuneam. Iar bunicul: „Nu e bine”. Ascuţea cuţitul pe piatră umezită şi tăia altă felie. Carnea subţire, străpunsă de razele lunii, căpăta o culoare gălbuie. „Acum se vede”, spuneam. „E bine, socotea bunicul. Lumina şi vântul sunt cele mai gustoase, luate împreună. Aşa fructul e bine copt şi carnea se taie cum trebuie.”

Mirosul fructelor umplea toată casa. Mai ales de Anul Nou, când la armeni e încă postul Crăciunului şi se fierbe în crătiţi mari *anuş-abur*. Care în traducere ar însemna„supă dulce”. E un fel de colivă, numai că în grâul fiert se amestecă tot felul de fructe: smochine, curmale, stafide, nuci, portocale. Şi, deasupra, se cerne o pudră de scorţişoară.

Apoi mirosul cotloanelor. Locuri ascunse, umbroase ori la vedere, dar care se deschid rar şi, mai îmbietoare, locurile interzise. Fără cotloane de cotrobăit, copilăria e lipsită de noimă. Numai ceea ce e ascuns merită cu adevărat să se vadă. Mirosul cotloanelor se însoţeşte cu liniştea, care are şi ea mirosurile ei. Mai întâi, dulapurile de haine sub care şedeau, împăturite, plăpumile şi saltelele. În dulapul bunicii se păstrau numai hainele grele, paltoanele, mirosind a naftalină, dintre care unele fuseseră chiar ale străbunicii mele, Heghine Terzian. Din hainele străbunicului nu se putuse păstra nimic, totul rămăsese pe o stradă din Constantinopol, de unde soarele se vedea apunând peste Bosfor. Fugiseră într-o noapte, cu hainele de pe ei şi cu nişte boccele în care adunaseră la repezeală câteva lucruri mai uşor de vândut. Se zvonea că în port, la Pera, acostase un vapor care primea refugiaţi armeni. La urcarea pe punte, în mijlocul mulţimii buimace şi temătoare, străbunicul meu a căzut în genunchi, apoi s-a prăbuşit cu faţa în jos, de mână cu cele două fete. L-au întors, i-au închis ochii şi i-au descleştat mâinile. L-au vegheat, găsind te miri pe unde un capăt de lumânare. Nu a fost singurul care şi-a dat sufletul în învălmăşeala şi spaima de atunci. Înainte de a ajunge la Constanţa, căpitanul a dat ordin ca toţi morţii să fie aruncaţi în mare. Aşa s-a făcut că Marea Neagră a devenit mormântul mişcător al străbunicului Baghdasar Terzian.

Era, apoi, dulapul cu cărţi. Bunicul Garabet cunoştea mai toate alfabetele: latin, chirilic, grecesc şi arab. „Ca să nu greşeşti, spunea. Alfabetul e începutul, de-asta îi şi spune alfabet. Poţi începe de oriunde, cu condiţia să

poţi descurca începutul.” Bunicul meu a descurcat începuturile, dar a încurcat sfârşiturile. Pe patul de moarte, noi, copiii, am fost chemaţi să-l vedem. N-am înţeles ce spunea. Părea liniştit şi vorbea cu înţelepciune. Dar nu puteam să înţeleg. Pe urmă, tata mi-a explicat că bunicul ne vorbise amestecând limbile: persana, araba, turca, rusa şi armeana. Toate tărâmurile cunoscute în copilărie şi în adolescenţă înviaseră în el. Aşa cum, grăbindu-te la plecare, înşfaci lucrurile care îţi cad în mână, tot aşa şi el, vorbind înainte de plecarea de pe lumea aceasta, înşfăcase, la întâmplare, cuvintele.

La fel şi cărţile. Erau cărţi în turcă, cu caractere vechi, orientale, manuale de desen în engleză şi vechi ediţii Larousse. Bunicul răsfoia deseori o carte splendidă, în limba germană, despre covoare. „Covoarele noastre, îmi spunea, sunt ca Biblia. Găseşti totul în ele, de la începuturi şi până azi.” Căutam amândoi înfăţişările lumii. „Aici e ochiul lui Dumnezeu”, ghiceam şi bunicul Garabet încuviinţa. „Iar ăsta e un înger.” „Nu e înger. E bătrân, trebuie să fie un arhanghel. Poate Rafail, el e cel mai bătrân dintre toţi.” Aş fi vrut să-i spun de îngerul bătrân din curte, care mirosea vara a iod şi iarna îşi spăla picioarele desculţe în zăpadă. Am înţeles, însă, că oamenii care nu şi-au putut trăi fără spaime copilăria nu avuseseră cum să întâlnească îngeri bătrâni. Şi bunicul ajungea la pagina de care era cel mai mândru: covorul ţesut de el însuşi. Covorul acela fusese aşternut în camera noastră, a copiilor, iar acum se află în camera fetiţei mele, Armine. „E important, zicea bunicul, să ai deasupra capului un acoperiş zdravăn şi sub picioare un covor gros.” Covorul nostru persan era îndesat, lucrat de mână, cu multe noduri. „Un covor trebuie să fie atât de gros, explica bunicul, încât atunci când îl faci sul să atârne cât un trunchi de copac de aceeaşi grosime.” Covorul nostru a trecut prin istorie şi nu oricum. În august 1944, în oraşul Focşani au intrat armatele sovietice. Trei ofiţeri au fost încartiruiţi la noi acasă. Au băut toată noaptea şi s-au îmbătat criţă. Bunicul meu şi cumnatul lui, Sahag Şeitanian, soţul mătuşii Armenuhi, au stat până în zori treji şi la pândă, sărind ori de câte ori vreunul dintre ruşi arunca mucul aprins pe covor. Printre ghionturi şi sudalme, Garabet şi Sahag au adunat toate chiştoacele. Abia dacă au rămas două-trei semne care se mai văd şi astăzi. Bunicul avea o viziune de-a dreptul kantiană despre lume: acoperişul deasupra capului, altarul în faţa ochilor şi covorul moale sub picioare.

Nu puteam citi toate cărţile din casă. Dar le ştiam după miros. Bunicul Garabet mă învăţase să cunosc cărţile astfel. O carte bună miroase într-un anume fel. Legată strâns în chingile ei de piele, miroase aproape omeneşte. Mă surprind uneori, prin librării, adulmecând cărţile. „Parcă aş fi orb”, ziceam. „Şi ce dacă, ridica din umeri bunicul Garabet. Din tot ce eşti, ochii sunt cel mai puţin ai tăi. Lumina e ca o pasăre care îşi pune ouăle în cuib străin.”

Am înţeles cărţile mai întâi pipăindu-le şi mirosindu-le. Nu eram singurul. Printre file vedeam uneori o gânganie roşiatică. „N-o omorî, mă oprea bunicul. E scorpionul de cărţi. Fiecare lume trebuie să aibă vietăţile ei.

Cartea e şi ea o lume. Vietăţile sunt sortite să se hrănească cu păcatele şi greşelile lumii. Aşa şi scorpionul ăsta: îndreaptă greşelile din cărţi.” Multă vreme nu l-am crezut. Acum, însă, povestitorul sunt eu, un fel de scrib care vrea să îndrepte greşelile vechi. Sunt, aşadar, un scorpion de cărţi.

Şi apoi, celălalt miros, care mi-a dus copilăria departe, printre mirodeniile Orientului: aroma cafelei. Meşteşugul acesta bunicii mei îl aduseseră din Anatolia natală. Făceau cafeaua firesc, aşa cum meşteşugarul ştie după gust dacă lutul e bun sau nu de modelat. O făceau cu distincţie, dispreţuitori faţă de cei care beau cafeaua fără a-i şti rosturile.

Întâi de toate, bunicii mei nu cumpărau cafeaua prăjită sau – Doamne fereşte! – măcinată. Aveam o tingire de cupru, înnegrită de atâtea prăjeli. Capacul avea un mecanism anume, pus în mişcare cu ajutorul unei manivele, şi care făcea prăjitul boabelor cât mai uniform. Operaţiunea aceasta, la foc mic, dura cam un ceas. Tot ce căpătam noi, copiii, erau boabele prăjite. Le sugeam ca pe nişte bomboane şi, când gustul se pierdea, le sfărâmam între dinţi şi le mestecam.

Urma râşnitul. Văd şi astăzi, prin colecţiile snoabe, asemenea râşniţe, cilindrice, cu capac ţuguiat, aurite şi cu arabescuri, puse laolaltă cu alte obiecte devenite inutile, cum ar fi samovarele sau fiarele de călcat cu cărbuni. În copilăria mea, râşniţa era un membru al familiei. Râşnitul dura mult. Bătrânii se adunau deja în curte. Bunica punea perne moi pe băncile de lemn, cu braţe de fier forjat. Râşneau pe rând, numărând în gând până la o sută. Cel care râşnea nu se amesteca în vorbă, ca să nu piardă şirul. Dacă intervenea totuşi, însemna că era lucru serios. Parcă-i văd sub caisul din curte: bunicul Garabet Vosganian, tacticos, cu privirea lui de risipitor peste lume, Sahag Şeitanian, cumnatul lui, mai neastâmpărat şi cârcotaş, Anton Merzian, cizmarul, care spunea mereu aceeaşi poveste despre răpirea soţiei lui, Zaruhi, de la părinţii ei din Panciu. Drumul de douăzeci de kilometri, până la Focşani, făcut călare cu vreo patruzeci de ani în urmă, căpăta pentru povestitor măreţia fugii în Egipt. O înflorea de fiecare dată, pentru că Zaruhi, surdă ca lemnul, nu avea cum să-l contrazică. Era apoi Krikor Minasian, celălalt cizmar de pe Strada Mare, cu care Anton Merzian se afla într-o competiţie crâncenă. Pe urmă, Ohanes Krikorian şi Arşag, roşcovanul, clopotarul bisericii armeneşti, vânătorul de păsări. Şi, de jur împrejurul lor femeile, grăsuţe, ţinându-şi mâinile în poală şi mirosind a odicolon. Arşaluis, bunica mea, sora ei Armenuhi, apoi Paranţem, Zaruhi, Satenig.

Râşnitul dura cam o mie şi cinci sute de învârteli. Râşniţa se încălzea. Până ce n-o mai poţi ţine în mână, spunea bunicul. Până ce cafeaua se face ca nisipul, adăuga. Dar asta numai când Sahag Şeitanian nu era de faţă. Lui nu-i plăcea nisipul.

Uneori, primeam şi eu râşniţa să învârt la manivelă. Alama se înfierbânta şi, prin încheieturi, răzbătea mirosul cafelei. Din când în când, bunicul îşi presăra în palmă câte puţin, adulmecând, cu aerul pe care îl au detectivii, când preţuiesc captura de narcotice. Adesea, bunicul mai poruncea câte o

tură şi bătrânii se supuneau, pentru ca pulberea frumos mirositoare să fie cât mai fină.

Urma fiertul cafelei. Ibricul era tronconic şi avea gura strâmtă. „Ca să se înghesuie aburii şi să şuiere, spunea bunicul. Cu cât aburii se înghesuie mai tare, cu atât fiertura e mai plină de gust.” Când şi când, conţinutul se amesteca. Exista un tipic şi-n asta: ibricul sta pe foc până ce lichidul ameninţa să dea în clocot. Atunci, caimacul era luat cu linguriţa şi pus într-una din ceşti. Apoi, ibricul se întorcea pe flacără. Şi iar, până ce cafeaua dădea de atâtea ori în clocot câte ceşti erau pregătite. Îmi plăcea să stau lângă bunicul când fierbea cafeaua. Era îndemânatic şi înţelept. Cele mai năstruşnice lucruri mi le spunea atunci. „În timp ce faci cafeaua, zicea, poţi să spui orice îţi trece prin cap. Totul se iartă. Cine se adună în jurul cafelei n-are voie să se certe. Pe urmă, treaba lui.” Era clipa lui de libertate. Semăna, atunci, cu îngerul meu bătrân.

Acum, despre ceşti. Ca multe alte obiceiuri uitate, s-a dus şi acesta, al băutului cafelei. Astăzi se bea din tot felul de ceşti, adesea chiar din căni mari, de apă. Se bea ness, care nu lasă zaţ, necum să aibă caimac. „Caimacul, explica bunicul, mestecând cu linguriţa, e blazonul cafelei.” Scaunele nu mai sunt moi, aşezate în cerc, pregătite de taifas. Oamenii îşi beau cafeaua dis-de-dimineaţă, încă nedezmeticiţi din somn şi fără chef de vorbă. Iar pentru mulţi, cafeaua e doar un pretext să mai tragă din ţigară.

Ceştile de cafea erau mici, frumos colorate şi de acelaşi fel cu farfuria. Ibricului i se zicea pe turceşte *gezve*, iar ceştii *fingean*. Tot instrumentarul purta nume turceşti şi chiar cafelei îi spuneau uneori pe turceşte, *khaife*. Probabil că bunicilor mei, văzând aceleaşi lucruri, pe vremuri, la bătrânii lor, pe malul Bosforului ori al Eufratului, amintirile şi cuvintele li se amestecaseră.

Bătrânii din copilăria mea îşi beau cafeaua pe la şase după-amiază. Ceremonialul preparării îndruma deja conversaţia pe o cale domoală. Îşi făceau niţel loc între perne. Beau cafeaua fără grabă, sorbind zgomotos şi plescăind satisfăcuţi. Era clipa când, în ciuda pribegiilor, a amintirilor însângerate şi a timpului care trece, lumea părea neschimbată şi tihnită, iar sufletele împăcate.

Bunicul îşi lua vioara şi cânta, până când zaţul se usca în ceşti, imaginând tot felul de cărări întortocheate. Bunica nu ghicea în cafea, deoarece bunicul spunea că ce e scris trebuie oricum să se întâmple. Iar necazurile sunt date pe lume, precum iarba sau ploaia. Şi, dacă încerci să ocoleşti necazurile prevestite, ele tot se întâmplă, numai că le arunci pe umerii altora. Şi atunci, pe lângă câte înduri, de ce să-ţi iei un păcat în plus?

Acum, trebuie să spun câteva cuvinte despre celălalt bunic, din partea mamei, Setrak Melichian. Era un om bun şi vesel. Atât cât i-a dat viaţa, să fie bine primit. Atât cât i-a luat, să fie bun luat. Iar dacă i-a luat mai mult decât i-a dat, cine să mai socotească? Ridica din umeri, pocnea din palme şi râdea înainte. Precum Eschil pe câmpul de luptă de la Salamina. Asta era

filosofia lui, mai presus de vremuri şi oameni. Altminteri, numai dând piept cu propriile amintiri, şi-ar fi pierdut minţile.

Familia mamei era originară din Persia. Cel dintâi strămoş identificabil fusese un fel de prinţ, al cărui domeniu se întindea la răsărit de lacul Urmia, în ţinuturile de azi ale Tabrizului. I se spunea Melic, ceea ce în limba persană înseamnă „prinţ”. De acolo vine şi numele de familie al mamei: Melichian, adică de-ai lui Melic.

Prinţul Melic s-a împotrivit turcilor până când, înţelegând că lupta era fără izbândă, şi-a luat familia şi avutul şi s-a strămutat în munţii Karabaghului, mai spre miazănoapte. Şi iarăşi, împins de năvălitori, s-a aşezat pe platourile muntoase din jurul Erzerumului. Povestea asta e veche de trei sute de ani şi mai bine. Melic a avut şapte băieţi. Laolaltă cu familiile lor, au întemeiat o aşezare care s-a numit Zakar.

Bunicul Setrak se juca cu mine. Legam noduri pe sfoară şi socoteam. Uneori, îmi închipuiam sfoara ca pe o funie groasă, atârnând de un clopot. Putea s-o legene vântul sau braţul vreunui călător singuratic. Atunci, clopotul ar fi bătut. Aşa mi-am închipuit întotdeauna clopotul, ca pe glasul cel mai potrivit al neamului meu. Fiecare nod, strâns ca un pumn, ar fi fost unul dintre strămoşii mei. Funia era, de fapt, un şirag de pumni încleştaţi. Apoi întocmeam, împreună cu bunicul Setrak, letopiseţul. Primul era Melic, socoteam. Nodul cel mai apropiat de clopot. Aşa de aproape încât clopotul suna uneori ca un cal în galop. Următorul ar fi fost stră-străbunicul meu Haciadur. Un om semeţ şi bogat, care descindea în Constantinopol călare. Negustorii îl cunoşteau şi îl pofteau înăuntru. Bunicul povestea despre serviciul de ceai, din argint, cu toarte aurite, pe care trei generaţii l-au folosit şi despre privirea uluită a negustorului când a văzut că un singur om poate avea atâta bănet asupra lui. Altminteri, străbunul Haciadur era un om cumpătat. Deşi erau din stirpe aleasă, neamurile Melichienilor se mulţumeau cu viaţa aspră de păstori.

Străbunicul meu, David Melichian, a fost un om cu carte. Făcuse şcoală la Constantinopol, la Robert Collège. Scria poezii şi avea o caligrafie atât de frumoasă, încât veneau la el oamenii din satele din jur şi chiar din Erzerum, să le scrie învoielile. David Melichian a fost conducătorul ţinutului, cam ceea ce ar fi un primar de astăzi. Când au venit ienicerii, în primăvara lui 1915, l-au băgat într-o casă căreia abia începuseră să-i înalţe zidurile şi l-au omorât, lovindu-l cu pietre. Aşa au fost ucişi fruntaşii armeni şi în alte părţi. Pesemne că tocmai de aceea bunicii pomeneau nu atât despre cer, cât despre acoperiş atunci când denumeau laturile lumii. Un copil fără părinţi e precum o casă fără acoperiş. Nimic nu e mai rău decât o casă neacoperită. Pe acolo poate să vină moartea.

Bunicul Setrak nu-şi cunoştea cu exactitate anul naşterii. Ţinea doar minte că se născuse pe vremea secerişului şi asta i se părea de ajuns. Mai târziu, atunci când anii au început să capete înţeles pentru el, avea să spună că s-a născut odată cu secolul. Era mai uşor de numărat.

Fuseseră cinci fraţi: doi băieţi şi trei fete. Macruhi, cea mai mare, se măritase la Erzerum. Apoi Harutiun, Maro, bunicul şi cea mai mică, Satenig. Macruhi a murit în timpul masacrelor. Soldaţii turci s-au retras într-o noapte, lăsând bandele kurde să prade convoiul cu deportaţi, spre drumul Alepului. Macruhi şi soţul ei au fost măcelăriţi. De pruncul lor nu s-a mai ştiut nimic.

Melichienii au refuzat să se alăture convoaielor ce porneau spre Deir-ez-Zor, iar când soldaţii au înconjurat satul, Maro a fost luată, împreună cu alte fete. Într-o noapte a reuşit să fugă şi, până să prindă de veste păzitorii ei, s-a aruncat de pe stânci, în apele Eufratului. În amintirea ei, bunicul a botezat-o pe fiica lui cea mare cu acelaşi nume, Maro.

Bunicul se afla la Erzerum, la nişte rude, împreună cu bunica lui, soţia lui Haciadur. Când s-au întors, au văzut satul arzând. Iar Harutiun, fratele mai mare, le-a ieşit în drum, povestind ce grozăvii se petrec acolo. Bunica lor i-a îndemnat să fugă, prea bătrână ca să-i poată urma. S-au ascuns în pădure. Dar, prea neîndemânatici s-o facă aşa cum trebuie, au fost prinşi. Partea asta bunicul n-o povestise decât o singură dată în viaţă. O ştim de la vărul Khoren, care a aflat-o într-o împrejurare anume şi a povestit-o mai departe. Aşadar, căpetenia ienicerilor i-a adus în faţa lui şi le-a poruncit să îngenuncheze. A scos sabia şi l-a ucis pe Harutiun, fratele cel mare. În limba armeană Harutiun înseamnă înviere. Poate vreodată, cine ştie…

Apoi s-a apropiat de acela care avea să fie bunicul meu şi care plângea, cu ochii în pământ. L-a smucit de păr, până când flăcăul a fost nevoit să-l privească în faţă. „Uită-te bine!”, a poruncit căpetenia, îndreptându-i privirile către satul ce ardea la poalele colinei şi către leşul fratelui său. „Ştii cum mă cheamă?” Cu ochii înceţoşaţi de lacrimi, bunicul meu a făcut semn că nu. Căpetenia şi-a rostit numele şi l-a pus să-l repete. Apoi a adăugat: „Tu ai să trăieşti! Eşti destul de mare ca să înţelegi. Să spui la toţi ai tăi cine sunt eu şi ce ţi-am făcut, ţie şi neamului tău!”. Bunicului nu-i venea să creadă că o să scape cu viaţă. Abia după ce l-a lovit cu cizma de câteva ori, ca pe un câine de pripas, s-a îndepărtat, la început neîncrezător, apoi zbughind-o de-a dreptul pe picioarele lui tremurânde, dar iuţi, de băietan. Pe căpetenia aceea s-a răzbunat în singurul fel în care ar fi putut s-o facă. Nu l-a uitat, dar a tăcut întotdeauna în ceea ce priveşte numele lui.

Din satul lui nu s-a auzit să fi scăpat careva cu viaţă. Afară de sora lui cea mică, Satenig, pe care a căutat-o ani de zile, după ce ajunsese negustor la Craiova şi putea plăti pentru căutările prin orfelinatele congregaţiilor străine. A primit după mai mulţi ani un răspuns de la un orfelinat de fete, tocmai din Alep. A trimis banii pentru ea şi pentru ca cineva s-o însoţească. În port la Constanţa, ca să se convingă că bunicul meu e fratele ei şi să i-o încredinţeze, însoţitorul i-a pus, separat, să înşire numele bunicilor, părinţilor şi fraţilor lor. Era ca un pomelnic. Morţi cu toţii, într-o localitate de munte, lângă Erzerum. Dovedind că plângeau aceiaşi morţi, însoţitorul i-a încredinţat-o. Satenig s-a măritat mai târziu cu un negustor din Brăila. După război, a plecat în America şi a murit acolo. Eu n-o ştiu decât din poze.

Bunicul s-a ascuns pe unde a putut. Nişte turci cumsecade care îl cunoscuseră pe tatăl lui l-au adăpostit într-un grajd, lângă animale, şi l-au vindecat de tifos. Se îmbolnăvise pe drum, mâncând pe apucate, ca jivinele, şi dormind încovrigat de frig. Când s-a mai înzdrăvenit, turcii i-au dat merinde de drum şi un fes, să şi-l pună pe cap, ca să nu-l iscodească ochi străini. Bunicul a luat-o spre miazăzi, către muntele lui Moise, Musa Dagh, cum i se spune pe turceşte. Auzise că acolo vin vapoare franţuzeşti să-i preia pe armenii fugari. Mergea noaptea, ocolind drumurile, se ferea de galopul bandelor kurde şi de rutele convoaielor cu deportaţi, către deşerturile Mesopotamiei. Şi iarăşi, a povestit vărul Khoren cum bunicul şedea şi plângea, cu fesul în poală, privind apele Eufratului pe care pluteau cadavrele şi care deveniseră grele şi roşiatice, ca nişte cozi împletite, aşa cum trebuie să fi fost în vechime apa Vavilonului. „Nu ţi-ai aruncat fesul?" l-am întrebat, după ce bunica mea Sofia mi-a spus povestea plângerii de pe Eufrat. „De ce? m-a întrebat bunicul. Îl aveam de la nişte turci omenoşi şi, oricum, mă apăra de soare. L-am pus pe cap şi am mers înainte. Ce ştii tu? Trebuia să trăiesc." Pe urmă, bunicul s-a înţepat la un deget şi mi-a arătat bobul de sânge „Ia să te văd, poţi să faci la fel?" Mi-era frică, dar şi ruşine de frica mea. L-am lăsat, cu ochii închişi, să mă înţepe şi mi-am strâns degetul să nu mă doară. Atunci a ieşit la iveală bobul meu de sânge. „Eu sunt bătrân, iar tu eşti un copil. Dar uită-te că sângele e la fel de viu şi la tine, şi la mine. Asta e dragostea de viaţă." Bunicul voia uneori să-şi îndulcească amintirile şi de aceea vorbea într-un fel ciudat despre sânge. Era un filosof al sângelui. „Sângele e mai nesupus decât carnea, zicea. De-aia se spune glasul sângelui ori blestemul sângelui." Sau: „Când sângele oboseşte, îţi iei toiag. Altminteri, sângele e ca un toiag pe dinăuntru. Fiecare om se sprijină pe sângele lui". Altădată spunea: „Sângele se întoarce mereu ca un animal cu botul umed şi muşcă din tine. Nu se satură. Ferească Dumnezeu să se sature". Uneori mă îmbărbăta: „Nu uita, sângele tău e ca o sabie care se înfige în pământ". Probabil că ceva din el rămăsese pentru vecie pe malul Eufratului şi vorbea cu apele însângerate. Oamenii vorbesc adesea cu gândurile lor. Bunicul meu Setrak vorbea cu propriul lui sânge.

A ajuns prea târziu la poalele muntelui Musa. Luptele încetaseră şi vapoarele care îi salvaseră pe ultimii luptători de pe munte plecaseră de mult. Şi atunci, bunicul meu şi-a întors faţa de la mare şi a urcat iarăşi spre nord, către Rusia. Drum lung: Erevan, Tiflis, Rostov pe Don.

Mergea spre Europa. Acesta era obiceiul familiei, ca tinerii, precum altădată Petru cel Mare, să călătorească în Europa, unde să deprindă meşteşuguri, să înveţe cum să se poarte şi să vorbească europeneşte. Apoi, se întorceau acasă şi se însurau. Aşa reuşiseră să scape de măcel câţiva dintre verii lui mai mari, din stirpea Melichienilor: Oskian, Artur, Melcon, Calust, Nşan şi Khoren. Din scrisorile care se citeau, în vremurile liniştite, duminica la biserica din satul Zakar, bunicul meu aflase că aceştia au ajuns în România. Acum, mergea şi el într-acolo, spre apus. Între timp, lumea din

jurul lui se schimbase. Vedea soldaţi fără epoleţi târându-şi beteşugurile, grupuri răzleţe risipindu-se la auzul galopului poliţiei împărăteşti. Se apropia revoluţia rusească.

Printre convoaie de soldaţi, căruţe de târgoveţi şi bande de cerşetori, bunicul Setrak a ajuns la Odessa. Acolo s-a angajat la un bărbier armean care l-a primit ucenic, cu gândul să-i lase prăvălia şi să-l însoare cu fiică-sa. Bunicul mătura părul tăiat şi spăla prosoapele. Într-o zi, a venit un tânăr călare, şi-a priponit calul la uşă şi a intrat în prăvălie. Când bunicul a dat să-i pună ştergarul, privirile li s-au întâlnit în oglindă. Sunt lucruri pe care viaţa le potriveşte într-un fel care chiar şi pe ea o nedumereşte. Tânărul acela era tocmai vărul Khoren, trimis de ceilalţi veri să dea de urma neamurilor. Khoren n-a mai aşteptat bărbieritul. Şi-a smuls ştergarul, l-a luat pe bunicul de braţ şi i-a spus: „Un Melichian nu are voie să fie slugă la nimeni!”. L-a săltat în spate, pe cal, şi au pornit înapoi, spre Craiova. Căci între timp bunicul îi spusese, printre sughiţuri de plâns, că nu mai are rost să continue drumul spre răsărit, pentru că ceilalţi Melichieni sunt morţi. Chiar şi Satenig, spusese, fără să bănuiască întâlnirea de peste ani, din portul Constanţa. Atunci a povestit, singura oară în viaţa lui, despre moartea lui Harutiun, fratele cel mare.

Verii au pus mână de la mână şi l-au ajutat să-şi deschidă o prăvălie de coloniale. Apoi, bunicul a dezvoltat, prin munca lui, un lanţ de magazine. Şi-a construit două rânduri de case. În poze apare frumos îmbrăcat, poartă pălărie de pai, ceas cu lănţug şi papion. A înfruntat, cu aceeaşi seninătate, vicisitudinile istoriei. Fiindcă era apatrid, cu paşaport Nansen, liberalii i-au dat cu mare greutate autorizaţie de comerţ. Nişte legionari l-au crezut evreu şi, în timpul rebeliunii, era cât pe ce să-i dea foc la prăvălii. Comuniştii i-au luat tot şi abia a scăpat de puşcărie. Norocul lui a fost că pe vremea nemţilor trimisese pe gratis pâine prizonierilor sovietici, printre care se aflau şi câţiva armeni. Când Armata Roşie a ocupat Craiova, un ofiţer, fost prizonier la nemţi, şi-a adus aminte de el şi aşa a scăpat de închisoare. A dus-o cu chiu cu vai până la pensie, paznic de noapte la Liceul „Fraţii Buzeşti” şi apoi prin alte slujbe asemănătoare ce abia dacă te lăsau să nu mori de foame. Nu a duşmănit pe nimeni şi s-a împăcat mereu cu soarta care i-a fost dată. Era un bătrân voios şi înţelept, nu a făcut rău nimănui şi i-a iertat pe toţi cei care îi pricinuiseră necazuri.

În ultimii ani, la Craiova, viaţa lui era simplă. Dimineaţa, îl însoţeam în parcul dimprejurul bisericii Sfântul Dumitru. Jucau tabinet în patru. Unul dintre parteneri era dom’ Colonel, al cărui nume nu l-am ştiut niciodată. Dom’ Colonel venea cu haine elegante şi baston cu măciulie de argint. Stătuse mulţi ani în puşcărie, ca legionar. Ceilalţi doi, fălcoşi şi îmbrăcaţi în haine prea strâmte, erau tovarăşii Botrâncă şi Butnaru. Botrâncă se pensionase de la Sfatul popular, fusese unul dintre cei care puseseră la cale arestarea bunicului meu, cu ani în urmă. Acum, toţi laolaltă, comunist, legionar, comerciant şi proletar, jucau tabinet, discutau despre

medicamente şi despre vreme. Acesta era modul lor de a se împăca, peste ani, cu istoria. Tabinetul era tratatul lor de la Potsdam.

În rest, mai ales în zilele friguroase de iarnă, bunicul meu după mamă Setrak Melichian comunica cu lumea. Dimineaţa, la ora şase, asculta ştirile de la Radio Bucureşti. La ora unsprezece asculta Radio Moscova, în limba română. Înainte de masă, când îl nimerea, asculta Radio Tirana. Ăsta îl amuza cel mai tare. Pe la două şi jumătate asculta Vocea Americii în limba română şi apoi Radio Libertatea în limba armeană. După-amiază îl asculta pe Emil Georgescu la Europa Liberă, cu „Actualitatea românească”. Pe urmă, pe la şapte seara, asculta iarăşi Vocea Americii şi, ceva mai târziu, ştirile de la BBC. După zece noaptea, sorbind cu ochii întredeschişi din ceaiul de tei, asculta „O zi într-o oră”, la Radio Bucureşti. Apoi se întorcea şi-mi spunea: „Vezi? Totul e minciună!”. A doua zi o lua de la capăt. Şi râdea, pocnindu-şi palmele. Peste o istorie însângerată, chinuitoare şi duşmănoasă. Râdea.

A fost un om foarte sănătos. N-a supărat pe nimeni nici măcar cu bolile lui. A murit de frig, în iarna cumplită a lui 1985. Gazele abia pâlpâiau. Probabil că, din cauza frigului, sângele, bunul lui prieten, n-a mai avut puterea să curgă. Am ajuns la timp să-i iau din buzunar mătăniile din sâmburi de măsline şi să le ţin, de atunci, în buzunarul de la piept. Când l-am pus în coşciug, era uşor ca o pasăre.

CÂNTEC ALEATORIU. Bunicii mei, Garabet Vosganian şi Setrak Melichian, au înţeles din secolul lor doar cât e de greu să mori în acelaşi pământ din care te-ai născut. Bătrânii armeni ai copilăriei mele nu au avut niciun mormânt la căpătâiul căruia să stea şi să-şi plângă părinţii. Şi-au purtat mormintele cu ei, pe unde au rătăcit şi, aşa cum evreii îşi aşază chivotul şi fac în jurul lui templu, tot astfel, când poposeau, îşi descărcau mormintele de pe umeri şi acolo îşi făceau casă.

Îi simt adesea, acolo, în ceruri. Bunicul meu Garabet Vosganian, tacticos şi cu vorbe măsurate. Bunicul meu Setrak Melichian, zâmbind şi prefirându-şi mătăniile printre degete. Joacă *ghiulbahar*. „Zarurile trebuie bine amestecate în pumn, ca să ştie ce vrei de la ele, zice bunicul Garabet. Cu condiţia să ştii tu, mai întâi, ce vrei. Iacă-tă! se bucură. Unu-unu!” Bunicul Setrak nu se necăjeşte, râde şi se apleacă peste streşini. „Dacă ai dat unu-unu, iar o să fie război. Uite, colo, în depărtarea aceea.” Într-adevăr, de undeva, de jos, se zăreau urcând nişte fumuri întunecate. Bunicul Setrak suflă în pumn şi aruncă, mijindu-şi ochii după zaruri. „Şase-şase! râde, plesnindu-şi palmele. Vezi? spune, privind iarăşi în jos. Negurile s-au risipit. E pace.” „Trişezi, se încruntă bunicul Garabet. Data viitoare o să te pun să amesteci zarurile în ceaşcă.” „Mare brânză ai făcut! râde de el bunicul Setrak. Cinci-patru! N-ajunge nici de-un potop. Uite-aici! Şi se bosumflă. Trei-doi. Acum chiar că nu se întâmplă nimic. Nicio noutate!” „Ferească Dumnezeu de noutăţi”, zice bunicul Garabet. Setrak se holbează la zaruri.

„Asta ce mai e? Uite, au ieşit chipul meu şi al tău!” „Le-ai încurcat, zice Garabet, înţeleptul. Astea sunt zaruri vechi, ale altora. Dă-le înapoi.” „Cui să le dau? Suntem doar noi doi!” Bunicul Garabet ridică din umeri. „Asta e! Când mai cad la zar feţele noastre e degeaba, nu se pune. E rândul tău.” Şi joacă înainte, rânduind cu zarurile lor lumea, războaiele, naşterea, minunile şi, mai ales, calvarul.

Eram apărat, între înfăţişările focului, mirosurile copilăriei, copaci şi fantasme.

Şi, totuşi, vremurile erau tulburi. Uneori, bunicul Garabet şi vecinul nostru de curte, Sahag Şeitanian, vorbeau în şoaptă. Într-o zi, în curtea de peste drum, a apărut un bătrân pe care nu-l cunoşteam, Carol Spiegel. Un timp, bătrânul n-a ieşit decât în curte; şedea pe canapea, privind în gol. Apoi l-am văzut, printre şipcile gardului, cum vine până la poartă şi se uită în lungul străzii. Într-o dimineaţă, a ieşit să măture trotuarul de frunzele uscate. Şi peste alte câteva zile, dar pe înserat, s-a încumetat să bată şi la poarta noastră.

Nu ştiam ce e închisoarea. Abia mai târziu am înţeles explicaţia dată de bunicul şi care atunci îmi sunase ca un joc: „Puşcăria e acolo unde lumea celorlalţi e cât se poate de largă şi lumea ta cât mai mică cu putinţă.”

Carol Spiegel fusese ceea ce se cheamă un colaboraţionist. A lucrat la primărie în timpul războiului. Fiind neamţ, a slujit ca translator. Altminteri, staţionarea trupelor germane în oraş s-a desfăşurat în bună rânduială. Nemţii lăsau populaţia în pace, nu se îmbătau şi nu făceau gălăgie. Cu totul altfel a fost când au venit sovieticii. Fetele stăteau ziua zăvorâte în casă, iar cârciumarii îşi lăcătuiseră băutura.

Cât despre bombardamente, dimpotrivă. Cele ruseşti erau mai uşor de suportat. Dintre toate nenorocirile abătute în timpul războiului peste oraş, bunicii mei pomeneau mai ales de marele cutremur din 1940. Nu de bombardamente. „Ce rost avea să te ascunzi? întreba bunicul meu Garabet. Când veneau avioanele americane, stăteam liniştiţi. Ele căutau cazărmile nemţeşti de la şosea. Le bombardau cu atâta precizie, de-o parte şi de alta a drumului, încât le făceau una cu pământul, dar şoseaua rămânea neatinsă. Cât despre ruşi, iarăşi n-aveai de ce să te temi. Nu ştiu exact ce căutau ruşii, dar oricum, orice ar fi căutat, nu nimereau niciodată. Doar într-o seară, au căzut două bombe în mahalaua noastră. Niciuna n-a explodat. Prima s-a înfundat într-o curte, printre zarzavaturi, cealaltă a căzut peste o casă şi i-a găurit acoperişul. Omul a îngropat bomba, să nu se sperie copiii, şi şi-a reparat ţiglele.”

Bunicul trecuse prin amândouă războaiele. Nu luptase, dar le privise. Cei care luptaseră înţeleseseră mai puţin.

De aceea, bunicul Garabet povestea despre ele. În poveştile lui, învingătorii nu erau întotdeauna cei pe care îi ştiam din cărţi. „Nu te grăbi, spunea. Rareori cel care pare că a învins e adevăratul învingător. Iar istoria

au făcut-o învinşii, nu învingătorii. A învinge e, până la urmă, un fel de a ieşi din istorie.” Lua cartea cea mare. „Ăsta e Vartan Mamigonian. Şi aici e bătălia dintre armeni şi perşi, la anul 451, pe câmpia de la Avarair. Oştirea noastră a fost nimicită până la ultimul soldat. Perşii au zis, mulţumiţi, că e destul pentru ziua aceea şi au plecat cu gând să se întoarcă şi să cucerească tot regatul armenilor. Şi ce s-a întâmplat până la urmă? Perşii nu s-au mai întors, au fost siliţi să renunţe la credinţa lor şi, în loc să se închine mai departe soarelui, au trecut la islam. În schimb, noi am rămas creştini până azi. Adică au învins, de fapt, Vartan Mamigonian şi ceata lui măcelărită.”

Iar bunicul Setrak, tatăl mamei mele, filosoful sângelui, spunea: „Sângele e mai nesupus decât carnea. Biruinţa nu e puterea de a vărsa sângele altora – asta e, mai degrabă, nepăsare sau ură –, ci puterea de a-ţi vărsa propriul sânge”. Şi bunicul Setrak, care măsura istoria şi pe învingătorii ei prin puterea sângelui, se aşeza cu mâinile împreunate în poală, ca sângele să se facă cerc şi să se odihnească.

Tocmai de aceea, bunicul Garabet socotea că cei care fac istoria cu adevărat nu sunt generalii, ci poeţii, iar adevăratele bătălii nu trebuie căutate sub copitele cailor. Dar până şi bunicul a rămas nedumerit şi a fost nevoit să accepte că legile războiului nu ne sunt cunoscute până la capăt. Căci nu numai el ştia povestea bombei îngropate în curte. O aflaseră şi câţiva copii care se apucaseră, pe ascuns, s-o dezgroape. Există o realitate, aşa cum o vedem, şi o altă realitate, a seminţelor. Fără s-o ştie, copiii făcuseră cele două lumi să se amestece. Iar seminţele războiului, îngropate de atâta vreme, se năpustiseră spre văzduh. Sergiu, prietenul meu mai mare, a fost ucis pe loc de explozie, iar micul Tofan abia a scăpat cu viaţă, purtând până azi pe piept urme dintr-un război care nu fusese al lui. „Aşadar, hotărî bunicul, războiul nu s-a terminat.” „Care război?” am întrebat. „Păi, nu e decât unul. Doar că izbucneşte mereu în altă parte, ca urticaria. Cu cât te scarpini mai tare, cu atât se aprinde mai rău. Până la urmă, istoria nu e decât o lungă scărpinătură.”

Într-o zi a venit un bărbat îmbrăcat cu un fel de haină de piele şi l-a întrebat pe bunicul despre Carol Spiegel. Bunicul a vorbit puţin, mai mult a ridicat din umeri. Spre seară a venit Carol Spiegel şi l-a întrebat despre bărbatul în haină de piele. Bunicul a dat iar din umeri. În acest fel nu l-a convins pe niciunul. Cu toate astea, niciunul nu a insistat. Necunoscutul n-a mai venit pe la noi, iar Carol Spiegel a murit câteva zile mai târziu. La înmormântare, lângă doamna Spiegel au stat doar bunicul meu Garabet şi cumnatul lui, Sahag. Toţi ceilalţi nici nu observaseră că, pentru scurtă vreme, doamna Spiegel a purtat rochii înflorate, în locul hainelor negre cu care se obişnuiseră s-o vadă de la război încoace. Pentru ei, Carol Spiegel dispăruse din această lume cu mulţi ani înainte să moară. Ca o ploaie care îţi şiroieşte pe tâmple înainte de-a începe să curgă din cer.

În copilărie, am trăit într-o lume a şoaptelor. Ele se rosteau cu băgare de seamă. Abia mai târziu am aflat că şoapta are şi alte înţelesuri, cum ar fi tandreţea sau rugăciunea.

Erau şi lucruri care se spuneau fără fereală. Chiar şi peste gard, ca de pildă că a venit maşina cu pâine pe cartelă. Altele se spuneau numai cu fereastra închisă. Sau pe banca din mijlocul curţii, dacă pe stradă nu trecea nimeni. Chiar şi atunci, cu voce coborâtă, de parcă ar mai fi fost nişte ferestre pe care nu le puteai închide ori nişte trecători pe care nu puteai să-i vezi.

Mai simplu ar fi fost ca oamenii să stea aproape unii de alţii, cu capetele înclinate, fără să fie nevoie să se concentreze atât pentru a nu pierde vreun cuvânt. „De departe totul trebuie să pară firesc, explica bunicul. Ei să creadă că spui nişte fleacuri, că nu-ţi pasă. N-au decât să asculte. Adică, aşa vine vorba.” Şi stăteau pe băncile de lemn, cu spatele drept, cu frunţile sus, vorbind. Nu se aplecau unii către alţii, când îşi coborau vocea. Îşi auzeau şoaptele cu o dibăcie nemaipomenită. Chiar şi Arşag care, din cauza clopotului, era mai tare de ureche, atunci când nu apuca să citească de pe buze, te punea să repeţi. Dar cuvintele şoptite, niciodată. Pe astea, în chip miraculos, le auzea totdeauna. Vibrau altfel în aer şi le simţea prin piele, ca liliecii.

Despre mai multe lucruri nu aveam voie să vorbesc. Dar mai ales, cu straşnică ameninţare, n-aveam voie să spun nimănui, nici la grădiniţă, nici vreunui necunoscut, că la noi în casă se vorbeşte, uneori, în şoaptă. „Ce spui în şoaptă?” întrebam. „Citesc”, răspundea bunicul Garabet. „Cum citeşti? Unde-i cartea?” „Nu-mi mai trebuie. O ştiu pe dinafară.” „Bine, dar cum se cheamă cartea asta? Cine a scris-o?” „Poate că tu, într-o bună zi.” Ceea ce, iată, fac acum. Şi chiar aşa o şi numesc: *Cartea şoaptelor*.

Un vizitator cu care, în casa noastră, se vorbea în şoaptă, era Hagop Djololian Siruni. Un bărbat scund, cu două smocuri atent pieptănate deasupra urechilor. Pleoapele i se încreţeau dincolo de ochelarii groşi, încercând să fixeze chipurile pe care le desluşea cu greutate. Acest efort îi dădea un aer de neastâmpăr, sporit de mâinile pe care şi le agita în ritmul vorbirii. Când citea, se apleca asupra literelor, aproape lipindu-şi ochii de pagină. Îi plăceau, mai ales, cărţile vechi, scrise cu litere arabe, dintre care bunicul păstrase câteva.

Siruni se întorsese, de câţiva ani, din Siberia. Bunicul mi-a explicat că Siberia e un loc cu multă zăpadă, unde animalele, din cauza frigului şi a zăpezii, sunt albe. M-am înfăţişat în faţa lui Siruni cu cartea mea *Fram, ursul polar*, şi, arătându-i pozele, l-am întrebat dacă acolo unde fusese era la fel de frumos. „Chiar mai frumos”, mi-a răspuns Siruni. M-am mirat, însă, când mi-a spus că a văzut vânători, dar n-a văzut urşi.

Siruni şi povestea lui erau subiecte pe care altminteri familia mea le ocolea cu străşnicie. Mult timp după aceea, la îndemnul scriitorului Bedros Horasangian, am început să aşezăm lucrurile cap la cap şi să pricepem.

Inclusiv faptul că vânătorii de care îmi vorbise Siruni erau vânători de oameni.

Bunicii mei Garabet şi Setrak erau foarte buni povestitori. Ei înşişi lipseau, însă, din poveştile pe care le spuneau. De parcă nici n-ar fi trăit pe acest pământ. Poveşti fără povestitor, cuvintele lor se aşterneau pe suluri vechi şi anonime, găsite în vase de lut. Niciunul nu povestea despre sine. Fiecare devenea personaj în povestirea altuia şi trebuia să cauţi mereu, de la unul la altul, ca să afli continuarea. Din cauza asta, povestea armenilor copilăriei mele este o poveste fără sfârşit.

ŞI TOTUŞI, POVESTE DESPRE SINE. Se întâmpla aşa. Bunicul meu Setrak se aşeza, odată cu căderea nopţii, în şezlong, sub bolta de viţă, în curtea casei din Craiova. Îşi prefira mătăniile şi se legăna, sprijinindu-se în călcâie. Murmura. Putea fi orice, de la rugăciune până la profeţie.

Bunicul meu Garabet se încuia în cameră şi cânta. Erau cântece ciudate, în turcă ori arabă, dintre acelea pe care le cântă şi acum dervişii deşertului. Murmurul bunicului Setrak şi incantaţiile bunicului Garabet erau neîntrerupte. Respirau altcumva şi un alt fel de aer. Era inutil să-i strigi în acele clipe sau să le baţi la uşă. N-aveau să răspundă sau să deschidă.

Între timp războiul se sfârşise. Câţiva armeni s-au grăbit, în această împărţeală de-a valma, să treacă de partea învingătorilor. Nu poţi fi învingător, dacă nu faci rost de învinşi. Aşadar, s-au prezentat la poarta proaspăt înfiinţatei ambasade a Uniunii Sovietice, prezentând o listă de „colaboraţionişti” care cuprindea, nu se putea altfel, mai toată floarea intelectualităţii armene din Bucureşti. Cum nu era greu să găseşti anticomunişti în toamna anului 1944, după prima listă, noii colaboraţionişti au mai adus una, şi încă una. Încât până şi sovieticii au simţit că întrecuseră măsura. În faţa listelor care nu mai conteneau, Sava Dongulov, consul al Ambasadei şi armean pe deasupra, a hotărât, spre cinstea lui: „Opriţi-vă! În ritmul ăsta o să nimicim toată comunitatea...”.

Primul grup de zece persoane, printre care şi Siruni, a fost arestat la 28 decembrie 1944. Au fost duşi, de la frontieră, într-un vagon închis, la Moscova şi de acolo, cu camionul, la Lubianka, locul în care se făcea trierea. Fără niciun proces, Siruni a fost trimis în lagărul de muncă de la Mariinsk. Ceea ce avea de făcut era să adune răşina pinilor. Să ridici, adică, ochii spre vârfuri atunci când vântul şi ninsoarea te-ar fi îndemnat, mai degrabă, să-ţi fereşti faţa. Supravieţuitorii acestei corvoade, Siruni şi avocatul Vahan Ghemigian, fostul preşedinte al Asociaţiei Studenţilor Armeni, s-au întors din Siberia cu vederea atât de slăbită, încât, atunci când citeau, îşi apropiau faţa de pagini de păreau că îşi îngroapă obrajii în palme.

Nu sunt sigur dacă a existat ceva pe această lume sau chiar lumea însăşi înainte de naşterea mea. Dar vă povestesc de parcă ar fi existat. E toamna anului 1952. Deţinuţii sunt adunaţi în sala de mese. În spatele bucătăriei se înalţă o stivă de peşte îngheţat, adusă cu camionul şi răsturnată acolo de

ani de zile, încă de la înfiinţarea lagărului. De două ori pe săptămână, deţinuţii inapţi de muncă sparg cu târnăcopul blocul de peşte şi aruncă aşchiile sticloase în cazane, unde peştele fierbe până se desface de pe oase, iar gheaţa se transformă în fiertură. Pentru deţinuţii cu dinţii clătinându-se în gingiile însângerate, e o hrană potrivită. Mirosul de peşte îngheaţă pe tencuiala sălii de mese, ca un sclipici de sărbătoare. O tovarăşă venită de la Moscova le vorbeşte despre măreţele realizări care au urmat Marelui Război pentru Apărarea Patriei. Mulţi nu ştiu ruseşte, dar se prefac că înţeleg. Tovarăşa întreabă ceva despre istoria PCUS. Detinuţii îşi cască ochii de spaimă. Cei care înţeleg ruseşte pentru că nu ştiu ce să răspundă, iar ceilalţi pentru că nu ştiu de ce femeia s-a oprit dintr-odată. Atunci, Siruni s-a ridicat de la locul lui şi a răspuns. Femeia l-a privit nedumerită, i-a simţit accentul aspru, caucazian, şi a continuat să-l întrebe. Iar Siruni a vorbit îndelung despre situaţia Caucazului acelor vremuri de început, înşirând nume, date, războaie şi tratate cu o precizie pe care numai gulagul şi singurătatea ţi le pot da. Reîntoarsă la Moscova, femeia i-a povestit istoricului Evgheni Tarlé, a cărui asistentă era, despre neobişnuitele cunoştinţe ale deţinutului de la Mariinsk, care, pe deasupra, ştia armeana, turca, persana şi araba, inclusiv în formele vorbite în evul mediu şi păstrate doar ca limbi de cult. La insistenţele lui Tarlé, Academia de Ştiinţe din Moscova a obţinut transferul lui Siruni din lagărul de muncă la Muzeul de Istorie din Erevan, cu misiunea de a descifra manuscrisele vechi.

Fiecare om trăieşte în lume, dar mai ales într-o imagine despre lume. Pe vremea aceea – şi cine ştie în câte astfel de vremuri – asta se explica mai pe scurt aşa: numele tău este pe de o parte rostit, iar pe de altă parte scris. Iar numele scris stă pe coperţile unui dosar. Trebuie să-ţi trăieşti viaţa cu băgare de seamă. Te trezeşti, îţi limpezeşti obrajii, te bărbiereşti, îţi netezeşti părul. Când te vezi într-un colţ de oglindă sau într-o vitrină, ridici capul şi îţi îndrepţi cutele hainei. Viaţa e o ceremonie. Dosarul e tot viaţa aceea, dar luată pe nepregătite. O casă în care fiecare cameră are trei pereţi. Te poţi sprijini, dar nu ai unde să te ascunzi.

Aşadar, lui Siruni trebuia să i se întocmească un dosar. Şi, tot căutând în viaţa cea luată pe nepregătite, trudnicii au găsit un articol publicat în 1944, în ziarul bucureştean „Araz”, unde Siruni deplângea moartea unui prieten ucis mişeleşte cu ani ani în urmă în Uniunea Sovietică. Omagiul pentru prietenul dispărut, pe numele lui Aghasi Khangian, se transforma într-un rechizitoriu la adresa lui Lavrenti Beria, acuzat de crimă. Şi nu numai de crima aceea, ci de multe altele. Spre deosebire de alţii, Siruni ştia ce se petrece în Ţara Sovietelor. Şi îşi vărsa tot năduful. O acuzaţie pe care o puteai face cu uşurinţă, pe atunci, într-o Românie aliată cu nemţii, dar nu şi într-o Uniune Sovietică condusă de NKVD. În consecinţă, Siruni, deja bolnav, pe jumătate orb, a fost trimis iar în lagăr, de această dată la Potma, loc al exterminării. Orice încercare de a evada era exclusă. Când se adunau într-un număr suficient, morţii, stivuiţi într-o căruţă fără coviltir, erau duşi afară din lagăr şi aruncaţi într-o groapă comună. Nu era nicio grabă, căci,

oricum, din cauza frigului, cadavrele nu se descompuneau. Ca nu cumva vreun deţinut să încerce să evadeze, prefăcându-se mort sau ca nu cumva vreunul să nu fi murit de-a binelea, paznicii le spărgeau, la poartă, capetele cu ciocanul. Potma era prea departe de lume pentru a se auzi de moartea lui Stalin. Multiplicată la nesfârşit prin portrete, fiinţa lui Stalin a avut parte şi de o moarte infinit multiplicată. Într-o zi, a dispărut portretul din sala de mese. Apoi, peste câteva luni, şi fotografia lui Beria din biroul comandantului. Articolul acuzator din 1944, din ziarul „Araz”, devenise acum providenţial. Însuşi Voroşilov şi-a pus apostila pe ordinul de eliberare, iar Siruni a fost adus cu onoruri la Erevan. Şi de acolo, în 1955, acasă. Unde lumea se schimbase cu totul. Familia răvăşită, arhivele şi manuscrisele confiscate, prietenii, în mare parte, dispăruţi. Unul dintre ei, Garabet Vosganian, îl aştepta pe banca de lemn din curte, privind peste gard la carele istoriei, împovărate de afeturile de tun, cum se afundau, împinse, din greu, de siluete zdrenţuite.

În *Cartea şoaptelor* sunt scrise numele celor morţi. Despre ei vorbeau, din vârful buzelor, Siruni şi bunicul Garabet. După primul lot ridicat în decembrie 1944, a urmat al doilea, la 24 aprilie 1945. Cel mai tânăr dintre arestaţi, Levon Harutiunian, a murit ultimul, în 1999, la Los Angeles. De la el ştiu povestea. Bunicului i-ar fi venit greu să-mi spună cum au ajuns armenii să se trădeze unii pe alţii. Oricum, bunicul se apropia de acele vremuri cu sfială, căci atunci simţise unul dintre rarele lui imbolduri de a lupta. În rest, a stat deoparte pe cât s-a putut, privind cu ochii mari şi căutând să înţeleagă. Dar şi pentru asta îţi trebuie curaj. „Gândeşte-te, spunea. Să fii pregătit să înfrunţi realitatea, orice s-ar întâmpla. Să poţi sta, în acelaşi timp, cu faţa către cele patru vânturi.” Şi tot el: „Să fii erou e o formă de laşitate. Nu poţi îndura suferinţa şi atunci încerci s-o curmi, disperat şi cu orice preţ”. Totuşi, pe noi, copiii, ne creştea în cultul eroilor. Ne povestea despre legendarul Haig, despre Ara cel Frumos, despre Tigran cel Mare. Filosofa, în felul lui, vorbind mai degrabă singur, cu ochii pe fereastră: „Singurul lucru pe care oamenii îl au în comun sunt poveştile. Când spui că doi oameni sunt din acelaşi neam, înseamnă că au ascultat aceleaşi poveşti. Despre eroi se pot spune poveşti, căci ele au întotdeauna început şi sfârşit. Despre cei care îndură şi, mai ales, îndură înţelegând, nu poţi povesti, căci suferinţa lor e fără de sfârşit. Iar poveşti fără sfârşit, cine să spună şi, mai ales, cine să asculte? Pentru asta nici măcar nu e nevoie să asculţi, e destul să priveşti pe fereastră. Sau, cum era pe vremuri, de pe crenelurile cetăţii...”. Dar şi cetăţile se dărâmă, şi casele, cu ferestrele lor cu tot. „N-are a face, se împotrivea bunicul. Întotdeauna găseşti o fereastră prin care să priveşti. Şi mereu există cel puţin o cetate necucerită.”

Eu nu cunoşteam, fără s-o ştiu atunci, decât sfârşitul poveştii. Anume, câţiva pantofi, nu neapărat perechi, pe care îi foloseam prin curte, când ploua. Pe cei mai strâmţi, ca să nu intrăm cu noroiul în casă şi să ne fie uşor să-i scoatem în pragul uşii, bunicul îi dusese la cizmar, să le reteze călcâiele, transformându-i astfel în papuci cu şireturi.

Acesta e, aşadar, sfârşitul poveştii. Iar începutul tocmai apucasem să-l spun. În acest al doilea lot de arestaţi, în care se afla Levon Harutiunian, mai fusese ridicat şi unchiul nostru Ervant Hovnanian, împreună cu fratele lui, Vagharşag. Era în Săptămâna Mare. Biserica armenească din Focşani avea o curte largă, străjuită de castani uriaşi. Pe vremea aceea, armenii erau mulţi şi biserica se umplea de sărbători. Astfel încât omul care l-a tras de mânecă pe bunicul, după ce îl căutase îndelung cu privirea prin mulţime, a trebuit să-şi facă loc şi să suporte privirile dojenitoare ale celorlalţi. Când bunicul l-a urmat în curtea bisericii, enoriaşii, de astă dată, s-au dat cuviincioşi la o parte. Bunicul arăta impozant în straiele lui de dascăl şi oamenii credeau că asta face parte din slujbă. Necunoscutul îi întinse un ghemotoc de hârtie pe care cineva îl azvârlise dintr-un camion, la un colţ de stradă. Camionul era militar, cu prelata lăsată. Omului îi era frică, dar îndeplinise rugămintea scrisă în grabă pe peticul de hârtie: „Paracliserului de la biserica armeană”. Era Vinerea Mare şi se gândise să facă o faptă bună, fără să i se ştie numele. N-a întrebat ce scrie înăuntru. Nu voia să ştie nimic în plus. Era mai bine aşa.

Biletul conţinea şi ceva scris în armeană. Un singur cuvânt: „Trăim”. Bunicul s-a întors în biserică şi, sub privirile nedumerite ale părintelui Aslanian, l-a tras deoparte pe Sahag Şeitanian, celălalt paracliser. Aşa, îmbrăcaţi în straie bisericeşti, au luat-o pe Strada Mare, printre dughenele evreieşti, rămase într-o rână de la cutremur, către magazinul lor, unde era un telefon. Au sunat la Bucureşti şi bănuiala li s-a confirmat. Tanti Nvart, soţia lui Ervant Hovnanian, plângea cu sughiţuri. Soldaţii sovietici năvăliseră în casa lor şi îi îmbrânciseră cu faţa la perete. Răscoliseră tot, îngrămădiseră de-a valma, într-o valiză, hârtii, cărţi, insigne. Îl ridicaseră pe Ervant. La fel şi pe fratele lui, Vagharşag, şi pe încă opt „colaboraţionişti”. Unii spuneau că fuseseră împuşcaţi la zidul mănăstirii Văcăreşti, alţii că zac în beciurile închisorii Jilava. Dăduseră fuga la mănăstire, dar zidurile păreau liniştite şi nimeni din vecinătate nu auzise împuşcături. „Înseamnă că îi duc în Siberia”, a spus bunicul, ca fiind singurul lucru care putea înlocui moartea. „Siberia, Doamne! hohoti la telefon mătuşa Nvart. L-au luat în papuci; o să-i degere picioarele...”

Bunicul şi unchiul Sahag s-au întors în biserică, unde slujba era pe sfârşite. S-au sfătuit cu părintele Aslanian şi cu cei din consiliul parohial. Părintele a ţinut biserica deschisă, pentru ca fiecare să se poată întoarce cu pantofii pe care-i găsise pe-acasă. Ohanes Krikorian şi-a scos pantofii cu care era încălţat şi i-a lăsat în cutia cea mare. S-au adunat vreo zece perechi. Mai bine zis, douăzeci de pantofi, pentru că unii veniseră doar cu câte unul, desperecheat. Bun şi ăla. Bunicul îi potrivise, după mărime, stângul cu dreptul, şi socotise şapte perechi. Chiar dacă pantofii aceleiaşi perechi aveau culori diferite. Important era să fie căptuşiţi pe dinăuntru şi să aibă talpa întreagă. Krikor Merzian, cizmarul de pe Strada Mare, îşi adusese calapodul şi mai întărise tălpile, bătându-le cuie mici, de lemn. El

văzuse în faţa Prefecturii un camion care semăna cu cel despre care vorbise necunoscutul.

În amintirile lui Levon Harutiunian se povesteşte că arestaţii au fost coborâţi din camion şi înghesuiţi într-o cameră în care soldaţii îi vegheau cu armele, din pragul uşii. Făceau cu schimbul, ca să-i oblige să stea tot timpul în picioare, treji. Cu cât erau mai obosiţi, cu atât erau mai uşor de păzit. Pe cei mai slăbiţi, ca Vagharşag Hovnanian, au trebuit să-i susţină ceilalţi, căci, dacă ar fi căzut, soldaţii i-ar fi ridicat la loc cu lovituri de bocanc.

Bunicul, care vorbea corect româneşte, dar şi ruseşte, s-a apropiat de zidurile Prefecturii, căutând să privească prin ferestre. O santinelă ivită de după colţ l-a somat pe ruseşte şi l-a prins de palton, încercând să-l îmbrâncească înăuntru. Bunicul s-a smucit şi atunci soldatul i-a dat drumul, arătându-i cu arma s-o ia în lungul străzii.

Nimeni nu poate spune că ştie cu adevărat ce este tăcerea, dacă nu aude, în spate, ţăcănitul armei cum se încarcă. Bunicul a început să se îndepărteze, cu paşi şovăielnici, tot uitându-se înapoi. Atunci rusul şi-a armat pistolul mitralieră. Şi s-a lăsat tăcerea. Pesemne că bunicul Garabet a luat-o atunci la fugă, pe lângă ziduri, pregătit, la orice zgomot, să se arunce pe caldarâm şi să se facă una cu propriile-i urme.

Mai departe povesteşte Levon Harutiunian. Dis-de-dimineaţă, cei mai tineri, sprijinindu-i pe cei bătrâni şi istoviţi, au fost urcaţi înapoi în camion. Le era sete. Camionul a oprit pe şosea, aproape de locul în care curge Milcovul. Au băut apă din râu, îngenunchind pe mal, şi tot cu apa aceea şi-au spălat feţele. De la graniţă, drumul l-a repetat pe acela al primului lot, arestat cu patru luni înainte. Lubianka, trierea, apoi închisoarea Lefortovo, cu zidurile ei groase, de pe vremea împărătesei Ecaterina. Unde nici forma primară a libertăţii, şi anume libertatea de a alege să mori, nu era îngăduită. Deţinuţii dormeau cu lumina aprinsă, ţinându-şi braţele deasupra păturii, ca nu cumva vreunul, făcând rost de un obiect tăios sau folosindu-şi, pur şi simplu, dinţii, să-şi taie venele şi să-i păcălească astfel pe temniceri, murind pe ascuns. Iar la primul nivel se întindea o plasă metalică, menită să-i împiedice să-şi pună capăt zilelor, zdrobindu-se de cimentul parterului. Deţinuţii erau mai de folos vii, căci oricare dintre ei ar fi putut, prin mărturisirile lui, să-i tragă după el şi pe alţii. Acolo a început şi izolarea. Au fost închişi în boxe separate, dezbrăcaţi, percheziţionaţi până şi în anus, după ce fuseseră obligaţi să facă vreo douăzeci de genuflexiuni, apoi îmbrăcaţi în cămăşi şi izmene de închisoare. „Ţigările mele au rămas la Sarkis Saruni”, a răspuns Harutiunian primului anchetator, care l-a întrebat dacă fumează. „Nu avem pe nimeni cu numele ăsta”, a venit răspunsul tăios. „Dar tocmai am fost despărţiţi...”, a insistat tânărul, pe atunci, Harutiunian. „Ţi-am spus că această persoană nu există!” a izbit anchetatorul cu pumnul în tăblia mesei. Într-o altă zi avea să constate că nici persoana cu numele Levon Harutiunian nu mai exista. Acum se numea 7-35. „Cum te cheamă?” a fost întrebat, abia coborât din vagon, cu picioarele amorţite, în lagărul de la Krivoşceokovo, o suburbie a Novosibirskului, pe malul fluviului Obi. „7-35!”

a răcnit Harutiunian, pentru a acoperi zarva câinilor ţinuţi în lanţ şi asmuţiţi de soldaţi. „Şi mai cum?” a întrebat ofiţerul aşezat sub poarta lagărului pe care scria „Spre libertate prin muncă”. Adică, ăsta ţi-e prenumele, dar care ţi-e numele de familie? „58!” a răcnit din nou Harutiunian, ceea ce însemna „duşman al poporului”. Făcea parte acum dintr-o altă familie, numeroasă, colcăitoare şi rebegită, împrăştiată prin întreaga Siberie, a elementelor sociale periculoase, duşmani ai poporului, desemnaţi astfel printr-un articol de Cod penal.

Harutiunian a fost eliberat după unsprezece ani de închisoare. Republica Populară Română l-a primit în mai multe feluri. Văzându-l în Gara de Nord, cu îmbrăcămintea şi ghetele obişnuite de lagăr, un om a cumpărat covrigi şi i-a dat. Un altul s-a apropiat să-l întrebe de o rudă dispărută. Iar la ieşirea din gară, l-a întâmpinat patrula militară şi un camion l-a dus până în Curtea Securităţii din Calea Rahovei. Acolo i s-a înmânat şi adeverinţa din partea Ambasadei Uniunii Sovietice, ca un fel de diplomă acordată fruntaşilor în producţie.

ADEVERINŢĂ. Se eliberează cetăţeanului Levon Harutiunovici Harutiunian, născut în anul 1913, această adeverinţă pentru a se confirma că s-a aflat în URSS de la 8 mai 1945 la 24 septembrie 1955. În timpul cât s-a aflat în URSS, Harutiunian L. H. a fost utilizat la diferite lucrări. În ultimul timp a lucrat ca economist şef al unui sector de prelucrarea lemnului. A avut o comportare conştiincioasă.

Într-adevăr. În momentul arestării avea 82 de kilograme. La ieşirea din puşcărie ajunsese la 50. Când uneori plictiseala îi făcea să fie duioşi, temnicerii îi spuneau tonki-zvonki, adică subţirel, sunător, oasele, cu alte cuvinte, se loveau, zornăind, unele de altele. Părul îi căzuse aproape de tot, iar pe tâmple îi rămăsese doar atât cât să pară că îi stau atârnate deasupra urechilor două potcoave argintii. Mâna stângă îi tremura puţin, de aceea când fuma îşi ţinea ţigara sub masă, ascunsă vederii. Şi dinţii îi căzuseră. Omule cumsecade din Gara de Nord, care i-ai dăruit covrigi necunoscutului în haine de lagăr, bunătatea ta a fost mai mult decât putea acela primi. Numai că Harutiunian învăţase să nu se grăbească. A molfăit în gingii colţul uscat, pe îndelete, până l-a muiat.

Casa lor, acum o mansardă scundă şi strâmtă, l-a primit cu mare bucurie. Îl aşteptau prietenii, eliberaţi şi ei: Siruni, Arşavir Acterian şi Vahan Ghemigian. Fotografia s-a păstrat. Pe spate Arşavir a scris: „Patru puşcăriaşi”. Cu alte cuvinte, puşcăria nu vine şi trece, e ca o umezeală care, odată ce te-a pătruns, îţi intră în oase, o porţi pe dinăuntru. Arşavir voia să spună că există puşcării de unde, oricâte zăvoare s-ar desfereca şi oricâte porţi s-ar deschide, nu te eliberezi niciodată. Întotdeauna mai rămâne o poartă pe care n-o poţi deschide. Şi nimeni nu te poate ajuta, nu poate să se opintească împreună cu tine, căci o vezi numai tu.

Iar cei patru puşcăriaşi s-au dus să-l vadă pe al cincilea, Hovhannes Babikian. Îi aştepta în picioare, rezemat în ciomag. Vahan, care ştia cât de bolnav este, a vrut să-l ajute să se întindă. „Fleacuri, a răspuns Babikian.

Patul e pentru somn. Moartea o primeşti în picioare.” Când au coborât, încă îl auzeau cântând *Cilicia mea*, dorul după ţinuturile natale. Şi-a terminat cântecul deşi, spunea nora lui, socotind după sticlirea ochilor, murise după prima strofă. Ba chiar, deşi cântecul se mai auzea, buzele nu i se mai mişcau. Au urcat înapoi, au apropiat patul de mortul rămas în picioare şi, înclinându-l ca pe un stâlp de prispă, l-au întins, totuşi, în pat. Ca să nu se sperie cei care, puţini de altminteri, ar fi venit la priveghi, văzându-l rămas, aşa, de-a-n picioarelea. Şi tot aşa au trebuit să-i sape un mormânt adânc şi rotund, ca o fântână.

Levon Harutiunian ne-a adus toate astea scrise cu litere citeţe, cu puţine ştersături. L-am încredinţat că ne vom grăbi să-i tipărim manuscrisul. „După moartea mea”, a spus. I-am vorbit despre bucuria oricărui autor atunci când îşi ţine în mână cartea proaspăt tipărită şi o răsfoieşte. „Aş fi tentat chiar s-o citesc, nu-i aşa?” a râs Harutiunian. Apoi, serios: „Scrisul eliberează. Le-am scris, acum pot să le uit. Cititul, în schimb, împovărează. Să le citească alţii, să nu le uite. Eu le-am ţinut minte destul”.

Cred că ceea ce spunea nu era întru totul adevărat. Nu putea uita nicicum. Mai ales că, fiind ultimul supravieţuitor, rămăsese să ducă şi amintirile celorlalţi. Amintirile mor mai târziu decât oamenii. Cum spunea bunicul Garabet: niciun om nu moare dintr-odată, ci câte puţin, treptat. Întâi corpul, pe urmă numele, pe urmă amintirile altora despre el şi, la urmă de tot, amintirile lui despre alţii.

Mă jucam pe sub masa din curte, când bătrânii povesteau în şoaptă sau fredonau cântece frumoase, cu înţelesuri triste, auzite, la rândul lor, în copilăria petrecută pe podişurile Anatoliei. „Trimiteţi copilul ăsta de aici”, spunea câte una dintre femeile grăsuţe şi mirosind a odicolon, tanti Paranţem sau mătuşa Armenuhi. „Lasă-l, zicea bunicul. Întotdeauna rămâne cineva care să povestească. Te pomeneşti că tocmai el o să fie povestitorul.”

Mi-a pus de mic condeiul în mână şi m-a înconjurat de foi albe, aşa cum alţi copii sunt înconjuraţi de dulciuri sau de jucării. Aşa am ajuns eu povestitorul vieţii în trepte a bunicului meu Garabet. Care, în acest fel, va mai dura o vreme, până ce îşi va pierde amintirile despre această lume.

Când ploua şi trebuia să traversez curtea, încălţam pantofii cei vechi. Ei lăsau urme adânci în noroi, nefiresc de adânci pentru un copil. Urmele mele îmi erau străine. Mă temeam de ele. Musteau de apă, ca urmele lăsate de potcoavele cailor. Când pământul se usca, rămâneau severe şi adânci, ca mersul apăsat al unui soldat. De parcă ceva îmi apăsa umerii, muşcând, prin mersul meu, din pământ, cu lăcomie. De aceea nu le recunoşteam. Urmele rămase în noroi sau întipărite în pământul uscat nu erau ale mele. Nu aveam încă dreptul la propriile urme, căci se întâmplaseră prea multe lucruri dureroase înainte de naşterea mea. Urmele acelea puteau fi ale oricăruia dintre ei. Harutiun Atanasian, Vartan Arakelian, Ervant şi Vagharşag Hovnanian, Kevork Kestanian, Ruben Israelian, Kevork Hazarian, Hapet Kasparian, Hosrov Bedrosian, Hovhannes Sahaghian ori Mhitar Harutiunian, pierduţi în pământurile Siberiei. Ori ale lui Jirair

Karakaşian, Hovhannes Babikian, Zaven Saruni şi Serop Surian, care au murit la scurt timp după întoarcerea acasă, obişnuiţi, în lagăr, cu gândul că lumea le va supravieţui, dar nepregătiţi să înfrunte această nouă realitate în care supravieţuiau unei lumi care fusese a lor şi acum dispăruse.

Chiar dacă ar fi putut ajunge la ei cutia cu pantofi, unchiul meu Vagharşag Hovnanian n-ar fi avut prilejul să-i poarte pe-ai săi. Ostenit de drum, a murit cel dintâi, la Lubianka, fără să mai ajungă în Siberia. A murit desculţ, ceea ce înseamnă că primise moartea, chiar şi într-un loc ca acela, cu smerenie.

Doi

Pentru copilul care eram, cimitirul era ca o grădină mare, unde florile şi copacii înfloreau cu un minut mai devreme decât oriunde în altă parte. Nu ştiam de unde vine puterea florilor şi a copacilor. Pe vremea aceea, moartea nu avea niciun înţeles pentru mine. O simţeam tăcând şi înflorind şi îmi era destul. Moartea era un fel de primăvară timpurie. Primul mort pe care l-am văzut a fost bunicul Garabet. El mă învăţase tot felul de lucruri, de pe pământ şi din cer, arătându-mi-le. A vrut ca tot el să fie şi cel care să-mi arate moartea. Mai târziu mi-am spus că s-a întâmplat aşa pentru că lumea era prea mică să ne încapă, cu toate fanteziile noastre, pe amândoi în acelaşi timp.

Cum două vieţi nu seamănă niciodată una cu alta, nici mormintele nu seamănă între ele. Poate că morţii ajung, într-o bună zi, cum zice Ecleziastul, să semene unii cu ceilalţi. Dar amintirile despre ei sunt diferite. Mormântul e un fel de amintire, un fel de a muri înlăuntru, lăsând numele pe-afară, aşa cum e când înoţi, folosind trestia ca să respiri la capătul celălalt. Şi tot aşa, ducând gândul mai departe, nici două cimitire la fel nu ai să găseşti. Cimitirul armenesc din Focşani era altfel decât celelalte. Întâi de toate, fiindcă era al meu şi pentru că acolo, fără s-o ştiu, am întâlnit moartea. Care mi s-a înfăţişat sub forma unui zarzăr înflorit. În al doilea rând, pentru că nu existau cruci de lemn. Am impresia că, într-o lume a rânduielilor, în care oamenii aşază tot felul de ziduri între ei şi moarte, ca să se apere, acolo unde sunt puse cruci de lemn înseamnă că moartea a venit prea în grabă.

Armenii copilăriei mele mureau în bună rânduială. Îşi făceau cruci de piatră ori de marmură, îşi alegeau poze frumoase şi le gravau pe ceramică lucioasă. Veneau apoi de Paştele săracilor şi se aşezau pe taburete în faţa crucilor, privindu-şi, pe piatră, propriul nume şi propriul chip. Până într-o zi când, tot privind, nu mai ştiau care e unul şi care celălalt, care e cel viu şi care cel închipuit. Moartea era un fel de a amesteca lucrurile, un fel de a uita să se mai întoarcă acasă. Armenii copilăriei mele au trăit mult şi au murit cu toţii bătrâni. Eu credeam că nici nu se poate altfel. Aveau în ei un fel de oboseală care îi împiedica să se odihnească, darămite să moară. Simţeau o nedumerire faţă de atâtea lucruri crude pe care le văzuseră în copilărie, fără să le înţeleagă. Moartea are o înţelepciune a ei, lămuritoare. Mirarea îi împiedica să moară.

Totuşi, fiecăruia dintre bunicii mei i s-a pus la început câte o cruce de lemn. Ei, Garabet Vosganian şi Setrak Melichian, credeau că, atâta vreme cât trăieşti, eşti nemuritor. Au trecut prin lume nepăsători, cu aerul că oricând mai e timp de îndreptat ceva. Aşa cum au fost, de altfel, toţi bărbaţii din neamul meu şi nici eu nu par a fi diferit.

Bunicul Garabet avea o fotografie la care ţinea cel mai mult. Îl înfăţişa cu pălărie pe cap şi în pardesiu, cu gulerul ridicat. Atunci când i-am schimbat crucea de lemn cu una de piatră, ca să intre şi el în rând cu morţii ceilalţi, i-am pus deasupra numelui fotografia aceea, imprimată pe ceramică. Dar bunicul ne-a tras pe sfoară. Spunem: hai să mai trecem pe la bunicul! Când sunt în cimitir şi ne privim, senzaţia e stranie. Aşa, cu pălărie şi cu gulerul pardesiului ridicat, pare că, de fapt, bunicul e cel care vine spre noi. A continuat să rătăcească, zâmbind şăgalnic, iar noi am rămas pe lumea asta spre care el vine din când în când. Viaţa n-a reuşit să-l domolească şi nici moartea. Le-a învins cu pălăria lui, cu pardesiul cadrilat, iar gulerul ridicat e un moft, căci nu pare să-i fie frig pe lumea cealaltă, cum nu i-a fost nici pe lumea asta.

Bunicul Garabet avea un aparat de fotografiat cu trepied. Prin el priveam lumea. Şi pe noi înşine. Pe vremuri bunicul fusese un fotograf iscusit. Într-o vreme în care nu exista hârtie color, îşi colora fotografiile cu pasteluri. Dar mai presus de toate, îi plăcea să se fotografieze pe sine. Iată-l pe bunicul, cu un zbenghi de mustaţă sub nas şi cu o şuviţă pe frunte, maimuţărindu-l pe Hitler. Iată-l cu pălărie cu boruri înguste, pusă pe-o parte, zâmbind precum Charlie Chaplin. Doctor Jekyll şi Mister Hyde. Râzând, plângând, ghemuit sau sărind. Secunda! striga. Fixezi locul, îl însemni cu creta. Apeşi pe buton şi fugi cât poţi de repede, proptindu-te cu vârfurile picioarelor pe locul însemnat. Ai pentru asta exact trei secunde. Apoi butonul se declanşează automat. Bunicul şi-a făcut fotografii doar până când să înceapă războiul. O vreme nu a mai avut dispoziţie pentru asta, iar după aceea nu a mai fost îndeajuns de iute ca să încapă în cele trei secunde.

Avem multe poze. Cele mai vechi sunt şi cele mai frumoase. Străbunicile mele, Mariam şi Heghine, străbunicul, cu chipul lui aspru, cu ochelarii rotunzi în rame negre, bunicul adolescent, cântând la mandolină. Amestecate cu celelalte, pozele bunicului din partea mamei, Setrak. Iată, fotografia aceasta este chiar din 1915. În spate se desluşesc nişte ziduri albe, arse de soarele Anatoliei. Familia este strânsă în jurul bătrânului David, aşezat în jilţ. Băieţii, Setrak şi Harutiun, îi stau ghemuiţi la picioare. În spate, femeile. Cele două fetiţe, Maro şi Satenig, gătite ca de sărbătoare, cu fundiţe în păr şi rochii cu gulere de dantelă albă. Fotograful se anunţa cu câteva zile înainte. Mergea din sat în sat. Cei mai înstăriţi îl aşteptau acasă şi căutau împreună locul cel mai potrivit pentru jilţul în care se aşeza bătrânul familiei şi în jurul căruia se adunau cu toţii. Ceilalţi, mai săraci, veneau în piaţa satului şi stăteau la coadă, năduşind în gulere scorţoase şi în rochii lungi, cu falduri şi şorţuri brodate. Peste o vreme, fotograful trecea iarăşi, din sat în sat, cu pozele înrămate. Cocoţat pe scăunel, arăta cartoanele sepia spre lume. Cei ce se recunoşteau ridicau mâna şi-şi primeau poza pe care o plătiseră şi pentru care năduşiseră îndelung.

În mai toate casele bătrânilor armeni am găsit asemenea fotografii. Familiile adunate în jurul celor bătrâni. Fără zâmbet, rigizi, mai degrabă nişte exponate decât fiinţe umane. Armenii, în acei ani, ţineau morţiş să se fotografieze. Era felul lor de a rămâne împreună, căci, scurtă vreme după aceea, familiile s-au împuţinat şi s-au risipit. Astfel, deşi mulţi au pierit, nedumeriţi şi cu atâta sfiiciune încât nici până astăzi nu li s-au găsit mormintele, chipurile le-au rămas întipărite pe cartoanele sepia, decolorate pe margini. Vrând să amintească, cu tot dinadinsul, că au existat vreodată. Presimţind ce avea să li se întâmple.

Bunicul Garabet şi cu mine ne jucam. El declanşa mecanismul şi striga: „Aleargă!”. Şi apoi: „Stai!”. Zâmbea şi ridica din umeri. „Gata secundele! N-ai ajuns prea departe.” Mă punea să ascult. „Secunda, băiete! Habar n-ai cine eşti dacă nu eşti pregătit, în trei secunde, să fii unde trebuie. Sau eşti deja prea bătrân, ca mine.” M-a învăţat să măsor secundele, fără să am nevoie de vreun mecanism din afară. Să spun, adică, repede, în gând, rugăciunea inimii: „Doamne Iisuse Hristoase, fiul lui Dumnezeu, miluieşte-mă pe mine, păcătosul.” Şi gata, timpul acela scurt trecea.

Letopiseţul familiei mele este ca funia clopotului celui mare. Fiecare filă care se întoarce e o bătaie de clopot. Aşa a fost şi viaţa celor din familia mea, călugări, prinţi, negustori, cărturari şi păstori, pribegind istoviţi, cu faţa subţiată de vântul care bătea dinspre vremurile luate pieptiş.

Istoria nu a putut fi, pentru ei, un şir de morminte care, după rânduială, se învelesc unul pe altul. Îţi închipui oameni plini de speranţă, mergând în urma călăuzei cu nuiaua de alun. „Săpaţi aici, spune călăuza. Veţi da de apă.” Vestea sosirii călăuzei e un prilej de sărbătoare. Acolo unde e o apă curgătoare, în preajma ei va fi, mai devreme sau mai târziu, o fântână. Unde e o fântână se va ridica, într-o bună zi, şi o casă.

Călăuza noastră nu era însă primită cu bucurie. Nu avea straie orăşeneşti, semăna mai degrabă a călugăr. Umbla desculţ, iar sutana părea că nu-i cunoscuse împunsătura acului. Fără să sângereze, călca alunecând peste pietre. Oamenii îşi lăsau casele şi avutul şi îl urmau în tăcere, ţinându-şi pruncii în braţe ori, pe cei destul de mari să meargă pe picioarele lor, de mână. „Săpaţi aici, spunea călăuza. În locul acesta va fi un mormânt.” Convoiul se împuţina, ca un şir deznodat de mărgele. Între timp, pruncii căpătau puţină putere de la sânul mamelor şi coborau din braţe, iar alţii le luau locul. Mergeau de atâta vreme fără să ştie încotro încât o porniseră, fără să-şi dea seama, spre cer. Pe funia nevăzută a unui clopot ale cărui margini se confundau, rotunde şi neştirbite, cu marginile orizontului. De aceea, în mine multe lucruri nu s-au născut şi n-au murit, ele numai pogoară.

Bunicul m-a dus, odată, la circ. Un cort mare, închis la culoare, pe tăpşanul unde altădată fusese ocolul de vite. Dresorul a dat foc cercului pe care îl ţinea în mână şi leoaica, după o scurtă ezitare, a sărit prin el. Apoi s-

a dus, cuminte, şi s-a aşezat la locul ei. Staţi, a strigat mătuşa mea Maro, ştergându-şi de şorţ mâinile umede şi s-a alăturat celorlalţi din fotografie. De aici, ca într-un joc de marocco, fiecare îşi vede de drumul lui. O mână neştiută ridică beţigaşele unul câte unul, fără să le clintească pe celelalte. În fotografie Maro zâmbeşte, cu palmele lipite de fustă. Ca să nu sclipească umezeala de pe ele. Intrarea în timp. Urmează ieşirea. Maro, căutată de ieniceri, se aruncă de pe stânci, în apele tulburi şi înroşite ale Eufratului. Cercul a rămas să ardă în urma ei. Alte femei, mirese sau mame, se pregătesc să sară prin el. Convoi fără sfârşit. Pietà. Se apropie tăcute şi, pentru o clipă, fiecare se aşază în braţele Fecioarei. După aceea, nu mai ştiu.

Singura fotografie completă a familiei se află în clasorul meu de timbre. O să vă miraţi, căci în locul unor chipuri armeneşti, cu sprâncene groase şi ochi neguroşi, veţi găsi acolo peruca pudrată a lui George Washington, coroana reginei Elisabeta sau cedrii Libanului.

Bunicul m-a învăţat cum să dezlipesc timbrele de pe plicuri, fără să le stric. Pe colţul cu timbrul, se pune vată îmbibată cu apă. Când hârtia se umezeşte, colţul se îndoaie şi timbrul, odată adezivul dizolvat, se dezlipeşte uşurel. Apoi timbrele se pun pe policioara sobei, la uscat. Iată-le, aşadar. Istoria cea nouă a familiei mele, rămasă după destrămarea convoaielor. Pornită din Adana, Van, Afion-Karahisar, Constantinopol. Trecută prin deşerturile Mesopotamiei, printre cadavre părăsite la marginea drumurilor sau plutind, îngroşate de apă, prin pântecele întunecate ori pe punţile slinoase ale vapoarelor, prin orfelinate, printre bagaje încropite în grabă. Un nou cerc de foc prin care trupurile se subţiau, ca să poată sări.

Statuia Libertăţii este mătuşa mea, Haigui, sora lui Sahag Şeitanian. A venit în România în 1919, iar după Al Doilea Război a emigrat prin Liban în Statele Unite. Timbrele cu Statuia Libertăţii poartă pe plic scrisul ei îngrijit, trimis de pe coasta de est, din Hartford. George Washington vine de pe coasta de vest. Sub el, adresa e scrisă de mâna grăbită a unchiului Kevork Kiulahian, vărul tatei, sau de mâna conştiincioasă a mătuşii Anahid, sora unchiului Kevork. Iată şi vulturul american, cu aripile desfăcute, umezit de buzele mătuşii Satenig, sora bunicului Setrak. Simon Bolivar, cu epoleţi şi mâna înţepenită pe sabie, e chipul sub care se ascunde, în Venezuela, Haig, fratele lui Dicran Bedrosian, ceasornicarul de pe Strada Mare. Păsările exotice vin tocmai din Argentina, trimise de Zaruhi, sora bunicului Garabet. Timbrele cele mici, cu litere slavone, povestesc despre Ovanes, fratele mai mic al bunicului Garabet, care abia îşi duce zilele într-un azil de bătrâni din Silistra. Timbrele sunt lipite strâmb, nu mai vede bine şi chiar scrisul, aşa crede bunicul, nu mai e al lui, îşi dictează misivele altcuiva. Sub trăsăturile întunecate ale lui Gamal Abdel Nasser trebuie să ghicesc chipul delicat al Luizei, fata lui Ovanes, măritată la Cairo. Cedrii Libanului îi adăpostesc la umbra lor pe ceilalţi veri ai noştri care au rămas în Orient, socotind că Europa, atât de indiferentă la suferinţele lor, nu le va fi o casă bună. Şi totuşi, iată chipul lui Napoleon ori pictura lui Delacroix din mijlocul căreia

boneta frigiană cheamă la luptă, trimise de Bergi, fiul lui Ervant Hovnanian, cel mort în Siberia.

Le ordonez cu migală. Mă gândesc să pun la început rudele mai apropiate, de sânge, apoi pe cele venite prin căsătorii, cu care bunicii mei au împărţit doar numele, apoi pe cei cu care au împărţit mai ales suferinţa. O iau de la început. De data asta în ordinea despărţirii. Întâi, cei care au luat alt drum încă din timpul masacrelor, trecând în Siria, în Liban ori în Egipt, rămânând acolo sau traversând Mediterana, până la Marsilia, ori neoprindu-se nici acolo şi traversând Atlanticul, până la New York. Apoi ceilalţi, care au venit de la început spre Europa, aşteptând deschiderea porturilor de la Marea Neagră şi purtând un nume ce nu mai fusese dat în istorie unor oameni: apatrizi. Adică nu lipsiţi de o patrie pe care s-o iubească, dar lipsiţi de o patrie care să-i ocrotească. Şi ca să aibă, totuşi, un nume în dicţionare şi o ţară sub care, pe un petic de hârtie, să li se scrie identitatea, s-a inventat o ţară nouă, care se afla pretutindeni şi nicăieri. Fii rătăcitori, slujitori ai acestei noi şi ciudate patrii, aşa cum a propus Fridtjof Nansen, comisar al Ligii Naţiunilor pentru refugiaţi. Paşaportul de apatrid însemna că, din toate drepturile pe care le-ai avut, le poţi păstra doar pe cele de la Dumnezeu, numele venind din neam, adică numele de familie, şi semnul botezului, adică numele cel mic. Naşterea şi botezul. Numele de familie ale armenilor sfârşesc mai toate în „ian”, indicând apartenenţa la o familie, îndeobşte pe linie paternă. Kevorkian, de pildă. Adică al lui Kevork, care în limba armeană înseamnă Gheorghe. Datorită acestui părinte nou, cu ochi albaştri, pielea albă şi părul ca neaua, cu totul neobişnuit pentru poporul smead, cu ochi întunecaţi, armenii şi-au spus Nansenian, adică ai nimănui. Aveam în casă fotografia lui Nansen, cu mustaţa lui colilie şi privirea blândă. Nimeni altcineva, nici măcar norvegienii, nu l-a pomenit pe cutezătorul explorator cât au făcut-o armenii. „Am căpătat cetăţenia română abia în 1948, am găsit mai târziu scris în hârtiile bunicului Garabet. Până atunci nu ne-au luat în armată, nu puteam porni o afacere pe numele nostru, puteam pleca oriunde vedeam cu ochii, cu toate că nimeni altcineva nu ne primea. Eram nansenieni.” Această nouă spiţă, a nansenienilor, a coborât în port la Constanţa, cu aprobarea guvernului Brătianu, primul guvern din lume dispus să recunoască faptul că pot exista şi cetăţeni ai unui stat care nu se află pe hartă. Nansenienii, harnici şi tăcuţi, s-au răspândit la început prin localităţile apropiate: Galaţi, Brăila, Babadag, Silistra, Balcic. Apoi, căpătând curaj, au urcat spre Focşani, Buzău, Ploieşti, Bucureşti, Piteşti ori Craiova. Au umplut străzile cu aromele mirodeniilor orientale, vândute în prăvălii cu firme rotunde, purtând nume ciudate şi vorbind o limbă veche, aspră şi tânguitoare totodată, cuvinte răspicate şi care, încetul cu încetul, în preajma naşterii mele, s-au transformat în şoapte. După război, mulţi dintre ei, convinşi de propaganda comunistă, au vândut tot ce aveau, şi-au adunat iarăşi boccelele şi au plecat spre Armenia Sovietică. Alţii, profitând de faptul că lumea cea nouă, după ce se căznise zadarnic să-i convingă de virtuţile ei, a socotit că e mai bine să-i lase să plece, s-au risipit

care încotro. Cei mai mulţi spre America. Aceştia s-au aşezat în clasorul meu cu timbre, cel din urmă val. Chiar dacă, cine ştie, într-o bună zi se va dovedi că nici acesta nu e ţărmul căutat şi vor porni iarăşi la drum.

Apoi am hotărât să-i aşez după singurul hotar pe care-l ştiam sigur: cel al naşterii mele. I-am rânduit întâi pe cei pe care i-am cunoscut, mai puţini, şi apoi pe cei pe care nu i-am cunoscut. Totul era de-a-ndoaselea. Cei mai tineri o luau înaintea bătrânilor, viii înaintea morţilor, cei care nu pribegiseră înaintea celor osteniţi de pribegiri. Judecând după rosturile naşterii mele, istoria nu mai avea nicio logică. Altfel spus, nimic din ce se întâmplase înainte nu mă prevestea. Eram o întâmplare şi privind prin ferestruica aceasta care era viaţa mea şi prin care abia dacă încăpea o privire sau ţeava unei flinte, sensurile istoriei se estompau, ea devenind la rândul ei întâmplătoare.

I-am aşezat în ordinea naşterii. Dar oamenii nu se deosebesc prin asta: toţi se nasc şi fiecare aduce cu sine o nouă numărătoare. Atunci m-am învoit cu bunicul Garabet şi i-am aşezat în ordinea morţii. Oamenii se deosebesc nu după felul cum se nasc, ci după felul cum mor. Cel dintâi a fost Lenin, înconjurat de steaguri roşii. Lenin era vestitorul lui nenea Hrant de la Constanţa, care ne scria că a fost eliberat din lagăr, dar, neavând acte şi nici puterea de a face drumul înapoi, tocmai din peninsula Taimâr, a hotărât să-şi sfârşească zilele în Uniunea Sovietică. Apoi Simon Bolivar, care veghea trupul ostenit al surorii bunicului Garabet, înmormântată la Buenos Aires, nu departe de monumentul ridicat întru slava lui Ohanes Ţeţian, generalul lui Kossuth, şi care după înfrângerea de la 1849, a ajuns din Ardeal tocmai în Argentina unde a înfiinţat Academia Militară. Ordinea celor din familia mea, după timpul morţii lor, era uşor de păstrat. Dar a celor vii? Eu le-am hotărât, cu neînduplecare şi candoare de copil, sorocul. Aceasta e, aşadar, fotografia lor, după un secol întreg de pribegie, după două războaie mondiale şi după atâtea exoduri. Ei trec din cartea istoriei întâmplătoare spre paginile groase ale clasorului de timbre, asemănătoare cu plăcile sepia ale dagherotipului. Semne ale neamului meu pentru care pământul a fost dintotdeauna rotund, fără capăt. Purtând chipuri ciudate, pe măsura drumurilor pe care le-au întins sub tălpi, ca pe nişte covoare groase de Ispahan.

În mijloc se instala mereu George Washington, cu faţa lui rotundă şi peruca buclată, rezemându-se ţanţoş în mânerul sabiei. Alături, de o parte şi de alta, Napoleon Bonaparte, Simon Bolivar, Gamal Abdel Nasser. Aceştia se retrăgeau cu un pas, poftind-o pe regina Elisabeta a doua, care, stimulată de atâtea personaje cu suflu eroic, îşi scotea coroana şi-şi îndesa boneta frigiană peste urechi, nouă şotie a unchiului meu de la Paris, Bergi Hovnanian. În fundal, se zăreau crengile groase de cedru în care foşneau, ca nişte frunze, veacurile căzătoare. Mai deoparte, cu ochi piezişi şi bănuitori, Lenin şi Dimitrov. „Zâmbiţi!” le spun. Ei se supun poruncii acelui copil şi se îmbăţoşează, serioşi şi stângaci, căci, dintre toate lucrurile cu care i-ar putea deprinde istoria, cel mai greu e să-i înveţe să zâmbească.

Ce au în comun toţi aceştia, regine, împăraţi, generali, călare ori înfigându-şi pintenii în pământuri proaspăt cucerite, deci însângerate? Cum pot ei alcătui fotografia de grup a familiei mele? Ce leagă toate aceste chipuri pudrate, încoronate, crunte sau mulţumite de pe timbre? Care e semnul pe care fotograful de demult, cel care pozase familia mea în satul Zakar din Anatolia, cu doar câteva zile înainte de masacru şi risipire, poate că l-ar fi retuşat, nedumerit? Semnul acesta e ştampila. Ca o potcoavă răsucită spre cer a cailor morţi. Fiecare chip poartă o ştampilă. Întreagă, rotundă sau doar pe un colţ de timbru, ca o bucată dintr-o roată de car. Uruind pe drumurile de piatră, afundându-se în nisip, acoperindu-se de brumă ori înnegrindu-se în noroi. Ştampile, precum cercul de foc, clipa suspendată prin care trupurile sar, pe rând, alungindu-se.

Zâmbiţi. Strămoşii mei, apoi unchii, mătuşile se retrag în spatele cortinelor, al faldurilor, al redingotelor şi al şeilor năduşite. Ca să încapă în clasorul meu cu timbre, împăraţii, regii şi reginele, generalii şi monseniorii, de-a valma, se căznesc să zâmbească. Cele ce aduc aminte de neamul meu armenesc, printre faldurile trenelor regale, printre uniforme şi redingote, în sclipirea săbiilor şi întunecimea gurilor de tun, sunt doar nişte ştampile.

Aceasta e noua fotografie a familiei mele. O istorie ştampilată.

Nu-mi plăceau oglinzile. Ele au simţit asta şi m-au pedepsit. O fiinţă uriaşă mă privea, dormitând şi ridicând alene câte o pleoapă. O fiinţă lacomă, care se slujea de oglinzi sau de orice altceva putea să oglindească pentru a-mi lua sufletul înapoi.

De la bunica mea, Arşaluis, am aflat toate astea. Fata cizmarului Ionescu, din colţ, a murit tânără. Nu fusese bolnavă, în orice caz nu de vreo boală pământeană. Slăbise, ochii i se duseseră în fundul capului, până când a dispărut dintr-odată de pe lumea asta. Nimeni nu-şi amintea de înmormântarea ei, dacă aceasta avusese vreodată loc. Cizmarul îi ţinea fotografia în atelier pe o policioară, printre borcanele cu pap şi calapoade. Poza era ştearsă şi trăsăturile feţei nu se mai desluşeau. Cum se retrăsese din lume, tot aşa se scursese cu încetul de pe arginturi. Bunica Arşaluis aflase cauza morţii: „Somnul i s-a răsfrânt în oglindă”. Adică patul fetei era aşezat în faţa oglinzii. Oamenii pot să se privească în oglindă cât vor, nu însă şi visele. Ele rămân, odată răsfrânte, ţintuite acolo. În loc să se risipească, deodată cu zorii, se adună ca o brumă, ca nişte broboane reci pe frunte. De altfel, ăsta fusese singurul semn al bolii fetei. „Visele i se adunau, reci, pe frunte.” Doctorul Zilbermann, devenit după război Argintaru, nu credea asta nici în ruptul capului. Dar a fost şi el de acord că e neobişnuit ca o frunte atât de rece, fără umbră de febră, să se îmbrobonească în felul acela. Fata cizmarului Ionescu murise pentru că nu putuse ieşi din propriile vise. Intrată tot mai adânc în visele visurilor ei, se destrămase cu încetul.

Bunicul Garabet era, în schimb, fascinat de scurta memorie a oglinzilor. „Nicio urmă”, spunea, mângâind suprafaţa lucioasă. Nicio tresărire, niciun ecou. Privită în oglindă, istoria e egală cu zero.

Atunci bunicul mi-a propus să biruim oglinzile. Am pornit împreună lupta împotriva lor. „Cea mai teribilă armă împotriva oglinzilor e memoria, a hotărât bunicul. Să dăm, aşadar, oglinzilor memorie.”

Adversarul nostru de temut s-a dovedit oglinda cea mare. Nu am fi putut-o birui decât prin şiretenie. Am început prin a folosi trădarea oglinzilor. O altă oglindă aşezată în faţa celei mari multiplica la nesfârşit imaginile. Nu am rezolvat, însă, nimic. Clipa oglinzii se dovedea infinită ca înfăţişare, dar tot atât de lipsită de urme. Clipa avea profunzime, dar nu avea durată.

Trebuia să căutăm altceva. Bunicul a aşezat trepiedul în faţa oglinzii. „Dacă nu vrea cu niciun chip, îi vom băga memoria pe gât cu de-a sila.” Fotografierea oglinzii părea cel mai uşor lucru din lume. Nu trebuia s-o pândeşti, stătea nemişcată oricum. Cum să faci, însă, să ispiteşti memoria să se apropie, fără să observe şiretlicul? Fotograful şi aparatul lui trebuiau să surprindă imaginea, fără ca ei înşişi să fie înăuntru. Oglinda s-a dovedit din cale-afară de hrăpăreaţă. Arunca, pur şi simplu, un năvod de lumină spre noi, prinzându-ne de fiecare dată. Orice zbatere era inutilă. E ca un alt fel de pescuit, în care năvodul se îndreaptă dinspre ape spre uscat. Ne-am hotărât să fotografiem dintr-o parte, să nu ne vadă. Atunci, însă, oglinda se transforma într-o lamă de cuţit. Pe ea nu mai erau imagini, ci doar sclipiri. Or, fără imagini, memoria ne scăpa printre degete.

Cum să fotografiezi oglinda fără să te vezi tu însuţi în ea? Cum să înţelegi lumea, situându-te în afara ei?

Chestiunea e, până la urmă, de natură trigonometrică. Situarea în lume sau în afara ei se exprimă prin sinusuri şi cosinusuri. Bunicul s-a pornit pe calculat. Unghiul cel mai bun s-a dovedit a fi cel de douăzeci şi trei de grade. „Suntem prea sus, a estimat bunicul. Ar trebui să privim spre miezul pământului de la tropice. E cel mai bun loc din care poţi privi lumea, fiind totuşi în afara ei. Cu cât urci spre Polul Nord, cu atât viaţa te înghite mai iute.” Camera noastră, cu pendulul ei, cu oglinda cea mare, cu dulapul de cărţi misterioase, cu ustensilele de fotografiat şi borcanele cu vopseluri, mi se părea largă cât lumea. Trebuia, aşadar, să credem că oglinda cea mare şi lacomă era miezul pământului, pentru ca să aibă şi camera noastră tropicele ei. Am măsurat podeaua cu pasul. „Stai!” Bunicul a însemnat locul cu creta şi a aşezat trepiedul. Trebuia să fim atenţi ca oglinda să nu se năpustească şi să-l înghită pe bunicul, cu trepiedul lui cu tot. „S-o ispitim într-un fel. Să-i abatem atenţia. Tu ai să fii ispita oglinzii.” M-am aşezat în faţa ei. Mi-am întins braţele în lături, ca să-i dau oglinzii cât mai mult de lucru. Imaginea era frumoasă. Dacă nu ar fi fost rama groasă, din lemn negru, încheiată în acoladă, păream chiar cel adevărat. Dar nu eram căci, spre deosebire de imaginea aceea care zâmbea, eu ştiam că n-o să reuşim. Cu coada ochiului vedeam imaginea trepiedului în oglindă. Mi-am dat seama că lupta noastră e zadarnică. Luptam nu împotriva oglinzii, ci împotriva luminii. Cu atât mai

mult cu cât, privită astfel, problema era rezolvată. Lumina, chiar dacă păşeşte numai pe oglinzi, are memorie.

Oglinda cea mare a ştiut şi s-a răzbunat. Bunicul a ostenit să mai caute unghiuri şi să se strecoare pe ascuns cu trepiedul. Am încercat şi după asfinţit, dar oglinda n-avea somn. Bunicul s-a lăsat păgubaş. Se aşeza în faţa oglinzii şi-i vorbea. Imaginii lui care n-avea cum să-i răspundă. Sau poate că răspundea într-un fel anume, căci bunicul, după câteva clipe de tăcere, vorbea mai departe. Amestecând iarăşi limbile pe care le ştia.

Până într-o zi. Oglinda cea mare era veche, uneori imaginile se coseau strâmb, din ape. M-a chemat lângă el. Colţul meu de oglindă era limpede şi imaginea mea netedă şi clară. Partea lui de oglindă era mai tulbure şi imaginea era ştearsă. „Vezi, mi-a spus bunicul Garabet. Până şi oglinzile s-au săturat de mine. E timpul să mor."

Bunicii au fost negustori. Toţi călătorii neamului meu au făcut, într-un fel sau altul, negustorie. Aduceau în Europa aerul melancolic al mirodeniilor. Se înväluiau în aburul cafelei şi în aroma calupurilor de *lokhum* şi de halva. Ajungeau în porturile apusene, la Amsterdam ori la Marsilia. De acolo cei mai curajoşi plecau spre America, amestecând boabele de cafea ori de năut cu orez, pentru ca aerul umed al oceanului, atât de lacom de uscăciune, să se lase ispitit de boabele de orez, lăsând cafeaua neatinsă. Drumurile convoaielor erau lungi. Negustorii îşi aşteptau mărfurile în porturi, le rânduiau în depozitele din Alep, Tabriz sau Tiflis, apoi porneau pe drumuri mai ferite, prin Odessa şi Lvov. Unii coborau la Suceava, unde erau târguri de vite, şi de acolo, peste munţi, luau drumul Vienei. Alţii ajungeau în ţinuturile ceţoase de la Marea Nordului. În vremurile acelea, boabele de piper erau rare şi scumpe. Presărate peste carnea pusă la uscat, o ajutau să reziste peste vară şi, cu iuţeala lor, înviorau trupul. Negustorii armeni primeau în schimb bani frumoşi pe care îi încercau între dinţi ori zgâriindu-i cu acul. Sau strângându-i în pumn şi închizând ochii în tăcere. Sângele simţea aurul, zvâcnea, încălzindu-le degetele.

Apoi cumpărau unelte, postavuri, vin şi miere, lucruri care cu greu se găsesc în ţinuturile muntoase şi uscate ale Anatoliei. Drumul nu se oprea însă aici. În Karabagh ori în Buhara, negustorii îşi schimbau monedele pe covoare, care în locurile acelea aspre erau groase şi moi, ca să ţină, sub tălpi, loc de iarbă. Covorul, odată terminat, era întins în faţa prăvăliei, pentru ca oamenii, trecând peste el, să-i dea moliciune şi să-i fixeze culorile. Drumul covoarelor ducea spre marginile celelalte ale lumii, la Bombay, Calcutta şi, mai departe, până în Macao şi Shanghai. Acolo, la mările galbene, se sfârşea drumul covoarelor şi se întorcea drumul mătăsii. Negustorii nu se opreau niciodată. Despre unii se spunea, când se zărea câte o dungă translucidă la orizont, că nu se mai opriseră de secole, bântuind drumurile pustii ori caravanseraiurile părăsite, amestecând banii şi timpurile.

Când, totuşi, slujitorii şi animalele de povară, asinii şi cămilele, îşi cereau dreptul la odihnă, negustorii se roteau într-un cerc mai mic, dar la fel de rodnic. Îşi umpleau carele cu fructe, de la Erevan sau de la Baku – rodii, pepeni cu miez roşu sau turkestani de culoarea mierii, caise mari cât pumnul ori struguri cu bobul mic şi fără sâmburi, proaspeţi vara sau uscaţi, stafide, iarna. Fructele erau duse pe un drum mai scurt, spre Rostov şi Simferopol, unde se schimbau pentru peşte sărat sau brânzeturi în butoaie cu saramură. Comerţul cu hrană era mai scurt, ţinea de anotimp şi nu avea nimic din măreţia singurătăţii ce stăpânea drumul mirodeniilor, unind oceane şi aurore. Negustorii oacheşi, cu ochii de culoarea boabelor de piper, mânau caravanele, dormeau călări, cu bărbia în piept, adulmecau văzduhul precum jivinele în aşteptarea furtunii, îşi brăzdau obrajii cu iuţeala nisipului mânat de vânt sau a zăpezilor de pe podişurile înalte. Când apele se subţiau şi se ascundeau, din cauza arşiţei, ca şerpii în pământ, negustorii armeni ţineau sub limbă câte un sâmbure de rodie, umplându-şi gura de răcoare şi înşelându-şi setea.

Urmăream împreună mersul caravanelor. Mă amestecam printre caii despovăraţi, printre focurile în jurul cărora dansau, sărind peste flăcări în ritmul tobelor şi al *zurnalelor*, printre făpturile care moţăiau, tresărind în mersul lor care nu adormea niciodată. Apoi îi căutam în oraşul copilăriei mele, pe străzi înguste, pietruite, cu garduri de lemn. Priveam prin ferestre prăfuite şi intram, căutând în întunecimea din sacii de cânepă aroma cafelei şi a mirodeniilor. Focşaniul, oraş de câmpie, aflat la întretăiere de drumuri, se înfiripase ca un popas. Apoi popasul, ca orice loc de odihnă de pe malul unei ape, se îndulcise, se bătătorise. Voievozii aşezaseră vămi între Moldova şi Muntenia, negustorii care osteniseră chiar în locul acela legaseră caii de căpăstru şi construiseră case. Copacii uriaşi, cum ar fi cedrii Libanului, crescând, trag pământul după ei, îl fixează şi îl ridică. Aşa s-au ridicat oraşele, ancorate de copacul cel mare care e biserica. După ce s-a aşezat primul altar, în jurul bisericii au apărut dughenele. Ele au prelungit drumul, fiecare nouă dugheană încercând să fie cea dintâi care întâmpină muşteriii. Strada aceea s-a numit, cum altfel, Strada Mare, iar după ce la Focşani s-a înfiinţat Comisia Principatelor, a căpătat numele care i-a rămas până astăzi: Strada Mare a Unirii. Negustorii erau amestecaţi: armeni care coborâseră pe drumul Lvovului, din Botoşani, Iaşi ori Suceava, greci care aduceau mărfuri din porturile de la Dunăre, albanezi care vindeau zaharicale şi meseriaşi vrânceni care îşi continuau în oraşul de câmpie îndeletnicirile de munteni: ţesutul şi încrustatul în lemn. Pe la sfârşitul veacului al nouăsprezecelea, împinşi dinspre răsărit şi încurajaţi de legi mai primitoare, au venit şi negustorii evrei, care au împânzit Strada Mare. Ei au început să vândă o marfă cu totul neobişnuită, pe care până atunci nimeni nu se gândise s-o aşeze pe tarabe: timpul. Neguţătorii de timp nu aveau rafturi, vitrinele lor erau neprimitoare, pe jumătate acoperite cu obloane, locul era întunecat şi tejghelele înguste. Suficiente însă pentru a stivui această marfă imaginară, care îşi găsise, într-un oraş aflat până atunci în afara timpului,

numeroşi muşterii. Neguţătorii aceia aveau priviri iscoditoare, care te sfredeleau. Şedeau ghemuiţi, cu umerii încovoiaţi peste palmele care se frecau, neîncetat, ca nişte valţuri. Nu foloseau cântare şi greutăţi, timpul fiecăruia se scria în paginile îngălbenite ale catastifelor. Cel care venea să cumpere timp afla mai târziu preţul. Pe măsură ce consuma ceea ce cumpărase, adică răgazul, liniştea aparentă se preschimba în nelinişte, lipsa de griji în îngrijorare. Acesta era primul preţ pe care îl plătea. Timpul se dovedea întotdeauna o marfă mai scumpă decât părea la prima vedere. În sinea lui, muşteriul îl blestema pe neguţător, blestema legământul pe care îl făcuse, înţelegând prea târziu că timpul cumpărat rămânea prea scurt, nefolositor, netrăit. Şi pentru că, numit ca atare, timpul nu e al oamenilor şi, aşa cum nu poţi vinde noapte, vânt ori lumină, nu poţi vinde nici timp, negustorii îi dăduseră un alt nume: dobândă. Cu cât îţi trebuia mai mult timp, cu atât dobânda era mai mare.

Timpul curge odată cu sângele. O lume lipsită de sânge este o lume lipsită de timp. Muşteriii aveau obrajii palizi şi sângele subţiat de prea puţinul timp ce le stătea la îndemână. Negustorii îi cântăreau din priviri. Apoi, pe furiş, pe întuneric şi cu ochii lucind, scoteau monedele lustruite. Omul îşi lua pumnul de bani, câştiga ceva timp, dar ceea ce trebuia să dea înapoi era mereu mai mult, prea mult. De aceea, neguţătorii de timp erau duşmăniţi. Preoţii îi afuriseau pe cămătari. Ziua, oamenii treceau pe trotuarul celălalt. Spre seară, însă, datornicii, faliţii, cartoforii, femeile pierdute ori negustorii scăpătaţi băteau la uşa lor şi se strecurau înăuntru, privind cu teamă în lungul străzii. Cum acest comerţ nu mai putea merge multă vreme fără ca duşmănia să devină primejdioasă pentru ei, evreii au renunţat, încetul cu încetul. S-au făcut băcani, cârciumari, uneori meşteşugari. Au înălţat dughene cu etaj, iar Strada Mare, cu caldarâmul ei de piatră, trotuarele largi şi castanii umbroşi, a devenit un loc pe care era o bucurie să te plimbi seara şi să saluţi lumea, cu o plecăciune care nu avea alt rost decât să ceară altă plecăciune în schimb. Strada Mare era închisă pentru circulaţia maşinilor şi căruţelor. În ziua de 10 mai, aniversarea dinastiei, regimentul trecea în pas cadenţat, prin faţa trecătorilor îngrămădiţi pe trotuare, urmat de fanfara militară şi de o ciurdă de copii. De câteva ori a trecut regele însuşi, în trăsura trasă de cai împodobiţi cu ciucuri, în drum spre Cernăuţi. Odată cu războiul, magazinele evreilor au început să se închidă. Cutremurul din 1940 a măturat etajele. Timpul nevândut s-a eliberat din cuferele lăcătuite şi s-a ridicat deasupra oraşului. Praful a plutit peste dărâmături ore în şir.

După război, în timpul foametei, negoţul s-a mutat la lizieră, unde se vindeau cereale, aduse cu trenurile din Oltenia. Iar odată cu venirea comuniştilor, când tocmeala nu mai era posibilă, locul negustorilor de pe vremuri l-au luat gestionarii comerţului de stat. Negustorii şi meseriaşii mai încăpăţânaţi – armenii numărându-se printre ei – şi-au mutat negoţul şi meseriile la ei acasă, unde lucrau după căderea serii. La lumina zilei erau gestionari şi cooperatori, primeau să vândă pe puncte, pe cartelă sau la

preţuri publicate în ziar şi afişate pe perete. Preţuri care, de 1 mai şi de 23 August, se micşorau cu cinci bani, pentru a se dovedi astfel superioritatea vremurilor noi, comuniste, faţă de capitalismul putred. Bunicul Garabet şi cumnatul lui, Sahag, şi-au închis prăvălia de pe Strada Mare. În timpul războiului bunica Arşaluis făcea păpuşi pe care le vindea. Bunicul, cu trepiedul în spate, cutreiera străzile. Uneori, câte un soldat neamţ îl oprea să se fotografieze pentru a dovedi celor de acasă că trăieşte încă, în războiul acela împotriva ruşilor. Mai apoi, i-a fotografiat pe ruşi, care voiau să dovedească celor de-acasă că trăiesc încă, în războiul împotriva nemţilor. Şi, în cele din urmă, i-a fotografiat pe cei întorşi acasă şi care, neavând cui să trimită fotografiile, voiau să-şi dovedească lor înşişi că mai trăiesc.

De la călugării din neamul meu am primit puterea de a spune rugăciunea inimii, fără să am nevoie de cuvinte. Şi să fac semnul crucii despre care bunicul Garabet mi-a povestit aşa: „Copacii poartă semnul crucii unde ramurile se întretaie. Păsările, când îşi întind aripile şi zboară, fac semnul crucii pe cer. Dintre toate câte sunt, numai omul nu are semnul acesta pe trup. De aceea s-a răstignit pentru noi Domnul nostru Iisus Hristos."

De la războinicii din neamul meu am primit puterea de a fi învins, căci numai cei învinşi mor cu adevărat pentru ideile lor, dar să mă port, tocmai de aceea, ca un învingător. Am învăţat să citesc istoria altminteri, după urmele lăsate de potcoavele cailor. Urmele acelea spun că, în liniştea de după sfârşitul bătăliei, rămâne o săgeată care n-a căzut încă, o rană care n-a sângerat destul, se aude un nechezat pe care spumele zăbalei nu l-au sufocat. În gură simt gusturi amestecate. Războinicii neamului meu, călărind, au ţinut drumul drept oricât au suit şi au coborât vremurile. Astfel, neamul meu s-a încrucişat cu istoria, aşa cum nu poţi trece de pe un mal pe celălalt fără să te întretai cu apele.

De la păstorii din neamul meu am primit puterea de a cinsti anotimpurile. Iar pe negustori nu am încetat să-i caut. Am simţit, copil fiind, fascinaţia tejghelei. Şedeam ghemuit pe scările de piatră, mă uitam pe fereastră ori zăboveam înăuntru. Lemnul era întunecat, unsuros sau acoperit cu firimituri, peste care mâinile se întindeau să apuce ghemotoacele de bani, iar mărfurile erau netezite, pipăite, preţăluite. O frontieră care nu se găseşte pe nicio hartă. Peste care poftele, nălucile puteau trece, dar oamenii niciodată, ca peste malurile Aheronului.

Am trăit printre oameni săraci. Mărfurile erau pe măsura lor. Zahărul şi făina se vindeau direct din saci, orezul îl alegeam, răsfirat pe ziar, de neghină. Marmelada se tăia din calup cu cuţitul, iar brânza, de un singur fel, se vindea din butoaie unde saramura se căznea să înşele lipsa de prospeţime. Scândurile podelelor erau îmbibate cu motorină, ca să nu se subţieze din cauza paşilor, iar de tavane atârna un fel de ventilator ca o elice, pentru a izgoni muştele şi a păstra o brumă de răcoare peste cărnurile al căror sânge se încleia în margini înnegrite. Multe altele le preparam în casă. Dulceţurile se făceau din fructele din curte, culese din pom sau strânse de pe jos, de-a valma. Gogonelele şi verzele erau îndesate în butoaie

care se deschideau în preajma sărbătorilor. Grăsimile râncezite se adunau în cămară şi erau transformate, bolborosind o zi întreagă şi lăsate să se închege în săpun. Florile de tei ori cele de romaniţă, frunzele de mentă şi boabele de măceşe se uscau pentru ceai. În fundul curţilor se înjghebau coteţe de găini şi, uneori, cocini pentru porci. Carnea era pusă în borcan, cu untură. Mulţi deprinseseră, din timpul războiului, să facă pâinea în casă şi puneau, de cu seară, aluatul la dospit, urmărind, ca pe o minune, drojdiile cum îl cresc. Priveam cu luare-aminte către mâncărurile, puţine, care se cumpărau. Ca la nişte musafiri. Le mâncam cu stinghereală, cântărind din ochi, după fiecare îmbucătură, partea rămasă.

Şi tocmai de aceea, prăvălia, ce minunăţie! Mă furişam singur sau de mână cu bunicul şi mă bucuram. Sacii de cânepă cu făină, mălai, zahăr sau orez din băcănia lui Bobârcă mi se păreau desăgile cu galbeni ale unei vistierii. Tot ce se găsea de partea cealaltă a tejghelei căpăta strălucirea şi aroma mistuitoare a unei lumi interzise. Tejgheaua era un prag prea înalt pentru statura mea de copil.

Bobârcă, vameşul care păzea lucrurile interzise şi ademenitoare, era tuciuriu şi îmbrăca halate cu mâneci largi. Îşi purta cuţitul lat la brâu, iar când îl ridica deasupra calupurilor de marmeladă ori de halva mâna lui făcea nişte rotocoale de parcă lama sclipitoare cerea o jertfă. Măslinele erau uscate şi bunica turna peste ele ulei. Le ţinea aşa o vreme, pentru ca învelişul să se umfle peste sâmbure şi să ai ce mânca din ele. Peştele sărat era fioros, iar pungile din hârtie maronie răsfirau pe la colţuri dâre de făină cenuşie. Înăuntru, însă, ce frumos devenea totul! Făina părea pulbere de argint şi boabele de sare sclipeau ca nişte cristale de peşteră. Gurile deschise ale sacilor de cânepă priveau ca ochii unor vieţuitoare marine, pachetele erau sidefii, iar hălcile şi salamurile atârnate de cârlige se roteau ca nişte păsări cu aripile întinse. „Şi asta, şi din asta”, spunea bunicul. Bobârcă plutea peste lucruri, agitându-şi braţele. Prea multe pentru o singură fiinţă, dar având pentru fiecare un instrument anume de tăiat, de tocat, de legat. „Şi ceva pentru băiatul ăsta”, adăuga bunicul. Ieşeam şi se făcea zi. Trebuia să mă obişnuiesc cu lumina de afară, punându-mi mâna streaşină la ochi.

N-am trecut niciodată dincolo de tejgheaua lui Bobârcă. Iar el nu-mi amintesc să fi trecut dincoace de ea. Bobârcă se uita lung prin ferestre. Stătea pe taburet, cu cotul rezemat pe tejghea, cu ochii spre stradă. Nu părea bucuros, când ne vedea că intrăm. Vorbindu-i despre lumea de afară, îi răpeam ceva din imaginea lui despre lumea aceea. Nici măcar nu ştiu când a dispărut. S-a scurs printre sacii lui. În aerul umbros, o umezeală în plus, absorbită de pulberile lacome de făină, mălai ori de boabele de orez.

În magazinul celălalt, lumina era răsfrântă, despletindu-se prin bucăţile de zahăr candel ori umplând borcanele, groasă ca mierea. Îmi afundam mâinile şi mă ungeam cu ea pe faţă. În lumea lui Bobârcă, lucrurile, văzute doar pe jumătate, mă speriau uneori. Peştii cu burţile spintecate, traşi în sare, ţevile, pâlniile, cuţitul cu lama groasă, oasele, ca nişte capete de cai

încremenite cu boturile căscate. Dar în magazinul cu dulciuri al lui Angheluţă era mereu frumos. Prin ferestre nu intra prea multă lumină, dar înăuntru sporea. Învelea lucrurile astfel încât nu mai ştiai dacă ele primesc lumină sau sunt izvor de lumină.

Angheluţă era bătrân şi adus de spate. Obrajii îi erau uscaţi şi mâinile la fel. Trupul lui era singura formă care nu se împărtăşea din lumina din jur. Fusese ales paznicul ei şi nu putea să păstreze nimic pentru sine. Doar o râvnea, cu ochii întunecaţi. Vorbea încet şi se mişca în ritmul vorbirii. Paşii lui Bobârcă se auzeau pocnind pe dalele de piatră, de parcă ar fi purtat cizme milităreşti. În schimb, umbletul lui Angheluţă nu se auzea. Cred că umbla desculţ. Un amănunt îi apropia pe Angheluţă şi Bobârcă. Priveau amândoi lung pe fereastră, spre stradă. Tânjeau. Bobârcă tânjea după lumina de pe stradă, mai multă decât în dugheana lui, unde lumina izvora mai ales din sclipirea sării pe carnea uscată. Angheluţă tânjea după lumina de pe stradă, care era mai puţină decât în dugheana lui, dar mai caldă.

Apoi, la Angheluţă erau dulciurile. Zahărul candel semăna cu bucăţile de cristal din candelabrul cel mare al bisericii armeneşti. Calupurile de rahat îşi estompau culorile, verde, galben, roz, sub pudra albă care se topea, răcoroasă ca o ninsoare, pe limbă. Pachetele cu napolitane foşneau între degete ca frunzele uscate. În borcanele înalte de sticlă amandinele, drajeurile, caramelele se încleiau. Le mutam dintr-o parte în alta, în gură, aproape fără să respir şi fără să înghit, ca gustul să se păstreze cât mai mult. Jeleurile crănţăneau între dinţi, cu izul lor de anotimpuri amestecate.

În schimb, comerţul lui Mercan părea să nu aibă nici umbră de mister. El nu-şi făcea negustoria în dugheană şi nu se uita pe fereastră, tânjind după lumină. Magazinul lui Mercan era în aer liber. În curtea lui, stivele cu sticle şi cele mai pătrăţoase, cu borcane, alcătuiau un fel de ţarc care lăsa un intrând, ca poarta unei cetăţi întâmplătoare, din nisip. „A venit vremea!” anunţa bunicul, privind rafturile înţesate. Era semnalul spălării sticlelor de către noi, băieţii. Sticlele verzi şi galbene de ulei, borcanele de ghiveci, sticlele de lapte. Uneori chiar şi câte o sticlă de şampanie, cea mai preţioasă. Cotrobăiam cu pămătuful prin măruntaiele sticlelor, le limpezeam de petele de ulei, de sosurile lipicioase, de urmele mucegăite. Pentru a fi acceptate, sticlele trebuiau să aibă o inscripţie marcată pe fund, cu patru litere mari, în relief, fără de care Mercan le refuza: STAS. Adică standard de stat. Cele fără STAS nu erau bune. Deşi păreau, vechi sau străine fiind, cele mai frumoase. În forme mai ciudate şi cu modele. În copilăria mea nu era loc decât pentru lucruri stas, asemănătoare unele cu altele. Pe care nu trebuia să le judeci decât prin asemănarea lor. Sticlele şi borcanele erau înşirate pe policioară. Bunicul le examina pe rând. Astea erau bune. Fără ciobituri, crăpături, pete de ulei sau urme de etichete. Celelalte, nu. Iar dacă cele fără stas ori ciobite nu aveau gâtul destul de larg pentru a fi folosite la compoturi sau la bulion, le duceam într-un loc sinistru, care se chema DCA, adică depozitul de colectări şi achiziţii. Acolo se îngrămădeau cioburile, mormanele de ţesături ponosite ori cărţile descleiate şi

îngălbenite, scheletele metalice şi ruginite ale maşinilor. Pe câmpurile din jur păşteau caii de la căruţele ţiganilor veniţi să încarce. Când şi când, din mormanele netrebuincioase ieşeau oase mari şi plate, de animale de povară. Am văzut odată o căpăţână de cal, albită de soare. Caii păşteau, totuşi, liniştiţi, alături. Câtă vreme exista iarbă, se simţeau apăraţi. Ori iarbă, ori moarte. Pe câmpul cu grămezi mohorâte şi veşnic răscolite de furcile căruţaşilor, iarba creştea aţoasă şi netulburată.

Mercan cumpăra sticle şi borcane. Trăia printre stive care creşteau neîncetat şi care, când vântul se înteţea, sunau ca o pădure de argint. În oraş el era primul care simţea vânturile iscându-se. Nu ştiu dacă era scund sau înalt, căci nu l-am văzut niciodată altfel decât şezând. Cred că era mai degrabă scund, altfel capul lui n-ar fi simţit nevoia să fie atât de mare şi de ţuguiat. Avea nările groase şi urechile clăpăuge, dinadins alcătuite aşa pentru a înfuleca aerul şi zgomotele. Stăpân peste un popor de suflări, le pândea freamătul cu pâlniile uriaşe şi cărnoase care-i atârnau în locul nasului şi urechilor. Încremenea, cu nările fremătând. „Spune-i lui bunică-tu că vine primăvara”, zicea. Fugeam acasă într-un suflet. „Vine primăvara, gâfâiam. Aşa a zis Mercan.” „În sfârşit, slavă Domnului”, se bucura bunicul. Şi punea să înfigă răsadurile în curte. Sau altădată: „Ăsta e crivăţul. Mâine-poimâine ninge”. Bunicul nu aştepta să i se spună a doua oară, chiar dacă eram abia la mijloc de noiembrie. Învelea repede cioturile trandafirilor în poleială.

Când aerul era tot atât de uşor de o parte şi de alta, făcându-se astfel linişte în cer, Mercan cerceta cu atenţie fiecare sticlă, fiecare borcan. Le trecea cu degetul peste buză, le ridica în lumină, le mirosea cu nări hulpave. Două-trei mi le înapoia. Pe celelalte le aşeza împrejur. „De ce?” mă împotriveam, ştiind cât se supără bunicul pentru fiecare sticlă refuzată, în lupta surdă pe care o ducea cu Mercan. Dar el avea legea vămilor lui şi nu-şi lua vorba înapoi. „Şi asta?” încercam, disperat. Îşi ridica privirile şi îşi ducea degetul la buze. „Sssst!” Şi după câteva clipe: „Zboară o pasăre”. Ca să-i înmoi inima, îl ajutam să aranjeze sticlele în lăzi. „Asta pune-o la fluturi, zicea, arătând spre stive. Cealaltă, la păsări.” Priveam nedumerit borcanul gol. „Unde e fluturele?” Adulmeca prelung deschizătura borcanului, cu ochii închişi, ca degustătorii de vinuri. „În aerul ăsta a zburat un fluture, adăuga netulburat. Aşa că fă cum ţi-am zis.” „De unde ştii?” „În aer urmele nu se şterg, zicea. Nu e iarbă să le acopere.” Mă supuneam. Care la fluturi. Care la frunze. Care la păsări. Odată a zăbovit, a mai adulmecat o dată, îndelung. Apoi mi-a arătat, într-un colţ, o grămăjoară de sticle. „Pe asta pune-o la îngeri.”

La Mercan mă simţeam în largul meu. Nu exista nicio tejghea. Sau, dacă era vreuna, plutea deasupra capetelor noastre.

În schimb, taraba vânzătorului de halviţă era peste tot. La fiecare pas e câte o vamă pe care trebuie s-o treci. El venea dinspre apusul oraşului. Dis-de-dimineaţă, de dincolo de bariera spre satul Câmpineanca, peste calea ferată. Ba nu, se jurau alţii. Dimineaţa, vine dinspre bariera Brăilei, unde e

răsăritul. În timpul zilei, îl întâlneam te miri unde, mereu în altă parte. Taraba lui era o cutie dreptunghiulară, unde era aşezată halviţa. Cutia avea două roţi şi nişte braţe lungi. Vânzătorul de halviţă ţinea de cele două braţe şi împingea căruţul. Mergea încet, legănat, pe marginea străzii, întorcând capul după maşinile care îl depăşeau. Cel mai des se aşeza la răspântii, în locurile unde trecătorii, trebuind să aleagă, zăboveau. Îşi trăgea două mâneci albe peste cămaşă; le prindea, aproape de cot, cu elastic. Scotea calupul cu halviţă şi îl tăia cu un cuţit lung. Felia costa un leu. Când leul începuse să-şi scadă valoarea, vânzătorul de halviţă nu a mărit preţul, dar a subţiat feliile. Astfel încât pentru fiecare felie să primească aceeaşi monedă în schimb.

Alergam să ne cumpărăm halviţă. Dar taraba, ia-o de unde nu-i. Ne lăsam păgubaşi. Când însă, luaţi cu joaca, uitam să ne mai gândim la ea, apărea la răspântii. Trebuia să ai pregătită, în orice clipă, moneda. Taraba vânzătorului de halviţă era o vamă diferită de celelalte. O căutai şi n-o găseai. Venea pe negândite. Era vama pentru care trebuia să fii pregătit în orice clipă, cu bănuţ cu tot.

Bobârcă avea creionul chimic după ureche. Îl muia între buze şi socotea în caiet. Îi numărai banii şi îţi dădea restul, uneori cu urme de creion de pe degete rămase pe bancnote. Angheluţă nu socotea cu creionul. Îşi muia degetul în gură şi socotea pe pudra albă de zahăr, răsfirată pe tejghea. Trebuia să-l crezi pe cuvânt, nu puteai verifica, deoarece pudra albă se acoperea la loc, ca nişte alcalii prefirate din pereţi, pregătită pentru o nouă socoteală.

Vânzătorul de halviţă nu trebuia să socotească. Pentru el lucrurile erau simple. Fiecare muşteriu trebuia să-şi facă propriile socoteli şi să ştie, pe cât era de pregătit să-l întâmpine, câte felii tăiate egal i se cuvin.

Ne-am împrăştiat pe la colţuri să-l urmărim. Către seară, la răscrucea aleasă pentru ziua aceea, şi-a adunat feliile care mai rămăseseră în faţa unei lumi încă nepregătite. Şi-a strâns cotierele, a frecat cuţitul de pulpana hainei şi a pornit-o agale. Era uşor să te ţii după el, căci nu grăbea pasul şi nu-şi abătea privirile. A trecut prin faţa cinematografului şi a coborât pe strada Tăbăcarilor. Merge spre apus, am crezut. Deodată l-am văzut că se opreşte şi se întoarce spre noi. Ne-am ghemuit, aşteptându-l să se proţăpească în faţa noastră, dojenitor. Dar el se apropia depărtându-se parcă. Venea spre noi şi totuşi se făcea tot mai mic, până a dispărut cu totul. Încât nu ştiam, pândindu-l, dacă se apropie ori se depărtează.

Un năvod cu fire subţiri lega oraşul să nu se risipească. Negustorimea. Venind pe drumul caravanelor şi continuând să-şi ţească plasele chiar şi în vremurile neîmbelşugate ale comunismului. Domnul Romaşcanu, sifonarul. Bătrânul Ardeleanu, care vindea pateuri cu brânză la „Invalidul vesel". Tanti Azoiţii de la Aprozar. Apoi armenii. Dicran Bedrosian, vânzătorul de stilouri. Vrej Papazian, ceasornicarul. Şi Arusica, nevasta lui, aplecată deasupra veiozei, într-o îndeletnicire astăzi dispărută: remaieuză de ciorapi de damă. Anton Merzian şi Krikor Minasian, cizmarii. Naşul meu, Sahag

Şeitanian, cu cofetăria de la gară, pe care o deschidea cu noaptea în cap pentru călătorii care plecau dimineaţa devreme, cu trenul, la Bucureşti. Ultimul dintre evrei, domnul Weissmann, care făcea negoţul negoţurilor, cu consignaţia din piaţă. Şi printre ei un du-te-vino de negustori ambulanţi vânzând te miri ce, de la peşte ori burţi de vacă, răsturnate în havuzul din Hală, până la linguri de lemn, cioplite de călugării de la Sihla.

Într-o lume potrivnică, ce se deprindea să se mişte cât mai puţin, unde hainele se vindeau pe puncte şi pâinea pe cartelă, iar cele mai multe dintre dughenele vioaie de altădată se umpluseră de obiceiuri noi, de gestionari, revizori, şedinţe de sindicat, afişe cu protecţia muncii şi paza contra incendiilor, inventare şi halate, negoţul cel adevărat îşi strecura lăstarii neastâmpăraţi, precum pârâiaşele de sub zăpezi.

Sângele e viu numai dacă se varsă în sânge. Tot aşa negustorii se căutau, uneori, unii pe alţii. Angheluţă închide obloanele miracolelor sale şi coboară, dinspre bariera de apus spre oraş. Mercan lasă zborurile slobode să se adune ca un nor deasupra oraşului şi îl urmează. Cel mai greu de înduplecat e Bobârcă. El, care nu îşi poate privi, în întunecimea dughenei, chipul în nicio oglindă, se teme de întâlnirea cu oamenii. E întuneric, deşi aerul luminează nefiresc. Dar acolo sus e o altfel de lumină, care se urmează pe sine şi nu coboară nicicum pe pământ. Astfel încât Bobârcă, fără să fie nevoit să tragă obloanele, căci vitrinele lui sunt, oricum, întunecate, iese sfios şi păşeşte, deprinzându-se cu încetul, pe caldarâm. Ceilalţi negustori ies din întunecimea zidurilor, curg ca nişte zugrăveli de pe pereţi, se strecoară prin canaturile uşilor, alunecă de sub pleoapele scorojite ale obloanelor. Îşi strâng reverele peticite, îşi îndeasă mâinile în buzunarele cu fund răscusut, îşi dau bineţe pe tăcute, ca şi cum s-ar fi regăsit din întâmplare, şi totuşi merg strânşi unii în alţii, umăr la umăr şi pas după pas, ca în rânduiala neîntreruptă şi adâncă a pelerinilor. O făptură ca toate celelalte îşi ridică abacul şi pune alături bile albe şi negre, cu vârful degetelor, ca şi cum ar cânta la harpă. Altul şuieră, cu nările prea înguste pentru foamea sângelui său. Nu priveşte nimeni spre cer, căci cer e peste tot. Nu privesc spre caldarâm, spre rigolele mocirloase, spre rădăcinile desţărnate, căci de acolo vin. Degetele caută, printre cusături, galbenii ascunşi. Sunt la locul lor. Ori nu sunt. Degetele caută mai departe, prin ascunzătorile hainelor ori ale trupului. Galbenii, cocoşeii, napoleonii, talerii, dublonii zornăie. Slavă Domnului, lumea nu e cu totul pierdută, contururile ei nu sunt cu totul şterse. Slavă Domnului, lumea mai are zimţi. Cortegiul înaintează, însoţit de zornăitul de pinteni al buzunarelor. Negustorii curg pe străzi în tăcere, ca un gasteropod. Hainele largi alunecă peste garduri, printre spini, prin crăpăturile uşilor, fără să se agaţe. Alunecarea e desăvârşită. Tot astfel murmurul, zornăitul, freamătul unei numărători oarbe, dar nu mai puţin exacte, în fundul buzunarelor. Se mişcă în acelaşi fel şi, totuşi, sunt atât de diferiţi. Oieri cu cojoace miţoase şi căciuli aduse pe frunte, până la sprâncene. Tarabagiii din obor, vânzătorii de zarzavaturi, de fructe, păzitorii stivelor de pepeni, măcelarii şi vânzătorii de peşte, cu

unghiile înnegrite de sânge uscat. Evreii cu ochii iscoditori, cu bărbile late şi împletite, cu umerii strânşi şi mâinile umede. Grecii cu pantalonii vârâţi în cizme, aducând de la Brăila şi Galaţi brânzeturi, măsline, peşte uscat. Albanezii cu polonicele de bragă şi cu acadele. Armenii cu sprâncene groase şi nasuri coroiate, răspândind mirosul subţire, uneori dulceag, alteori înţepător, al mirodeniilor.

Se opresc la un semn. La poarta noastră e linişte. Încă avem gardul de scânduri bătute în cuie la întâmplare, după cum le-au putrezit ploile şi le-au uscat vânturile. Cerul e luminat şi pâlpâie ca o candelă. Pământul e întunecat şi mişcător ca o apă. Nimic nu mai e cum a fost. E momentul să-ţi aminteşti mai degrabă viitorul decât trecutul. Angheluţă trage zăvorul şi deschide. Intră unul după altul şi umplu curtea. Se apropie cu sfială de fereastră. Văd ceea ce ştiau că or să vadă. Şi totuşi privesc, iţindu-se cât mai aproape. De parcă fereastra ar fi un ochi mare şi ei vor să se afle în dreptul privirii lui. Primii păşesc în odaie. Ceilalţi îi urmează. Locul e strâmt. Nu se bulucesc şi totuşi încap toţi. Unii spuneau mai târziu că priveam cu ochi bătrâni, aşa cum spune mama că la naşterea mea nu am plâns, ci am râs. Cei mai mulţi spun că eram un prunc liniştit, chiar şi atunci. Aveam ochii închişi, aşa spun cei mai mulţi, deci dormeam sau mă temeam.

Primul se apropie Angheluţă. Darul lui e mai alb decât pudra de zahăr de pe degetele sale şi mai luminos. E chiar un bulgăre de lumină care stă nemişcat şi totuşi freamătă, pulsează şi se rostogoleşte. Angheluţă se trage îndărăt, în rând cu ceilalţi. Cel de-al doilea e Bobârcă. Înaintează cu sfială, nu de-a dreptul, ci urmând cercul de lumină al tăciunelui negustorului de dulciuri. El aşază alături bulgărele său umbros. Umbrele nu se revarsă asupra luminii. Astfel fiecare dintre cele două daruri scânteiază în felul lui. Apoi vine în tăcere Mercan. Darul lui urmează să se aşeze deasupra celorlalte. Îşi deschide palmele căuş şi suflă peste ele. Aripile se întind, umplu colţurile odăii, apoi se aşază, fără să-i acopere totuşi, pe tăciunii de umbră şi lumină. Ei privesc aplecaţi, cu palmele adunate la piept, a închinăciune, ca în tablourile pe care le-am văzut mai târziu. Gaspar, Melchior şi Baltazar. Cercul se deschide pentru a face loc vânzătorului de halviţă. Taor, cu mersul lui legănat, care se apropie şi se depărtează în acelaşi timp. Dansul lui Taor e chiar timpul.

În Focşani erau două biserici armeneşti. Aproape că nu există oraş în Moldova în care armenii să nu fi construit biserici. În vremurile când nu existau alte locuri de adunare, biserica era dovada existenţei unei comunităţi. Când se strângeau laolaltă vreo douăzeci de familii, capii lor alcătuiau un comitet parohial şi alegeau loc de biserică. Dughenele, casele, deschiderea străzilor, cărora şi astăzi, în preajma bisericii, li se mai spune, la Suceava, Bacău ori Bucureşti, strada Armenească, se aşezau în funcţie de biserică. În pronaos care adesea, după obiceiul moldovenesc, nu armenesc,

avea uşă laterală, exista o inscripţie unde erau înşiraţi primii binefăcători ai bisericii. Numele armeneşti cu care veniseră de departe s-au schimbat între timp. Fie au căpătat terminaţii ruseşti, poloneze, fie terminaţiile au dispărut cu totul. Sunt nume vechi; multe nu au mai rămas decât pe zidurile bisericilor sau pe crucile cimitirelor. Missir, Alaci, Trancu, Buicliu, Pruncu, Ciuntu, Ciomac, Ferhat, Aburel, Asvadurov, Asachievici, Simonovici, Iacobovici.

Au construit chiar şi mănăstiri. Într-o seară, fraţii Donavak, cum mergeau spre apus cu cirezile lor, au poposit pe un drum din preajma Sucevei. Acolo au avut acelaşi vis. Maica Domnului le arăta locul acela. Şi-au vândut vitele la târgul de la Lipsca şi la întoarcere au ridicat o mănăstire pe care i-au închinat-o. Pe la 1512. Era una dintre primele mănăstiri armeneşti ridicate în Europa. Ea există şi astăzi şi se numeşte pe armeneşte *Hacigadar*, adică „Împlinirea dorinţelor". De ziua Adormirii Maicii Domnului, femeile pornesc dis-de-dimineaţă şi urcă dealul în genunchi. Înconjoară biserica de trei ori şi strecoară în crăpăturile zidului petice de hârtie pe care şi-au scris dorinţele.

În partea cealaltă a Sucevei, la sfârşitul aceluiaşi secol al XVI-lea, armenii au ridicat o altă mănăstire, pe nume Zamca, înconjurată cu ziduri de cetate. Şi ea există până astăzi. Călugări nu mai sunt. Oameni de neamuri felurite se adună la Zamca şi îşi pomenesc morţii. Aici e un altfel de loc de întâlnire. Când pământurile devin prea grele în adâncuri, morţii se ridică prin crăpăturile scoarţei, fiecare cum nimereşte, iarbă, abur sau rădăcină, şi culeg firimiturile praznicelor vii.

Şi tot aşa la Botoşani, la Iaşi, Roman, Târgu-Neamţ, Gura Humorului, Târgu-Ocna, Bacău, Brăila, Galaţi. Coborând pe drumuri de comerţ, îmbiaţi de domnitorii Moldovei, Alexandru cel Bun ori Ştefan cel Mare, armenii şi-au tot răspândit negoţurile, obiceiurile şi bisericile.

Biserica noastră a fost construită la 1780. Două-trei străzi mai încolo, mai există încă o biserică armenească, părăsită, fără turlă şi înconjurată de maidane. Erau mulţi armeni în vechime. Bisericile, fiind neîncăpătoare, se înconjurau de curţi mari, pentru a fi de folos în noaptea Învierii.

Cu timpul, armenii s-au împuţinat. Cei care au venit mai târziu, alungaţi de sărăcia şi mai apoi de duşmănia din ţinuturile de baştină, purtau nume proaspete, armeneşti, şi răni la fel de proaspete. Pe unii i-au împins mai departe aceleaşi drumuri care i-au adus încoace, alţii au murit, iar alţii au uitat.

S-a hotărât că biserica noastră trebuie reparată. Eu am să vi-i arăt pe toţi, în tăcere. Comitetul parohial. Aşadar, bunicul meu, Garabet Vosganian. Cumnatul lui, Sahag Şeitanian. Arşag, clopotarul. Krikor Minasian, cizmarul. Anton Merzian, celălalt cizmar, împreună cu fiii lui, Krikor şi Dicran. Agop Aslanian, care ţinea cheile cancelariei. Apoi ceasornicarii: Vrej Papazian, Dicran Bedrosian, Măgârdici Ceslov. Anton Grigoriu, cel bun la toate. Ştefănucă Ibrăileanu, fumând ţigară de la ţigară. Dicran Haceadurian, năsosul. Ohanes Krikorian, cu obrajii rumeni de băutură.

Minas Ohanesian, orbul. Şi tatăl meu, Bergi Vosganian, ultimul dintre ei şi care încă păstrează lucrurile aşa cum au fost, cu îndărătnicie.

Aprindem lumânările în cerc, pe locul unde a stat fiecare. Atunci se găseau încă sfeşnice mari, din argint, pentru vii şi pentru morţi. Tot mai mult pentru morţi, tot mai puţin pentru vii, un colţişor.

Fiecare trage cu sine, ca pe o plapumă până peste cap, lumea în care s-a născut. Lucrurile stau aşa: când te naşti, lumea ta e cea mai mare cu putinţă. Orice e posibil. Pe măsuri ce creşti, lumea ta se micşorează. Tu creşti întruna, la început îţi cresc oasele, pe urmă amintirile, oase ceva mai îngălbenite. La un moment dat lumea din jurul tău se face atât de mică, încât pur şi simplu nu mai ai unde să creşti.

Bunicul Garabet: „Eu aparţin lumii tale, *manciăs* – adică băiatul meu – dar tu nu aparţii lumii mele. Mai mult chiar. Adaugi amintirilor mele, fără să adaugi lumii mele. Într-un fel, îmi grăbeşti moartea. Mă împingi din urmă”. Eram trist. Dar el râdea. „Oricum ai privi-o, viaţa nu prea are rost. Dacă măcar moartea are vreun înţeles, să te socoteşti norocos. Cum s-ar zice, *manciăs*, tu dai un înţeles morţii mele.”

Într-adevăr, nu aparţineam lumii lui. Fotografiile arătau ciudat pentru mine. Străbunicul Kevork Vosganian purta fes. Lângă el, în fotografie, bunicul Garabet, un adolescent aproape, cântă la mandolină. E îmbrăcat cu ilic brodat şi poartă pantaloni largi. În spate se văd terasele albe, cu ţigle semicirculare, ale unui port de la Mediterana, poate Adana. Cerul pare liniştit. Trecuseră, după cum arată data din josul pozei, doi ani de la masacrele ce avuseseră loc în oraş, în 1909. Zeci de mii de armeni au fost ucişi atunci, în oraş şi în împrejurimi. Într-o altă fotografie, străbunica mea, Mariam Vosganian, stă turceşte, cu picioarele încrucişate sub ea, îmbrăcată în şalvari şi bluză petrecută, cum era moda la Constantinopol, la acel sfârşit de secol. Aceea fusese, aşadar, lumea bunicului meu Garabet. „Cu fes şi şalvari?” întreb. „Pe vremea aia nu ştiam că şalvarii sunt şalvari şi fesul e fes. Erau nişte haine ca oricare altele.”

Acum bunicul şi ceilalţi stau în cerc, sub castani, în curtea mare a bisericii armeneşti din Focşani. În spate, pietrele cimitirului vechi, înainte ca morţii să se mute în cimitirul cel nou de lângă lizieră, sunt aplecate într-o rână sau căzute cu faţa spre cer, învelind morţii cei vechi. Ei stau cu picioarele uşor desfăcute şi mâinile în şolduri, de parcă s-ar pregăti de ceartă. Bătrânul Minas se reazemă în toiag, dar păstrează aceeaşi atitudine încordată. În mijloc e focul. Lemnele uscate din anii trecuţi dau un foc vioi, portocaliu, şi trosnesc, desfăcându-şi măruntaiele. Sunt şi lemne noi, care se împotrivesc din răsputeri, răspândind aburi groşi. Ei stau cu faţa la foc, dar eu nu ştiu dacă privesc focul. Chipurile le sunt acoperite cu măşti. Cel dintâi care se mişcă este bunicul. Loveşte hotărât cu piciorul drept, apoi cu cel stâng. Se înfige parcă în pământ. Ceilalţi, la fel. Par că se rotesc în jurul focului, dar, de fapt, stau pe loc. Paşii lor nasc un ritm care sună ca un răpăit de tobă pe pământul îngroşat cu pielea întinsă a vechilor morţi. Vocea bunicului meu se aude aspru, ca o poruncă. „Omule-pomule.” Şi din nou: „Omule-pomule.

De ce răsare şi apune soarele?”. Răspund pe rând. Nu-i mai pot ghici, în spatele măştilor. Hainele lor de negustori, de meşteşugari, jiletcile îmbătrânite şi peticite nu se mai desluşesc. Sunt ca nişte tunici, netezite şi îngroşate de umbre. La un semn al bunicului se opresc. Cercul se lărgeşte. Rămân nemişcaţi câteva clipe. Întâi cei mai tineri. Aleargă spre foc şi, fără să şovăie, sar pe deasupra, ghemuindu-se în partea cealaltă. Buimăcit, focul se împuţinează, limbile lui se târăsc, ca tufele răscolite. Acum e rândul celor mai bătrâni. Focul se răzvrăteşte, dă să li se agaţe de mâneci, de pulpane. Săritorii se smulg, scântei le rămân pe haine, feţele le dogoresc. Vine şi rândul orbului. El vede cel mai bine focul, căci simte dogoarea mai de departe. Unul ar vrea să-l ajute, dar bunicul îl opreşte. E lupta fiecăruia. Orbul reuşeşte, se înfige întâi cu bastonul în pământ, apoi cu picioarele. Şi brusc, îşi reia mersul dibuit. Ultimul sare Ohanes Krikorian. Focul îşi recapătă puterile şi i se agaţă de tălpi. Ohanes se rostogoleşte să stingă flăcările care-l încolţesc. Reuşeşte şi priveşte în jur, aşteptând cuvinte de îmbărbătare. Dar ceilalţi ştiu şi îşi feresc privirile. Într-adevăr, scurt timp după aceea, Ohanes Krikorian a murit. Acum se aşază în rând cu ceilalţi. Măştile rânjesc către foc. Focul rânjeşte către ele. Socotelile sunt, deocamdată, încheiate. Odată cu zorile, odată cu un nou soare, întrebările se vor pune iarăşi. La noi, în Ţara Vrancei, lumea reîncepe în fiecare zi. Măştile se schimbă. Bunicul Garabet şi-a scos-o pe a lui şi mi-a făcut semn să intrăm în biserică.

În pronaos ard lumânările. La armeni locurile de aprins pentru vii şi pentru morţi nu se deosebesc. Fiecare, mort sau viu, îşi ia cât are nevoie. Tablouri mari împodobesc pereţii. Au fost aduse de la Viena, la începutul secolului al XIX-lea, din atelierele Mekhitariştilor. Pânzele sclipesc întunecat, figurile sfinţilor s-au înnegrit din cauza fumului lumânărilor. Aura de pe creştetele lor abia dacă se deosebeşte. Doar, fireşte, neobişnuit de albă şi de curată, raza Bunei Vestiri. Biserica a fost golită, pentru a putea fi reparată. A rămas doar candelabrul cel mare, din cristale de Boemia, dăruit, la începutul secolului, de moşierul Simonovici.

În Focşani, ca şi în alte oraşe din Moldova, locuiseră multe familii armeneşti bogate. Le plăcea, ca tuturor armenilor, să facă fotografii. Cu mustăţile răsucite, cu vestele stând să plesnească peste burţi, cu privirile severe şi puse, iscusit, de fotograf să se îndrepte puţin într-o parte şi pe deasupra. Şedeau pe scaune cu spătarul rotund, iar femeile stăteau în spate, în picioare, cu rochii grele, strânse în corsete dătătoare de leşinuri. Războiul a vânturat lumile, iar comunismul le-a egalizat cu o palmă aspră. În casele lor de pe strada Gării, au năvălit liote zgomotoase, cizmele au sfârtecat covoarele. Apoi în casele din care au fost daţi afară s-au instalat instituţii ale primăriei şi felurite muzee unde mai târziu aveam să fim duşi, de mână, cu şcoala. Strada Gării şi-a schimbat numele în Karl Marx, un nume despre care Simonovici, Ferhat, Missir ori Alaci nici nu auziseră. Mulţi dintre ei s-au retras în lumea maronie a dagherotipurilor şi au dispărut acolo, încă înainte de venirea ruşilor. Alţii, mai mărunţi şi care s-au

putut strecura printre vremuri, s-au retras în mansarde ori în odăile umede de la demisol, de unde auzeau cu inima cât un purice cum tropăie cizmele ruseşti în camerele de oaspeţi. Şi-au înghesuit în magazii, cum au putut, cutiile cu marfă din magazinele golite în grabă ori şi-au îngropat monedele de aur printre cahlele sobelor ori sub coteţul câinelui.

Candelabrul lui Simonovici lumina egal trecerea vremurilor, fie că era pace, război, foamete ori îndestulare. Îmi plăcea să-l privesc. Dimineaţa, Arşag clopotarul mă lua de mână şi intram amândoi în biserică. „Vino, spunea, să ascultăm candelabrul.” Aprindea luminile şi, păşind cât puteam de uşor, ne aşezam pe băncile de lemn. Şedeam în tăcere, ţinându-ne respiraţia. La un moment dat, Arşag se lovea cu palmele peste genunchi, mulţumit. Am scăpat şi azi. Candelabrul cel mare era vestitor de cutremure. În Vrancea, locul în care munţii făceau o cotitură spre vârfurile mai înalte ale Bucegilor, pământurile se aşezaseră unele peste altele cam de mântuială. Din când în când se dezmorţeau. Cutremurele se simţeau până în Bucureşti. Aşa a fost, de pildă, în 1940, când s-a prăbuşit blocul Carlton. Zguduiturile nu au încetat câteva zile, iar bătrânii mei şi-au încropit culcuş în magazie, încumetându-se abia după o săptămână să intre iar în casă. Şi, mai târziu, în 1977, dar asta e de-acum o amintire de-a mea. Arşag spunea că în ziua în care urmează să aibă loc un cutremur, candelabrul foşneşte ca o pădure de argint.

De astă dată, candelabrul a rămas nemişcat. Veniserăm fiecare cu scaunul lui. Bunicul s-a aşezat în mijloc şi eu în faţa lui. Mirosea a tencuială crudă; pereţii nu se uscaseră încă. Aerul era umed, parcă picura. Pereţii trăgeau, cu lăcomie, uscăciunea şi căldura. Simţeam cum râvnesc şi la căldura trupurilor noastre. A venit timpul, mi-a spus bunicul. Şi-a aşezat cutia pe genunchi şi a deschis-o fără grabă. A scos vioara şi i-a verificat corzile. O acordase cu grijă, de-acasă. „Să nu se strecoare vreo disonanţă, îmi explicase. Asta poate să ducă, în timp, la crăpături.” Şi-a prins vioara sub bărbie, şi-a potrivit degetele şi, cu grijă, arcuşul. Când a închis ochii am ştiut că o să cânte *Dle-iaman*, cântecul rătăcirii. Era o melodie lentă, cu sunete care stăruiau cât toată lungimea arcuşului. Se ridicau deasupra noastră şi se depărtau în cercuri tot mai largi, ca şi cum ar fi picurat dinspre pământ spre cer. Apoi pătrundeau în ziduri.

La sfârşit, am ascultat amândoi. Ecoul nu se auzea. Pereţii albi, cu tencuiala crudă, erau atât de lacomi încât absorbiseră totul. Bunicul încuviinţă şi se aplecă să-şi pună vioara la loc. Apoi tot aşa, cu palmele desfăcute pe genunchi, cântă, de data asta cu vocea. Cântecul cocorului. *Grunk*. Sunetele intrară în tencuială; ea se îngălbeni puţin. Pereţii primiră din nou, fără să lase să le scape vreun cuvânt. Nu mai erau atât de palizi, căpătaseră viaţă.

Şedeam amândoi lângă foc. Bunicul a mai ascultat o dată şi liniştea păru să-l mulţumească. Lumânările se stinseseră, a rămas doar candela cu grăuntele ei de lumină. Bunicul a încuiat uşa de lemn a bisericii şi a ascuns cheia în locul ştiut numai de el şi de clopotar. Apoi ne-am aşezat. „De-acuma

o să sune frumos, mi-a explicat. Era momentul cel mai potrivit pentru a ajuta cântecul să intre în tencuială. Ecourile or să se audă cum trebuie.” Era o poveste veche. Sunetele legau zugrăvelile. În aşa fel încât până şi liniştea cântă. Aşa făceau, în vechime, trubadurii, chemaţi nu numai la petreceri, ci şi ca să-i însoţească pe meşterii de biserici. Adevărata linişte, mi-a spus bunicul, punându-şi masca şi vioara deoparte şi răscolind focul, e liniştea care cântă.

Uneori îl însoţeam pe Minas orbul până la biserică. Îşi sprijinea mâna pe umărul meu şi mergea la jumătate de pas în spatele meu. Eram mândru de ceea ce făceam, deşi nu făceam mai nimic, căci orbul, din limpezimea deprinderilor lui, ştia şi singur drumul.

Nu l-am cunoscut altfel decât bătrân. Mai toţi oamenii în mijlocul cărora mi-am petrecut copilăria erau bătrâni. „Ce caută copilul ăsta printre noi?”, întreba, râzând, Arşag, clopotarul. „Lasă-l, spunea bunicul Garabet. Nu e un copil obişnuit. E un copil bătrân de zile.” Bunicul mă lua de mână şi intram în biserică, dimineaţa, într-o zi oarecare. Întâi ne aşezam şi, după pilda lui Arşag, ascultam clopotul cel mare. Pădurea de argint din candelabru tăcea, semn că pământul era domolit. Apoi priveam icoana cea mare din altar. Maica Domnului nu lăcrima, semn că şi cerurile erau domolite. „Iisus nu e un copil obişnuit. Vezi?” „Nu văd, spuneam, decât că e un copil cu trupul mic şi capul mare.” „Păi, tocmai asta e. Era un copil înţelept şi cel mai adesea trist. Un copil fără copilărie, născut mare. Cu un trup neîncăpător. De aceea spun că Iisus a fost un copil bătrân de zile.” Bunicul Garabet îşi bătea, într-o asemenea comparaţie, cu siguranţă joc de mine. „De fapt, adăuga el, nu e chiar acelaşi lucru. El e bătrân de propriile lui zile. Tu eşti bătrân din cauza zilelor noastre. Ce n-am trăit noi şi ai noştri ţi se adaugă ţie. Căpiţe întregi…”

Bunicul mă îndemna: „Vezi ce mai face Minas”. El locuia într-una dintre cele două clădiri din curtea bisericii, care, cu vreo sută de ani mai înainte, fuseseră construite ca şcoli armeneşti, una de fete şi alta de băieţi. Acum, cealaltă clădire era cancelaria Epitropiei, mirosind a mobile vechi, cu duşumele roase, cu pereţi scorojiţi şi tablouri uriaşe, reprezentând figuri de eroi ori de sfinţi. Acolo se afla şi un portret al lui Komitas, făcut în creion, cu o uimitoare îndemânare, de Haig, fratele tuberculos, mort la şaisprezece ani, al lui Vrej Papazian. Bătrânii mai cântau serile cântecele lui Komitas, tata îi acompania la vioară şi femeile plângeau. „Chiar a murit nebun?” am întrebat odată şi, brusc, în jur s-a lăsat tăcerea. „Cine ţi-a spus asta?” s-a răstit naşul meu Sahag Şeitanian. „Am citit…”, am îngăimat. Atunci bunicul a început iar să cânte şi ceilalţi împreună cu el. Aveam dreptate. Copleşit de tragedia poporului său, Komitas îşi pierduse minţile de durere. A murit la Paris, într-un sanatoriu, după două decenii, cu minţile rătăcite. Dar şi ei aveau dreptate, bătrânii mei. Mai nebun decât toţi era veacul.

Tot aşa cum nu trebuia să-i spui lui Minas că e orb. „Vezi că am dreptate?” îl întreba bunicul. Sau: „Ai văzut că vremea s-a încălzit?” sau „Precum vezi...”, dacă orbul avusese dreptate. Şi Minas încuviinţa, că, adică, el vede toate astea. Ceea ce alţii înţelegeau, auzeau ori simţeau. Urcam treptele şi deschideam uşa cea mare, cu clanţă de fier. „Armaveni?” îl auzeam strigând. Apoi: „Luiza?”. Numele fetelor lui. Nu răspundeam şi atunci ştia că sunt eu. „Intră, puştiule.” Altă dată, când era tot mai bolnav, striga nume pe care nu le cunoşteam. Mi se făcea frică. Aflasem că sunt numele morţilor lui, pe care îi aştepta.

Ochii i se albiseră. Îi ţinea deschişi, căutând cu lăcomie. Îi rotea după sunete, încât am crezut că aude cu ochii. Îl duceam la biserică, unde îşi avea locul lui, în prima bancă. Asculta slujba nemişcat. Apoi ieşeam în curte, unde se aşeza pe canapea, sub castani. Când umbra îl ajungea, întindea palma de parcă ar fi simţit picături subţiri de ploaie. Deosebea lumina de umbră, ca uscăciunea de umezeală. Când se întuneca, nu mai avea nevoie de călăuză. Pe întuneric, el era cel care arăta calea.

POVESTEA ORBULUI MINAS. La început a fost lumina. Odată lumina adormi. Visă, şi aşa se născu din visul ei umbra. „Când eram de vârsta ta, spunea Minas, am visat că sunt orb. Era frumos în vis. Acum visez că văd...”

În nopţile întunecate, aprindea felinarul şi ieşea cu el pe stradă. Minas avea un felinar cum nu mai văzusem. Era învelit cu o sticlă groasă, care sporea lumina şi apăra flacăra de vânt. În oraş, din cauza economiei, noaptea nu se aprindeau luminile. Rareori, farurile vreunui camion măturau străzile. Uite, spuneau oamenii, a ieşit orbul cu felinarul în mână.

Atunci Minas, orbul cu felinarul în mână, era cel mai bun şi mai de folos dintre toţi oamenii. Ceilalţi îl urmau până când, unul după altul, se opreau, fiecare în dreptul casei lui, mulţumind. Rămânea singur, cu felinarul, şi cutreiera străzile, până când simţea că întunericul se subţiază. În nopţile fără lună, Minas era stăpânul oraşului. În zori, se întorcea în odaia lui, ridica sticla şi punea palma deasupra flăcării până când se stingea. Păstra în palme semnul rotund şi înnegrit al flăcării înăbuşite. Când se făcea ziuă, redevenea orbul dintotdeauna.

POVESTEA ORBULUI MINAS CITIND. Minas era un orb care citea. Avea un perete plin cu cărţi vechi. Atunci când şedea pe pat mai multă vreme şi nu-şi ţinea ciomagul, lua în palme o carte. Îi mângâia coperţile groase în timp ce vorbea ori rămânea cu privirile pierdute. Din când în când răsfoia cartea. Atunci zâmbea. După ce se ridica, în jurul tălpilor lui rămânea o pulbere gălbuie, cernută din paginile vechi, sfărâmicioase.

Bunicul mă trimitea la el cu câte o carte. „Armaveni?” întreba. „Luiza?” Era clipa lui de slăbiciune. Atunci era orb pe de-a-ntregul şi ochii îi sclipeau, albi şi uscaţi. Într-o zi a strigat : „Kevork? Tu eşti?”. Când l-am întrebat cine-i Kevork, bunicul s-a întristat. „Hei, a spus peste umăr către cumnatul lui şi naşul meu de botez, Sahag Şeitanian. Bietul Minas l-a strigat pe Kevork Ceauş.”

Deschideam cartea la întâmplare. Minas dădea din cap, încuviinţând. Citeam. Se mira, se indigna, se amuza. Alteori: „Chiar aşa zice?”. Nu-i venea să creadă. „Dă încoace, să văd.” Lua cartea şi pipăia. „Unde?” Îi arătam cu degetul şi stăteam aşa până când mâna lui mă atingea. Îşi trecea degetele peste colţul de pagină. Apoi, dintr-odată, se lămurea. „Chiar aşa!” Încercam pe ascuns să pipăi şi eu pagina, dar nu pricepeam nimic. Îl suspectam pe Minas că nici el nu înţelege, dar se preface. Doar că uneori lua cartea, îi întorcea foile, pipăind, şi se oprea undeva cu degetul. „Mai citeşte o dată!” Şi erau chiar cuvintele care îl nedumeriseră adineaori. „Cum poţi să citeşti cu degetele pe pagina netedă?” „Nu poţi”, râdea Minas.

Alteori, bătrânii se adunau să citească. Biblia fusese tipărită pe la jumătatea secolului al XIX-lea, la Constantinopol, oraşul căruia bătrânii mei, evocându-l, îi spuneau scurt *Bolis*. Iar cei care, precum bunica Arşaluis, se născuseră pe malurile Bosforului, îşi spuneau cu mândrie *bolseţi*, adică orăşeni. Acela era Oraşul, centrul lumii, iar genocidul se comemora la 24 aprilie, ziua în care masacrele începuseră în Oraş, în Constantinopol.

Biblia aceea nu avea paginile chiar netede. Literele de început ale capitolelor erau întruchipate prin animale, păsări sau motive florale, ca în vechile manuscrise armeneşti. Suprapunerea de vopsele le făcea să fie mai groase decât celelalte litere. Un sfânt aplecat de spate, întinzându-şi braţele, era litera *pen*. Un tigru în salt era *re*. Un cocor cu aripile lipite şi cu gâtul întors era *to*. Cel mai mult îmi plăcea litera *vo*, două lebede cu gâturi încolăcite. Dragostea frântă, iată litera cu care începea şi numele familiei mele. De obicei, Minas rămânea cu degetele pe foi, le întorcea fără grabă şi trecea uşor cu palma peste ele, aşa cum mângâi obrazul unui copil. „Chiar citeşte!”, mă încredinţa bunicul. „Citeşte în gând?”, întrebam eu. „Nu în gând. Citeşte.” „Dar nu se aude nimic!” „N-are cum să se audă. Tu citeşti vorbind, el citeşte pipăind, adică văzând altfel. Când vrei să nu fii auzit, carevasăzică, vorbeşti în şoaptă. El vede în şoaptă.”

Altă dată, însă, părea că citeşte cu adevărat. Duminica, înainte de slujbă, bărbaţii şedeau în bănci, cu mâinile încrucişate la piept, iar femeile cu palmele adunate în poală. Minas anunţa capitolul din Evanghelii, din care făcea parte versetul ce urma să fie comentat în timpul predicii. Apoi citea, cu voce egală, accentuând şi lungind vocalele, atunci când se repetau cuvintele Mântuitorului. „Citeşte!” şuieram la urechea bunicului. „Nu citeşte. Îşi aminteşte…” „Dar ţine cartea în mână…” „Cartea e lucrul cel mai important. Fără ea ar lăsa să se înţeleagă că sunt propriile lui amintiri.” Avea dreptate. N-am mai întâlnit pe nimeni care să citească Evanghelia mai limpede şi mai frumos decât orbul.

CUM A MURIT ORBUL MINAS. Jur că l-am auzit, pentru prima oară, strigând de-a dreptul numele meu şi m-am bucurat. Dintre toţi ceilalţi care nu mai erau şi pe care Minas părea să-i aştepte, cel mai bine mi-l amintesc pe Kevork. Era vărul lui dinspre tată. Kevork Ceauş luptase în munţi, împreună cu generalul Antranig. Bunicul îmi arătase fotografia lui, într-o revistă veche. Cu căciulă de oier, cu bandulieră pe care erau înfipte

cartuşele. Într-o poziţie marţială, cu un picior ridicat pe povârnişul muntelui şi cu patul puştii sprijinit pe genunchi. Când, ajuns aproape de capătul întunericului lumii acesteia, Minas întrezărise lumina celeilalte lumi, cel dintâi pe care îl văzuse, probabil, şi, de aceea, îl strigase, fusese Kevork Ceauş.

Acum, Minas m-a strigat doar pe mine. M-am grăbit pe scări, dar m-am oprit în faţa lui tanti Armaveni, fata lui cea mică. Plângea. Orbul murise. Probabil că, de dincolo, privind înapoi, primul pe care l-a zărit eram eu. Dar asta n-am spus-o nimănui. Aşa cum eu, când l-am auzit strigându-l pe Kevork Ceauş, am fost cuprins de nedumerire, tot aşa pesemne că şi Kevork Ceauş a fost nedumerit auzindu-l acolo cum strigă numele meu.

În loc de icoană, între mâinile împreunate i-au pus Biblia cea veche, al cărei singur cititor, în ultimii ani, fusese. Au vrut să-i coboare pleoapele, după rânduială. „Lasă, a spus bunicul meu Garabet. A stat destul cu ochii închişi.”

La priveghi, bătrânii s-au ţinut departe de căpătâiul lui Minas. Se temeau de mortul cu ochii deschişi, albi şi sclipitori ca două pietre de râu.

Trei

„E o mare responsabilitate să trăieşti, pe pământul acesta, mai mult decât Iisus Hristos, spunea bunicul. Trebuie să ai argumente temeinice să te încumeţi să faci asta." „Şi dacă nu le ai?" „Se va vedea într-o zi… Că mulţi oameni trăiesc pe lume mai mult decât Iisus, fără să aibă vreun motiv anume, se vede prea bine."

Eu m-am gândit că de asta a fost împuşcat Kennedy. Dacă aşa o fi fost, atunci eram singurul de pe lumea asta care ştia adevărul.

Aşa s-a născut pentru mine cinematograful. De fapt, ne duseserăm să vedem un film cu Stan şi Bran. Pentru mine diferenţa dintre cei trei eroi, Stan, Bran şi Kennedy, nu era prea lămurită. Pe vremea aceea oamenii nu aveau televizor. La cinematograf, înaintea filmului, se prezenta un fel de jurnal, pe o peliculă tocită, cu voci hârâite. Începea, invariabil, cu imaginea aeroportului Băneasa şi cu figura zâmbitoare a lui Gheorghe Gheorghiu-Dej care, din două una, ori cobora din avion, făcând semn cu mâna şi zâmbind la cei care îl aşteptau, ori aştepta la avion, făcând semn cu mâna şi zâmbind la cei care coborau. Finalul jurnalului era alcătuit din ştiri externe: manifestaţii antirăzboinice ori greve muncitoreşti în ţările capitaliste. În timp ce la noi era bine. De 23 August, ziua naţională, untul se ieftinea cu cinci bani. Ce conta că nu prea aveai de unde să-l cumperi…

Manuc Derderian era un bărbat vioi, cu mers repezit. Ce mai faci, Manuc? Nu se oprea să răspundă; îşi bălăngănea palma cu degetele desfăcute, adică aşa şi-aşa, apoi trecea mai departe. Părea mereu ocupat. A avut o bătrâneţe nefericită. Avea o familie grea, trei băieţi care îi semănau, la fel de repeziţi. Din cei trei, doi i-au murit, unul înecat şi celălalt într-un accident de maşină. Aproape că şi-a pierdut minţile.

Manuc nu prea venea la comunitate. Părinţii lui îl aduseseră pe lume într-un aşezământ franţuzesc pentru refugiaţi, prin Siria, şi, de aceea, fusese botezat la catolici. La biserică venea o dată la câţiva ani, când Paştele ortodox se nimerea odată cu Paştele catolic. Manuc era directorul cinematografului „Unirea". Mai exista în oraş un cinematograf, pe nume „Flacăra", o clădire cam dărăpănată, unde se dădeau filme ruseşti de război la care nu se îngrămădeau decât cei ce, contra un leu şi cincizeci de bani, aveau timp de două ore unde să se încălzească şi să moţăie.

Manuc a avut ideea să mergem la film. Aşa că într-o dimineaţă, înfofoliţi de bunica Arşaluis, de mână cu fratele meu Melic, care era de-acum în clasa întâi, am luat în piept strada Tăbăcarilor, la capătul căreia, într-o încrucişare de drumuri, chiar vizavi de biserica armenească, era cinematograful. Ne-am întors entuziasmaţi. „Pe urmă, omul ăla cu mustăţi le-a spart geamul. Atunci Stan şi Bran i-au spart şi lui geamul de la maşină. Ăla s-a uitat urât şi le-a spart uşa cu toporul. La fel au făcut şi ei praf portiera maşinii." Ne maimuţăream, bunicul Garabet şi cumnatul lui, Sahag,

râdeau de noi. „Încât n-a mai rămas nimic la locul lui. Până la urmă s-a stricat şi maşina, s-a dărâmat şi casa şi l-au împuşcat şi pe Kennedy.” Bunicul s-a oprit din râs. Noi povesteam hlizindu-ne, ca şi cum filmul cu Stan şi Bran se derula înainte. Bunicul m-a pus să povestesc din nou. Am luat-o de la capăt, aprobat de fratele meu, povestind cum maşina din film era la început cu nişte oameni în ea, dintre care unul a fost nu ştiu cum împins cu capul înapoi, iar femeia de lângă el a vrut să sară din maşină. Dar ni s-a făcut frică să mai râdem. Căci bunicul s-a întors către Sahag: „Adună comitetul parohial. Peste două ceasuri la cavoul lui Seferian”. Mi-a scris ceva pe un petic de hârtie. „Fugi la Arşag, la clopotar. Nu dai biletul la nimeni.”

Am rămas să păzesc pe aleea cimitirului. Era toamnă târzie, pământul se acoperise cu frunze uscate. Căutam, pe sub ele, nuci şi castane. Le rostogoleam unele spre altele, biruinţa era să le nimeresc. Nu-mi era frică printre morminte. Cimitirul, cu copacii, pajiştea şi florile lui, era atât de viu, încât, dacă nucile s-ar fi strecurat adânc în crăpăturile pământului, nu m-aş fi mirat ca, de dedesubt, cineva să mi le arunce înapoi.

În cimitir, crucile erau rare. Rămăsese mai mult loc decât puteau ocupa morţii cei noi. Unii puseseră cruci şi pentru morţii pe care îi lăsaseră în satele din care fugiseră, dar şi aşa crucile rămăseseră răsfirate. Obişnuiţi din copilăria lor să vadă atâta moarte, armenii copilăriei mele lărgiseră cimitirul spre lizieră. Se vede, însă, că supraevaluaseră capacitatea comunităţii de a muri. „Ne-am împuţinat, socotea Arşag, măsurând aleile cu paşii. Nu mai avem puterea de a muri îndeajuns.” Exodul care a urmat imediat după război, către America, a lăsat cimitirul şi mai stingher. Cei foarte bogaţi au plecat numaidecât, înainte chiar de instaurarea definitivă a comuniştilor la putere, pe vremea când încă nu începuseră naţionalizările. Aşa au plecat familiile Israelian, Vartbaronian, Diarbekirian, Varteresian şi Seferian tocmai în Argentina, unde socoteau că e îndeajuns de departe ca bolşevismul să nu-i ajungă. Cei care au rămas, Alaci, Missir, Goilav, Frenkian şi mulţi alţii, au fost daţi afară din case, norocoşi unii dintre ei că nu au ajuns la puşcărie sau că n-au fost aruncaţi de tot în stradă, lăsându-li-se măcar mansardele sau subsolurile propriilor case. Dar chiar şi acolo, sobele de teracotă au fost dărâmate şi praful răscolit cu grijă, ca nu cumva să fi ascuns printre cahle ori în cenuşa sobei niscaiva monede de aur. Cocoşei, cum se spunea. Eu n-am văzut cocoşei. Din *Cartea şoaptelor* am aflat că bunicul agonisise câţiva, de dinainte de război, din negoţul cu coloniale. Când a început nebunia, chiar în colţul străzii noastre, la Romanoaie, maşinile au năvălit într-o noapte şi indivizi în haine de piele au spart uşile cu piciorul, au scos toată familia în curte, în zăpadă, răscolind casa, de la cenuşa sobelor şi puful saltelelor până la cărţile din bibliotecă, filă cu filă. Pe motiv că Romanoaie făcuse comerţ cu grâne, urlau la familia îngrozită să scoată banii de unde i-au ascuns. Bunicul a hotărât atunci că cel mai bun lucru, în ce-i priveşte pe ai lui, era să-i facă să dispară. Drept care într-o noapte i-a îngropat în locul cel mai bine păzit din curte, adică sub

coteţul câinelui. Pe câinele acela, pe numele lui Fidel, alb şi atât de lăţos încât parcă stătea să se risipească, l-am apucat şi eu. Între timp, coteţul i se mutase şi încă de câteva ori, astfel că nu mai era clar unde fusese locul iniţial. Cu siguranţă, pe partea aceea de curte se afla, mai târziu în copilăria mea, grădina de zarzavaturi. Iar cel mai bun prilej să cauţi era primăvara, când niciun trecător ajuns din întâmplare pe strada noastră nu s-ar fi întrebat de ce se sapă în curte. Când m-am făcut băietan şi am fost în stare să mă opintesc în hârleţ, am răsturnat cu grijă fiecare brazdă şi am fărâmiţat-o, în căutarea comorii. N-am găsit nimic. N-am reuşit niciodată să înfig hârleţul atât de adânc, pe cât i-a îndemnat pe bătrânii mei frica.

Astfel încât primii plecaţi şi-au luat boccelele, au schimbat tot ce s-a putut în aur şi, prin portul Constanţa, au reuşit să fugă nici ei nu ştiau încotro. Şi-au lăsat casele goale, scrinurile cu sertarele răscolite, pianinele vieneze cu claviaturile ştirbite, ramele de la tablouri golite de pânzele făcute sul şi ascunse cu grijă printre haine. Şi tot aşa au rămas şi mormintele pe pietrele cărora îşi scriseseră numele, dar nimeni n-a mai ştiut să le completeze şi anul morţii, un cimitir cu morţi doar pe jumătate. Aşa a rămas şi cavoul Seferienilor în care nu e înmormântat nimeni. Seferian bătrânul, negustor de coloniale, cu depozite în portul Brăila, a plecat la Buenos Aires înainte să-l ajungă sorocul morţii, iar Eduardo, nepotul său, a sporit bănetul cu care plecaseră şi a ajuns cel mai de vază reprezentant al comunităţii armene din Argentina. Până una-alta, nişele cavoului rămăseseră goale, nezidite. Loc bun pentru întâlniri, atunci când nimeni altcineva nu trebuia să vadă ori să audă.

Au venit pe rând. Mai întâi Arşag clopotarul, care a adulmecat locurile. Apoi părintele Varjabedian, scund, cu părul alb şi cu bărbuţă rotunjită parcă cu mâna. S-au dus la morminte şi au început să se roage şi să cădelniţeze colo şi colo. Au venit apoi ceilalţi: bunicul meu, Garabet, naşul meu, Sahag, Anton Merzian, Krikor Minasian, Ohanes Krikorian, şi cei mai tineri, Vrej Papazian, Dicran Bedrosian, Agop Aslanian şi Măgârdici Ceslov.

— Ce face părintele? întrebă nedumerit Măgârdici.

— Nu face, îl lămuri bunicul. Se face. Cum că slujeşte la morminte. De parastas.

— Marţea, parastas?

— Cine ştie, or fi obiceiuri de-ale noastre, armeneşti. Că dacă nu e zi de parastas, că înmormântare sigur nu e, atunci ce căutăm atâţia la cimitir?

Se strecurară unul câte unul. Agop Aslanian:

— Am adus lumânări pentru bătrânul Seferian. Face şi ceva lumină.

Flăcăruile lungiră feţele, iar umbrele începură să joace pe obraji, amestecate cu puţinul care venea de afară. Sprâncenele li se îngroşau, iar nasurile, şi aşa mari, păreau că le ţopăie pe faţă. Părintele Varjabedian agită cădelniţa şi se aşeză, făcându-i loc lui Minas.

— Aţi aflat? întrebă bunicul.

Fiecare aflase câte ceva. Fiecare se temea să spună primul ce aflase.

— A murit Kennedy, continuă bunicul în tăcerea adâncită de fumul de tămâie.

În cavou nu se întâlneau decât atunci când se petreceau lucruri din cale-afară. Lucrurile despre care nu se putea vorbi decât în cavou erau lucruri rele. Prima oară fusese când sosiseră ştirile despre repatriaţi. A doua oară, când abdicase regele. A treia oară, când bunicul adusese vestea că, la Bucureşti, episcopul Vazken fusese dat afară din Episcopie împreună cu mama lui, la miezul nopţii, iar sediul episcopal fusese transformat în depozit de lemne. A patra oară, după revoluţia din Ungaria. Se cheamă că acum era a cincea oară. Trecuseră mai mulţi ani de când nu se mai întâlniseră, ceea ce nu arăta că vremurile erau mai liniştite, ci mai lipsite de speranţă.

— Ce-i de făcut? întrebă Anton Merzian.

Era firesc ca el să fie cel ce întreabă. Anton Merzian nu vorbea decât în întrebări. Nu spunea „e frumos astăzi”, ci „frumoasă vreme, nu?”. Ori „nu prea mă simt bine azi, ce zici?”. Iar atunci când totul era lămurit şi nu mai era loc de nicio întrebare, tot el conchidea: „e clar, nu?”. Şi, ca şi cum prima întrebare venise prea repede, puse o alta: „Cine o fi de vină?”.

La întrebarea asta fiecare avea răspunsul lui, de altminteri răspicat. După cum urmează:

Sahag Şeitanian: De vină sunt ruşii.

Der Varjabedian: De vină sunt cubanezii.

Arşag clopotarul: De vină sunt turcii.

Anton Merzian: De vină sunt kurzii.

Krikor Minasian: De vină sunt camionagiii mafioţi.

Ovanes Krikorian: De vină sunt albanezii.

Asta cu albanezii era cu totul neobişnuită.

— Am ascultat Radio Tirana, completă, sigur pe sine, Ovanes Krikorian. I-au jurat răzbunare lui Kennedy.

— Răzbunare pentru ce? se interesă Măgârdici Ceslov.

— Ce ştiu eu? Răzbunare şi gata.

— Albanezii ameninţă pe toată lumea…, nu se lăsă Măgârdici.

— D-apoi vezi…

Dar ipotezele nu se terminaseră, căci:

Vrej Papazian: Vietnamezii sunt de vină.

Măgârdici Ceslov: Mexicanii sunt de vină.

Dicran Bedrosian: Americanii sunt de vină. Imperialismul. Kennedy era democrat.

— Ba, dacă nu te superi, i-o întoarse Sahag Şeitanian, imperialiştii sunt în partea cealaltă, de unde răsare soarele.

— Bolşevicii luptă pentru pace, se apără Dicran Bedrosian.

— N-ar putea să lupte mai puţin? se îndârji Sahag. De atâta luptă pentru pace o să se aleagă praful de noi. Şi tu, ai uitat ce ţi-au făcut? Tot nu te înveţi minte?

Dicran Bedrosian roşi. El fusese singurul dintre ei care se bucurase, în ’44, că vin ruşii. Ieşise primul la barieră să-i întâmpine. Se repezise asupra

primului soldat sovietic pe care-l întâlnise şi-l pupase pe amândoi obrajii. Soldatul se lăsase îmbrăţişat, vag nedumerit, apoi, luminat dintr-odată, îi înfipsese ţeava puştii sub bărbie, arătându-i încheietura mâinii. La început, lui Dicran Bedrosian nu-i venise să creadă, dar pocnetul încărcătorului îl înţelepţi. Scoase ceasul de la mână şi-l întinse. Soldatul sovietic avea de ce să fie mulţumit. Dicran Bedrosian era ceasornicar, ştia să aleagă. Soldatul a înşfăcat ceasul şi l-a împins pe Dicran cu patul puştii în şanţ. Astfel, Dicran Bedrosian, admiratorul înfocat al bolşevismului, ghemuit în noroi şi frecându-şi când încheietura mâinii, când împunsătura din gât, rămase nemişcat şi tremurând, fiind, aşadar, cel dintâi care, e drept, într-o poziţie cam incomodă, trecu în revistă glorioasa armată sovietică.

— Ce să se înveţe minte? mârâi Krikor, cizmarul.

Şi către Dicran:

— Du-le şi orologiul din biserică. Să-l atârne în turla Kremlinului.

— Aşadar, vorbi din nou Anton Merzian, cine-i de vină?

Răspunsul veni de această dată pe mai multe voci, dar unul singur, deci lămuritor:

— Bolturkurcubamexalbanamezii…

Bunicul ridică mâna. Se făcu tăcere.

— O să se înteţească războiul, spuse.

— Cum să se înteţească? întrebă Arşag. Acuma nu e niciun război.

— Omenirea stă în cumpănă, zise din nou bunicul. E o cumpănă ascunsă. Cuvintele luptă în locul nostru. Iar noi murim în locul lor.

— Noi aşteptam să vină americanii, se văită Măgârdici. Şi când colo, ei mor…

— Mai încet, interveni Sahag. Mai ieşi, părinte, o tură şi cădelniţează.

Der Varjabedian se întinse după cădelniţă şi ieşi în prag. M-am îndepărtat repede, cu castanele mele, să nu mă vadă trăgând cu urechea. Părintele mă chemă şi îmi dădu o prescură. Intră şi agăţă cădelniţa la loc.

— E careva prin cimitir? întrebă bunicul.

— Numai bunul Dumnezeu şi cei pe care i-a iertat deja.

— Puteai să pui mai puţini tăciuni de tămâie în cădelniţă, se văită Vrej Papazian. O să ne sufocăm…

— Aşa trebuie să fie la parastas, îl lămuri Arşag. Fumul trebuie să iasă gros.

— Atunci, se scărpină Anton Merzian, să-i fie, cum l-o fi chemând, ţărâna uşoară, nu? Dar, vorba e, noi ce facem?

— Evreii ce zic? sări Agop Aslanian. Să-l întrebăm pe doctorul Argintaru. Dacă e ceva, ei află primii… Dacă evreii o iau din loc, trebuie să ne mişcăm şi noi. Înseamnă că iar începe…

— Eu nu mai plec nicăieri, bine? spuse răspicat Anton Merzian. Am pensie? Am. Loc de veci la cimitir? Slavă Domnului, pentru toţi nenăscuţii. Mai iese ceva şi din cizmărie? Şi Zaruhi, nevastă-mea, ce zici, nu-i surdă ca lemnul? Unde să mai plec?

— Nici eu n-aş mai lua-o din loc, spuse Arşag. Fă socoteala: de la Şabin-Karahisar la Alep, de la Alep la Odessa, Chişinău, Brăila, Silistra şi acu, după război, aicea, la Focşani. N-am adunat în viaţa asta a mea nici cât să umpli o căruţă.

— Ţie ţi-e uşor să vorbeşti, nu? zise Anton Merzian. Dar eu, că mi-am făcut casă? O iau în spinare, ca melcul?

— Ca să nu mai vorbim de locul de la cimitir, nu-i aşa? îl maimuţări Krikor.

Între ei era o veche rivalitate. Părinţii lor fuseseră cizmari, la Malatya. Pe aceeaşi stradă, uitându-se chiondorâş fiecare la firma celuilalt şi încercând să-şi fure clienţii. Pe vremea aceea, cizmăria se afla la mare preţ şi nu era puţin lucru să deprinzi meşteşugul argăsitului, croitului şi potrivelii pe cel mai nimerit calapod. Atelierele au fost făcute una cu pământul, prădate de populaţia săracă, turci şi kurzi, în timp ce armenii au fost adunaţi în convoaie, la marginea oraşului. Cu meşteşugul învăţat de la părinţii lor, băietanii s-au salvat de la foamete. Şi luând-o fiecare pe drumul lui, s-au nimerit amândoi, la o mie de kilometri depărtare, la aceeaşi răscruce. Atelier lângă atelier, cizmărie lângă cizmărie, pe Strada Mare din Focşani, între magazinele evreieşti. Evreii au plecat ori s-au lăsat de negoţ, prăvăliile celor doi au rămas. De fapt, le-au rămas clienţii, căci atelierele funcţionau oarecum ilegal, fără firmă şi autorizaţie. Cu atât mai dârză şi mai surdă era lupta dintre ei. În ultima vreme, Anton Merzian dobândise un avantaj. Îşi angajase fiii, pe Cocor şi pe Dicran, la Cooperativa meşteşugărească şi ei aduceau, pe înserat, piele, cleiuri, pingele şi cuie pe care le potriveau în atelierul de acasă. Krikor ameninţase că-i toarnă la miliţie, la securitate, la financiar, peste tot. „Eşti prost? pufnise Anton. Până să mă ia pe mine, nu te arestează mai întâi pe tine? Ţie unde ţi-e firma?” Krikor înghiţise în sec, el n-avea copii să-l ajute şi stătea serile cu nevasta lui, Paranţem, adică Paraschiva, să numere înciudat clienţii care băteau la uşa lui Merzian, cu sacoşe doldora de pantofi scâlciaţi.

— Poate o să fie război…, căzu pe gânduri Vrej Papazian.

— Dacă e război, interveni Ovanes, or să aibă cu cine să se lupte, unii cu alţii, şi n-or să mai aibă vreme de noi.

— Războiul e cel mai rău, conchise Dicran, care de la întâmplarea cu soldatul sovietic şi le ştia pe ale lui şi nu mai purta ceas la mână. Dacă nu te omoară dinadins, te omoară din greşeală.

— Dacă ruşii se luptă cu americanii, atunci poate că americanii vin până la urmă, spuse Sahag, care rămăsese cu visul neîmplinit.

— Doar ca să ne tragă clopotele, mârâi Ovanes. Toată viaţa n-am făcut decât să aştept să vină americanii. Prima oară, eram un puşti, în 1909, la Adana. Când au început măcelurile, tata a zis să fugim în port, că precis vin americanii şi ne scapă. Pe urmă, i-am tot aşteptat, la 1918, să ne scape, şi de turci, şi de ruşi, la un loc. La ’44, ce să mai vorbim?... Adu-ţi aminte, Sahag, cum ai stat o săptămână în turla bisericii, printre lilieci şi fluturi cap-de-mort, să fii primul care îi vede pe americani venind. Cu ce ne-am ales?

Au venit ruşii, cu izmenele plesnind de tânjeala după femei şi cu gâtlejul uscat de tânjeala după votcă. Iar nepricopsitul ăsta de Dicran Bedrosian s-a dus ca zăbăucul să-i întâmpine. Ţi-au luat prea puţin, ceasul, trebuia să-ţi ia şi nădragii, să umbli de-adevăratelea în curul gol. Nu ţi-au făcut destul, că, uite, nici acum nu ţi-a venit mintea la cap.

— Mie, când o fi să mor, zise tânjitor Măgârdici, să chemaţi un american să-mi tragă clopotele. Măcar atuncea să ştiu c-au venit…

Aşa s-a şi întâmplat, până la urmă. Nu au venit americanii la el, s-a dus el la americani, a emigrat cu toată familia prin anii ’70, nu i-a priit, a murit repede şi, de la cel care trăgea clopotele, până la funie, spijă şi hamburgherii de parastas, totul s-a dovedit cât se poate de american.

— V-aţi ţicnit de-a binelea, hotărî Arşag. N-or să vină peste noi decât belelele. Aşa a fost şi cu Sarajevo, şi cu moartea lui Armand Călinescu. Mi-i aduc aminte şi-acuma pe ăia împuşcaţi, cu cartoanele pe piept.

— Trebuie să ne organizăm, interveni bunicul.

— Să ascundem candelabrul cel mare şi odoarele de argint, interveni părintele Varjabedian.

— Să ne ascundem în pivniţă, socoti Vrej Papazian.

— Să fugim în munţi, adăugă Agop Aslanian. Până se liniştesc lucrurile.

— Să căutăm armele generalului Dro, zise Sahag Şeitanian.

Se aşternu tăcerea. Se uitară unii la alţii, încurcaţi.

— Cădelniţează, părinte, îngăimă Anton Merzian, uitându-şi, pentru prima oară, întrebarea pe buze.

Tăcură aşteptând. Der Varjabedian se întoarse şi-şi atârnă cădelniţa în cuiul pentru icoană.

— Nimic, spuse. Doar ciori. Când şi când, se aud nucile şi castanele căzând.

— Armele generalului Dro nu mai există, spuse bunicul în şoaptă.

— Trebuie să fie ele pe undeva, îl contrazise Krikor. Ştii bine că a fugit în ’44, n-avea cum să ia şi puştile.

— Ce să faci cu puştile? întrebă Anton Merzian. Să ieşi cu ele pe străzi? Sau să te joci de-a Sumanele Negre? N-ai vrea să-ţi atârni şi nişte salbe de cocoşei de gât, să zornăie la geamparale?

— Degeaba vorbiţi, le-o tăie Sahag, singurul care făcuse ceva armată, în timpul războiului. Era bine să avem niscaiva puşti.

— Nici n-apuci să le foloseşti că ţi le vâră pe gât până vin americanii, îl repezi Agop Aslanian. Şi pe urmă, până să se lupte cu comuniştii noştri, americanii au treabă acum cu comuniştii lor. Şi pe deasupra, au de lucru cu negrii, cu vietnamezii…

— Cine mai sunt şi vietnamezii ăştia? întrebă Vrej Papazian.

— Tot un fel de negri, îl lămuri Agop, da’ galbeni.

— Cât e ceasul? întrebă Garabet, bunicul meu, care de data asta vorbi cu măsură.

Cine altul să răspundă decât Dicran Bedrosian? Deşi Vrej şi Măgârdici erau şi ei ceasornicari, Dicran era socotit ceasornicarul, singurul căruia

bunicul îi permitea să ungă, de două ori pe an, în postul Paştelui şi al Crăciunului, mecanismele orologiului din biserică.

— Patru fără cinci, răspunse, consultându-şi ceasul cu lănţug.

Ceas de mână, cum spuneam, nu mai purta, doar o brăţară de piele, la încheietură, adusă de la Ierusalim sau, mai degrabă, închipuită a fi fost adusă de acolo.

— După ora Moscovei, ricană Sahag.

Dicran dădu să răspundă, dar bunicul îl opri.

— N-avem timp de fleacuri. Măgârdici, scoate Telefunkenul. Şi mata, părinte, cădelniţează.

Der Varjabedian luă cădelniţa şi ieşi la iscodit. Măgârdici dădu la o parte capacul de pe mormânt, scoase sacul şi îl dezlegă. Puse radioul în mijloc. Nu mai era nevoie de acumulatori. Când trăseseră curent la capela cimitirului, prelungiseră firul până în cavou. Vrej dădu deoparte coroanele cu flori putrezite, aşezate dinadins în faţa prizei. Se aplecară amândoi asupra aparatului. Cutia începu să ţiuie. Der Varjabedian se întoarse.

— Cum merge? întrebă bunicul.

— Numai Vartuhi a lui Calustian, la părinţii ei. E fată cumsecade. Fără noroc.

— Şi ce-a zis când te-a văzut cădelniţând de unul singur?

— Bietul Seferian, ce să zică. Frumos din partea matale, părinte, că altfel n-avea cine să-i pună o lumânare.

— Aşa-i, părinte, frumos din partea matale. Dar şi mai frumos ar fi să nu mai scuturi cădelniţa înăuntru, că ne îngroşi aerul şi ni se lungesc şi mai tare nasurile.

Agop avea, într-adevăr, un nas impresionant. Mama lui, Mariam preoteasa, soţia răposatului Der Dagead, spunea că atunci când era mic şi nu ştia ce-i scârboşenia, îşi ştergea nasul de muci, pe ascuns, cu limba.

— Ia, linişte! ceru Vrej.

— Ce frumos sună…, se extazie Măgârdici la auzul clopotului Big Ben, din turnul Parlamentului de la Londra.

— Clopote, nu glumă, se înduioşă Arşag, ştergându-şi o lacrimă moale, de om bătrân, şi arătând spre coşul pieptului. Uite, aicea le simt…

Primele cuvinte le erau familiare, *Cuvintele crainicului*, aceleaşi din timpul războiului, pe care le ascultau, pe sub paturi, prin pivniţe sau în magazii, printre stivele de lemne. Apoi, lucrurile se complicau.

— Tradu, Arşag! ceru bunicul.

El spunea că, dacă vrei să înţelegi sufletul unui neam, trebuie să-i înţelegi bătăile clopotelor. Limbile clopotelor, deşi par asemănătoare, nu sunt la fel pentru două neamuri. Cum e şi cerul. Când privesc în sus, toţi văd acelaşi cer, dar fiecare îşi găseşte acolo alţi zei ori sfinţi. Arşag învăţase, pe unde lucrase ca îngrijitor şi clopotar, toate limbile. De la catolici deprinsese italiana. De la protestanţi, engleza şi de la luterani, germana. Le înţelegea, nu le vorbea. Când să vorbească, spunea, în ritmuri şi tonuri diferite: Bang –

ba – bang – ngabang. Asta a fost în germană. Sau Baganga – agabang. Asta vine pe italieneşte. El vorbea limba fiecărui neam pe limba clopotelor lui.

— Nu mişcaţi! spuse.

Cum ar fi: „nu vorbiţi”. Ca să audă, Arşag nu avea nevoie de tăcere, ci de nemişcare. Căci, surd cum era şi, fireşte, neputând citi cuvintele de pe buzele crainicului, îngenunche şi-şi lipi urechea de capacul de lemn al radioului, ca să simtă vibraţiile.

— Ce zice? îşi lungiră gâturile cizmarii, Anton şi Krikor.

Arşag îşi ridică degetul arătător, semn că începe să înţeleagă.

— Unul, Johnson, noul preşedinte. Că cică să reziste. Poporul american. Greu. Moarte. Justiţie. O să vedeţi voi. Dumnezeu să binecuvânteze America. Ăsta a fost Johnson. Acuma crainicul. Greve şi doliu. Criminalul l-au găsit. Li Osvald l-a omorât pe Kennedy. Jac Rubi l-a omorât pe Li. Pe Rubi încă nu l-a omorât nimeni.

Arşag mai ascultă preţ de un minut, încuviinţând în tăcere. Anton îl înghionti, nerăbdător. Arşag se ridică.

— Asta a fost tot. Revin cu ştiri peste o oră.

— Nu mai stăm până atunci, zise Agop. Parastase pe întuneric, cine a mai văzut? Or să creadă că suntem niscaiva moroi.

— E clar, zise Sahag. Comuniştii sunt de vină.

— N-au zis asta, se încumetă Arşag.

— Păi, ce, erau proşti să zică de-a dreptul? Cine e deştept înţelege. Hai s-o luăm de la capăt. Li ăsta, zici că l-a omorât pe Kennedy?

— Aşa zicea. Că a tras de două ori…

— Bun, continuă Sahag. Li e nume de chinez. De acord?

— Numai chinezii au nume aşa de scurte… confirmă Krikor.

— Sunt chinezii comunişti? Sunt. Pe Li cine l-a omorât? Rubi. Bine că n-au zis de-a dreptul Rubinstein. Cine a adus bolşevismul, nu evreii? Că Lenin, Zinoviev, Kamenev şi Troţki or fi fost niscaiva pravoslavnici. Iacătă. E o ceartă între comunişti.

— Comuniştii nu se ceartă, spuse Dicran Bedrosian. Internaţionalismul proletar…

— Ptiu, drace! făcu părintele Varjabedian.

— Aşadar, uite cum stă treaba, reluă naşul meu Sahag, care prinsese curaj. Lumea se învârte de-a-ndoaselea. Americanii se ceartă cu ruşii, ruşii se ceartă cu chinezii, chinezii se ceartă cu vietnamezii, vietnamezii se ceartă între ei în Indochina, Indochina se ceartă cu francezii, iar francezii, cu De Gaulle cu tot, se ceartă cu americanii. Se închide cercul. Ăsta nu mai e război mondial, e război universal.

— Am mai trecut prin două războaie, nu-i destul? se văicări Anton Merzian.

— Uite că nu e, răspunse Agop Aslanian. A înnebunit omenirea.

— Apocalipsa, spuse părintele Varjabedian, făcându-şi trei rânduri de cruci.

— N-o să-i mai lăsăm să ne mâne de colo-colo, hotărî Krikor Minasian. Eu am prins atâtea războaie că am obosit. Dacă socotim şi legionarii, şi comuniştii, e chiar cu vârf şi îndesat.

— Armele generalului Dro, reluă Sahag Şeitanian. Să le căutăm.

Se întuneca. Bunicul socoti că e de ajuns.

— Închide radioul, îi făcu semn lui Arşag, care rămăsese cu urechea lipită de cutia de lemn şi încuviinţa, fără să pară că înţelege mare lucru. Poate să fie război sau poate să nu fie. Ruşii au plecat din ţară, poate doar ca să aibă de unde să se întoarcă. Când mai aflăm ceva, ne adunăm. Ce-i de făcut, Dumnezeu ştie. Acum duceţi-vă, fiecare după cum îi este rândul.

Au ieşit, tăcuţi, după cum le-a fost sorocul. Cel dintâi Ovanes Krikorian. Apoi Arşag, clopotarul. Părintele Varjabedian. Bunicul meu, Garabet, Anton şi Krikor, cizmarii, şi Sahag Şeitanian, iar la urmă cei mai tineri: Dicran Bedrosian, Agop Aslanian şi Vrej Papazian. Măgârdici s-a dus să moară pe alte meleaguri după ce, totuşi, îşi făcuse şi el loc în cimitirul armenesc, lângă mama lui, Macruhi, şi mătuşa Aghavni, nume care înseamnă porumbiţă.

Astfel încât bunicul nu m-a mai trimis să-i chem pe toţi laolaltă. Castanii au înflorit din nou în oraş şi la lizieră, castanele şi nucile s-au amestecat pe alei şi în jocurile copilăriei mele. Uşa cavoului bătrânului Seferian a rămas întredeschisă pentru ei. Din când în când răzbate mirosul subţire şi dulceag de tămâie. Arşag se agaţă de frânghiile groase ale clopotului Big Ben, trage, se leagănă şi chiuie. Bunicul îi priveşte cum se ceartă, amestecând statornicia cu pribegia şi neputinţa palmelor goale cu armele legendare ale generalului Dro. Ridică mâna să se facă tăcere. Numele e de fiecare dată altul. Martin Luther King, Kennedy, dar de data asta Robert, Aldo Moro, Anwar Saadat, Olof Palme, Indira Gandhi, Itzak Rabin, Anna Lindt, Benazir Bhutto. Şi multe altele, mai puţin cunoscute, dar pe care ei totuşi le ştiu. „Nu mişcaţi!”, strigă Arşag, silabisind cuvintele ţiuite ale Telefunkenului, dar nu mai e nevoie, căci, în lumea dintre rădăcini, ei cunosc toate limbile pământului. „Cine-i de vină?”, întreabă unul. „Lumea se învârte de-a-ndoaselea”, spune altul. Rareori, când e linişte pe pământ, se aud şuşotind. Ai zice că nu mai au de ce să se teamă, dar nu este deloc aşa. Ei vor să apere viul şi au nevoie de el ca şi mai înainte. Căci numai o lume care este vie are dreptul la morţii ei.

Când se auzea de departe tuba lui Mantu, lumea ieşea buluc de prin curţi. Iar când vibraţiilor joase ale tubei li se alăturau tânguirile trompetei şi ale fligoarnelor, oamenii erau deja înşiraţi pe trotuarele străzii Tăbăcarilor, pentru a vedea cortegiul.

Strada Tăbăcari lega centrul de bariera Câmpineanca. Dincolo de barieră era cimitirul. Singurul drum pe care veneau cortegiile funerare. Mortul era luat de acasă ori de la biserică. Omul, până atunci bolnav şi adesea ignorat ori în putere şi fulgerat de moarte năprasnică, devenea dintr-odată centrul atenţiei. Se vorbea despre el cu interes, uneori cu duioşie, era spălat, îmbrăcat frumos, purtat de colo-colo şi însoţit pretutindeni, ca o mireasă.

În mahalaua noastră, câteva femei mai în vârstă, de obicei văduve şi ele, se pricepeau la asta. Apăreau din senin, uneori chiar înainte ca bolnavul să-şi dea duhul. Femeile acelea stârneau teamă şi lumea le urmărea cu coada ochiului, de după uluci. Aveau un instinct precis, adulmecau dinainte mirosul dulceag al morţii, nimic nu le lua pe nepregătite. Noi respiram în ritmul anotimpurilor şi adulmecam, astfel, mirosul crud al florilor de primăvară, aromele grele şi uscate ale verii, aburii cazanelor de magiun, ţuică ori bulion toamna şi apoi mirosul metalic al zăpezii. Pentru ele însă, lumea n-avea decât un anotimp, cu mirosuri amestecate şi înăbuşitoare. Venea câte un zvon: „A trecut madam Stavarache azi pe strada noastră, pe Ghioceilor. Săracu' Temelie, tâmplarul, înseamnă că n-o mai duce mult." Şi într-adevăr. Bătrânul care ne lustruia săbii de lemn, să ne jucăm de-a haiducii, şi care, de ziua eroilor, se îmbrăca frumos, îşi punea medaliile pe piept şi se ducea la Statuia Eroilor din faţa Tribunalului să pună o floare, s-a stins puţin după aceea. Altă dată, vecinele de pe strada noastră o căinau pe Miţu, bătrâna doamnă Rădulescu. Căci văduva Nistor dădea târcoale bisericii celei vechi, Sfântul Dumitru, în curtea căreia locuia familia Rădulescu. Văduva Nistor avea dreptate, simţise mirosul sângelui care se subţiază. Miţu a mai trăit însă vreo zece ani, fumându-şi ţigările Carpaţi şi tuşind bărbăteşte pe canapeaua de sub tei. Cel care a murit a fost băiatul ei, domnul Rădulescu, pe care îl vedeam zilnic trecând spre serviciu cu bicicleta, cu manşetele pantalonilor prinse în cârlige, ca să nu se agaţe de pedale.

Oamenii lăcrimau chiar şi atunci când bolnavul zăcuse multă vreme şi cu mari suferinţe ori era din cale-afară de bătrân. Când nu era moarte năprasnică şi nu era om în putere, plânsul celor care privegheau era mai degrabă plânsul de sine.

De Mitică nebunul, care locuia într-o bojdeucă de chirpici pe strada Petru Maior, se temeau toţi. Avea faţa ridată, ca brăzdată de gheare, iar zgârieturile niciodată pe deplin vindecate. Ochii îi erau apoşi, irisul se dizolvase în albul ochilor, nu era orb, ci vedea cu tot ochiul deodată, aşa cum se arătau în cărţi statuile vechilor greci. Purta aceiaşi pantaloni kaki, de armată, iarna îşi punea şi vestonul. Le avea de pe vremea războiului, cu ele se lăsase la vatră şi, probabil, dacă nu s-o ascunde ca lupii, în împrejurarea aceea, tot cu ele or să-l îngroape. Mâinile îi erau bătucite de la tăiatul lemnelor, din asta trăia. Vecinilor le era frică să-l vadă aşa, cu toporul în mână. Se tocmeau cu el şi, pe urmă, îşi ţineau copiii în casă, cu uşile zăvorâte. Îi lăsau mâncarea pe un butuc, mânca ce i se dădea, nu mai cerea nimic în plus, nici măcar sare, dacă fasolea era prea fără gust, nici ceapă, dacă era prea dulce, nici apă, dacă gustul era prea sărat. Când îl apuca setea, bea de-a dreptul din butoiul pus sub olane, să adune apa de ploaie pentru spălat rufele. Când era iarnă, strângea zăpada în pumn şi muşca din ea ca dintr-un măr. Mergea cu umărul drept adus, râzând de sub greabănul care i se cocoţase în spinare, pe umărul celălalt, şi care îl nedumerea. Râdea mereu, gros şi hârâit, fără bucurie, de parcă îşi netezea

înecăciunea din gât. Rămăsese aşa de la Stalingrad, povestea Temelie. Trecuse un tanc rusesc peste el: fugind, căzuse într-o groapă de zăpadă, iar şenilele uruiseră pe deasupra, strivindu-l doar cu zgomotul lor şi cu frica de moarte. Stătuse multă vreme ascuns, îl crezuseră mort şi îi făcuseră lucrurile boccea, cu gând să i le trimită acasă. Atunci s-a deprins să mănânce zăpadă, nu s-o lingă, precum sălbăticiunile, ci s-o înfulece de-a dreptul, crănţănind-o, spărgând gheaţa între măsele, ca pe nişte oase subţiri. Mergeau împreună, de Ziua Eroilor, la statuia din faţa Tribunalului, Temelie, îmbrăcat îngrijit, cu cămaşă albă, călcată, şi cravată neagră, cu decoraţiile rânduite pe piept şi, în spatele lui, ţopăind şi răzând, Mitică, îmbrăcat cu hainele lui tocite, de soldat. Tâmplarul şi tăietorul de lemne, eroii de la Stalingrad. Temelie aşeza o floare la picioarele statuii şi rămânea nemişcat, cu ochii în jos. Mitică striga, îmbucătăţindu-şi cuvintele cu râsul şi repetând textul de pe frontispiciu, care amintea de morţii de pe câmpurile de luptă. Dar el nu se oprea aici şi continua să citească şi rândurile pe care, între timp, comuniştii le acoperiseră cu mortar şi pe care el, cu sufletul strivit de tancurile ruseşti, le ştia pe dinafară. „În sfântul război, hohotea Mitică, din vremea anilor de glorioasă domnie a regelui Carol I, întemeietorul, şi a regelui Ferdinand, întregitorul de ţară.” Când miliţienii vruseseră să-l facă să tacă, se zbătuse în mâinile lor şi îşi amestecase, târât prin piaţă, răcnetul şi hohotele, încât preferaseră să-l lase să citească până la capăt, literele ivite şi literele acoperite. Apoi Mitică îşi lua ţoiul de ţuică de la bodega Tăbăcari şi se oploşea pe sub garduri, bând îndelung şi arzându-şi pieptul, ca să mai topească ceva din zăpezile dintr-însul. Pornea năuc, icnindu-şi hohotele. Se oprea în faţa trecătorilor, proptindu-le arătătorul în piept. Răcnea: „Ai să mori!”. Apoi la altul: „Ai să mori! Ai să mori!”. I-am povestit bunicului. „Are dreptate, mi-a replicat. Dintre noi toţi, Mitică nebunul are dreptate până la capăt.” Aşa am înţeles că oamenii se tem de moarte, tocmai pentru că e adevărată.

Atunci, brusc, femeile acelea deveneau folositoare. Ştiau tot. Cum trebuie aşezat ştergarul negru deasupra uşii de la intrare. Cum trebuie lăsate perdelele, să nu pătrundă lumina soarelui până la faţa mortului, ca să n-o strice. Cum trebuie acoperite oglinzile cu voal negru şi cine dintre rudele mortului priveşte în oglindă o să-l tragă moartea şi pe el în groapa nepecetluită până la şapte ani. Cum nu trebuie să te speli pe mâini ori pe faţă, să nu treci pieptene prin păr pentru parte femeiască ori brici pe obraz pentru parte bărbătească, să nu lase moartea firimituri pe pământ. Cum trebuie frecat corpul mortului cu cârpe muiate în agheasmă şi ulei de nard pe la subsuori, la tâmple, pe frunte şi pe pântece, ca să se dezboteze ceea ce a fost botezat, mormântul să se închidă de-adevăratelea şi pe de-a-ntregul, iar sufletul să nu hălăduiască pe pământ. Cum trebuie să i se aşeze bănuţul între degete, ca să-şi plătească vămile, şi mâinile trebuie să se împreuneze pe icoană ca să-şi arate smerenia la Marea Judecată. Cum trebuie legate picioarele, ca trupul să stea întins la slujbă, şi pe urmă trebuie dezlegate, ca nimic să nu-l ţină, cu păreri de rău, de lumea asta, şi

să fie slobod pe lumea cealaltă. Cum trebuie aşezate lumânările de priveghi, cum trebuie tăiat fitilul cu foarfeca, să nu fie nici prea multă lumină, dar nici prea multă umbră, să nu fie nici prea multă limpezime, dar nici prea mult fum. Cum se închide mormântul, ca un aşternut, cum se aruncă bulgării pe sicriu, cum se trece pe deasupra cu vinul, cum se împarte coliva, cum se dăruiesc lucrurile mortului şi prosoape curate, cu bănuţi înnodaţi la un colţ, cum se boceşte, dar şi cum se urează, chiar şi în aceste împrejurări: „Să-ţi dea Dumnezeu zilele lui!”. Cele, adică, pe care mortul nu a mai apucat să le trăiască.

E un tâlc în treaba asta. Ceremoniile, tradiţiile sunt făcute ca să moaie durerea. Te iei cu treaba, eşti atent ca lucrurile să iasă bine, la ce spun alţii, devii neatent la propriile dureri. Atunci, văduvele adulmecătoare de moarte sunt de folos, căci ele ştiu ce se cade. Pentru bărbat, pentru femeie, pentru mortul de moarte năprasnică ori nepregătit, pentru feciorul neînsurat şi pentru fata nemăritată. Omul neînsufleţit, purtând până atunci o viaţă măruntă, neobservată, îşi are clipa lui de glorie. Văduvele fac astfel încât înmormântarea să fie pentru unii chiar lucrul cel mai important, fie şi ultimul, din viaţa lor. Purtat în dric, pentru cei cu bani mai mulţi, ori în camion, cu sicriul aşezat frumos pe un covor gros şi viu colorat, urmat de un alai de oameni care, văzând buluceala de pe trotuare, se credeau, în straiele lor negre, cel puţin la fel de importanţi ca şi mortul, iar în urmă însoţitorii de încropeală, gură cască, milogii, sărăntocii şi pomanagiii, care primeau ştergare înnodate şi colivă pe cartoane de mititei. În faţă, deschizând convoiul, gravă şi vestitoare, fanfara de alămuri a lui Mantu. Instrumente lucind frumos, asurzitoare şi tânguitoare totodată, amuţind brusc atunci când convoiul se oprea în faţa vreunei biserici şi preotul cădelniţa în cele patru vânturi.

Mantu era scund şi sfrijit. Îşi căra tuba cu încetineală, lipit de ea ca un melc de cochilie. Se întorcea în timpul mersului şi dirija din sprânceană trompeţii, fligoarnele şi saxofonul. Frate-său, Mantu cel mic, Budişteanu, Frunză, fraţii Câlţea şi Fofoc. Îmbrăcaţi cu pantaloni negri şi cămaşă albă, vara; iarna cu şube şi căciuli îndesate pe urechi şi lăsând în urmă norişorul albăstrui al respiraţiilor îngroşate de obrajii umflaţi şi de buzele opintite în muştiucuri.

Înmormântările aveau loc pe la prânz. Cea mai de departe se auzea tuba lui Mantu. Mai întâi, ca o presiune în urechi, de parcă aerul se făcea deodată greu şi apăsa pe timpane. Apoi, ca un tunet îndepărtat care se stinge, undeva, dincolo de albia Milcovului. Oamenii priveau pe fereastră, prin geamurile care zăngăneau. Dacă era senin, ştiau că e tuba lui Mantu. Dacă era înnorat, aşteptau semnul celălalt, şi anume tânguirea trombonului şi strigătul trompeţilor.

Când trecea prin dreptul casei noastre, aerul împins prin pâlnia lui Mantu apăsa pe tâmple, pe toate lucrurile subţiri şi transparente. Iarna, învolbura fumurile din hornuri. De Crăciun treceau colindătorii cu toba mare. În ritmul tobei, colindătorii cu capete de urs ori de capră jucau pe străzi. Nu

ştiu cum arăta capul uriaşei făpturi care dansa peste oraş în ritmul tubei lui Mantu. Dar, nevăzută fiind, ea exista totuşi, căci la trecerea ei fumurile se căzneau zadarnic să se ridice. Se lăţeau peste curţi şi peste case bâjbâind, căutând vreo crăpătură prin care să se elibereze şi să se înalţe. Moartea ţinea fumurile înlănţuite pe pământ. Când tuba lui Mantu se depărta şi urmele morţii, dansând peste oraş, se depărtau, fumurile începeau să se înalţe iar spre cer. Aerul căpăta limpezimea care urmează întotdeauna morţii.

Îl vedeam după-amiezile la poarta noastră, ştergându-şi fruntea cu prosopul căpătat la înmormântare, pe care apoi şi-l îndesa în buzunar, lăsând capătul înnodat să atârne. Rezema tuba de perete – a obosit şi ea, săraca, zicea – apoi se aşeza, împuţinat şi învineţit de atâta suflat. Îşi aprindea o ţigară, trăgea adânc în piept, ca să se împrietenească din nou cu fumurile pe care le ferecase. Bea încet paharul cu vin, îşi trecea limba albăstrită peste buze şi se uita la bunicul, cu o nerăbdare temătoare.

— Trombonul, spunea bunicul Garabet.

Sau altădată:

— Trompeţii…

— Ce-i cu trompeţii? întreba Mantu, cu vocea dogită şi stinsă, ca aerul care trecea, în somn, prin pâlnia tubei.

— La marşul lui Chopin au intrat prea repede. Trebuia să mai lase fligoarnele o pătrime.

— Ba a fost cât trebuie. Le-am făcut io semn.

Bunicul îi mai punea un pahar, apoi intra în casă. Mantu ştia că urmează momentul cel mai greu. Se făcea şi mai mic pe scaun, cât o pisică. Ştia ce-o să se întâmple şi, dacă ar fi putut, ar fi rupt-o la fugă. Dar nu putea. El nu se despărţea niciodată de tubă şi cu ea în cârcă n-ar fi putut să alerge. Începuse să cânte la tubă la paisprezece ani, când Mantu cel bătrân socotise că, de vreme ce are deja pieptul lat de două palme, plămânii îi sunt împliniţi pentru suflat. Când nu cânta, ţinea tuba alături, lustruind-o cu mâneca, până când se făcea ca oglinda. Mergeau mereu împreună, omul şi tuba, cu paşi înceţi şi umeri aplecaţi. De fapt, din ziua în care, măsurându-l cu palma, bătrânul hotărâse că e în stare să sufle în instrument, Mantu nu mai alergase niciodată.

Acum avea, însă, poftă s-o rupă la fugă, dar trecuse deja prea multă vreme şi nu ştia prea bine cum s-o facă fără să se împleticească. Pentru că inevitabilul se petrecu: bunicul se întoarse cu partitura şi o deschise pe masă. Apoi arătă cu degetul.

— Aici! hotărî.

Mantu se aplecă peste foi, privi locul însemnat cu degetul. Nu vedea decât nişte semne negre, încâlcite şi încălecate.

— Aşa o fi, şopti. Dacă zici mata…

Altă dată, nu era în regulă trombonul. Ori fligoarnele. Bunicul întindea partiturile una după alta precum foile de plăcintă. Urmărea cu degetul.

Simfonia fantastică de Hector Berlioz. *Recviemul* lui Fauré. *Messiah* de Haendel. Ochii lui Mantu se îngustau în faţa foilor gândăcite.

— Care-i tuba? întreba.

— Cea de jos, răspundea bunicul, arătându-i spaţiul cel mai lipsit de gândaci care să-ţi joace prin faţa ochilor. Vezi, când şi când, un cerc lipsit de coadă, sau, mai jos ori mai sus, un vârf de săgeată.

— Ia te uită! se minuna. Ăsta-s eu?

Şi privindu-şi tuba lucitoare:

— Pare aşa uşor! Când colo, tre' să-ţi faci şi sufletul ghem şi să-l îndeşi în pâlnie, ca să sune...

Dar bunicul tot era supărat pe trompeţi. Mantu îi chema pe toţi, fraţii Câlţea, trompetiştii, apoi Mantu cel mic, Budişteanu, Frunză şi Fofoc. Se aşezau pe tabureţi, în curte, trăgând fiecare, cu buzele vinete şi cu degetele roz pe dinăuntru şi iarăşi vinete pe deasupra, de lingura lui de şerbet. Bunicul răsucea discul de ebonită, îl freca uşor cu mâneca hainei, apoi îl aşeza pe aparat. Ridica braţul pick-upului, atenţiona cu degetul, pentru tăcere, şi potrivea acul, lăsându-l în jos. Ţiganii îşi lungeau gâturile. Peste ritmul de dixieland ţâşnea, despicând aerul, trompeta lui Louis Armstrong. Bunicul dădea din cap şi din mână, în ritmul muzicii. Ascultau fascinaţi. La sfârşit îşi trăgeau la loc capul, stingheriţi.

— Aţi auzit acutele? întreba bunicul Garabet.

Le auziseră, fireşte. Bunicul continua, nemilos:

— Sunetul, oricât de înalt, e plin şi deschis. De ce la el se poate şi la voi nu?

— Dacă e bine hrăniţi..., îndrăznea Câlţea cel mare.

— Tu nu eşti bine hrănit? Uite ce burtă ai...

— Asta e de la supărare..., se căină ţiganul. Şi de la cocoloaşele înghiţite pe nemestecate. De-aia creşte burta... de la pâine şi de la supărare. Da' aicea, cum văd io, e nevoie de bojoci, nu de burtă.

— Ba eu cred că e nevoie de minte, îl contrazise bunicul.

— Cu atât mai rău, se împotrivi ţiganul. Pâinea tâmpeşte.

— Mănâncă mămăligă, i-o întoarse Budişteanu.

— Da' mămăliga nu satură..., se descurajă Câlţea, văzând că nu-l ajută nimeni.

Îi văd, altădată, pe tăpşanul de pe strada Patriei, din ţigănie. Aşezaţi în cerc, cu ştergare în jurul gâturilor năduşite, cu burţile supte ori revărsate, după noroc. Doar Mantu stă în picioare, rezemând şi rezemându-se totodată cu tuba şi trăgând din ţigară. În faţa lor, bunicul stă la masă şi explică. Iar pe masă, împrăştiate şi sporind astfel năduşelile unsuroase şi sărate ale dubaşilor, partiturile.

— Simfonia a noua de Beethoven, anunţă bunicul. Partea a treia, Andante.

— E tot de-ăia negri? întrebă, temător, Câlţea.

— Taci, prostule, şuieră, din spate, Budişteanu, care făcuse ceva muzică la Şcoala populară de artă şi era singurul care ştia să buchisească notele, citindu-le silabisit, ca pe ziar.

— Dacă nu-i de-ăia negri, îndreptă Câlţea, atuncea poate să meargă…

— Tuba o să cânte contrabaşii şi toba cea mare la un loc. Trombonul, violoncelele şi cornii. Fligoarnele – suflătorii. Iar trompeţii or să cânte melodia viorilor.

— Cum aşa? strigară indignaţi fraţii Câlţea. Viorile sunt pentru lăutari. Noi nu suntem lăutari…

— Da' ce-om fi? întrebă Fofoc.

— Lăutarii merge la nunţi, explică Budişteanu. Noi cântăm la înmormântări. Se cheamă că suntem muzicanţi.

— Ia mai tacă-ţi gura, muzicantule! se răsti Mantu, aprinzându-şi altă ţigară.

Şi către bunicul:

— Zi-i, şefu'!

Mantu vorbea puţin. Tot suflând în tubă cu fălcile umflate, buzele lui articulau mai greu cuvintele, parcă deprinzându-se de fiecare dată. Respiraţia nu-l ţinea să spună o propoziţie mai lungă de la început până la sfârşit. Se îneca în tuse, învineţindu-se sau, mai degrabă, înnegrindu-se de-a dreptul.

— Dacă nu te laşi de fumat, îl sfătuia bunicul, o să te stingi într-o zi exact ca ţigara pe care o arunci. Dacă nu cumva o să-ţi pierzi puterile şi o să mori cu ea lipită de buze.

Mantu ridica din umeri. Avea o respiraţie şuierată, ca şi cum ar fi suflat într-un muştiuc. Nu era obişnuit să respire pe degeaba.

— Mi-e destul, spunea. Am suflat cât pentru trei vieţi.

Mantu vorbea cu nepăsare despre moarte. De treizeci de ani o văzuse în toate chipurile, la toate vârstele şi înveşmântată în felurite tânguiri şi obiceiuri. „În timpul războiului, îşi amintea el, a fost, parcă, ceva mai linişte. Moartea lovea departe.” În rest, nu se temea. Pentru el, acolo unde viaţa şi suflatul din răsputeri, din rărunchi, erau totuna şi a respira era de-a dreptul o datorie, moartea era mai degrabă îmbietoare.

— Destul suflu, încheia. Lasă-mă să mai şi trag din când în când.

— Aşadar!

Bunicul bătea tactul cu mâna stângă şi întorcea foile, fredonând rar. Apoi, pe rând, trompeţii, fligoarnele şi trombonul urmau melodia, învăţând-o pe dinafară. Din când în când bunicul rostea cuvinte stranii: bemol, diez, tremolo… Dubaşii nu pricepeau cu mintea ceea ce nu înţelegeau cu urechile. Şi atunci bunicul, spunând diez, arăta cu degetul mare în sus, la bemol bătea cu el în jos, de parcă ar fi făcut semn cuiva să-i umple paharul, iar tremoloul era o fluturare uşoară din degete. Atunci când vocea nu-i mai ajungea, scotea vioara şi continua de unde glasul nu mai putea să urce. Apoi îi punea să cânte, ca un cor pe şapte voci. De fapt şase, căci Mantu îşi umfla obrajii la răstimpuri, când bunicul îl îndemna cu degetele strânse pumn, apoi pufăia: bum-bum, lovind pământul cu talpa, ca ajutor. Corul lor era mai degrabă un bombănit. „Stăpâneşte cu vocea, spunea bunicul, şi pe urmă cu degetele… Cântă pe dinăuntru, ca să se audă bine pe dinafară.” Apoi: „Mai

tare trompeţii!”. Şi tii-tiii-taaaa, miorlăiau fraţii Câlţea. Ba-da-bam, tropăia Budişteanu, închipuind trombonul. Şi, dedesubt, bum, bum, tuba lui Mantu.

— Spune ce-ai de făcut! îi cerea bunicul.

— La moartea matale, şefu'…, bâiguia Mantu.

Invariabil ţiganul, contrar obiceiului de peste zi, trăgea aerul pe nas, a plâns.

— Lasă prostiile, i-o reteza bunicul. Fii bărbat, nu ţi-e ruşine de tuba aia pe care o cari în spinare? Zi-i!

— Bat-o vina, şefu'!

— Aşa! încuviinţa bunicul.

L-a pus să repete întruna „bat-o vina”, până când s-a dovedit că e singurul mod în care să-l facă să ţină minte numele.

— Beethoven, deci! Şi mai departe?

— Andante… Încet, adică…

— Domol, dubaşule. Când încet, când tare. Dar domol…

— Da, şefu'!

— Şi fără greşeală…

— Să moară mama…

— Altfel mă scol din morţi.

— Scoală-te, şefu'!

— Martor e băiatul ăsta, spunea bunicul. Ia vino încoa, îmi făcea semn.

Lăsam jocul cu castanele şi mă apropiam.

— Uită-te în ochii mei şi repetă, să te audă şi el.

— Bat-o vina… A noua… domol… fără greşeală…

Era deja prea mult pentru Mantu. Se sufoca de atâta vorbit. Şi, ca tusea să nu se audă, îşi punea tuba la buze. Tusea se preschimba în cântecul sacadat al tubei. Bunicul se lăsa păcălit şi, luându-mă de mână, se îndepărta, urmărit de sunetele tubei care încercau zadarnic să acopere găurile plămânilor subţiaţi ai lui Mantu.

Strada Patriei era mahalaua ţigănească. Se unea cu strada Tăbăcarilor chiar la barieră, spre satul Câmpineanca, acolo unde se afla dugheana lui Angheluţă, iar de partea cealaltă a barierei cimitirul şi, ceva mai departe, chiar la lizieră, cimitirul armenesc. Lungă şi dreaptă, nepietruită şi răscolită de căruţele grele ale căldărarilor care adunau fierul vechi. Cu garduri ştirbe, prăvălite sau gata să cadă şi proţăpite la repezeală ori lipsind de-a dreptul – „nu e nevoie de garduri pen'că ţiganul nu fură de la vecină-su”, zicea Mantu, cu mândrie – cu case de chirpici şi ferestre strâmte, să nu intre căldura vara şi să nu iasă în timpul iernii. Erau ca vai de ele, unele fără geamuri la ferestre, altele cu pături în loc de uşi, fără hornuri, cu burlanele ieşind prin ferestre, acrind aerul şi aşa iuţit de tot felul de miasme ce răzbăteau de la grădinile peticite din spatele caselor. Cei care aveau căruţe îşi făcuseră şi şopron, lipit de casă, pentru animale. Astfel încât, iarna, animalele să încălzească peretele casei cu respiraţiile lor acolo unde, în partea cealaltă a peretelui de chirpici, se îngrămădeau, claie peste grămadă, oamenii. „Cum n-am vrut la Bug, noi n-am vrut nici la oraş,

explica Mantu alcătuirea mahalalei ţigăneşti de pe strada Patriei. Da’ a venit oraşul peste noi…!” Altminteri, veselie. Femeile vorbeau întruna, strigându-şi una alteia peste drum, puradei fără număr se jucau în noroi, amestecaţi cu gâştele, câini de pripas moţăiau, aciuându-se mai degrabă lângă zidurile acestea dărăpănate ale unor oameni pe care sărăcia îi făcea darnici. Vara, nămolul se usca şi se scorojea, roţile căruţelor scrâşneau, iar copiii se întreceau, fugărind roţi de bicicletă cu cauciucurile sfâşiate. Toamna, noroiul se adâncea, urcând, în acelaşi timp, pe case şi pe garduri, ca o iederă. Tot aşa şi primăvara, când dezgheţul îl muia. Iarna, în schimb, era frumos ca oriunde pe vremea ninsorilor, ba chiar mai frumos, căci, mai puţine focuri fiind decât în alte case, zăpada se topea mai târziu. Când derdeluşul de pe strada Patriei începea să se topească, ştiai cu siguranţă că n-a mai rămas altul în oraş.

Dubaşii erau vestitorii morţii dar, totodată, o luau cu ei, depărtându-se, ca pe un urs în lanţ, şi aerul se umplea la loc. Cerul cobora până la firul ierbii şi fumurile urcau până la cer.

Bunicul iubea cu patimă cărţile. Şi de aceea s-a întâmplat tocmai atunci. Aşadar:

ZIUA ÎN CARE AU FOST ARSE CĂRŢILE. Lista cărţilor interzise a adus-o poştaşul. Remorca a stat trei zile la colţul străzii. Oamenii au cărat cărţile cu sacii. Nu ştiau dacă e bine sau nu să arate că ar fi avut cărţi interzise. Cărţile sucesc minţile şi nasc duşmani ai poporului. Lista de cărţi era atât de lungă, până şi texte din manualele şcolare erau prinse acolo, încât era imposibil ca cineva să nu aibă în casă măcar o carte interzisă. Oamenii îşi îndesau stânjeniţi cărţile în saci şi răsuflau uşuraţi atunci când le predau omului în salopetă, pe scara remorcii din capul străzii. „E mai bine aşa. Decât să vină ei să caute, mai bine să le ducem noi.” „Bine, dar nu avem nicio carte de pe lista asta. Sau avem una sau două… Cu ce umplem sacul?” „Ce mai contează? ridica din umeri capul familiei. Le punem de-a valma, ce avem prin casă… Până la urmă or să le interzică pe toate, mai bine scăpăm de ele dintr-odată. La ce-ţi mai ajută în ziua de azi cărţile de ieri? Face mai mult rău să-ţi aduci aminte.”

Cărţile nu le-a cercetat nimeni, rămăseseră în sacii legaţi la gură cu frânghie de rufe. Erau mai uşor de descărcat. Ca să încapă în piaţă, în faţa Teatrului „Pastia”, unde rezista, ca prin minune, bustul lui Mitiţă Filipescu, excavatoarele împingeau sacii răsturnaţi. S-au adunat atâtea cărţi încât piaţa s-a umplut; foile desperecheate pluteau ca nişte păsări albe, îmbătate de briză. Paşii le răscoleau, cărţile căutau să scape, simţeau că ceva nu e în regulă, nu aşa se purtaseră oamenii cu ele până atunci. Cizmele le aduceau înapoi lângă celelalte. Săltau prin aer, cu paginile răscolite, apoi se ghemuiau, aşteptând ca, în locul carâmbilor, să vină iarăşi o mână care să le răsfoiască. Excavatoarele împingându-le, saci sfâşiaţi, lăsând să curgă foi şi coperţi amestecate de-a valma, cu iz de scrin vechi, de năframe nedespăturite. Apoi, mirosul înţepător şi sclipirea benzinei turnate peste. Şi focul. Eu nu mă născusem pe vremea aceea, tatăl meu era un tânăr de abia

douăzeci de ani, subţirel şi cu mustăcioară, privea fără să poată măcar lăcrima, căci dogoarea focului îi ardea obrajii şi îi usca lacrimile.

Vâlvătaia a durat toată noaptea. Paznicii focului păreau uriaşi, alungiţi de lumina flăcărilor şi aruncând umbre enorme asupra oamenilor care priveau în tăcere, asupra caselor şi ferestrelor, asupra oraşului. Dis-de-dimineaţă, din grămezile arzând mocnit s-a înălţat fumul amestecat cu scântei. Peste liniştea oraşului s-a auzit, din tăpşanul de pe strada care abia mai târziu avea să capete un nume, muzica alămurilor lui Mantu. Dubaşii au cântat toată ziua, până spre seară, cu bunicul meu Garabet în mijloc, răsfoind partiturile. Astfel încât fumurile nu s-au ridicat, au rămas groase şi cenuşii, ca o copertă veche. Abia când a ajuns la ei vestea că soldaţi înarmaţi au pornit să-i caute, ţiganii s-au risipit pe la casele lor prăpădite. Dezlegate, fumurile s-au ridicat şi s-au risipit. Oamenii priveau nedumeriţi fumul gros, atârnat de cer ca o pedeapsă. Abia după căderea nopţii cerul s-a înseninat şi s-au putut vedea stelele. În ziua când au ars cărţile, trecerea de la o noapte la alta s-a făcut fără răsărit şi apus, ci doar străbătând o înserare înecăcioasă. Aceea a fost puterea tubei lui Mantu şi a celorlalţi dubaşi, putere de care ei înşişi, fără s-o înţeleagă, se temeau.

Ca şi de privirile neînduplecate ale bunicului Garabet, agitându-şi partiturile. Năduşeau cântând. Cortegiul trecea pe strada Tăbăcarilor până spre cimitir, apoi Mantu bătea la poarta noastră, cerând paharul cu vin şi îndurare. Pe care bunicul nu i-o arăta. „Saxofonul!”, spunea, sever. „Ce-i cu saxofonul?” întreba dubaşul, cu glas stins. „A cântat cu un semiton mai sus...” „Budişteanu-i răcit..., încerca Mantu. Are urechile înfundate.” „Fără greşeală, ţi-am spus!” cerea bunicul şi ţiganul înghiţea în sec.

A fost, într-adevăr şi în cele din urmă, fără greşeală. Numai că acela care a condus firavul cortegiu a fost bunicul meu Garabet şi muzica nu s-a auzit de-a lungul străzii Tăbăcarilor, ci a pornit de pe strada Patriei. Mantu n-a zăcut. S-a culcat pe o rână şi s-a stins, tuşind. Ca să-şi ascundă tusea uscată, şi-a dus, cu ultimele puteri, tuba la gură, rezemându-se amândoi, de zid. Pâlnia a scos sunete sacadate, în ritmul stingerii plămânilor bolnavi. Când sunetul nu s-a mai întrerupt, ci a devenit continuu şi egal, ca un aparat care semnalează, la căpătâiul bolnavului, că inima a încetat să bată, ceilalţi au înţeles că se terminase. Sunetul continua să se audă. Fofoc s-a aplecat şi i-a desprins muştiucul de buze, pentru ca răsuflarea lui Mantu să se poată odihni. Atunci, cerul a putut să coboare, ca o pasăre care, după ce s-a tot rotit, se lasă, în sfârşit, pe pământ. Iar fumurile au putut din nou să se ridice, precum ierburile care se dezmeticesc după trecerea cailor.

Aşadar, în curtea noastră erau trei case lipite una de alta. Pe prima, ai mei o construiseră în anii ‘30, pe un maidan din preajma bisericii Sfântul Dumitru. În copilăria mea, după ce preotul murise, biserica a rămas părăsită. Noi, copiii, ne făcuserăm acolo un straşnic teren de fotbal şi organizam meciuri nemaipomenite „pe străzi”. Adică strada 6 Martie contra

strada Ghioceilor sau strada Tăbăcari sau Gheorghe Asachi. Cu mic, cu mare. De partea cealaltă era fabrica de gheaţă numită, cum altfel, „Frigorifer”, şi apoi strada Tăbăcarilor, care unea centrul cu bariera dinspre apus şi cu cimitirele. În rest, case mai mici, mai mari, după priceperea, răbdarea şi chiverniseala proprietarilor, garduri încălecate, spălate de ploi, din spatele cărora lătrau câinii, trotuare de pământ ori pietruite, praf pe vreme uscată, noroi răscolit de roţi şi pârâiaşe întunecate curgând prin rigole, la vreme de ploaie. Acolo şi-au făcut case bunicul Garabet şi cumnatul lui, Sahag Şeitanian. Iar mai târziu, tata a mai alăturat una, pentru el şi pentru noi, copiii. Curtea era largă, plină de flori, de pomi, de cotloane întortocheate şi de umbre. În vremurile acelea, oamenii nu erau atât de grăbiţi. Timpul era aproximativ. „Vino mai pe seară să bem o cafea sau să jucăm o tablă”, le spunea bunicul Garabet bătrânilor săi prieteni. Nu, adică, la ora cutare, şase sau şapte. Ori: „Ne vedem dimineaţa pe Strada Mare. Bem cafeaua la ceasornicăria lui Dicran Bedrosian.” În felul acesta aşteptarea era liniştită şi nu întârziau. Iar de găsit, se găseau întotdeauna. Chiar şi mesele durau mai mult. Începeau la prânz, pe îndelete, şi când să se termine, spre seară, se aşezau din nou, cu brânzeturi şi pastramă şi sugiuc, feluri din care nu trebuia să iei decât câte puţin, în schimb se mestecau îndelung.

Când locurile sunt noi şi nu prea te-ai obişnuit cu ele, timpul curge mai repede. Dar între mobile de mult ştiute, cotrobăind prin aceleaşi rafturi, învelindu-te cu aceeaşi plapumă şi tolănindu-te în acelaşi fotoliu, orele îţi par mai lungi. „Ceasurile s-au inventat din neputinţa de a stăpâni timpul, spunea nenea Simon, lăsându-se în perne moi, pe canapeaua din curte, şi închizând ochii, mulţumit. Ca şi armele, care sunt un semn de neputinţă şi nu de putere.” Stătea ore în şir, privind curtea. Vorbea rar şi cu oarecare nemulţumire. Purta în el o oboseală pe care nu reuşea să o înlăture, chiar şi în după-amiezile pe care le petrecea nemişcat, cu ochii îngustaţi şi sorbind din cafea.

Nenea Simon era fratele mai mare al unchiului Sahag. Plecase în 1946 în Armenia, odată cu primul lot de repatriaţi. Povestea repatrierilor n-o veţi găsi nicăieri, căci nimeni n-a vrut s-o spună până la capăt şi cu atât mai puţin s-o scrie, în toată grozăvia ei. Şi poate că nici în *Cartea şoaptelor* nu şi-ar fi găsit loc, dacă nenea Simon n-ar fi avut năravul de a fuma atât de mult. Nu mai văzusem astfel de ţigări. Jumătate erau umplute cu tutun, un miros înţepător, care se lăţea printr-un fum gălbui, ca de frunze veştede. Cealaltă jumătate era goală, o ţeavă din carton pe care fumul o îngălbenea.

Daidai Simon, nenea, cum îi spuneam noi copiii pe armeneşte, fuma întruna şi, când nu tăcea, spunea lucruri ciudate. Ca pe toţi bătrânii copilăriei mele, pe bunicul Garabet îl fascinau lucrurile eterice: aerul şi lumina. „Ce păcat, spunea bunicul, că oamenii nu sunt în stare să vadă lumina aşa cum e de-adevăratelea şi să asculte aerul cu melodiile lui, fără să fie nevoiţi să le desfacă, să le răsfire, să le iuţească ori să le gâtuie. Dacă aerul cântă, suflat prin tuburi, prin pâlnii sau prin găuri, nu înseamnă că se

inventează vreun sunet, ci că sunetele se aud mai subţiat şi mai tare. Din păcate, oamenii n-au răbdare să înţeleagă aerul în forma lui liniştită.” Bunicul asculta sunetele care nu se aud. Unchiul Sahag era atras de lucrurile care se întâmplă ori ba. Lui îi plăceau zarurile. Juca table ori *ghiulbahar*, găsea forme sofisticate de a le amesteca, în căuşul palmelor, în ceşti acoperite cu palma sau aruncându-le mai întâi în sus, pentru ca nicio influenţă omenească să nu fie cu putinţă. Astfel, unchiul Sahag era neastâmpărat şi dispus să imagineze ori să accepte orice fantezie, orice complot, iţe ascunse şi încâlcite. Pentru el, orice era posibil. Fiecare om e un zar care se rostogoleşte. Lumea e alcătuită din milioane şi milioane de zaruri care se amestecă şi apoi se rostogolesc pe tipsie. Cu numere mai mari, mai mici, potrivite ori desperecheate.

În schimb, pe nenea Simon nu-l atrăgeau nici lucrurile eterice, nici cele îndoielnice. El vorbea despre lucruri aşezate şi neîndoielnice. Anume, despre pământ şi despre pietre. Pământul era partea vie, iar piatra, partea moartă, cel puţin aparent, aşa cum sunt oasele în trup. Bunicul privea spre înaltul cerului şi râdea de Arşag, clopotarul, care, uitându-se în sus, se oprea la înălţimea păsărilor. Nenea Simon privea în jos. „Azi-noapte am avut o viziune, se trezea spunând. Am privit spre miezul pământului. Era lumină ca-n cer.”

Când era copil, nenea Simon fusese căutător de apă. În Anatolia pământurile erau aride şi ploua rar, cu picături mari, repezi. Ploaia abia ajungea să astâmpere setea pământului, nicidecum şi pe a oamenilor. De aceea oamenii, atunci când căutau leacul, priveau nu către cer, ci către pământ. Căutătorii de comori ascunse erau, de fapt, căutătorii de apă. Unii erau vrăjitori şi făceau tot felul de lucruri stranii, pentru a dibui izvoarele din adâncuri. Ascundeau focuri de pucioasă, loveau în pielea întinsă a tobelor, bolboroseau cuvinte vechi, amestecate, arameice ori egiptene. Alţii erau de-a dreptul nişte impostori. Se lăsau ospătaţi regeşte, apoi arătau locul şi, în timp ce sătenii se apucau de săpat, o ştergeau, lăsând în urmă zgomotul ascuţit al cazmalelor ce izbeau în piatră. Erau şi cititorii de semne. După felul în care creşteau ierburile şi care anume ierburi creşteau, după cum crăpau sau se închegau pământurile, după culoarea lor, după mersul măgarilor sau al cămilelor. Uneori nimereau, alteori dădeau greş. Uneori apa era dulce, alteori era sărată, folositoare doar pentru leşie.

Unchiul Simon se călăuzea după gustul pământului. Mergea încet, cu capul în jos, de parcă vedea în pământ ca prin apă. Apoi asculta cu urechea lipită. Şi în cele din urmă, atunci când văzul şi auzul îl îndemnau, zgrepţăna cu degetele. Când dădea de pământ moale, îl punea pe vârful limbii şi îl plimba prin toată gura, cu ochii închişi. La început, oamenii au privit neîncrezători la acest copil ciudat, care adulmeca pământul ca o lighioană, îl dezmierda, îi vorbea şi îl mesteca, de parcă era o turtă de grâu. Apoi, au văzut că rareori dădea greş şi veneau de departe să-l ceară părinţilor lui, să le arate drumul spre apă.

Există locuri bune şi locuri rele, spunea nenea Simon. Ca şi lumea, ca şi oamenii, nici pământul nu e peste tot acelaşi. E mai rodnic ori mai searbăd, mai mustos sau uscat, viu sau mort. Există pământ lipicios, bun pentru oale sau pentru clopote, ori nefolositor, care se fărâmă între degete şi nu se leagă. Pământ pentru case, pământ pentru brazde, pământ pentru flori, pământ pentru drum şi pământ pentru îngropăciune. Acolo unde pământul este neliniştit şi trudit, locul de deasupra e liniştit. Aşa se întâmplă, de pildă, în cimitire, unde pământul trudeşte, aerul de deasupra în schimb e tihnit.

În 1946, nenea Simon, împreună cu nevasta şi cele două fete, Arpine şi Hermine, s-a repatriat în Armenia Sovietică. Ofta: „E prea multă piatră acolo”. Aici îi era dor de patrie, dar iubea pământul. În Armenia îşi regăsise patria, dar îi era dor de pământul din România, cu care se obişnuise să vorbească.

POVESTEA REPATRIERII LUI SIMON. Fiecare plăteşte în felul lui pentru dorurile sale. Locul unde te aşezi nu e destul de încăpător pentru tot ce doreşti să păstrezi. Ceea ce e al tău e, oarecum, şi al locului. Schimbi locul, renunţi aşadar la unele şi capeţi altele. Umpli un dor, dar deschizi uşa către un altul. Fiecare rană deschisă e un început de drum sau un drum părăsit. Pe măsură ce te lecuieşti te vatămi.

În toamna lui 1945, şefii comunităţilor armeneşti din toată România au fost convocaţi la Bucureşti. După ce, zeci de ani, emigranţii armeni, purtând prea puţin lămuritoarele paşapoarte Nansen şi obţinând cu greu autorizaţii să-şi deschidă prăvăliile, preferaseră să fie uitaţi de autorităţi şi, de aceea, se temuseră de legi şi le respectaseră, acum se reuneau într-un mod spectaculos. Uniunea Sovietică se pregătea să invadeze Kars şi Ardahan, ţinuturi armeneşti rămase, ca multe altele, pe teritoriul turcesc. Armenii din România urmau să organizeze un miting de solidaritate cu Uniunea Sovietică. „Şmecherie bolşevică!” mârâise viitorul meu naş de botez Sahag Şeitanian, dar nu avusese de ales. Se suise, odată cu ceilalţi membri ai comitetului parohial şi cu încă vreo câţiva în trenul de dimineaţă, spre Bucureşti. Acelaşi tren în care, un an mai târziu, avea să se înghesuie, mai mult agăţat de scări şi strivit între cufere şi piepturi late, înveşmântate în mantale de război unsuroase şi fără epoleţi, pentru a ajunge la Craiova, de unde, în Piaţa Veche, pe lângă fântâna Purcicarului, a cumpărat doi saci cu grâu şi un sac cu mălai, cu care avea să se întoarcă, două zile mai târziu, într-un Focşani clătinat de foamete, subţiat de uscăciune şi înnegrit de arşiţă.

Acum era, însă, abia toamna anului 1945. Oamenii aveau alte griji. Unii plângeau după morţii lor, alţii se bucurau pentru pacea care venise. Erau şi dintr-aceia care plângeau şi se bucurau în acelaşi timp, împărţindu-se între fiul cel mort şi celălalt fiu, care se întorsese. Morţii se mutaseră în fotografiile de pe policioară, hainele le fuseseră împăturite şi îndesate în cufere sau rămăseseră să-şi fluture mânecile prea largi pe trupurile firave ale fraţilor mai mici. Ultimele trupe, dintre cele uitate prin garnizoane sau

reîntoarse din prizonierat ori de pe frontul de vest, se retrăgeau. Prin această lume pestriţă de soldaţi cu mantalele descheiate, de văduve cernite ori, cele mai tinere, cu priviri lucioase, unii care fugeau, alţii care se reîntorceau, o lume care se reaşeza după ce războiul o vânturase, bătrânii mei, pe atunci bărbaţi în putere, urcaseră în tren, ţinând aproape de bunicul Garabet, care păstra biletele în geanta neagră, de pictor, atârnată pe umăr. Sahag Şeitanian avusese dreptate: nu avea nimic de-a face cu ţinuturile armeneşti, era mai degrabă un miting pro-sovietic. Partidele armeneşti anticomuniste din România, *daşnacii* şi *ramgavarii*, se dizolvaseră, doar reprezentanţii grupului *hânceag*, procomunist, activau. Liderii comunităţii, toţi *daşnaci*, fuseseră deja deportaţi în Siberia şi nu se mai ştia nimic despre ei. Procomuniştii înfiinţaseră *Frontul Armeniei*, căruia îi dăduseră numele lui Şahumian, un revoluţionar armean ucis pe vremea ţarismului. Aşezaţi cuminţi şi, spre mirarea lor, în coloană, armenii au mărşăluit de la sediul Frontului, aflat pe strada Armenească, pe Bulevardul Carol, s-au oprit o clipă în Piaţa Universităţii, ca să se „grupeze”, apoi au luat-o la dreapta, până în faţa Ambasadei Uniunii Sovietice. Au fost poftiţi într-o sală mare, unde un reprezentant venit din Armenia Sovietică le-a pomenit pentru prima oară despre repatriere. Bunicul a ţinut minte numele, pentru că era cu totul neobişnuit într-un loc ca acela. Omul se chema Astvadzadurian, cum ar fi, în traducere, „Darul lui Dumnezeu”. El le-a vorbit armenilor despre belşugul de nedescris din Armenia Sovietică, despre cartierele noi, despre bulevardele largi şi luminate, despre bucuria frăţească a celor care, de acelaşi neam cu ei, îi aşteaptă la Erevan, la Leninakan şi în toate celelalte oraşe şi sate din Armenia. Oamenii ascultau cu ochii mari, încercând să înţeleagă acea limbă armeană bolovănoasă, răstită şi presărată cu vorbe ruseşti.

— Toate-s minciuni, pufni Sahag Şeitanian, dar nu acolo, căci la Ambasadă tăcuseră toţi mâlc, cu ochii la soldaţii înarmaţi, ci la întoarcere, în sala pătrată a consiliului parohial.

În curtea bisericii armeneşti de pe strada Gării din Focşani, imobilele şcolilor armeneşti, care funcţionaseră până la începutul secolului, fuseseră destinate altor scopuri. În sediul Şcolii de băieţi, locuiau acum Minas cel orb şi vreo doi-trei săraci ai comunităţii. Dintre aceia care se strângeau pe la înmormântări să primească pomenile învelite în ştergar şi se cuibăreau, la slujbă, în jurul sobei Godin, cu rumeguş, ca să se mai dezmorţească. În Şcoala de fete funcţiona cancelaria, mirosind a odaie neaerisită, cu mese lungi şi grele, de lemn întunecat, cu tablouri pe pereţi, înfăţişând de-a valma sfinţi, generali şi împăraţi. Cum timpul se ascunde cel mai bine pe sub lacăte şi printre cărţi, erau, în cancelarie şi în odăile din spate, şi din unele, şi din celelalte. După mai bine de douăzeci de ani, când totul a fost mutat la Bucureşti, la Muzeul bisericesc, am aflat secretul cuferelor lăcătuite. Conţineau obiecte şi haine de cult, odăjdii adunate de mai bine de două veacuri, de la ridicarea bisericii Sfânta Maria. Cărţile, frumos legate în piele, miroseau a sudoare de animal, iar paginile se îngălbeniseră de vreme,

de fum de tămâie şi din pricina degetelor care le răsfoiseră. Erau scrise în armeana veche, folosită acum numai la slujbă. Bunicul le făcuse inventarul: numeroase Biblii, *Istoria* lui Moise din Khoren, filosofia lui David Invincibilul, *Cartea plângerii* a lui Grigore din Narek, poemele lui Saiat Nova. Cărţile acelea trăiau doar o dată pe an. De ziua Sfinţilor Traducători Mesrob Maştoţ şi Sahag Bartev, călugărul şi patriarhul care traduseseră Biblia în armeneşte, în veacul al cincilea, noi, copiii, scoteam cărţile din rafturi şi le ştergeam de praf, cu cârpe moi. Nu aveam voie să le deschidem, paginile erau adesea uscate ca frunza şi ni s-ar fi putut fărâmiţa în palmă. Bunicul le rânduia la loc şi dormeau mai departe, încă un an. Pentru cărţi, veacul trecea mai repede.

— Toate astea sunt minciuni, repetă Sahag, aşezat în capul mesei, mai aproape de cărţi, luându-le, parcă, drept martori. Întrebaţi-l pe Temelie, care a fost până la Stalingrad. Să vă povestească el ce-a văzut în Rusia.

— Atunci era război…, replică Dicran Bedrosian.

— Vin oameni din toată lumea, continua, cu voce aspră, Astvadzadurian, privind, de pe podium, peste capetele participanţilor, ca la spectacol.

Cei din primele rânduri încuviinţau, uitându-se cu coada ochiului către capătul rândului, de unde se dădea semnalul pentru aplauze. Nu se făcea să rămâi în urmă. Iar vorbitorul îi dădea înainte, deschizându-şi braţele:

— Din Franţa, din Grecia, din Siria, din Liban, de peste tot. Armenia devine centrul lumii. Convoaiele de repatriaţi se întorc acasă.

— Întâi de toate, reluă firul Sahag Şeitanian, mie nu-mi place cuvântul ăsta: convoi. Un popor liber nu se aşază în convoaie. Numai refugiaţii sau deportaţii… mânaţi de la spate.

Consilierii priveau în jos. Nici lor nu le plăcea acest cuvânt.

— Convoaiele pleacă dintr-un anumit loc, dar nimeni nu poate şti încotro se duc.

— Sau dacă or să ajungă vreodată…, şopti bătrânul Nşan Maganian, învăţătorul, venit tocmai de la Ploieşti şi care îi ascultase în tăcere şi pe unii, şi pe alţii.

Dacă ar fi fost să-şi spună gândurile cu voce tare, ar fi spus exact acelaşi lucru ca şi Sahag Şeitanian. Făcuse parte din convoaiele care plecaseră din Zeitun, împreună cu soţia lui, Azniv, şi cu fetiţa de un an în braţe, către deşerturile Mesopotamiei. Fetiţa nu rezistase arşiţei. Au vegheat-o, au încercat s-o reînsufleţească strângând-o la piept, dar a fost în zadar. Fetiţa nu mai respira. Au făcut singurul lucru care ar mai fi putut-o apăra, de data asta de sălbăticiunile deşertului, au îngropat-o adânc în nisip. Peste mult timp abia, Azniv a dat glas frământării lor, întrebând, de fapt întrebându-se: „Dar dacă mai trăia şi noi am îngropat-o de vie? Ar fi trebuit s-o înţepăm cu acul, ca să vedem…”. De aceea bătrânul Maganian tăcuse la Bucureşti, atunci când venise vorba de convoaiele de repatriaţi. Şi tocmai de aceea Sahag Şeitanian nu tăcea.

Dar vremurile păreau să-i dea dreptate lui Astvadzadurian, darul unui alt fel de Dumnezeu. Autorităţile cele noi stârneau teamă. Astvadzadurian veni

şi la Focşani. Bunicul propuse ca întâlnirea să aibă loc în biserică, dar trimişii de la Bucureşti refuzaseră. Mai mult, părintele Dagead Aslanian fu sfătuit, pentru binele lui, să nu se arate. Sala Teatrului „Pastia” era pavoazată cu draperii roşii. Pe fundal, chipul lui Lenin, având de-a stânga şi de-a dreapta portretul generalissimului Stalin şi pe cel al tânărului rege Mihai. Pe scenă, un prezidiu alcătuit din reprezentanţii Armeniei Sovietice, Papken Astvadzadurian, preşedinte al Comitetului de Repatriere, adjunctul său, Eduard Fabrikov, apoi trimisul Ambasadei URSS, tot un armean, Sava (Sahag) Dongulov, şi, din partea Comitetului Român de Repatriere, de la Bucureşti, Harutiun Baboian. Membrii comunităţii armene au fost aşezaţi în primele rânduri. Mai în spate, scaunele au fost completate cu figuri necunoscute şi încruntate. Bunicul, toţi ceilalţi au privit cu nelinişte la reprezentanţii noilor autorităţi, care semănau atât de puţin cu fireturile şi cu solemnitatea autorităţilor de până atunci. De o parte şi de alta a scenei, bărbaţi îmbrăcaţi în haine de piele scrutau sala.

Cineva se apropie, din spate, de primele rânduri şi începu să împartă steguleţe roşii; armenii nu ştiau ce să facă cu ele. Sahag era gata să-l arunce pe al lui, bunicul ridică din sprânceană şi-i făcu semn să aştepte. Îşi puseră steguleţele în poală şi priviră nedumeriţi când la cei care stăteau în picioare, când, peste umăr, la necunoscuţii încruntaţi din rândurile din spate.

— Citeşte! spune bunicul, întinzând, în sala cancelariei, către clopotar ziarul „Bahag”, singura publicaţie în limba armeană autorizată să mai apară în România după ocupaţia sovietică.

— „Duminică dimineaţa. La Focşani, pâlcuri de armeni se îndreaptă în grabă spre sala Teatrului «Pastia». La ora anunţată soseşte delegaţia: asistenţa aclamă în picioare…”

Arşag clopotarul se opreşte încurcat, întorcând ziarul spre ceilalţi, de parcă ar fi vrut să arate că întocmai aşa scrie.

— Citeşte mai departe, se aude vocea bunicului Garabet, ciocănind cu arătătorul peste pagina lăsată pe masă.

Arşag priveşte în jur, înghite în sec şi continuă, silabisind ca să-şi creadă, mai întâi, propriilor urechi.

— „Sala freamătă de emoţie. Un murmur nesfârşit peste tot. Şi respect la toţi. Deodată sala amuţeşte pentru o clipă; inimile armenilor bat cu putere. Prietenul dr. Astvadzadurian urcă la tribună. Pe pieptul său luceşte un steag roşu. Un entuziasm înflăcărat cuprinde asistenţa. Sala întreagă scandează. Aplauze, urale, ovaţii.”

Îşi lungesc gâturile. Arşag lasă iarăşi ziarul jos.

— Ăştia eram noi? întreabă, într-un târziu, Anton Merzian.

— Vezi bine, răspunde Krikor Minasian, celălalt cizmar.

Arşag împătureşte ziarul şi-l pune pe colţul mesei. Bunicul nu-l mai îndeamnă să continue. Şi totuşi, vocea lui Astvadzadurian se aude, aproape poruncitoare. Pe pereţi, tencuiala creşte peste portretele sfinţilor,

împăraţilor şi generalilor. Pereţii se albesc, tablourile se trag în alcalii, chipurile se topesc, ca un bulgăre de sare cufundat în apă.

Vocea lui Astvadzadurian se aude, egală şi puternică. Nimic nu e mai important sau mai puţin important, totul e foarte important.

— În condiţiuni libere ne dezvoltăm astăzi, fiindcă totul este în mâinile statului şi sprijinit de stat. Să nu uităm că, dacă avem posibilitatea să trăim şi să muncim liberi şi dacă întreaga lume a scăpat de sclavie, aceasta se datorează Uniunii Sovietice şi Armatei Roşii, în frunte cu generalissimul Stalin.

Din spate se aud aplauze frenetice. Cei din primele rânduri tresar. Unii, timid, îşi apropie palmele, simulând un început de aplauze. Ai fi zis că sunt la închinăciune.

— Colaboraţi şi susţineţi organizaţiile democratice româneşti şi vă veţi servi astfel Patria Sovietică. Soarta poporului armean e strâns legată de marele popor rus, care ne-a sprijinit şi apărat cu părintească grijă. Să demascăm perfidia *daşnagiştilor* armeni care şi-au trădat Patria, aservindu-se ca nişte lachei hitleriştilor!

Revolta cuprinde rândurile din spate. Indignarea se exprimă prin strigăte: „Jos cu ei!". Astvadzadurian vorbeşte în armeneşte. El nu înţelege ce se strigă, în româneşte, în sală. Cei din spate, care strigă, nu înţeleg nimic din discursul lui Astvadzadurian, căci nu înţeleg din limba armeană decât numele proprii, şi nici acelea pe toate. Cu atât mai puţin ştiu cine sunt daşnagiştii. Dar văd un braţ la balcon, arătând în sus, şi atunci înţeleg că trebuie să se ridice în picioare şi să aplaude. Văd braţul arătând în jos şi atunci înţeleg că trebuie să fie indignaţi. Iar cel mai la îndemână şi care nu strică în nicio împrejurare, în astfel de vremuri, e să strigi „Jos cu ei!". Chiar dacă nu e deloc lămurit de unde trebuie coborâţi.

Vorbitorul nu înţelege strigătele din sală. Cei care strigă nu înţeleg nimic din discurs. Cu toate astea, sunt mulţumiţi unii de alţii. Bunicul meu Garabet, Sahag Şeitanian, Krikor Minasian, Anton Merzian, Arşag clopotarul şi ceilalţi simt cum le rămâne tot mai puţin loc între scena drapată în roşu, care se adânceşte spre sală cu noi şi noi trepte, şi strigătele venite din spate, care tropăie, îi înghesuie, îi îmbrâncesc. Bunicul Garabet se gândeşte, cu siguranţă, la prietenii lui arestaţi şi deportaţi în Siberia. Nu ştie încă, dar strigătele erau îndreptăţite. „Jos cu ei!" La data aceea, început de noiembrie 1945, fraţii Hovnanian erau deja morţi şi aruncaţi în gropi comune de teama cărora multă vreme ţăranii nu au arat câmpurile din preajma lagărelor. Mai jos de atât nu se poate. Jos şi cu alţii. Şi Astvadzadurian nu se opreşte:

— Ţinând cadenţa hotărâtă a marşului triumfal spre progres, poporul sovietic al Armeniei păşeşte umăr la umăr cu celelalte popoare înfrăţite ale URSS spre culmile civilizaţiei umane. Un efort uriaş. Muncă gigantică. Epopee eroică, ce întrece orice imaginaţie. Armenii risipiţi în cele patru vânturi cer acum reîntoarcerea în patrie. Locul lor este în Armenia

Sovietică. Ei vor să fie cetăţeni sovietici şi să-şi aducă tributul de muncă şi creaţie Statului Armean Sovietic.

Asistenţa se ridică la un semn, ovaţionând. Cei din primele rânduri, care nu au înţeles semnul de la balcon, se ridică pe rând, cu încetul. Tăcerea lor nu se aude.

Bunicul Garabet este singurul care rămâne în picioare. Aşază palma peste ziar, ca pentru a stinge cadenţa aplauzelor ce le mai sună încă în urechi. Îşi roteşte privirile peste capetele celorlalţi.

— Sahag? întreabă el.

Sahag Şeitanian tace.

— Anton?

Anton Merzian tace şi el, coborându-şi privirile.

— Krikor?

Cizmarul îşi freacă palmele butucănoase. Bunicul rosteşte pe rând numele fiecăruia. Tăcerea îşi are, ca şi aplauzele, cadenţa ei.

— Simon?

El răspunde, în felul lui:

— Pământul… Pământul nostru.

Sahag Şeitanian a înţeles atunci că fratele lui o să plece. Pentru Simon, care vedea lumea întoarsă către miezul pământului, argumentele celorlalţi contau prea puţin. Tot ce se întâmpla deasupra pământului i se părea la fel de neînsemnat ca firele de iarbă. În văzduh, unchiul meu Simon se simţea ca îngropat de viu.

Şi-a adunat lucrurile, şi-a luat nevasta şi pe cele două fete, Arpine şi Hermine, şi a plecat. Bunicul Garabet şi unchiul Sahag l-au ajutat la tren până la Constanţa. În port, imens, gălăgios şi emanând încredere, vasul „Rassia”. Era de-acum primăvara lui 1946. Bunicul Garabet, după ce l-a îmbrăţişat, nu i-a spus: „Să ne scrii!”, căci unchiul Simon nu era prea îndemânatic la scris. Degetele lui, atât de harnice în a frământa lutul, erau cu totul neîndemânatice în faţa colii de hârtie. I-a spus: „Să ne trimiţi o fotografie”. Unchiul Simon, băiatul căutător de comori, acum bărbat în putere, a spus aşa: „Am să vă trimit o fotografie din care să înţelegeţi. Dacă poza mă arată în picioare, atunci e bine. Dacă mă rezem de ceva, un colţ de perete, o spetează de scaun, atunci e aşa şi aşa. Dacă o să mă vedeţi aşezat, atunci e de rău”. Şi alţii imaginaseră tertipul acesta, pentru a explica mai cu fereală şi mai simplu. Ani de zile nu a venit nicio fotografie din Armenia Sovietică. Prima poză a venit abia în 1949 şi a primit-o la Bucureşti familia Andonian. Fotografia a trecut, în biserică, prin mâinile tuturor. Familia se îngrămădise care cum putea în faţa obiectivului. Capul familiei, Nerses Andonian, nu era însă nici în picioare, nici rezemat, nici măcar şezând, ci de-a dreptul întins pe iarbă. Era însă prea tîrziu. Repatrierile încetaseră în 1948. Atunci, în 1949, începuseră deja deportările.

Suntem încă în 1946. Repatriaţii se îngrămădesc pe puntea vasului „Rassia”, fiecare dorind să vadă cel dintâi ţărmurile de dincolo de mare. Vremea era liniştită, din fericire, căci altfel ar fi trebuit să intre în cabine şi

nu era loc pentru toată lumea. Au dormit noaptea înveliţi în pături groase şi aspre. Şi-au întins să mănânce pe punte, pe foi de ziar, pe capacele de lemn ale cuferelor.

Pe ţărmul de dincoace de mare, bunicul Garabet caută în jurnale, armeneşti şi româneşti, corespondenţe din Armenia Sovietică. Arşag citeşte, dar bunicul, cel mai bine deprins cu caracterele latine, plictisit de silabisirile clopotarului, îi ia ziarul din mână şi continuă:

„Înainte de intrarea vasului «Rassia» în portul Batumi, o barcă cu motor s-a desprins de pe chei, îndreptându-se spre vasul cu repatriaţi. Peste câteva minute au urcat pe punte un general armean, însoţit de dr. P. Astvadzaturian, ţinând în braţe un copilaş de şase ani. În tot acest timp, o orchestră formată din repatriaţi cânta la bordul vasului. În aplauzele şi uralele mulţimii adunate pe chei, şirurile de repatriaţi au început să se scurgă spre oraş. Pretutindeni, noii sosiţi au fost primiţi cu mare căldură. Un martor ocular descrie scenele patetice petrecute în portul Batumi. Îmbrăţişări, sărutări, hohote de plâns; un delir general. Repatriaţii sunt îndreptaţi apoi spre locuinţele special amenajate pentru timpul cât îl vor petrece la Batumi, înainte de plecarea la Erevan.”

— Aşa să fie? întreabă Anton Merzian.

Aşa era. Căci abia a doua zi, de dimineaţă, după încă o noapte petrecută pe punte, au văzut în depărtare portul. Unii îşi trăiseră viaţa de până atunci la hotarele dintre două porturi, unul îndepărtându-se şi celălalt apropiindu-se. Îndepărtându-se: Constantinopol, Izmir, Trabizonda, Antakyia. Ori ţărmuri fără nume, dar deschise pentru vapoare, precum cel de la poalele muntelui Musa, unde au acostat vasele franceze care au preluat refugiaţii armeni ce rezistaseră atâta timp pe povârnişuri. Apropiindu-se, porturi cu altfel de case decât cele lăsate în urmă, cu ziduri albe, arse de soare şi acoperişurile drepte ale ţinuturilor lipsite de ploi – Marsilia, Pireu, Constanţa şi chiar mai departe, New York, Montevideo sau Mar del Plata. Iar pentru unii, din nou îndepărtându-se, Constanţa, şi, apropiindu-se, Batumi, cu case scunde şi negre, cu docuri sărăcăcioase, cu ferestrele sparte, ca nişte ochi scurşi din găvane ori acoperite de placaje ţintuite strâmb în cuie. Apropierea unui port se trăieşte întotdeauna cu nelinişte. De această dată emoţia s-a însoţit de nedumerire.

ÎNMULŢIREA PÂINILOR. Uriaşul vapor „Rassia”, în loc să se îndrepte spre port, a încetinit şi s-a aşezat de-a curmezişul. Comandantul a dat ordin ca toată lumea să vină pe punte, dar nu mai era nevoie, toţi pasagerii erau deja acolo. Atunci câţiva marinari, cărând o prelată făcută sul, îşi croiră drum prin mulţime şi se opriră în mijlocul pasagerilor îngrămădiţi. Făcură semn oamenilor să lărgească locul. Se strânseră şi mai tare unii în alţii, care aveau copii mici îi luară pe umeri, să nu-i calce careva ori să-i rătăcească.

— Ruseşte! se auzi vocea comandantului, încercând să pună laolaltă puţinele cuvinte româneşti pe care le cunoştea. Care ştii ruseşte?

Ieşi în faţă Garabet Daglarian, din lotul de Constanţa. Comandantul îl chemă lângă el, pe ridicătura unde stătea. Apoi vorbi răstit. Era un cer

destul de limpede pentru o dimineaţă de primăvară pe mare. Vocea comandantului se auzi puternică, neînţeleasă şi repezită. Oamenii priveau cu teamă către Garabet Daglarian, care, înţelegând, fireşte, privea nedumerit spre comandant. Pe cât de puternic izbucnise, pe atât de neaşteptat se opri răstirea comandantului. Îi făcu lui Daglarian semn să traducă. El începu, dar se opri brusc, din cauza ghiontului pe care îl primise. Adică, să vorbească mai tare.

— Comandantul întreabă, reluă Daglarian, strigând fiecare cuvânt, dacă aveţi asupra voastră pâine şi făină.

Armenii, trecuţi prin masacre şi pribegii, purtând pecetea de apatrizi şi deprinşi, mai degrabă, să se strecoare neobservaţi, să vorbească în şoaptă şi să-şi ducă traiul în cuminţenie, pierduseră deprinderea de a striga. Nu se mâniau decât rareori. Cu cât alţii îşi aduceau aminte mai rar de ei, cu atât mai bine. Era prea strâmt locul pentru ei pe lumea aceasta. Învăţaseră să trăiască înăbuşit.

De aceea, Daglarian striga căznit, ascultându-şi pentru prima oară propria voce. De aceea ceilalţi erau surprinşi să-l audă pe unul dintre ei strigând şi cu atât mai surprinşi de ceea ce i se ceruse să spună:

— Comandantul zice că, dacă mai aveţi asupra voastră pâine şi făină, să le puneţi pe prelata din mijloc. Cine nu face ce i se spune, va fi pedepsit.

După câteva clipe de nedumerire, cineva scoase un coltuc de pâine. Se sfii să-l arunce, îl aşeză încet, ca pe o floare pe mormânt. Altul puse pe prelată o pâine întreagă, căutând un loc mai curat. Fie sperând să-şi recapete pâinea, fie dintr-o pornire firească, de om cumpătat. O pâine întreagă, rotundă, şi un coltuc. Oamenii se uitau în tăcere, strângându-se unii în alţii. Comandantul făcu un semn şi unul dintre marinari înşfăcă, la întâmplare, o paporniţă. Fără să-i desfacă legăturile, o sfâşie cu cuţitul. Răscoli printre lucrurile amestecate şi scoase o bucată de pâine, pe care o ridică pe palma lată ca o tipsie şi o arătă întâi comandantului, apoi mulţimii, precum capul Sfântului Ioan Botezătorul. O aruncă pe prelată şi se întoarse către stăpânul paporniţei. Acela crezu că trebuie să spună ceva şi bâigui, fără înţeles, arătând spre nevasta şi copiii lui. Dar marinarul, care nu-l întrebase nimic, nu se arătă mulţumit de răspunsul lui, oricare ar fi fost acela. În schimb, îi trase o pereche de palme zdravene, încât omul se clătină într-o parte şi apoi căzu în cealaltă, acoperindu-şi obrajii arzând. Comandantul făcu semn că aşteaptă, cu un zâmbet triumfător. Pasagerii începură să-şi deschidă bagajele, cu mişcări încete, şi să scoată pâinile şi pungile cu făină. Veneau pe rând, căci nu se încumetau să le dea din mână în mână, şi îşi aşezau pâinile cu băgare de seamă. Se încurcau unii în alţii, împiedicându-se de cel căzut. Câteva pungi cu făină se sparseră. Se ridică un abur cald, alburiu şi mângâietor, care, însă, se risipi repede, destrămat şi de sunetul sirenei care vestea că aici, pe vapor, treaba se încheiase.

De la mal veni o barcă cu motor. Pe punte urcă un bărbat uscăţiv, în uniformă de ofiţer sovietic, cu pieptul plin de decoraţii. După felul în care sprâncenele groase şi negre i se întâlneau cu rădăcina nasului coroiat,

părea armean. Drept care, privind grămada de pâini şi pulberile albe, spuse în armeneşte:

— De acum nu va mai trebui să mâncaţi pâinea străinătăţii!

Erau, după priceperea şi starea fiecăruia, pâini de toate felurile. Rotunde ori lungi, netede ori împodobite cu împletituri, dospite sau foi nedospite, cărora li se spunea *lavaş* şi se aşezau toamna în cămară, apoi se stropeau cu apă şi se împrospătau pe plită. Presărate cu făină, sclipind în bătaia soarelui, arătau ca într-o pregătire de nuntă. A fost nevoie de opt marinari ca să apuce marginile prelatei şi s-o ridice. Pasagerii nu s-au încumentat să-i ajute, s-au dat deoparte, lăsându-i să se îndrepte spre copastie. Acolo marinarii legănară această neobişnuită încărcătură, ca să-şi ia avânt şi, dintr-un zvâcnet, o aruncară în mare.

Vasul pornise. Pâinile se amestecară în valurile stârnite de elice. Parapetul se lăsă pe chei şi oamenii, opintindu-se în bagaje, coborâră, privind înapoi, la întinderea apei care, cu puterea ei de a umfla, desface şi mistui, înghiţise aluaturile.

Simon povesti apoi despre aspectul jalnic al docurilor, despre clădirile negre, despre lipsa uşilor şi a ferestrelor, despre privirile chiorâşe şi întrebările răstite. Când te muţi dintr-un loc în altul, cu femeia, copiii, lucrurile tale, când ai nevoie de un acoperiş deasupra capului şi de ceva de lucru, indiferent cum te-ai chema: exilat, apatrid, refugiat, repatriat ori altcumva, lumea îţi face cu greu loc şi tot nepoftit rămâi. Procedurile fură extrem de lungi şi de complicate. Toţi trecură prin faţa unei mese la care stăteau trei bărbaţi îmbrăcaţi în haine militare, dintre care doar unul ştia armeneşte, cei care întrebau şi notau fiecare răspuns, ba chiar şi ceva în plus, erau ruşi. Întâi era chemat bărbatul, cum ar fi Simon. El preda actele întregii familii, care erau reţinute şi în acelaşi timp copiate cu grijă. Urmau să le fie înapoiate abia în clipa când familia se prezenta la autorităţile din localitatea unde era repartizată. De fapt, conta doar certificatul de repatriere, paşaportul Nansen nemaifiindu-le înapoiat vreodată. Veneau apoi întrebări despre locul naşterii, iar în cazul – cel mai frecvent – în care acesta era în Anatolia, se cereau detalii despre felul în care omul ajunsese în România. Apoi despre ce făcuse, din ce trăise, ce profesiune avea, ce fel de politică făcuse, dacă îl cunoscuse pe generalul Dro. După care bărbatului i se cerea să-şi arate în mulţime femeia şi copiii şi să-şi aducă bagajele. Femeii i se puneau aceleaşi întrebări, cuferele erau deschise şi răscolite. Cei care terminau de răspuns treceau într-o baracă, la uşa căreia păzeau soldaţi înarmaţi. Astfel încât nu puteau vorbi cu cei care aşteptau, pentru a-i lămuri în legătură cu felul întrebărilor, ca nu cumva aceştia din urmă să-şi potrivească dinainte răspunsurile.

Interogatoriul a durat până la căderea serii. Atunci, la lumina unor feştile prinse în perete, li s-a spus că pot, în sfârşit, să mănânce. Nu li s-a dat altceva decât pâine, socotindu-se că mai aveau câte ceva de acasă. Era neagră şi sfărâmicioasă. Nu puteai s-o rupi, trebuia să muşti din ea de-a dreptul, căci altfel se făcea, între degete, ca nisipul. Şi scrâşnea, tot ca

nisipul, între dinţi. „De asta ne-au obligat să aruncăm pâinea pe care o aveam cu noi, spuse Simon, în încheierea poveştii. Ca să nu se vadă deosebirea dintre pâinea pe care o lăsam în urmă şi cea pe care urma s-o primim de atunci înainte.”

Drumul până la Erevan a durat mai mult de o zi, deşi distanţa nu era prea mare. În trenul de marfă s-au aşezat pe jos, care cum a putut, singura diferenţă dintre deportaţi şi repatriaţi, în înghesuiala de bagaje, sudoare şi nesomn fiind că vagoanele nu erau sigilate şi în timpul mersului uşile au rămas întredeschise pentru a lăsa aerul şi lumina să intre altfel decât prin crăpăturile din pereţii vagoanelor. Din când în când, trenul oprea în câmp, pentru ca unii, care socoteau că le este imperios necesar, să coboare laolaltă, trecând peste stânjeneala cu care veniseră de acasă.

Să zicem că Simon a avut noroc. A fost repartizat chiar în Erevan. Familia lui, împreună cu alte două familii, în total cincisprezece suflete, a fost cazată temporar într-o casă compusă din trei camere. Casa era dărăpănată şi neîncălzită de prea mult timp, pentru ca soarele primăverii s-o poată dezmorţi. O vreme Simon n-a găsit de lucru. A vândut tot ce aduseseră: haine, stofe... Într-o bună zi, li s-a dat un teren de o sută de metri pătraţi, să-şi facă o casă. Au construit-o cu greu, într-un an de zile, căci materiale nu se găseau şi banii abia dacă le ajungeau pentru mâncare. Apoi, viaţa s-a urnit încetul cu încetul. Repatriaţii erau priviţi cu neîncredere; s-au apropiat unii de alţii, cei veniţi de aiurea, din Liban, din Bulgaria, România, Grecia ori Franţa. Se întâlneau în parc şi povesteau despre lumea lăsată în urmă, despre taifasuri şi biserici, despre pâinea care nu apucase să fie aruncată în mare. Parcul acela, care există şi astăzi în apropiere de Piaţa Republicii din Erevan şi de locul în care se înălţa statuia uriaşă a lui Lenin, a purtat multă vreme numele „Laţi bardez”, adică „Grădina plângerii”. Alteori, nostalgiile izbucneau te miri cum şi te miri unde. În toamna lui 1951, când prima serie de deportări spre Siberia se încheiase şi oamenii nu ştiau la ce să se aştepte mai întâi, la reîntoarcerea celor repatriaţi sau la deportarea celor rămaşi, Johnny Răducanu, pe atunci un tinerel tuciuriu şi cu vocea încă nedogită de tutun, a fost invitat să cânte la Erevan, în sala Filarmonicii. Nu ştia că în sală erau mai ales armeni care trăiseră multă vreme în România, dar o află într-un mod care îl puse în încurcătură. Când primele aplauze politicoase se stinseră şi Johnny îşi pregăti contrabasul, din liniştea care se lăsase, se auzi de la balcon, pe româneşte, o voce bărbătească, piţigăiată, dar şi îngroşată de palmele ţinute pâlnie la gură: „Hei, Johnny, zi-i, băiatule, mai sunt curve la Marna?”. Rumoarea dovedi că majoritatea spectatorilor înţelesese despre ce-i vorba, dar Johnny Răducanu înghiţi în sec şi începu să cânte, neştiind ce altceva să facă într-un loc în care astfel de întâmplări puteau avea urmări neprevăzute. Meditând acum, după mai bine de jumătate de veac la cele întâmplare, am ajuns, eu şi Johnny, la următoarele două concluzii, e drept, cu contribuţia lui decisivă, având în vedere perioada şi tematica. Întâi, că repatriaţii în Armenia Sovietică se alegeau mai ales dintre armenii săraci, căci curvele din hotelurile din jurul Gării de Nord, cum era şi hotelul Marna,

erau cam de mâna a doua. Şi al doilea că, aşa cum armenii rămaşi în România nu ştiau mai nimic despre cei plecaţi în Armenia, nici cei plecaţi nu ştiau mare lucru despre ce se petrecea în România. Altfel, o asemenea întrebare ar fi fost de prisos, de vreme ce sărmanele femei fuseseră între timp date afară din hoteluri şi în cele din urmă, după ce soldaţii reîntorşi de pe front şi din prizonierat se tot împuţinară pe peroanele Gării de Nord, se lăsaseră şi ele păgubaşe. Iar în lumea cea nouă, a comunismului, a magazinelor pe puncte şi a cartelelor, nu prea era loc pentru ele, căci curve pe puncte şi pe cartelă nu s-a pomenit nici măcar în cea mai egală dintre lumile posibile, cum se proclama a fi aceea.

ÎNDEMNUL DE A STA PE LOC SAU POVESTEA BUNULUI DOMN STAIPELOCHIAN. Poate că lucrurile nu stăteau tocmai aşa, iar vagoanele pentru vite, sălaşurile încropite ca nişte grajduri, sărăcia şi frigul nu existau decât în închipuirea lui Simon Şeitanian. Sau era vorba doar de o parte a realităţii, cea dinăuntru. Căci realitatea dinafară arăta cu totul altfel. O povestea bunicul meu Garabet, în sala cancelariei bisericii armeneşti din Focşani, citind rubrica de corespondenţe din Uniunea Sovietică:

— Titlu, anunţa bunicul: „Au sosit primele scrisori de la repatriaţii armeni din România”. Şi apoi: „Scrisorile primite până acum arată că cei plecaţi din România au găsit o bună primire în Patrie, iar cazarea s-a făcut deasemeni în mod rapid şi în condiţii bune. Autorii scrisorilor subliniază îndeosebi abundenţa alimentelor şi preţurile accesibile oricui, adăugând totodată că şi aceste preţuri sunt în continuă scădere. Locuinţele în care sunt găzuiţi repatriaţii sunt foarte confortabile, iar tratamentul autorităţilor este mai presus de orice elogii. Parcurile publice, restaurantele, teatrele, cinematografele şi, în general, toate localurile de distracţie sunt asaltate de repatriaţi care au intrarea gratuită peste tot. În onoarea repatriaţilor au loc zilnic spectacole extraordinare”.

— Ce să mai zici? întrebă Anton Merzian, ca întotdeauna nedumerit. Şi se întoarse către Sahag Şeitanian, care încercase din răsputeri să-l convingă pe frate-său Simon să nu plece. Acesta ignoră întrebarea, luă ziarul şi mai citi o dată, pe îndelete.

— E ceva ciudat aici, spuse. Dacă sunt scrisori trimise acasă, de ce scrie că e corespondenţă din Uniunea Sovietică?

— A primit careva din voi vreo scrisoare? Aţi auzit pe careva să fi primit? nu se lăsă Anton Merzian.

— N-am auzit, e drept, admise Arşag clopotarul. Şi ce-i cu asta?

— Adică cineva le citeşte înainte să ajungă aici. Unde ai pomenit scrisori care să ajungă în ziare, în loc să ajungă în cutia poştală?

— Păi, uite acolo… În Uniunea Sovietică…

Altfel decât în ziare, scrisorile nu ajunseră multă vreme. De mai bine de un an scrisorile către cei rămaşi în România le scria direct Uniunea Sovietică. Şi nu erau citite decât la rubrica de corespondenţe. Expeditorul anonim era cum nu se poate mai mulţumit, totul mergea în sus, atunci când era bine să meargă în sus, adică lefurile, producţia, mormanele de alimente

din magazine, totul mergea în jos atunci când trebuia să meargă în jos, adică preţurile, impozitele, totul mergea înainte, dacă era sarcină să meargă înainte, adică sovietele, munca şi entuziasmul, şi înapoi, dacă aşa se cădea, anume imperialismul şi coca-cola. În scrisorile pe care cu sârg le scria Uniunea Sovietică pentru bunicul Garabet, nu erau nume de oameni, nu erau chipuri, nu erau sentimente. Numele e primul cusur al omului, îl face să se deosebească de ceilalţi. Interlocutorul bunicului meu, al lui Sahag Şeitanian şi al tuturor celorlalţi care ascultau veştile despre repatriaţi era de-a dreptul poporul sovietic.

Atunci când Uniunea Sovietică nu s-a mai preocupat să scrie scrisori, ci doar s-a mulţumit să le citească – e drept, cu băgare de seamă – pe ale altora, au apărut şi primele scrisori adevărate. Cei care scriau îşi cunoşteau, se pare, cititorii şi ofereau fiecăruia posibilitatea diferită de a înţelege. Aşa cum există coruri de cântăreţi pe mai multe voci, există şi coruri de cititori. Scrisorile erau scrise în armeneşte, pentru cititorul sovietic, şi abia lipite, ca să nu-l enerveze prea tare până le desface. Când şi când se strecura şi câte un cuvânt în româneşte, pentru ca şi cititorul rămas acasă să priceapă ce era de priceput. Scria Simon, pentru succesivii săi cititori, sovietic şi român: pentru cititorul sovietic (în armeneşte): „Aici e foarte bine. Avem de toate. Vine multă lume pe la noi. De pildă domnul Carne [în româneşte, pentru cititorul de acasă] vine cam o dată pe lună. Domnul Brânză [aşijderea] cam o dată pe săptămână. Neapărat să veniţi şi voi. Găsiţi-i lui Dicranig al lui Anton Merzian o fată drăguţă şi, cum se însoară, neapărat să veniţi încoace, să ne bucurăm cu toţii”.

Cum Dicranig al lui Anton Merzian era abia un ţânc la vremea aceea, câtă bucurie pentru cititorul sovietic, cu uniforma lui roasă în coate, neştiind şi neînţelegând, şi câtă tristeţe pentru cititorul din România, care înţelegea. Alteori textul era scris mai fără ocolişuri. „Uneori, seara, ne amintim de cei de-acasă. Să treceţi neapărat şi să transmiteţi complimente din partea noastră domnului Staipelochian.”

Cu cât alimentele erau mai abundente, preţurile tot mai mici, casele tot mai frumoase, entuziasmul de nestăvilit şi concertele în onoarea repatriaţilor tot mai fastuoase, se înmulţeau şi îndemnurile la adresa domnului Staipelochian, copleşindu-l.

Într-o bună zi scrisorile, fie trimise direct de către Uniunea Sovietică, fie în numele ei, de către proaspeţii cetăţeni sovietici, au încetat. Asta se întâmpla în 1949. Atunci au început deportările din rândul repatriaţilor. Abia atunci au înţeles repatriaţii întru totul ce li se întâmplase. Uniunea Sovietică n-avea nevoie de ei. O diaspora însemna însă un pericol permanent din afară spre înăuntru şi o tentaţie pentru cei de dinăuntru spre afară. Diaspora trebuia dislocată. În Siberia e destul loc şi nicio tentaţie pentru ceilalţi. Mulţi dintre repatriaţi au fost trimişi în Siberia. Şi localnicii care avuseseră proasta inspiraţie să se încuscrească cu ei, aşijderea. „Ştii, îşi spuneau ei în casă, pe şoptite: l-au luat şi pe cutare.” Personajul, lipsit de apărare, era dus, luat, ridicat. „L-au.” Acţiunea avea doar un obiect precis,

fugara individualitate a celui care se supune. În timp ce autorul este misterios, pretutindeni, dar nevăzut.

La început a fost pronumele.

Ca un catalog care se citeşte şi se răsfoieşte singur în bătaia vântului. Fiecare, când îşi aude numele, se ridică în tăcere şi, cu umerii plecaţi, părăseşte sala. „L” e o literă care nu se citeşte singură, are nevoie de supuşi. Alte convoaie, alte trenuri, de această dată cu uşile lăcătuite. Din nou spre deşert, de această dată nu de nisip, ci de zăpadă. Numai vântul e acelaşi. Iar domnul Staipelochian a rămas cu desăvârşire singur.

Pe Simon Şeitanian l-au ocolit deportările din 1949. S-au oprit, urmând să fie reluate în primăvara anului 1953. Repatriaţii primeau slujbe vremelnice, fără importanţă. Toată lumea ştia că cei care rămăseseră vor fi, la rândul lor, deportaţi. Dintre toate, aşteptarea este cel mai greu de suportat. Unii au încercat iarăşi să scape. Luând drumul Odessei şi încercând să se strecoare în vapoare, printre baloturi. Ori încercând să ajungă la graniţa cu România, acolo unde ea se subţia, pe Prut ori printre pădurile Bucovinei. Urmau cu siguranţă să fie prinşi de fiecare dată.

Simon avea familie, nu putea să plece. Şi-a cumpărat un fierăstrău şi a învăţat să taie lemne. Ştia că asta îi va folosi în Siberia. Din fericire, însă, în primăvara lui 1953 Stalin a murit. Şi odată cu asta s-au oprit şi deportările.

Pentru unchiul Simon pământul nu era rotund. Nu era nici plat, ca o farfurie, aşa cum părea pe câmpiile întinse de la poalele muntelui Ararat. Pământul era pentru el o linie care pornea din locul în care tălpile sale îl atingeau, până în miezul pământului, unde nimic nu se mai adânceşte. De aceea, pentru a înţelege, el nu avea nevoie decât de două tălpi de pământ, lipite de ale sale, fără ca între ele să mai fie altceva, precum între cuţit şi pâine.

Pentru Stalin, pământul nu avea adâncimi şi ascunzişuri. Era ca tăblia unei mese, astfel încât putea să atingă cu arătătorul oricare dintre marginile lui. Fanteziile sale nu erau adâncimile, ci graniţele. Iar când arătătorul se oprea într-un punct de pe tăblia mesei, dacă frontierele nu puteau fi împinse dincolo de ce se petrecea în locul acela, atunci oamenii trebuiau aduşi înăuntrul frontierelor. Diaspora e mişcătoare, greu de cuprins cu braţele, prea ostenită în pribegiile ei ca s-o ademeneşti şi totuşi prea nevindecată în traumele ei ca să ostenească. Cu nostalgiile ei, cu visul de a reface Armenia istorică, dispusă să se alieze cu oricine pentru asta, aşa cum s-a întâmplat în război cu batalionul generalului Dro, aliat cu Germania împotriva bolşevicilor, diaspora reprezenta o sursă de nelinişte pentru Uniunea Sovietică. Pe acel pământ care se netezea ca o muşama, diaspora se împrăştia, ca nişte picăţele, până la margine, spre Australia, Argentina, Etiopia ori Canada. Şi cum nu puteau fi adunate de pe masă, ca firimiturile, în căuşul palmei şi apoi aruncate, aceste puncte care pistruiau pământul pe obrajii emisferelor sale trebuiau ademenite să se strângă laolaltă. Atunci Stalin a propus repatrierea armenilor. La scurt timp după capitularea Japoniei, Sovietul Suprem al URSS, dând curs „dorinţei armenilor de

pretutindeni şi solicitărilor RSS Armene”, a autorizat repatrierea armenilor, oferind unele înlesniri, loc de casă, ajutor financiar din partea statului, scutiri de impozite, înlesniri date cu întârziere şi doar în mică parte. Cifrele propagandei sovietice apreciază la trei sute de mii numărul repatriaţilor, dar se poate să fi fost doar jumătate de-atât. Atunci Stalin a hotărât aşa: armenii vor fi chemaţi în ţara lor. Procesul trebuie să pornească pe tot globul şi să se sfârşească rapid, pentru ca aceia care doresc să se repatrieze să nu aibă timp să afle de la cei care s-au repatriat deja ce teroare şi sărăcie îi aşteaptă. Repatrierea a durat, totuşi, doi ani, timp în care scrisorile au fost oprite la graniţă, răscitite de oameni sârguincioşi, care le rescriau şi le trimiteau în aceleaşi plicuri, păstrând din textul iniţial doar numele proprii. Abia atunci când complimentele la adresa domnului Staipelochian s-au înteţit, cei de acasă au început să se îngrijoreze şi apoi să se dumirească. Atât de iubit, atât de gratulat şi atât de binecunoscut, domnul Staipelochian nu a stârnit, totuşi, curiozitatea grămăticilor de serviciu care, ca orice grămătic, îşi luau treaba în serios şi îl socoteau pe domnul Staipelochian o persoană onorabilă, care trebuia numaidecât şi cu orice ocazie complimentată. O persoană îndeajuns de respectată, până la pioşenie, căci nimeni nu se încumeta să i se adreseze în mod direct, ci numai prin interpuşi, ca unui duhovnic căruia i te adresezi vinovat, cu ochii plecaţi şi cu capul într-o parte. Iar când repatrierile au încetat, când ceaţa de deasupra mării, la Batumi şi la Poti, nu s-a mai amestecat cu pulberea albă a făinii aruncate peste parapet, au început deportările. Cu încetul, fără grabă, ca o delicatesă pe care nu doreşti să o termini dintr-odată. La început repatriaţii, gândea Stalin, apoi, strecuraţi printre ei, localnicii. Până când Republica Sovietică Socialistă Armenia ar fi urmat să-şi împuţineze populaţia sub un milion de locuitori. Iar ceea ce începuse cu Nakhicevanul şi cu Karabaghul de Munte urma să se desăvârşească. Rămasă cu o populaţie de sub un milion de locuitori, Armenia şi-ar fi pierdut statutul de republică, iar teritoriul ei s-ar fi putut împărţi între Georgia şi Azerbaidjan.

La moartea lui Stalin s-au găsit şi în Armenia Sovietică destui care să-l plângă. Probabil că şi în Siberia, dar, cu siguranţă, numai dintre vechii localnici. Cei mai mulţi nu l-au plâns. Şi printre ei, bineînţeles, Simon Şeitanian. Era firesc. Ceea ce îi deosebea, în primul rând, pe Stalin şi pe unchiul Simon era viziunea asupra pământului. În ceea ce îl priveşte pe Stalin, s-a dovedit că viziunea sa era greşită sau că, în orice caz, pământul nu s-a lăsat până ce nu i-a dovedit-o. Astfel încât trupul lui Stalin, golit de măruntaie, impregnat cu chimicale, vopsit cu pensula şi îmbujorat cu farduri, a rămas multă vreme neîngropat. În timp ce lui Simon pământul i s-a deschis de la prima invocaţie.

Era toamna anului 1960. Feriţi de pericolul deportării, repatriaţii au început să se căsătorească şi să aibă copii. Astfel, Simon Şeitanian a devenit bunic, după ce şi-a măritat fetele, pe Arpine şi Hermine. Iar după 1958, când s-au potolit răzmeriţele iscate de revoluţia din Ungaria, repatriaţilor veniţi din România li s-a permis să-şi viziteze rudele. Astfel încât iată-l pe

Simon Şeitanian, după aproape cincisprezece ani, aşezat pe canapeaua din mijlocul curţii, sub cais, povestind şi fumând întruna. Şi deodată:

— Armenia merită s-o iubeşti. Peste tot unde te uiţi e numai piatră. În munţi pietrele cresc drepte, ca nişte copaci. Mi-e frică să mor acolo, să arunce cu pietre peste mine. Aici pământul e bun, merită să mori.

Pământul l-a ascultat şi s-a deschis pentru el. În aceeaşi noapte, pe unchiul Simon l-a cuprins unul din accesele lui de tuse datorate fumatului. A tuşit până i-a plesnit inima. L-au îngropat la Focşani. A reintrat astfel în trupul mai mare, din care nu se născuse pe de-a-ntregul niciodată. În cimitirul armenesc din Focşani, Simon Şeitanian a fost primul dintre morţii noştri. Lui i-a urmat, la scurt timp, străbunica mea, Heghine Terzian, născută pe malul Bosforului şi trecând, la aproape nouăzeci de ani, pe celălalt mal.

În fiecare dimineaţă, bunicul Garabet alegea câteva culori la întâmplare, le amesteca şi apoi le întindea cu pensula pe pânză. Le privea, cercetând intensitatea culorilor sau direcţia liniilor şi felul în care ele se curmau. Apoi constata: „Ce liniştiţi suntem în dimineaţa asta!” sau: „Azi m-am trezit cam nervos…”. Alteori, se oprea în mijlocul unei discuţii şi, dintr-odată, dispărea în atelier. Se întorcea cu pensula ori cuţitul în mână sau cu degetele mânjite de ulei. Îşi poftea interlocutorul în atelier şi îi arăta pânza de pe trepied. „Uite cât de strident e verdele, în comparaţie cu albul pânzei. Şi cât de nepotrivit, cu dunga roşie de dedesubt. Iar liniile se sfârşesc brusc, ca şi cum pictorul ar fi dispărut dintr-odată.” Musafirul privea nedumerit pânza cu linii încrucişate. „Şi ce-i cu asta?” întreba. „Este, îl repezea bunicul, că m-ai enervat foarte tare.” Ori dimpotrivă: „Combinaţia asta de albastru şi portocaliu pare izbutită. Mai ales că, şi de o parte, şi de alta, culorile sunt moi, estompate. Iar liniile sunt uşor curbate, de parcă ar fi întinse chiar pe suprafaţa pământului. Înseamnă că, oricât te-ai străduit, cu toate prostiile tale, n-ai reuşit să mă enervezi”.

Ceea ce simplifica mult înţelegerea lumii. Totul e o combinaţie de linii şi culori. Inclusiv sufletul. El se exprimă în fiecare clipă prin culoarea care i se potriveşte cel mai bine. Ar fi o greşeală să înţelegi lumea prin formele ei. Un vin, turnat în cană, în amforă ori, cu pâlnia, în sticlele cu gâtul strâmt, are acelaşi gust. Cu cât gustul culorii e mai aspru, mai strident, cu atât sufletul e mai furios. Când culorile sunt puternice, dar curate, înseamnă veselie. Estompate, linişte. Nepotrivite între ele, suspiciune, nelinişte, iritare.

Bunicul îşi ţinea jurnalul cu însemnări. În colţul din dreapta sus scria data, iar, în rest, doar linii colorate. Îl răsfoia uneori: „În ultima vreme nu m-am simţit prea bine, zicea. Poate că am îmbătrânit”. „Mai schimbă culorile…”, îi spunea Sahag Şeitanian, cumnatul lui, sorbind din cafea. „Nu se poate, se împotrivea bunicul. Nu eu aleg culorile, ele mă aleg pe mine. Aici nu merge cu şmecherii. La ce-ar folosi să te amăgeşti?”.

Bunicul picta peisaje. Uneori îşi lua trepiedul în spinare şi mergeam la lizieră, dincolo de calea ferată. De cele mai multe ori picta după cărţi poştale vechi. Împărţea cartonul cu linii subţiri şi drepte, trase cu creionul, în pătrate. După care le mărea, pătrat cu pătrat. Alteori, aşeza pe policioară câteva obiecte – ulcioare, fructe, năframe. Le privea îndelung, apoi începea să deseneze. Amesteca pe paletă culorile. Cel mai tare îmi plăcea paleta. Mi se părea cea mai reuşită dintre picturile lui. Forma era frumoasă, avea conturul rotunjit, ca o vioară. Apoi era colorată felurit şi în tehnici diferite. Se vedea urma pensulelor, uneori apăsat, alteori molatec, ca o şuviţă de păr de femeie. Urma cuţitului, întinzând culorile ca pe nişte felii subţiri de fructe, crude sau coapte. Sau urma unghiei, atunci când culorile erau amestecate de-a dreptul cu degetul. Dar cel mai mult îmi plăcea că paleta era o pictură fără sfârşit. Bunicul picta, dar pictura căreia eu îi dădeam nume era paleta. Culorile de prisos alcătuiau, de fapt, pictura de pe pânză. Bunicul era de acord cu mine. E mai util, spunea, să priveşti lucrurile de-a-ndoaselea.

Aranjam întâi şervetul, cel mai adesea cu un colţ căzut peste marginea policioarei. Apoi ulcica, neapărat plină cu apă, ca să pară folositoare şi astfel aşezată încât să i se vadă toarta. În jur, fructe după anotimp. Bunicul le privea minute în şir. Închidea câte un ochi, măsura proporţiile cu creionul, plimbându-şi vârful degetului mare în sus şi în jos. Mă chema, din când în când, să privim împreună ce picta, mai ales când era mulţumit. Mă uitam la obiecte, apoi la pânză. De cele mai multe ori picta cu totul altceva. În locul ulcelei, de pildă, pe pânză era un samovar, în locul merelor, struguri. „N-are importanţă, zicea bunicul. Orice alegere este întâmplătoare.” „Dar atunci de ce-am mai pus obiectele acolo? Şi ce rost mai are să te uiţi la ele?” „E bine, spunea, să te întrerupi din când în când. Dacă te uiţi întruna la un lucru, la acelaşi lucru, nu-l mai vezi. Şi pe urmă, samovarul ăsta nu e chiar de nicăieri, şi nici strugurii. E modelul pe care l-am pus aici acum o lună.” „Aşa e, recunoşteam. Atunci când ai pictat sticla de vin cu piersici.” „Se vede că abia acum i-a venit timpul”, zicea.

Când nu picta struguri în loc de mere şi piersici în loc de struguri, bunicul picta, cum spuneam, fotografii şi cărţi poştale. Pe care le mărea cu îndemânare şi cărora le respecta cu minuţiozitate detaliile. Pe vremuri, aşternea culorile pastelate de-a dreptul pe fotografii. Aveam albume cu poze colorate de prin anii ’20. „De pe vremea când bunică-ta era tânără şi frumoasă şi merita toate culorile astea.” Farmecul este să te aşezi de-a curmezişul faţă de curgerea timpului. Pe vremea când nu se inventaseră fotografiile color, era o năstruşnicie să le colorezi. Acum, când poţi să le scoţi gata colorate, e mai plăcut să descoperi, în spatele culorilor, tonurile de alb şi de negru.

Eram copil şi înţelegeam cu greutate astfel de lucruri. Ascultam însă şi pricepeam cât puteam din ce vorbeau, privind îndelung câte o fotografie, calculând unghiuri, desfăcând lumini şi căutând tehnici noi. Aveam după dulap negative imprimate pe sticlă. Dar bunicul se adaptase. Găsise un

aparat de mărit cu burduf, în care aşeza filmul de celuloid. În dreptul fasciculului de lumină punea un panou cu chenar variabil, în care aşeza hârtia sensibilă. Regla raza de lumină, până când contururile deveneau clare. Adică, până când pupila celui fotografiat devenea un punct negru. Apoi, în funcţie de calitatea negativului, număra. Uneori, chiar un minut întreg. Trecea, după aceea, hârtia prin tăviţe de plastic în care dizolvase substanţe de developat şi de fixat. În fine, atârna fotografia încă udă, după ce o verificase în lumina roşie, pe o sfoară întinsă dintr-un capăt în celălalt al camerei. Stăteam aşa, în întunericul roşu şi miraculos, aplecându-ne peste cuvele cu miros de chimicale, izolaţi de restul lumii prin cartoanele vopsite în negru, cu care bunicul astupa ferestrele.

De aceea, nu-mi plăcea când venea pe la noi Arşag Sâvagian. Mă retrăgeam într-un colţ. Îşi acopereau tăviţele cu substanţe şi mă trimiteau la bunica, închizând uşa după mine. Atunci ştiam că se uită iarăşi la fotografia aceea.

Armenii crescuţi pe platourile înalte şi arse de soare din triunghiul format de lacurile Van, Sevan şi Urmia, aveau faţa smeadă şi, ca alţi munteni, erau mici de statură. Fiecărui neam Dumnezeu îi pune degetul pe un anumit loc din trup, în care adună toate înfăţişările. Aşa cum gospodina face nodul la aţă, când termină de cusut, ca să nu se deşire haina. Iată ce-mi amintesc, mai înainte de orice, atunci când bătrânii copilăriei mele îmi trec prin faţa ochilor: sprâncenele. Arcuite ori netede, aşa cum îi era lăsat fiecăruia, dar groase, adesea împreunate şi, de aceea, uşor de încruntat. Şi, mai ales, negre, deci încăpăţânate, pline de viaţă. Dacă ar fi existat o lume numai a sprâncenelor, armenii copilăriei mele ar fi fost, cu siguranţă, cuceritorii ei. Aşadar, pe chipul armenesc urma lui Dumnezeu e locul de la rădăcina nasului unde se îmbină sprâncenele. De acolo, ele pornesc negre, bine conturate, deasupra nasului încovoiat şi puternic. Ochii sunt pătrunzători şi îţi prind privirile în punctul acela de unde chipul pare că se desface ori, totodată, se adună.

Arşag Sâvagian nu semăna cu ceilalţi. Era blond şi, pentru că încărunţise, părea şi mai blond. Avea pielea albă, nasul drept şi ochii albaştri. Pe deasupra, avea statura înaltă şi-şi păstra încă mersul elegant, pe care anii de închisoare nu i-l îngreuiaseră. Părea absent la cele din jur şi asta, împreună cu celelalte însuşiri ale sale, îi dădea un farmec aparte. Arşag Sâvagian fusese om de lume. Îşi trăise tinereţea la Constantinopol şi deprinsese pe atunci arta de a se face plăcut prin cafenelele pentru vioiciunea conversaţiei. Venise în România după războiul din 1922, atunci când mare parte dintre greci, italieni şi ce mai rămăsese din armeni, după masacrele din 1915, a fost izgonită din Constantinopol. Cu iscusinţa dobândită pe malurile Bosforului, lui Arşag nu i-a fost deloc greu să cunoască lumea Ploieştiului, cea de deasupra, inginerii americani de la rafinării, negustorimea bogată şi intelectualitatea care purta eşarfe şi haine strâmte, şi cea de dedesubt, potlogarii, geambaşii, misiţii, peştii şi cuţitarii. Amestecaţi printre ei, anarhişti şi temători de lege, comunişti, legionari,

filogermani şi filoruşi, de-a valma. „În felul ăsta, socotea Arşag, oricine ar veni la putere, rămân în picioare.” Se înşela, fireşte. Oricine ar fi venit la putere avea să-l bage la puşcărie.

Arşag era de toate, dar mai ales ceasornicar şi fotograf. Din ceasornicărie îşi câştiga traiul. Când ceasurile nu erau destule pentru a-şi acoperi cheltuielile, care nu erau puţine, mai lustruia pe sub tejghea câte un briliant şterpelit de vreunul dintre chipurile fără trăsături care îi băteau la fereastră după căderea nopţii. Iar dacă nu se ivea nimeni, îşi aranja fotografiile şi le privea îndelung. Era fotograf de ocazie, iar ocaziile erau dintre cele mai neaşteptate. Oferite mai ales de Chestura care îl solicita acolo unde era nevoie de fotograf, dar nu era nevoie de jurnalişti. În ce-l priveşte, deşi iubitor de conversaţii cu figurile obişnuite ale cafenelelor sau cu chipuri trecătoare, Chestura nu îşi făcea griji. Autorizaţia pentru atelierul de ceasornicărie îi fusese dată ca un gest de bunăvoinţă, mai mult decât permitea legea unui apatrid, purtător de paşaport Nansen. Cât despre briliantele care-i treceau prin mână, oricât le-ar fi dosit sub tejghea, scânteierile lor treceau, cu siguranţă, dincolo de ferestrele înguste. De aceea, Arşag Sâvagian nu prea avea de ales, îndeplinea această îndeletnicire stranie şi morbidă, cu totul nepotrivită cu felul lui obişnuit de a fi. „Zâmbiţi!”, le spunea ginerilor năduşind în haine negre sau mireselor sufocându-se în corsajele strâmte. Făcea semn celor de pe margini să se apropie, ca să încapă în fotografie. Îi aşeza cum se cuvine, astfel încât lumina să le cadă pe faţă şi pe obraz să nu fie nicio pată de umbră.

Dar Arşag Sâvagian era nevoit să pozeze chipuri – tot mai multe în ultima vreme – care nu zâmbeau. Moartea e doar un alt fel de a fi al luminii, un fel de a fi al luminii care nu se mai întoarce. Ochii sunt goi, obrajii sunt palizi. Trupul mort e ca o fântână, oricâtă lumină ai turna înăuntru, nu se umple. Arşag avea două feluri de becuri. Unele obişnuite, pentru a-i fotografia pe cei vii. Altele, mult mai puternice, pentru a compensa paloarea celor morţi. Cu atât mai evidentă pentru cei la care moartea nu venea dinăuntru, ci dinafară, adusă de glonte, de cuţit, de otrăvuri sau de frânghii strânse în jurul grumazului. Uneori, când mirosul morţii era proaspăt, mai degrabă dulceag decât acru-amărui, fotografiile lui Arşag descopereau câte o pată inexplicabilă de lumină deasupra frunţii, pe care el o socotea a fi sufletul. De aceea, pentru a scăpa, în sinea lui, de povara îndeletnicirii pe care era nevoit să o facă, îşi spunea: „Eu, Arşag Sâvagian, nu sunt fotograf de morţi, ci fotograf de suflete”.

A sosit fotograful. De această dată era o margine de pădure. Lucrurile păreau a sta altfel decât de obicei. Chestorul, cu un aer grav, venise cu doi soldaţi să-l ia de acasă. Altădată stăteau de vorbă pe drum. Flecăreau, cuvintele curgeau peste ei ca o alifie care să-i protejeze de apropierea morţii. Încercă şi acum, în maşină, dar chestorul se uita pe fereastră, prefăcându-se că nu-l aude. Avea sentimentul că e vinovat, că-l duceau la locul faptei ca să recunoască. Chestorul a luat-o înainte. Era atât de întuneric încât, rememorând faptele, Arşag se gândea, cu groază, că dacă

nu s-ar fi oprit la timp, s-ar fi împiedicat de trupul celui mort. Erau, cu totul, trei ofiţeri de la Chestură. Stăteau în picioare, privind cu mâinile la spate. Indicau unghiurile din care trebuia să fotografieze. Lumina ţâşni ca o piatră care face ţăndări oglinda. Frânturi de imagini se repeziră, ascuţite, din toate părţile. Arşag avu senzaţia că vede peste tot sânge. Ca şi mortului, i se prelinsese un firicel de sânge între ochi şi tâmplă, acolo unde se adunau cele două stări dureroase – întunericul lent şi tăcerea.

Nu privi trupul cu luare-aminte. Se mulţumi cu ceea ce oamenii aceia îi spuseseră să facă. O lumină bruscă, puternică, deasupra unui trup neînsufleţit, învelit în întuneric, e indecentă, ca şi cum i-ai smulge acoperământul de pe chip. Pe drumul înapoi cadavrul prinsese viaţă. Trupul se ridicase greoi, ţinându-se de copaci, îşi scuturase noroiul uscat de pe haine şi îşi curăţase de frunze uscate barba rărită. Era înalt şi pleşuv, uşor adus de spate. Abia după ce îşi ştersese sângele de pe faţă şi privise din nou spre obiectivul aparatului de fotografiat, Arşag Sâvagian îl recunoscu. Bătrânul îi făcu semn să fotografieze ridicând, într-un fel care îi era propriu, mâna dreaptă. Arşag vru să spună: „Zâmbiţi!”, dar, dintr-odată, i se făcu ruşine. Bătrânul simţi asta, încetă să se mai prefacă, îşi lăsă braţele să-i cadă, neputincioase, şi din colţul ochiului drept i se prelinse un firicel de sânge. Arşag îşi scoase batista şi se apropie să-l şteargă, dar vocea chestorului îl opri: „Atenţie! Să nu faci vreo greşeală...”. Ca să-l ajute, bătrânul se reîntoarse în trupul întins ca un trunchi, cu faţa în sus şi sângele subţire, îngheţat între ochi şi tâmplă.

Ajunseseră în faţa atelierului. Arşag îşi reveni brusc, chestorul îl urmă înăuntru. Arşag deschise uşa camerei obscure şi o trânti după el, trăgând zăvorul. De dincolo se auzeau bătăi în uşă, la început surprinse, apoi nervoase, cu pumnii şi cu cizmele. Arşag Săvagian gâfâia, ud de transpiraţie şi lipit de lemnul uşii. „Ai înnebunit? Deschide imediat uşa!” Nu putea. Trebuia mai întâi să se convingă. Bătrânul continua, cu gesturi lente, să-şi smulgă frunzele din barbă, năclăite de sânge. Era încă viu, avea lumină. „Am desfăcut aparatul, strigă spre cei care se opinteau să smulgă uşa din ţâţâni. Nu pot deschide. Se strică negativul.” Reuşi să desprindă cu greutate capacul, căci degetele, altminteri obişnuite cu astfel de operaţiune, îi tremurau. Bătăile se stinseră într-un potop de înjurături. Abia într-un târziu, Arşag îşi dădu seama că nu aprinsese lumina roşie. Orbecăia, cu degetele tremurând şi cu sudoarea şiroind pe faţă. „Mi-era frică să aprind lumina. Pentru că era roşie. Nu mai voiam să văd roşu în faţa ochilor.” „Spui prostii, îl liniştea bunicul. Lumina e lumină, sângele e sânge.” Şi totuşi, când Arşag desprinse fotografia de pe negativ, lumina şi sângele i se amestecară în faţa ochilor. Nu mai avea niciun dubiu. Bătrânul avea din nou ochii închişi, capul uşor într-o parte şi un firicel de sânge unindu-i ochiul de tâmplă. Era, într-adevăr, Nicolae Iorga. Stătu pierdut, cu ochii la fotografie. Bătăile în uşă reîncepură. Făcu, la repezeală, o copie, o ascunse, udă încă, sub teancurile de poze vechi şi deschise uşa. Chestorul îi smulse fotografiile şi negativul.

De atunci, Arşag Sâvagian n-a mai vrut să facă fotografii. Şi-a închis atelierul şi şi-a zăvorît instrumentele în cutii, la un loc cu fotografiile vechi. Păstrase doar două, la care se uita în fiecare noapte. Una făcută cu o vară înainte, la Văleni, unde Nicolae Iorga zâmbea, cu pălăria de pai pe cap, alături de Siruni şi de un grup de armeni din Ploieşti, care veniseră să-l vadă. În spatele lui se iţeau capetele a doi copii. Am publicat acea fotografie în revista „Ararat", după aproape şaptezeci de ani, cerând, oricui era dispus să le ofere, informaţii despre copiii care se iţeau de după umărul masiv al lui Nicolae Iorga. Răspunsul a venit tocmai de la Paris: Anuş Kârmâzian, născut la Ploieşti şi plecat după război în Franţa, unde făcea comerţ cu textile, se recunoscuse într-unul dintre ei, celălalt era Zadig Muradian, ajuns, tot la Paris, un faimos astronom. Ei ne-au descris scena petrecută cu atâtea decenii în urmă, amintindu-şi de aparatul cu trepied al lui Arşag Sâvagian, care îi îndemna, cu mâna ridicată.

Arşag Sâvagian, mai întâi faţă în faţă cu Nicolae Iorga, uriaş, zâmbitor, cu ochii larg deschişi, înconjurat de lume, după aceea trecând la celălalt, la fel de uriaş, dar nemişcat ca un trunchi şi cu sângele uscat pe obraz. Apoi, timpul a trecut repede. Nici fotograful Arşag n-a mai vrut, dar nici nu l-a mai căutat cineva. A fotografia morţi în timpul războiului era cel mai inutil lucru cu putinţă. Moartea se lăţea deasupra pământului, luând chipuri nenumărate, ca faţetele unui ochi de albină. Când războiul s-a sfârşit, Arşag Sâvagian, în sertarele căruia nu mai sclipeau briliante şi cafenelele nu mai răsunau de glasul lui cald, îngroşat de alcool şi tutun, aşteptă, cu privirea pierdută pe fotografiile lui, să i se ceară preţul pe care trebuia să-l plătească. Într-adevăr, veniră într-o noapte alţi oameni, alte uniforme, dar izbind în uşă cu cizmele în acelaşi fel. Nici de data asta Arşag Sâvagian n-a deschis, numai că acum ei nu s-au mai arătat surprinşi. S-au opintit şi au spart uşa. Arşag, care nu făcuse altceva decât să strecoare fotografiile în crăpătura dintre podea şi perete, nici măcar nu se arătă mirat de felul în care intraseră. A stat răbdător, până ce au terminat de răscolit prin cutiile cu poze vechi, au smuls perdelele, au răsfoit filă cu filă cărţile din rafturi şi au făcut sul covoarele, ciocănind podeaua. Arşag s-a străduit să-şi fixeze ochii pe fereastră, pentru a nu fi ispitit să privească spre colţul în care îşi strecurase, în teaca subţire dintre lemn şi tencuială, fotografiile. Era simplu motivul vinovăţiei: numele lui se afla, cu siguranţă, pe listele de colaboratori ai Chesturii. Nu a trebuit să explice nimic, căci nimeni nu l-a întrebat. Şi nici mai târziu, când a ajuns la Aiud şi pe urmă la Poarta Albă, la Canal. Acolo nimeni nu se întreba şi nu întreba ce caută între ziduri. Întrebarea era, mai degrabă, cum de a mai rămas cineva dincolo de sârma ghimpată.

Când, după mulţi ani, porţile închisorii s-au deschis şi pentru el, Arşag Sâvagian a rămas în pragul lor, năuc şi singur. Primii paşi i-a făcut privind mai degrabă înapoi, către zidurile cenuşii. Lumea cea nouă nu l-a primit nici cu prietenie, nici cu ostilitate, ci cu indiferenţă. Ca la cinematograf, când spectacolul a început, toate locurile sunt ocupate şi bâjbâi, orbecăind zadarnic printre scaune, căci toţi sunt atenţi la ce se petrece pe ecran.

Arşag Sâvagian, rătăcitor prin această lume care se închisese de mult în urma lui, a păşit cu teamă. Între el şi fotografie nu mai erau acum ziduri care să-l păzească. Moţăi prin trenuri îngheţate, îşi scoase de nenumărate ori foaia de eliberare, pentru a stăvili înghiontelile controlorilor, privi câmpurile nesfârşite, coborî neobservat în gara din Ploieşti, o luă pe propriile urme, ale fantelui care fusese, neîncăpătoare acum pentru bocancii cu tălpi lăţite. Pe strada Gării, casele, altădată proaspete şi frumoase, erau cenuşii, numai castanii, pe care mâna omenească nu putuse să-i vatăme, rămăseseră neschimbaţi. Îşi dorea să nu mai găsească dugheana, în acelaşi timp casă şi atelier, dar ea îl aştepta, cu lacătul ruginit, care se desfăcu la prima atingere. Îl aşteptau şi fotografiile ascunse între perete şi duşumea. Călcă peste cioburi, se aşeză pe maldărul de cărţi răscolite, înfoiate deja de umezeală, pe saltelele sfâşiate şi subţiate de şoareci, pe maldărele de haine. Bătrânul cu barba năclăită de sânge şi cu privirea blândă rămăsese singura lui legătură cu lumea pe care o lăsase în urmă. Ba nu, mai exista la o sută de kilometri depărtare, un alt bătrân spre care se îndreptă, parcurgând alte câmpii înzăpezite, moţăind prin alte trenuri îngheţate, mergând zgribulit pe o altă Stradă a Gării, de data asta la Focşani, unde castanii erau, de asemenea, singurii pe care nu putuseră să-i schimbe decât anotimpurile. Celălalt bătrân, bunicul meu Garabet Vosganian, de la care Arşag Sâvagian deprinsese arta fotografiatului, a fost singurul căruia îi bătu la uşă.

Bunicul meu a pus poza pe masă şi a fotografiat-o din nou. Apoi a mărit negativul. „Trebuia mai multă lumină”, spunea bunicul. „Era prea întuneric, se apăra Arşag Sâvagian. Nici măcar un petic de lună.” „Ar fi trebuit să fii pregătit.” „N-am fost. N-am reuşit nici până în ziua de azi.” „Nu mai plânge”, spunea bunicul. „Nu plâng, se oţăra Arşag Sâvagian. Am rămas aşa de la închisoare, de la vânt.”

De fapt, mărind fotografia, intrând parcă în lumea ei, Arşag Sâvagian îşi provoca durere, zgâria coaja cu unghia, ca să nu se închidă rana. „De ce? îl întreba bunicul. Doar ai fotografiat atâţia morţi, de tot felul.” „Nu ştiu, tremura Arşag, zgribulit de un frig care nu mai ieşea din el. M-am tot gândit. Cred că îmi aduce aminte de tata. Exact aşa arăta când l-am găsit printre morţi, la Pera, în incendiul din cartierul armenesc. Îmi aminteşte de toţi morţii noştri. Când sunt plini de sânge, morţii seamănă între ei, nu-i aşa?”

Ţinută sub cămaşă, fotografia se îngălbenise şi se îndoise la colţuri. Arşag Sâvagian o privea până când, cu lentoarea lor neobişnuită, contururile începeau iarăşi să se mişte. Bătrânul se ridica şi, sprijinindu-se de trunchiuri, venea către el, scuturându-şi din barbă frunzişul uscat. Arşag a găsit, într-o dimineaţă, printre lucrurile învălmăşite din odaie, câteva frunze uscate. Îngrozit, n-a mai putut să doarmă decât puţin, în zori, pe apucate. Dar frunzele uscate se înmulţeau. Ca să şi le explice cumva, Arşag Sâvagian începu să adune frunze de pe caldarâm, să le ducă acasă şi să le răsfire. Aşa l-au şi găsit într-o dimineaţă, nu cei care-l căutau cu tot dinadinsul, ci nişte

rătăcitori ca şi el, care intraseră pe uşa rămasă descuiată, pentru puţină căldură. Şedea cu ochii larg deschişi, privind fotografia şi dincolo de ea. Pe piept, pe braţe, se presărau frunze uscate, căzute din castanii de pe strada Gării sau scuturate din mestecenii de la Strejnicu, îngălbenite, înroşite ca şi poza aceea, de toate umorile corpului care se pot scurge în firişoare subţiri pe tâmple – sudoarea, sângele şi frica.

Şi, totuşi, cavoul familiei Seferian, unde aveau loc discuţiile de taină ale consiliului parohial, nu era cu totul gol. În sâmbăta Învierii, dimineaţa, după ce cu o seară înainte, de Paştele Morţilor, trecuserăm toţi, în curtea bisericii, pe sub un cufăr înveşmântat în flori, care întruchipa un fel de mormânt al lui Iisus Hristos, ne duceam la cimitir pentru a ne aminti şi de ceilalţi morţi ai noştri. Familiile se risipeau pe la morminte, în aşteptarea preotului care rostea rugăciunea pentru fiecare, împărţeau *helva* făcută din griş amestecat cu nuci prăjite şi acoperită cu o pulbere maronie de scorţişoară şi turnau câteva picături de vin pe pământul din jurul crucii, nezvântat încă după ieşirea din iarnă. Oamenii, împuţinaţi de la un an la altul, plângeau înfundat. Pe noi, copiii, lucrurile astea ne lăsau indiferenţi. Moartea era doar un abur, avea mirosul nucilor prăjite şi al grişului răscolit pe plită, al scorţişoarei măcinate şi amestecate cu coajă de portocală. Ne aminteam de ea de la o sărbătoare la alta. Alergam pe alei, privind portretele în ceramică de pe cruci ca pe un album cu poze şi rostogolind castanele sau nucile găsite, peste iarnă, în frunzişurile mucede. Pândeam, nedumeriţi, cum părintele, împreună cu Arşag clopotarul, rosteau rugăciunea în faţa cavoului lui Seferian. Pe atunci încă nu ştiam de ce, dar simţeam că cei care se apropie o fac cu oarece stinghereală. Şi totuşi, până la urmă, bărbaţii se aşezau în semicerc, în spatele preotului, şi ascultau în linişte. Nimeni nu împărţea *helva*, nimeni nu vărsa vin roşu pe frunzele mucede sau, dacă Paştele se nimerea mai devreme, de-a dreptul pe zăpadă. Nimeni nu vorbea, nu plângea, la sfârşitul rugăciunii doar îşi făceau cruce şi se îndepărtau. Dar în scrisoarea lungă pe care o scria surorii lui, la Buenos Aires, şi pe care mi-o dădea s-o vâr în plic, bunicul adăuga totdeauna, la sfârşit, următoarele rânduri, aceleaşi de fiecare dată: „Spune-le, lui Eduard şi părinţilor lui, că am fost şi anul ăsta. Dumnezeu să-l odihnească”.

După plecarea preotului şi risipirea celorlalţi, Arşag clopotarul rămânea la urmă. Intra în cavou, stătea acolo o vreme, apoi ieşea, făcând ochii roată împrejur.

În cavou, aşa ştiam, nu era înmormântat nimeni. Bătrânul Seferian plecase de mult în Argentina, cu toată familia. Arşag nu era iute în mişcări. Picioarele lui se mişcau, în timpul mersului, greu şi larg, unul lângă altul şi tot aşa mâinile pe lângă trup. Erau legate, parcă, de frânghiile unui clopot. Astfel încât, atunci când închidea uşa cavoului după dânsul, aveam timp să zăresc una dintre frânghiile ce-i legau mişcările şi i le încetineau: o dâră de lumină.

Lumina mi-a dat curaj. Am intrat şi am privit. Aerul era rece şi nemişcat. Umbrele jucau pe pereţi ca nişte ghemotoace. Ar fi trebuit să-mi fie frică. Dar chipul din fotografie, chiar dacă solemn, era blând. Un bărbat înalt, drept, în uniformă albă, cu epoleţi şi tot felul de fireturi. Fotografia nu era prea mare şi, după contururile nu tocmai limpezi, se vedea că fusese aleasă în grabă, mai mult pentru ceea ce însemna decât pentru ceea ce arăta.

În *Cartea şoaptelor*, fotografiile ţin adesea locul oamenilor vii. Cum secolul XX a retezat prea multe vieţi şi prea în grabă, oamenii nu reuşeau să pună în orice clipă, cu exactitate, morţii cu morţii şi viii cu viii. În acel secol, moartea a luat omenirea prin surprindere, mai mult decât oricând înainte. Armenii, aşezaţi în cercul lor împuţinat, atunci când dispărea câte unul, pentru a nu se destrăma cercul, puneau în locul lui o fotografie. De aceea, în ţinuturile de baştină, în triunghiul dintre cele trei lacuri, Van, Sevan şi Urmia, sau pe oriunde au rătăcit, pentru ei fotografia era un fel de presimţire a morţii.

Pozele erau pentru armenii acelor vremuri ca un testament sau o asigurare de viaţă. Dacă omul se întorcea, din convoaiele de deportaţi, din ofelinate, din călătoriile prin calele vapoarelor, poza era pusă din nou la păstrare şi cel viu îşi relua locul printre ceilalţi. Dacă nu se mai întorcea, atunci fotografia îl readucea printre ai lui pe cel dispărut când cutiile vechi şi frumos încrustate, de sărbători, se deschideau. Fotografia devenea scuza celor care, în acel secol prea grăbit, plecaseră fără să apuce să-şi ia rămas-bun.

Armenii copilăriei mele trăiau mai mult printre fotografii decât printre oameni.

Printre ei, şi această fotografie din cimitirul armenesc din Focşani, care, în mod ciudat, ţinea loc nu numai celui viu, dar şi celui mort. Faţă de care Arşag clopotarul se arăta mai grijuliu decât faţă de oricare altul dintre pomeniţii săi. În timp ce la oricare cruce, în jurul preotului se adunau pentru pomenire mai ales membrii familiei, fotografia aceasta aduna în jurul unui mormânt inexistent pe toţi bărbaţii veniţi la cimitir în sâmbăta de după Vinerea Mare.

În cutia noastră cu poze am găsit una la fel, de mai mici dimensiuni. Aşa am înţeles că fotografia din cimitir fusese mărită de bunicul după poza cea mică, cu trăsăturile mai limpezi. Pe spate era o semnătură uşor descifrabilă: „Onik Tokatlian”. Iar dedesubt: „pornind spre Odessa, 10 aprilie 1944”.

Pentru a spune, însă, povestea omului a cărui fotografie stătea în cimitirul armenesc, pe o policioară deasupra căreia ardea neîncetat, prin grija lui Arşag sau a oricui se nimerea, candela neadormită, ar trebui să adaug povestea unui alt om, pe care nu-l veţi găsi în niciuna dintre cutiile cu poze ale bătrânilor armeni ai copilăriei mele: Mesia Khacerian.

Nu am reuşit nici mai târziu să dau peste vreo poză a lui Mesia Khacerian din anii ’40, deşi am căutat cu îndârjire, căci el nu poate lipsi din *Cartea şoaptelor*. Pentru că datorită lui şi altora ca el, această carte s-a trăit înainte de a se fi scris şi, mai ales, s-a citit în şoaptă.

Rar un nume mai frumos ca acesta. Mesia înseamnă, în armeneşte, ceea ce înseamnă, pentru oricine e dispus să înţeleagă, în româneşte sau în orice altă limbă creştină. *Khaci* înseamnă, în armeneşte, cruce. S-ar cuveni aşadar să-l numim pe Mesia Khacerian drept Mesia al crucii. Tragică ironie căci, de fapt, Mesia s-a aşezat, încă din tinereţe, de partea Anticristului.

Am găsit de curând o fotografie a lui. Şade la un colţ de masă, alături de baritonul David Ohanesian şi de graficianul Cik Damadian, privind pieziş spre Martiros Sarian, marele pictor venit în vizită în România. Atent şi viclean, cu buzele strânse. Deja bătrân, îţi spui, căci are părul complet albit.

„Şi ce dacă”, mi-ar fi spus bunicul Garabet, ridicând din umeri cu dispreţ şi rostindu-i numele cu jumătate de gură. N-ai de unde şti după albeaţa părului, ar fi spus şi alţii care se fereau din calea lui, dacă e tânăr ori bătrân. Mesia are părul aşa de când îl ştim, a albit în puşcărie, aşteptându-şi moartea. Care n-a venit pentru el, dar, îndrăgindu-l, s-a dovedit răzbunătoare faţă de alţii.

Povestea aceasta, despre ce anume îi lega pe Onik Tokatlian şi pe Mesia Khacerian, de ce primului i se aprindea candela deasupra fotografiei, spre pomenire, iar celuilalt îi dispăruseră toate urmele din cutiile cu fotografii ale bătrânilor armeni, este una dintre cele fără de care *Cartea şoaptelor* nu poate fi înţeleasă. Rugăciunea tăcută a bărbaţilor din cimitirul armenesc din Focşani, scrisorile către Argentina, cu finalul lor laconic, privirile roată ale lui Arşag, atunci când ieşea din cavoul lui Seferian, trăgând după el, ca pe o frânghie de clopot, dâra de lumină, nu pot fi înţelese fără imaginea semeaţă a lui Onik Tokatlian, comandant de cursă lungă, încărcat cu decoraţii şi fireturi, şi fără părul alb al lui Mesia Khacerian.

Fiecare dintre ei a ales, în felul său, moartea, iar moartea a ales între ei, iubind, în felul ei, pe fiecare.

S-au întâlnit o singură dată, pe aleea pietruită ce urca de la Comenduirea Portului Constanţa către Piaţa Ovidiu. Chiar dacă nu se mai văzuseră până atunci, se recunoscură imediat. Mesia Khacerian, pentru că îl pândise şi pentru că îl urâse atâta timp pe Onik Tokatlian. Iar Onik Tokatlian, pentru că se ferise atâta vreme de Mesia Khacerian. S-au apropiat unul de celălalt, Onik, cu călcătura lui dreaptă, Mesia, boncănind cu piciorul lui olog. Au schimbat doar câteva vorbe, apoi s-au depărtat unul de celălalt, fără a privi înapoi. Am să pomenesc acele cuvinte deoarece, şoptite fiind, îşi au rostul lor în *Cartea şoaptelor*.

Onik Tokatlian s-a născut la Brăila. Părinţii lui veniseră în România după masacrele din 1895, din vremea sultanului Abdul Hamid. A căpătat o educaţie aleasă, dar severă. A terminat Liceul german şi Şcoala de ofiţeri de marină. Armenii sunt un popor al pământului. Din vechime ei au privit cu neîncredere spre popoarele mării şi nu s-au încumetat să înfrunte marea decât pentru a lega între ele două ţărmuri. Cu excepţia unei scurte perioade de Ev Mediu, din timpul regatului Ciliciei, când şi-au construit corăbii de lemn cu care au străbătut Mediterana, armenii au privit marea mai degrabă ca pe un drum al deznădejdii, al ultimei şanse.

Onik Tokatlian a fost un om al mării. A străbătut Mediterana, pe urmele strămoşilor săi cilicieni, a dus şi a încărcat mărfuri de la Constanţa spre Constantinopol, Pireu, Triest sau Marsilia. Dar, în clipa în care marea a devenit din nou ultima şansă, Tokatlian a lăsat drumurile comerciale şi a preluat o navă care efectua transporturi militare pentru frontul de est. Comandant al navei „Ardealul”, a participat la operaţiunea numită „60.000”, evacuarea, adică, a militarilor români încercuiţi în Crimeea. A primit numeroase decoraţii româneşti, dar şi Crucea de fier, semnul de recunoştinţă al Germaniei.

Dimpotrivă, Mesia Khacerian n-a făcute vreo şcoală. Era copilul unor armeni săraci care n-au putut să-l dea la învăţătură decât două-trei clase primare, prin şcolile româneşti şi armeneşti din Constanţa. A fost apoi ucenic într-un atelier de cizmărie şi asta a rămas Mesia, dincolo de toate funcţiile cu care îl împăunase apoi istoria, cizmar. În vreme ce la Constanţa, oraş viu şi pestriţ, lumea amestecată a portului, atâta negustorime, ofiţerime, avocaţi, contabili care ţineau registre mari scrise cu roşu şi albastru, dăscălimea liceului „Mircea cel Bătrân” şi intelectualitatea cafenelelor batjocoreau prin redingotele şi uniformele lor, prin buzunarele căptuşite pe dinăuntru cu bancnote ori zornăind de monede de aur, prin fumul trabucelor şi prin gestul larg de a-şi ridica pălăria în plimbarea de seară de pe faleză şi recunoscând, astfel, pe alţi purtători de redingote şi de buzunare căptuşite, ei bine, toţi aceştia îl batjocoreau în fiecare clipă pe cizmarul plăpând, ducând desaga cu pantofii proaspăt pingeliţi la muşterii care nici nu catadicseau să ridice ochii spre el şi să-i mulţumească.

Mesia nu îşi imagina o lume mai bună. El îşi imagina o lume răzbunătoare. De aceea, a intrat în Partidul Comunist şi a fost, în condiţii de ilegalitate, unul dintre activiştii săi harnici. Când a ajuns şeful cadrelor Securităţii judeţului Constanţa, Mesia Khacerian şi-a revărsat cu voluptate setea de răzbunare asupra lumii care, ce-i drept fără s-o ştie, îl batjocorise. Ceea ce, cu atât mai mult, merita o pedeapsă, căci, mai rău decât batjocura pe care o simţea usturătoare când şedea ghemuit pe treptele casei de pe faleză a lui Manisalian şi privea, pe Mesia îl durea indiferenţa acelei lumi pentru care el, Mesia, nu valora nici măcar cât o încreţitură care să merite osteneala s-o netezeşti. S-a răzbunat metodic pe uniforme şi pe redingote, a risipit bancnotele şi bonurile de tezaur, a smuls podelele, a scos cahlele din sobe şi faianţele de pe pereţi, a scotocit prin sertare şi a răvăşit cărţile din biblioteci, a pus salahori să sape prin curţi şi să golească magaziile de lemne în căutarea monedelor de aur, a golit casele cele mari, aruncându-i pe proprietari în stradă. Şi totul, evacuarea caselor, arestările, interogatoriile şi torturile, se făcea numai noaptea. Atunci când frica, amestecată cu buimăceala şi întunericul, năştea spaime şi mai mari. Şi, mai ales, văzându-l pe omul acela şchiop, cu părul alb, care altminteri i-ar fi dat un aer de cuvioşenie, dar care, în împrejurările acelea, nu era decât încă un motiv de spaimă, văzându-l, aşadar, pe Mesia, ştiau că nu mai e scăpare. Se uita pe rând la ei, se bucura de groaza lor, lăsându-i să îngenuncheze şi

neîntrerupându-i, oricât de lungi, de penibile şi, bineînţeles, de inutile le-ar fi fost rugăminţile. Îi plăcea mai ales sudoarea spaimei care avea, ca şi sideful, o lumină a ei, căci sclipea, oricât ar fi fost de întuneric. Mesia privea sudoarea cum se adună broboane la rădăcina frunţii, pe tâmple, cum se prelinge, cum oamenii ghemuiţi, cu copiii la piept sau strângându-şi lucrurile în grabă, căutau s-o şteargă cu mâneca hainei, fără a şti cât de adânci îi sunt rădăcinile. Unii chiar încercau să-l înfrunte cu privirea, să pară nepăsători în faţa odăilor răscolite, în faţa aşternuturilor răvăşite şi a podelelor dislocate. Sudoarea, însă, le izvora prin crăpăturile minţii şi uneori lui Mesia îi venea să ia pe vârful degetelor picăturile acelea şi să le guste. Dulci, cu siguranţă, i s-ar fi părut, ca mierea. Dar nu e timpul pierdut, oamenii care asudă se deosebesc între ei, dar sudoarea e aceeaşi.

Casa lui Manisalian, pe treptele căreia stătea ghemuit, privind plimbările redingotelor şi rochiilor plisate pe faleză, fusese demolată. Oricum, treptele ei i-ar fi fost deja nefolositoare. Acum se plimba el însuşi pe faleză, urmat de doi bărbaţi în haine de piele. Lumea se dădea la o parte, privindu-l cu teamă. Răzbunarea mergea înaintea lui, precum cântăreţii din flaut dinaintea regilor. Unii îl ştiau după înfăţişare, alţii numai îl bănuiau, văzându-i mersul şchiop şi părul alb, ca o aură nemeritată. „E Mesia”, şopteau şi adăugau astfel spaima lor cea nouă în *Cartea şoaptelor*, atât de plină de spaime. Mesia, vestitorul unei lumi întunecate.

Spre deosebire de Mesia, Dinar Marcarian absolvise liceul la seral şi era secretarul Şcolii armeneşti din Constanţa. Avea chipul blând şi vocea moale. Deşi a ajuns mai târziu general în cadrul Securităţii şi a reprezentat o vreme România comunistă pe lângă instituţiile Naţiunilor Unite de la Geneva, şi-a păstrat aceeaşi blândeţe neobişnuită pentru oamenii în mijlocul cărora trăia. În *Cartea şoaptelor* veţi găsi tot felul de personaje; unele trec fără nume şi fără chip, personaje anonime şi colective, adesea abia târându-se sub povara desăgilor sau a armelor, părând fără început şi fără sfârşit, degajând, tocmai de aceea, o anume tristeţe resemnată. Personajele colective au purtat pecetea secolului XX. Din cauza războaielor, dictaturilor, deportărilor şi masacrelor, partea comună a biografiilor precumpănea asupra deosebirilor. Sunt şi personaje care au ieşit din rând, care au dat mai multe ordine decât au primit şi, în consecinţă, au avut parte de mai puţină suferinţă decât au răspândit în jur. Dacă ar fi să vorbim, însă, doar despre armenii din *Cartea şoaptelor*, atunci Dinar Marcarian este deosebit cel puţin în două privinţe. Întâi că, odată ajuns ofiţer de Securitate, şi-a schimbat numele în Ion Moraru – ceea ce armenii nu prea făceau – şi, în al doilea rând, pentru că a apucat să trăiască dincolo de secolul lui, până în mileniul cel nou, pe jumătate orb şi retras într-o casă de la marginea Bucureştilor, în comuna Pantelimon, dar având, totuşi, încă puterea de a se întoarce, înainte să moară, la numele lui armenesc, care i-a şi fost săpat pe piatra de mormânt.

Acum suntem însă abia în aprilie 1943. Mesia Khacerian şi Dinar Marcarian tocmai fuseseră arestaţi de Siguranţă. În spatele Şcolii

armeneşti, acolo unde Dinar făcea treabă de secretariat, se afla un depozit german de muniţii. Dinar cercetase planurile depozitului şi, pentru ca totul să sară în aer, socotise că e locul cel mai nimerit să pună bomba. Mesia s-a dus la Bucureşti să facă rost de explozibil. Tot ce am putut afla, mergând pe urmele lui Mesia, care avea încă părul negru, picioarele sănătoase şi mersul iute, este că s-a întâlnit cu un personaj căruia i-a spus Duşa şi care i-a dat o geantă cu toate cele de trebuinţă pentru a fabrica bomba. Mai târziu, au aflat că totul li s-a tras de la acel Duşa, care fusese arestat la Bucureşti. Dinar a mărturisit şi a fost condamnat la închisoare. În Mesia, ura a fost mai puternică decât durerea. A rezistat la torturi, fără să recunoască nimic. În urma caznelor, părul i-a albit complet şi a rămas şchiop pentru tot restul vieţii. Prea puţin mai conta atunci pentru el, căci restul vieţii i se prevestea a fi foarte scurt. Mesia Khacerian fu găsit vinovat de sabotaj şi condamnat la moarte. Şi, împreună cu el, Ardaş Torosian, Hacig Kazangian şi Garabet Daglarian, acelaşi pe care îl vom afla, câţiva ani mai târziu, pe puntea vasului „Rassia”, printre repatriaţi. Dar, cu puţin înainte de executarea sentinţei, armata română întoarse armele, la 23 August 1944, şi Armata Roşie, cel puţin pentru Mesia Khacerian, se dovedi eliberatoare. Mesia a ieşit în lume cu această nouă înfăţişare, uşor de recunoscut, dar neînduplecat şi de aceea imposibil de ocolit. A participat la formarea structurilor Securităţii Statului în Dobrogea, recrutând oameni asemenea lui, care să urască şi să se hrănească din frica răspândită în jur.

În aceleaşi vremuri, Onik Tokatlian îşi scotea de pe piept Crucea de Fier, primită cu scurt timp înainte de intrarea ruşilor în ţară, şi o punea în sertar, alături de Coroana României şi de Virtutea Militară, dobândite pe frontul de răsărit, unde transportase arme şi de unde, în primăvara lui 1944 evacuase, de-a valma, soldaţi şi ofiţeri români, slovaci şi germani, precum şi material de război din încercuirea armatei sovietice. După încheierea războiului, Onik Tokatlian s-a reîntors în marina comercială, acoperind ruta de la Constanţa, prin Mediterana, spre Marsilia. Dar, ca şi pentru mulţi alţii, războiul nu se încheiase şi el continua să-i salveze pe încercuiţi. Războiul nu se mai purta între naţiuni şi armate, acela, într-adevăr, se încheiase. Prea scurt, însă, pentru câte motive îl făcuseră să izbucnească. Acolo unde naţiunile nu se mai războiau între ele, trăgându-şi sufletul după război, începeau să se războiască oamenii aceleiaşi naţiuni. În locul obuzelor ucideau cuvintele. Rece şi nemilos, se lăsa peste Europa un alt război, în care cel mai mare ucigaş era cuvântul.

Lumea negustorilor de orice fel s-a văzut lipsită de apărare. Mărfurile se găseau tot mai greu, bursele gâfâiau, banii de aur începuseră să se afunde, ascunşi în pământ, în tencuială, sub podele, strecuraţi noaptea şi sub jurământ, precum şarpele casei. Banii de hârtie deveneau tot mai mari şi mai frumos coloraţi, dar cu atât mai lipsiţi de valoare. La Constanţa, oamenii lui Mesia Khacerian ameninţau. Puteau fi recunoscuţi după hainele de piele, după umflătura din dreptul şoldului, unde purtau teaca pistolului, şi după umbrele lor mai lungi decât ale altor oameni. Cu portul tot mai

pustiu, cu macaralele nemişcate în aşteptarea unor vapoare ce nu mai veneau, cu mărfurile rechiziţionate, cu vitrinele deja cenuşii, presărate cu o altă cenuşă, a unui război care se ducea după alte reguli, dughenele clipeau tot mai rar, până ce storurile li se lăsau pentru totdeauna. În câţiva ani, magazinele s-au închis, au fost radiate din evidenţele comerciale, în locul lor au apărut altfel de magazine, triste, sărace şi fără nume sau numite, pur şi simplu: „Pâine”, „Tutungerie”, „Alimentară”, „Textile” sau, ca să nu nască vreo obligaţie pentru vânzător sau vreo speranţă pentru cumpărător, doar atât, „Magazin”. Altfel decât numele grozave ori sprinţare, vanitoase şi exotice, cu vitrine frumos colorate şi cu caldarâmuri sclipitoare, acoperite adesea cu covoare groase aduse din Karabagh ori Buhara. Firmele adunau mai toată arca lui Noe: „La Curcanul” a lui Zadig Taţichian, „La Tigru” a lui Agop Kazazian, „La Elefantul”, firma cea mare cât un cat a lui Piuzant Sahabian, „La leul de aur” a lui Chircor Siropian, „La Furnica” a lui Ovanez Daghlarian, „La Papagal” a Mariei Grigorian, „La Porumbelu” a lui Krikor Selian, „La Barza” a lui Levon Horasangian, „La Cămila” a lui Pilibos Kevorkian, „La Cocoş” a lui Manuc Ovanesian, „La Căprioara” a lui Agop Apcarian, „La Vulturul” a Mariei Levonian sau „Zimbrul” lui Onic Kazazian. Firmele negustorilor armeni însemnau o călătorie fără sfârşit pe drumurile Orientului: „La India” te poftea dugheana de coloniale a lui Ervant Krikor, „La Egipt” ispitea, tot printre coloniale, Micael Arichian, „La Bosfor” aducea aminte Chircor Diarbechirian sau „La Caucaz”, Aram Mariginian. Şi, mai apoi, „Arabia” – Nişan Ovanisian, „La Buhara” – Nubar Papazian, „La Ceylon” – Dicran Balian. Călătoria mergea nu doar pe cărările, dar şi pe nadirul Orientului: „La Luna” a lui Mardiros Zacarian, „La Venus” a lui Nazaret Aramian sau, mai depărtată decât toate, „La Planeta Jupiter” a lui Mihran Dobagian. Şi altele, lăudăroase, cu arome învăluitoare şi zâmbete alunecoase: „Ideal”, promisiunea lui Hapet Kasparian, „Ceasornicăria Elveţiană” a lui Sarchis Boghosian, „Coafor Elita” a lui Suren Abramian, „La Cavalerul Şic” a lui Armenac Silvian, „La Potcoava de Aur” a lui Victoraş Cardaşian, „La Lampa Modernă” a lui Haigazun Pilibosian. „Bon Marché” promitea Esai Eramian sau, mai pe româneşte, „La Eftinătate” a lui Arşag Mardiros, şi, mai apoi, „La Ceasornicăria Americană”, ba chiar şi „Spălătoria Americană”, „La Bazarul Concurenţă”, „Frizeria Internaţional”, „La Ceasornicăria Specială”, „La Coroana Specială”, „La Coroana Regală”, „La Cronometrul C.F.R.”, „Pâinea Specială”, „La Umbra Deasă”, „La Modern Şic”, „Miss România” a doamnei Araxi, „Brutăria Izbânda”, „La Milion”, „Original”. Firme peste firme, pe bulevardul Ştefan cel Mare, pe bulevardul Carol, în Piaţa Ovidiu, pe străzile drepte şi arse de soare ale oraşului, albite de vânturile sărate, ca nişte păsări multicolore şi gălăgioase. Şi, în această arcă a lui Noe, cel din urmă a rămas iarăşi curcubeul, semn că apele s-au retras, dar că norii, cenuşii dar uscaţi, se adună iarăşi. Cea din urmă, radiată în 1948, s-a închis dugheana de încălţăminte şi vopseluri purtând numele „Curcubeul” a fraţilor Agop şi Garabet Kumbetlian. Agop,

pentru îndărătnicia de a ţine firma vie şi de a ridica obloanele, dimineaţă de dimineaţă, a fost închis la Poarta Albă, în lagărul de muncă.

Toţi aceştia se numărau printre cei care aveau câte un magazin mai mic, manufacturi sau ateliere cu câţiva ucenici. În curtea din spate a dughenei era adesea şi casa de locuit. Banii erau băgaţi în marfă şi hotărârea de a închide nu putea fi luată de azi pe mâine, ci prin împuţinarea treptată a stocurilor.

Erau, însă, şi negustori care apucaseră să pună deoparte bani, preschimbaţi apoi în aur şi nestemate. Aceştia au plecat primii. Dintre ceilalţi, unii s-au încumetat abia cincisprezece ani mai târziu să plece prin Liban către America, într-o acţiune a întregii diaspore armene. În 1945 însă, vremurile erau tulburi, ca şi zidurile, ca şi oamenii. Nu ştiai în cine să te încrezi. Cei care voiau să plece nu spuneau nimănui. Ba chiar lăsau în urmă vorbe inutile, dar liniştitoare, mâine ne vedem la cafea sau la şerbet, dădeau bani cu împrumut sau făceau comandă de marfă şi plăteau dinainte, ca nimeni să nu-i bănuiască. Apoi îşi îndesau nestematele în săculeţi, săculeţii în fundul cuferelor şi în zorii zilei porneau cu maşina spre Constanţa. De la Galaţi, de la Brăila, de la Sulina, de la Bucureşti. Acolo, încercând să se piardă în timpul zilei prin forfota oraşului, coborau noaptea spre port, unde îi aştepta un om de încredere de-al lui Onik Tokatlian pentru a-i ascunde în pântecul umed şi întunecat al vasului, printre baloţii de marfă. Şi apoi, la Marsilia, binecuvântându-l pe Onik Tokatlian şi încercând zadarnic să-l convingă să primească oarece nestemate ca mulţumire, coborau în oraş şi-şi căutau adăpost în colonia, numeroasă altminteri, a armenilor din port, ori treceau dintr-un vapor într-altul, spre locuri mai îndepărtate şi, de aceea, mai ferite. Aşa au ajuns familiile înstărite de negustori armeni, Israelian, Varteresian, Diarbekirian sau Seferian, printre saci de orez, teancuri de postavuri, cutii de măsline ori containere cu grâne, în Buenos Aires, aşa a rămas gol cavoul lui Seferian, luminat doar de flăcăruia candelei ce ardea lângă poza comandantului de cursă lungă Onik Tokatlian.

Suntem încă la începutul lunii ianuarie 1946. Onik Tokatlian a supravegheat, ca de fiecare dată, descărcarea mărfurilor de pe vasul său, a împărţit ceva bani echipajului şi, când totul s-a dovedit a fi în regulă, a ieşit din port, pe aleea pietruită, în pantă, ce lega Comenduirea de Piaţa Ovidiu. Pe vremea aceea pâlcurile de copaci erau mai dese. Onik l-a recunoscut chiar înainte să iasă din întuneric, de după copaci. L-a recunoscut după sunetul inegal al mersului. Era ger, dar Mesia Khacerian nu purta căciulă şi părul lui strălucea.

Cum nimeni altcineva n-a asistat la discuţia aceea, o putem relata fără să greşim. Mai ales că ea se poate bănui prin urmările sale. A spus Mesia:

— Ştiu tot, Onik Tokatlian.

Comandantul nu l-a întrebat nimic, nu a negat şi nu a încuviinţat. Trebuia, pur şi simplu, să se întâmple. Mesia a continuat, cu glasul uscat ca o creangă rupându-se:

— La cursa următoare, cobori în port, la Marsilia, şi dispari. E tot ce pot să fac pentru tine. Dacă te întorci, te arestez pentru înaltă trădare.

Apoi s-au apropiat unul de altul. Ar fi fost doar un monolog, dacă în clipa în care au ajuns unul în dreptul celuilalt, Onik Tokatlian n-ar fi spus:

— Dumnezeu să te ierte, Mesia.

Iar Mesia n-ar fi răspuns:

— Dumnezeu să te ierte, Onik.

Lumea cea nouă, unde noutăţile erau cele mai periculoase, începuse să se obişnuiască, mai degrabă, cu ceea ce spunea cizmarul comunist Mesia Khacerian decât cu vorbele lui Onik Tokatlian, erou în războiul împotriva bolşevismului. Cu siguranţă că Onik, decorat cu Crucea de Fier şi salvator al trupelor române ce luptaseră în răsărit, ar fi fost arestat oricum, mai târziu, laolaltă cu mulţi alţi ofiţeri ai armatei române, care nu înţelegeau să confunde, în ce priveşte respectul, uniforma cu salopeta şi eroismul cu dezertorii sau prizonierii întorşi laolaltă cu tancurile Armatei Roşii.

Putem să ne imaginăm, tot fără să greşim, că această scurtă discuţie a avut loc în armeneşte. Mesia îşi iubise mama. Fusese o femeie chinuită şi, ca toate celelalte femei care se strângeau duminica la Şcoala armenească de pe malul mării, transformată în biserică după incendiul din 1942, era convinsă că nimic, nici chiar suferinţa ei, nu poate exista fără Dumnezeu. Mesia ar fi putut rosti acest cuvânt în amintirea mamei lui sau pentru că adesea cuvintele învăţate de la părinţi vin nu din înţelegere, ci din obişnuinţă.

S-au depărtat fără să privească înapoi. Mesia Khacerian către una dintre incursiunile lui de noapte, iar Onik Tokatlian spre gară, ca să ia trenul de Bucureşti, spre casă. Mesia Khacerian şi-a inspectat, ca de fiecare dată, oamenii. Erau dintre cei care ştiau cum să caute. Care amuşinau mirosul aurului şi scoteau monedele ascunse unde nici n-ai fi gândit. Mesia nu căuta niciodată, el privea doar.

Onik Tokatlian, în schimb, nu s-a mai întâlnit cu nimeni după aceea. Căci nimeni nu-şi aminteşte să-l fi văzut. A mers acasă, în singurătatea odăii lui de marinar de cursă lungă. Şi-a scos din cufăr uniforma de gală, albă, cu fireturi aurii, aceeaşi cu care apare îmbrăcat în fotografia din cavoul lui Seferian. S-a bărbierit, probabil că deja nu prea stăpân pe sine, căci i-au observat mai târziu o tăietură subţire, de la brici, sub ureche. Şi-a îmbrăcat cu grijă uniforma, de la şosete, curea şi până la copca încheiată. Şi-a prins toate decoraţiile pe piept, probabil că şi Crucea de Fier germană. Ea însă n-a mai fost găsită, unul dintre cei care au dat buzna în cameră peste câteva zile şi care se număra, cu siguranţă, printre prietenii săi, i-a desprins-o de pe piept şi a aruncat-o, socotind într-un mod cu totul stupid, dar de înţeles pentru vremurile acelea, că Onik Tokatlian mai trebuie, totuşi, apărat şi că noii inchizitori ar mai putea să-i facă rău chiar şi aşa cum îl găsiseră.

Straniu este faptul că Onik Tokatlian a simţit nevoia, în acele momente, să se privească în oglindă. A refuzat să fie, ca să spunem aşa, legat la ochi şi a privit moartea în faţă. Apoi, Onik Tokatlian, îmbrăcat de sărbătoare,

privindu-se în oglindă şi luându-şi astfel rămas-bun de la sine, şi-a tras un glonte în tâmplă.

Cimitirul armenesc a fost plin de lume. Rudele celor ce apucaseră să plece, înghesuiţi în pântecele vapoarelor şi adăpostiţi de comandantul Tokatlian, cei care ar fi vrut, la rândul lor, să plece şi nu mai aveau cum şi mulţi alţii, de-a valma. Printre ei chipuri necunoscute, iscoditoare, care nu veniseră să plângă şi nici nu se osteneau să se prefacă. Şi totuşi oamenii ceilalţi, chiar ştiindu-se pândiţi, au plâns. În faţa constrângerilor de tot felul ale vremurilor care veneau şi care urmau să se înstăpânească, lacrima rămase nesupusă.

Patru

Anul 1958 a început într-o zi de miercuri şi tot în acea zi a luat naştere Piaţa Comună Europeană. Şi, aşa cum se întâmplă întotdeauna cu anii care nu sunt bisecţi şi care încep şi se termină în aceeaşi zi a săptămânii, anul 1958 s-a sfârşit tot într-o zi de miercuri, în chiar ziua când Fulgencio Batista a părăsit Cuba, alungat de revoluţionarii lui Fidel Castro. Astfel încât, sfârşind prin a schimba un dictator cu un alt dictator, anul 1958 s-a retras învins şi a lăsat neputincios pe seama vremurilor viitoare să descâlcească binele de rău.

Pământul s-a rotit cu precizie în jurul soarelui, dar şi cu băgare de seamă, chiar în vârful picioarelor, aş zice, căci, ocrotind cele de deasupra şi domolindu-le pe cele de dedesubt, 1958 a fost un an fără catastrofe naturale. Când, totuşi, nu şi-a putut stăpâni câte o tresărire, a trimis-o să cutremure locuri cât mai depărtate, precum Alaska, acolo unde a socotit că tresăririle sale, chiar şi cutremure de 8 grade pe scara Richter, pot fi mai uşor de suportat. Dacă Pământul s-a dovedit cumpătat şi cu băgare de seamă, nu acelaşi lucru s-ar putea spune despre locuitorii săi. Ei au fost cât se poate de neliniştiţi, ba chiar cât se poate de războinici. Vechile războaie nu s-au încheiat în timpul acelui an 1958, în schimb au început altele.

În Franţa a venit din nou la putere Charles de Gaulle, eroul din război, de data asta ca întâiul preşedinte al celei de-a V-a Republici, după ce, în prealabil, câştigând alegerile parlamentare, fusese prim-ministru. Dacă într-o ţară precum Franţa un om poate fi numai pe rând prim-ministru şi şef de stat, în Uniunea Sovietică nu e nevoie de astfel de precauţii. Nichita Hruşciov, prim-secretar al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, l-a destituit pe Nikolai Bulganin, devenind şi prim-ministru, ceea ce nu l-a îndemnat câtuşi de puţin să-şi completeze dantura pe partea stângă; râdea nestingherit şi ştirb cu toată gura între două ameninţări cu atacuri nucleare. Cu nimic mai prejos, dar mai atent la înfăţişare şi, mai ales, la copcile de la gulerul uniformei, Mao Tze Dun a declanşat Marele Salt Înainte, pulverizând aşezările Chinei în zeci de mii de comune, în care milioane de chinezi turnau oţelul cu găleata şi meştereau carcase de tancuri cu şurubelniţa. Purtat în sclavie ca pe vremea construirii Marelui Zid Chinezesc, cu singura diferenţă în rău că între timp apăruseră ideologiile, munca irosită a poporului chinez n-a făcut decât să transforme marele salt înainte într-un uriaş salt înapoi, spre vremurile bântuite de foamete ale războiului civil. Orientul Mijlociu a continuat să se înfierbânte. Egiptul, Siria şi, ceva mai târziu, Yemenul au format Republica Arabă Unită, alegându-l preşedinte pe Gamal Abdel Nasser.

Israelul se înarmează. Europa are însă de lucru la ea acasă. Războiul rece a intrat într-o nouă fază dramatică, disputa privind Berlinul de Vest riscând să arunce continentul în război. Şi ca să arate că nu glumesc, deşi în

legătură cu asta popoarele, mai ales cele ale Europei răsăritene, erau deja lămurite şi jertfa s-a dovedit, ca orice jertfă, inutilă, sovieticii au hotărât, cu largul concurs al autorităţilor române, să-l spânzure pe Imre Nagy, conducătorul revoluţiei ungare din 1956.

Când nu aveau cu cine să se lupte în interior, popoarele începeau să se lupte între ele. China şi Taiwanul şi-au continuat războiul civil. Libanul şi-a pornit propriul război. Franţa, câştigătoare în Europa şi împărţind această glorie cu Germania lui Konrad Adenauer, pierde în Africa teritoriu după teritoriu: Sudanul, Ciadul, Congo Brazzaville, Gabonul şi Republica Centrafricană, în timp ce Algeria e tot mai separată, rămânând cu adevărat franceză doar în scrierile lui Albert Camus. Fidel Castro asediază Havana, Faisal devine prim-ministru al Arabiei Saudite, ca un ecou târziu al politicii britanice de pe vremea lui Lawrence al Arabiei, în timp ce un alt Faisal, tânărul rege al Irakului, este ucis într-un atentat, iar Irakul şi Iordania, după modelul Republicii Arabe Unite, se alătură, dar se desfac chiar mai repede decât noul stat condus de Nasser.

Războiul rece de pe pământ înfierbântă cerul. URSS îşi continuă seria Sputnik, în timp ce SUA îşi lansează seria de sateliţi Explorer şi înfiinţează NASA. Sfâşiat în măruntaiele sale de bezmeticeala sateliţilor, cerul se răzbună pe cine nimereşte. Echipa de fotbal Manchester United îşi pierde două treimi din efectiv într-un tragic accident aerian. Avionul ce trasporta membrii echipei s-a prăbuşit deasupra Münchenului, venind de la Belgrad, după ce echipa se calificase în finala Cupei Europei, învingând echipa Steaua Roşie. Opt jucători, printre care şi căpitanul echipei, Roger Byrne, îşi găsesc atunci sfârşitul. Scapă cu viaţă antrenorul, legendarul Matt Busby, şi unul dintre idolii copilăriei mele, eroul de la 1966, atacantul Bobby Charlton. Unul dintre rarele momente ale istoriei când oamenii se smeresc în faţa tragediilor: finala nu mai are loc şi Manchester United, rămasă doar cu câţiva jucători şi aceia traumatizaţi, este declarată, pentru anul 1958, campioană onorifică a cluburilor europene.

Ca mai întotdeauna când simte că oamenii îşi uită credinţa, bunul Dumnezeu a decis să-l cheme la sânul Său pe papă, adică, de această dată, pe Pius al XII-lea, după un pontificat de aproape douăzeci de ani, în care a condus Vaticanul cu abilitate, spun unii, cu concesii de neadmis, spun alţii, aşa cum se întâmplă întotdeauna când eşti silit să-ţi treci turma, ca păstor, prin tot felul de războaie reci şi fierbinţi. El însuşi, având dubii cu privire la sensul propriei existenţe, a lăsat, înainte de moarte, enciclica *Meminisse Juvat*, în care face apel la reîntoarcerea la valorile creştine pentru ca lumea să se poată, în fine, mântui. Valori pe care le enumeră urmaşul său Ioan al XXIII-lea, un an mai târziu, în prima sa enciclică, *Ad Petri Cathedram*: adevărul, unitatea şi pacea. Principii care, dacă ne gândim la anii ce-au urmat, au rămas doar în frumoasele biblioteci ale Vaticanului şi în enumerările biografilor pontificali. Revoluţiile şi războaiele, presărate, în perioadele de pace, cu atentate, au continuat, subiect inepuizabil pentru enciclicele viitoare.

Dacă rănile războiului s-au închis în ritm de jazz, iar durerile au amorţit în ritm de blues, războaiele reci şi fierbinţi ale anului 1958, dintre Europa occidentală şi cea comunistă, trăgând de Berlinul de Vest precum de o zdreanţă disputată pe câmpul de luptă între jefuitorii de morţi, dintre o Chină ce mergea înapoi prin salturi înainte şi un Taiwan încă stingher, dintre Franţa şi rebelii nordului Africii, dintre CIA şi guvernul indonezian al generalului Sukarno, războaiele civile din Liban ori din Irak, ba chiar şi războiul sateliţilor, revoluţiile, prin care dictatorii obosiţi erau alungaţi, iar unii mai proaspeţi le luau locul, s-au petrecut în ritm de cha-cha sau, mai exact, cha-cha-cha. Trei paşi repezi, „cha”, „cha” şi iar „cha”, apoi un pas înapoi, de parcă lucrurile o luaseră prea grăbit înainte. Jumătatea cealaltă, care nu se istoveşte în războaie, care, dincolo de hărţile în mişcare, vede copiii Africii, cu burţile umflate şi braţele subţiate de foame, şi simte frigul ploilor ce vor veni, slobozite din norii negri ridicaţi din măruntaiele pământului deasupra atolului Bikini sau a Insulelor Christmas – ce ironie pune alături aceste nume ale insulelor şi experienţele nucleare – jumătatea cealaltă, aşadar, în faţa acestui drum prea lung pentru a ajunge la capătul lui, încă visează.

Dmitri Şostakovici este, la Paris, solistul şi compozitorul celor două concerte pentru pian. De aceeaşi parte a zidului, Truman Capote şi Jack Kerouac povestesc despre suferinţa trează şi despre rătăcire. De partea cealaltă, Boris Pasternak scrie *Doctor Jivago*, un fel de *Arhipelag Gulag* al oamenilor încă liberi, în care, la toate durerile gulagului, se adaugă suferinţa din dragoste. Boris Pasternak este silit de autorităţile sovietice să refuze Premiul Nobel, dar el rămâne, la poalele Zidului, marele câştigător al anului 1958. Iar pe metereze, negăsindu-şi locul nici de partea apuseană, nici de partea răsăriteană a zidului, Albert Camus, fumând fără încetare.

Vladimir Nabokov scrisese, cu trei ani în urmă, *Lolita* şi, cu totul straniu, un fel de tragică Lolita, pe numele ei Marilyn Van Debur, câştigă titlul de Miss America. Ea va destăinui, după mulţi ani, violurile la care fusese supusă toată copilăria de către tatăl ei şi va lupta pentru alinarea suferinţelor tăcute ale dramelor incestuoase.

Nemulţumiţi de regii pe care îi ofereau dinastiile, îi adăposteau palatele şi îi scorneau revoluţiile biruitoare şi, totuşi, atât de eşuate, oamenii şi-au creat propriii regi, ai îndeletnicirilor aflate mai la îndemână şi pe care îi găzduiau spaţii mai primitoare, cum ar fi stadioanele sau sălile de concert. Regii cei noi erau tineri şi domnia lor avea să fie fără sfârşit. Unul dintre ei, Elvis Presley, deveni regele rockului. Dacă „cha-cha”, dansul de salon al anului 1958, venea din America Latină, născut din mambo şi născând, la rândul lui, salsa, rockul nu venise de nicăieri, fusese de secole în acelaşi loc, în cartierele mărginaşe din Memphis, locuite de negri, şi amestecând ritmul bluesurilor lui Robert Johnson sau John Lee Hooker cu gospelul cântat în biserici. În 1958, Elvis a fost luat în armată şi trimis în Germania, prilej pentru admiratoarele sale să-şi înteţească dorul şi pentru făuritorii de

legende să-l aşeze mai trainic, aşa cum se întâmplă întotdeauna, tocmai pe temelia absenţei lui.

Celălalt rege, născut, iar nu făcut, al anului 1958 a fost Pelé, regele fotbalului. Brazilia deveni în acel an campioană mondială, cu o echipă din care făceau parte Gilmar, fraţii Santos, Garrincha, cel cu un picior mai scurt, Zagalo şi ceilalţi, cu nume ca zgomotul picăturilor de ploaie: Didi, Vava, Zito şi Pelé. Iată-l pe tânărul de optsprezece ani plângând de bucurie, după ce administrase Franţei lui Kopa şi Fontaine trei goluri în semifinale şi gazdei, Suedia, două goluri în finală, plângând aşa cum regii încoronaţi cu lauri ştiu să o facă, iar regii încoronaţi cu nestemate nu vor şti niciodată.

1958 a fost anul stării de confuzie şi al stării de luciditate. În ce o priveşte pe prima, anul 1958 s-a descris pe sine în *Vertigo*, filmul lui Alfred Hitchcock, cu James Stewart şi Kim Novak drept protagonişti. Starea de luciditate: descoperirea laserului. Confuzie şi precizie: ca o armă cu lunetă care ţinteşte rotindu-se încet deasupra mulţimii şi trage la întâmplare. Aceste invenţii amestecate ale anului 1958 au anunţat astfel genocidul celei de-a doua jumătăţi a secolului, şi anume UCIDEREA LA ÎNTÂMPLARE, îndreptată, cum se vede, împotriva acelui popor tăcut şi nedumerit al celor ucişi ori cel puţin ameninţaţi pe nepregătite. O combinaţie în care nu poate câştiga decât cel dintâi: unul pune scopul, celălalt sângele.

Iar cei care au pus laolaltă şi scop şi sânge s-au retras încetul cu încetul, în deşerturi sau în munţi. În 1958, România a rămas singura ţară unde rezistenţa anticomunistă continua încă. Ea avea să mai continue până în 1962, ultimul erou al rezistenţei fiind un ţăran, pe numele lui Ion Banda, ucis de trupele Securităţii în Munţii Banatului.

În 1958 a murit Petru Groza. I s-au organizat funeralii fastuoase. Ion Gheorghe Maurer i-a urmat ca preşedinte al Prezidiului Marii Adunări Naţionale. Pe când, în ce priveşte trebile din afară, România semna tot felul de tratate, în trebile dinăuntru represiunea se înteţea, ca să vadă, aşadar, ruşii că guvernul stăpâneşte situaţia şi că Armata Roşie se poate retrage fără îngrijorare de pe teritoriul românesc. Iar represiunea, cum e cel mai la îndemână, s-a îndreptat mai ales împotriva intelectualităţii. Tinerii anchetaţi după revoluţia ungară au fost daţi afară din universităţi. Constantin Noica, Arşavir Acterian şi alţii au fost întemniţaţi. Şi tot astfel întemeietorii „Rugului aprins”. Părintele Daniel Tudor a murit, la scurt timp, în închisoare, iar poetul Vasile Voiculescu a supravieţuit doar câteva luni după eliberare. Au fost închişi, de asemenea, Arsene Papacioc, marele duhovnic de mai târziu, şi Dumitru Stăniloae. „Aţi vrut să daţi foc la comunism cu rugul aprins!” a strigat procurorul. Totuşi, focul a mai ars mocnit peste treizeci de ani.

Călăii cei vechi, ai trupului şi ai minţii, sunt îndepărtaţi: Iosif Chişinevschi sau Mihail Roller care, cu totul inexplicabil pentru acest gen de oameni, se sinucide. Adică nu este *sinucis*, ci chiar se sinucide pe bune. Estimp, călăii cei noi înteţesc prigoana. Asupra ţăranilor înstăriţi, asupra comercianţilor. Începu un efort căznit de industrializare. Ca şi în China, cu cât economia se

dezvolta mai abitir, cu atât creştea sărăcia. „Ce ne facem?” l-a întrebat Gheorghe Gheorghiu-Dej pe Nichita Hruşciov. Cu rânjetul ştirb pe partea stângă, care avea să însoţească bătaia cu pantoful în pupitru la Naţiunile Unite, Hruşciov i-a dat o povaţă înţeleaptă, în stil sovietic: „Vindeţi jidani!”. Ceea ce s-a şi întâmplat. Preţurile erau stabilite pe cap de evreu. Abia mai târziu, Ceauşescu a adaptat preţurile la cerinţele pieţei, chiar dacă preţurile fixate astfel nu se potriveau sistemului de valori al dictaturii proletariatului: anume, de câteva ori mai mulţi dolari pentru un intelectual decât pentru un muncitor. Cum evreii aveau mulţi intelectuali, comerţul mergea straşnic.

Viaţa curge înainte. Curăţate, cu puştile Securităţii, de orice urmă de rezistenţă anticomunistă, pădurile din Haţeg sunt repopulate, după mai bine de două secole, cu zimbri. Prima pereche este adusă din Polonia şi în cinstea ei se tipăreşte chiar o emisiune filatelică. În România apare televiziunea. Şi câteva noi filme: *Doi vecini* al lui Geo Saizescu şi *Alo, aţi greşit numărul*, comedii cu actori tineri şi frumoşi: Iurie Darie, Ştefan Tapalagă, Rodica Tapalagă, Stela Popescu. Are loc, la trei ani după moartea maestrului, primul Festival „George Enescu”. Noua nomenclatură îi aplaudă pe Yehudi Menuhin şi pe David Oistrach în dublul concert pentru vioară de Bach, la pupitru cu George Georgescu, căruia cu acest prilej i se iartă sentimentele filogermane. E ovaţionat David Ohanesian în primul *Oedipe* românesc, sub bagheta lui Constantin Silvestri. Iolanda Balaş câştigă primul ei titlu de campioană europeană la săritura în înălţime, iar „Petrolul” Ploieşti, condus de Pahonţu, câştigă campionatul naţional de fotbal.

În curtea noastră din Focşani, pe banca de sub cais, bătrânii se adună după-amiaza la cafea şi povestesc despre apusurile de pe malul Bosforului şi despre gustul strugurilor copilăriei. Tinerii depăşesc planul anual şi îl vor depăşi, cu siguranţă, şi pe cel cincinal, merg ţanţoş în stilul lui Sergiu Malagamba şi pleacă sâmbăta la iarbă verde cu IMS-urile întreprinderii. Pe strada noastră apare Carol Spiegel, ieşit din închisoare, dar peste numai trei luni e arestat la loc. Când va ieşi de-a binelea, în 1964, nu o va face decât dintr-o încăpăţânare, greu de desluşit, de a muri altundeva decât sub privirile indiferente ale temnicerilor săi.

Temelie, tâmplarul, şi Mitică, tăietorul de lemne nebun, fiecare cu felul său de a se îmbrăca şi de a se purta, trec strada spre Statuia Eroilor, în ziua de 10 mai. Sunt singurii care îi mai cinstesc pe eroi de ziua Dinastiei, căci difuzoarele agăţate de perete bâzâie cântece patriotice în tonalităţi ruseşti cu o zi înainte, pe 9 mai, ziua biruinţei împotriva Germaniei naziste, încolonându-ne astfel eroii în spatele tancurilor ruseşti şi ţintuindu-le pe frunţile livide steaua roşie.

Un an trist care, cuprins de remuşcări şi încercând astfel să îndulcească vremurile viitoare, naşte pe Madonna, pe Sharon Stone şi pe blonda păpuşă Barbie.

Cât despre mine, mama îşi aminteşte că, în clipa în care m-am născut, se auzea trecând, pe sub ferestre, un cortegiu funerar, însoţit de fanfara de alămuri. Era, aşadar, pe la ora prânzului. Asistentele s-au îmbulzit să

privească de la geamuri, iar mama a strigat cu o voce ostenită şi speriată: „Cade copilul!”. N-am căzut. În schimb, am făcut un pipi arcuit, debutând în modul cel mai firesc cu putinţă în raporturile mele cu lumea. Aşa a aflat mama, fără a mai fi nevoită să întrebe, că are băiat. Cine era cel care, în sunetul spart al alămurilor şi sub privirile mai degrabă curioase decât îndurerate, tocmai murise, ca să-mi facă loc pe această lume, n-aveam să aflu niciodată.

Şi tot în clipa naşterii mele, la Bucureşti avea loc recepţia oferită de Gheorghiu-Dej, cu ocazia plecării ultimului eşalon al trupelor sovietice din România. Astfel, întâlnindu-mă cu moartea şi cu istoria din chiar prima clipă, naşterea mea a fost aşezată într-o cumpănă. Odată cu ea, numărul celor vii l-a depăşit pe cel al celor ucişi din toate vremurile de până atunci.

Trei feluri de întâmplări au trăit bătrânii armeni ai copilăriei mele: întâmplări pe care le-au evitat, întâmplări pe care le-au aşteptat şi întâmplări ce i-au luat cu totul pe nepregătite. La drept vorbind, până la urmă toate împrejurările prin care au trecut pot fi socotite ca aparţinând celei de-a treia categorii, căci lucrurile pe care le-au evitat au sfârşit prin a se întâmpla, iar lucrurile pe care le-au aşteptat n-au mai venit. Privite în acest fel, vieţile bunicilor mei sunt un fel de cronică a lucrurilor neaşteptate.

Aşadar, a vorbi despre lucruri neaşteptate este tot un fel de a scrie *Cartea şoaptelor*. A înşira lucrurile pe care au dorit să le evite ar însemna să scriem *Cartea şoaptelor* pe dos. Iar în ceea ce priveşte lucrurile pe care le aşteptau să se întâmple, bătrânii copilăriei mele, încă din anii când nu erau chiar aşa de bătrâni, s-au împărţit în două tabere: cei care aşteptau să vină ruşii şi cei care aşteptau să vină americanii. În cele din urmă, ambele tabere s-au contopit într-una singură, fiindcă cei care aşteptau să vină ruşii, după ce ruşii au venit de-adevăratelea, s-au întrecut în beţii, s-au pus pe şterpelit ceasuri, privindu-le precum indienii lui Columb mărgelele de sticlă şi fugărind fetişcanele pe maidane, au pus în dregătorii tot felul de muncitori fără meserie şi hamali de zarzavaturi, cei care aşteptau, aşadar, să vină ruşii s-au mutat, smeriţi, în tabăra cealaltă, aşteptând să vină americanii. Tabăra prorusească era alcătuită, de fapt, printre bătrânii mei armeni, dintr-un singur om: Dicran Bedrosian. Smerit, dar suspectat, totuşi, cu argumentul că bolşevismul e o boală care, precum reumatismul, te mai lasă uneori, dar de care nu te vindeci niciodată, Dicran Bedrosian a fost primit în comitetul parohial şi în tabăra proamericană, ba chiar şi la şedinţele de taină care se ţineau în cavoul lui Seferian.

În tabăra cealaltă erau, aşadar, toţi ceilalţi. Unii dintre ei îi mai aşteptaseră şi altă dată şi tot nu se lecuiseră. Nu numai pe americani, dar şi pe francezi sau pe englezi. Îşi mai aminteau cum părinţii lor, în vremea „sultanului roşu” Abdul Hamid, înspăimântaţi de grozăviile care se spuneau despre masacrele din 1895, aşteptau vasele americane să umple strâmtorile

şi să-i salveze. Şi tot de la părinţii lor ştiau cum Armen Garo şi grupul care ocupase Banca Otomană au fost salvaţi de un vas englez. Iar printre cei încă în viaţă fuseseră chiar unii care, auzind de navele franceze venite să-i salveze pe luptătorii de pe muntele Musa, au rătăcit, precum bunicul meu Setrak, pe atunci un puşti de cincisprezece ani, dormind ziua ghemuiţi ca sălbăticiunile şi mergând noaptea, la marginea pădurilor sau lipiţi de ziduri, ocolind satele şi drumurile, îmbrăcaţi în straie turceşti, până spre sud, la ţărmurile Mediteranei. Dar alte vase englezeşti sau franţuzeşti n-au mai venit, iar după bătălia strâmtorilor, de la Gallipoli, câştigată în 1916 de căpitanul de la Salonic, Kemal Paşa, viitorul Atatürk, nici americanii nu s-au mai arătat. Mai mult chiar, amintea Anton Merzian, cizmarul de pe strada Unirii, americanii au abandonat şi mica Republică Armeană, refuzând protectoratul sugerat de Tratatul de la Sèvres. „N-or să ne lase de izbelişte”, spunea naşul meu de botez Sahag Şeitanian care s-a încăpăţânat să repete asta chiar şi după ce, în cavoul lui Seferian, traducând cu urechea lipită de cutia de lemn a radioului, Arşag clopotarul le repeta veştile pe care BBC-ul le transmitea despre Conferinţa de la Ialta. Între timp, ruşii au intrat în Focşani, intelectualitatea armeană din Bucureşti şi din Constanţa a fost arestată şi trimisă la Lubianka, pentru a fi sortată precum legumele şi apoi deportată în Siberia, la Bucureşti s-a înfiinţat Frontul Armeniei care, ca primă măsură, a început să se războiască cu cărţile de la Biblioteca Armeană „Hovsep şi Victoria Dudian” şi cu fotografiile de pe pereţi, înghesuindu-le de-a valma în cutii de carton pe cele socotite vătămătoare pentru vremurile noi şi, în cele din urmă, arzându-le în curtea Catedralei. În biroul parohial al bisericii armeneşti din Focşani s-a renunţat mai întâi la poza lui Roosevelt, apoi la cea a lui Churchill. În cele din urmă au renunţat, cu amărăciune, şi la portretul regelui, a cărui declaraţie de abdicare au ascultat-o la radio, nevenindu-le să-şi creadă urechilor. Sahag Şeitanian nu acceptă cu niciun chip să ascundă fotografia generalului Antranik, luptător împotriva ocupaţiei otomane şi bolşevice deopotrivă, precum şi pe cea a a tovarăşului său de arme Kevork Ceauş, argumentând, pe bună dreptate, că aşa cum erau înfăţişaţi, în ţinută ostăşească, încinşi cu bandulieră şi purtând căciuli de astrahan, puteau fi prezentaţi oricărui vizitator al parohiei drept Suren Spandarian, colaboratorul lui Lenin, şi Stepan Şahumian, luptătorul din Baku, care muriseră prea devreme pentru ca fotografiile lor să fie trecute în panoplia conducătorilor bolşevici. Pe măsură ce pe rafturi cărţile se răreau şi pereţii se goleau de fotografii, se împuţinau şi speranţele. Una singură mai rămăsese, pe care o exprimau tot mai puţini şi tot mai rar, mai degrabă ca pe o părere decât ca pe un semn de luciditate. Această poveste devine, dacă se poate spune aşa, una dintre cele mai tăcute din *Cartea şoaptelor*.

ARMELE GENERALULUI DRO. Am povestit, deja, despre întâlnirea din cavoul lui Seferian, cea de pe urmă, convocată în urma asasinării preşedintelui Kennedy. Atunci, la întrebarea „Ce-i de făcut?”, niciunul dintre bătrânii copilăriei mele, înconjuraţi de tot felul de ameninţări

imaginare, nu a ştiut ce să răspundă. A făcut-o, totuşi, unchiul meu, Sahag Şeitanian, care, cu voce înceată, de parcă i-ar fi fost teamă să nu-l audă careva, a sugerat: „Să căutăm armele generalului Dro”. Toţi ceilalţi au tăcut brusc, iar părintele Varjabedian şi-a făcut cruce, nu pentru că ar fi încercat să alunge vreun gând rău, ci pentru că armele generalului Dro ar fi fost ultimul lucru de căutat, un gest disperat şi eroic de care poate că unii dintre ei ar fi fost capabili în 1945, dar mai deloc în 1963, nu atât din cauza anilor care trecuseră peste ei, cât mai ales din cauza întâmplărilor care îi copleşiseră.

Despre armele generalului Dro, bunicul Garabet nu mi-a vorbit niciodată. Mi-a spus multe poveşti, despre Tadeu şi Bartolomeu, apostolii ce i-au creştinat pe armeni, despre sfintele martire Gaiane şi Hripsime, despre regele Drtad şi viziunile Sfântului Grigore Luminătorul, despre Vartan Mamigonian şi David Beg, despre Kevork Ceauş şi despre generalul Antranik, poveşti adevărate sau care deveneau adevărate, tot repetându-se. Povestea despre armele generalului Dro este însă una dintre acelea despre care nimeni nu ştia dacă e adevărată, cei care puteau şti fie muriseră, fie fugiseră, iar cei care o cunoşteau nu o repetau altora, ştiind că nu ar face decât să tulbure minţile şi să adâncească deznădejdea. Unul dintre cei care s-a încăpăţânat să creadă în realitatea poveştii sau, mai degrabă, în iluzia ei, a fost Sahag Şeitanian şi el mi-a povestit-o cu puţin înainte de a muri. De fapt, frânturi; *Cartea şoaptelor* este o poveste pe care nimeni nu o spunea pe de-a-ntregul, de parcă fiecare se temea să înţeleagă totul, încercând astfel să-şi mântuie viaţa de lipsa de sens.

Începutul poveştii este o fotografie. Sfârşitul poveştii este scurta propoziţie pe care mi-a şoptit-o Sahag Şeitanian, cu puţin înainte de a muri, atât cât a socotit necesar să-mi spună din această poveste: „Armele generalului Dro sunt ascunse într-o pădure”. Astfel de poveşti alcătuite dintr-o singură propoziţie, cum este povestea armelor generalului Dro, arată că, de fapt, ele sunt atât de scurte tocmai pentru că sunt fără sfârşit. Astfel de poveşti vor exista câtă vreme oamenii se vor încăpăţâna să creadă că, dincolo de ceea ce li se întâmplă, peste capetele lor, se mai poate petrece ceva care, în culmea disperării, ar putea fi făcut. Ei nu ştiu exact ce, nu ştiu cum, dar tocmai în această neclaritate stă invincibilitatea ultimei speranţe.

Fotografia de început îl înfăţişează pe generalul Dro călare pe un cal alb, într-un luminiş cu un pâlc de copaci tineri în fundal. Generalul Dro este îmbrăcat în uniformă de campanie, încins cu diagonală ofiţerească şi curea, de care atârnă toate cele trebuincioase războiului. Pe cap poartă o căciulă albă din blană de oaie, trasă peste urechi, până aproape de sprâncenele groase şi piezişe. Are un barbişon negru, pe care ulterior, când va începe să se înspice cu fire albe, îl va rade. Privirea semeaţă şi poziţia studiată, cu spatele drept şi palma odihnindu-se pe picior, arată că e vorba de o fotografie realizată mai degrabă pentru ceilalţi decât pentru sine. Este fotografia învingătorului de la Sardarapat. Victoria din 1918 asupra trupelor turceşti a permis existenţa efemeră a micii Republici Armene. Drastamat

Kanayan sau generalul Dro, pe numele său de gherilă, devenit ministru al Apărării, avea să facă, din răsputeri, eforturi pentru a apăra o independenţă fragilă, neştiind, între panturcismul agresiv al Turciei şi bolşevismul Rusiei, cui să facă concesii şi împotriva cui să lupte. Până la urmă istoria a ales, armenii au făcut concesii şi unora şi altora, Turcia şi Rusia împărţindu-şi teritoriile armeneşti. Iar generalul Dro a decis să lupte, în vremea tumultuoasei sale vieţi, atât împotriva unora, cât şi împotriva celorlalţi. Arestat de ruşi şi ţinut sub supraveghere trei ani, în 1924 generalul a fost lăsat să plece în România, unde a rămas până în 1944.

O a doua fotografie povesteşte despre generalul Dro, acum mai corpolent, cu părul albit, dar cu aceleaşi sprâncene negre, arcuite şi cu aceeaşi privire umbroasă. Bunicul a căutat un unghi avantajos, în spate se văd blocurile de pe strada Armenească şi o salcie care există şi azi. În stânga se întrezăreşte coroana unui brad. Fotografia e realizată în curtea Catedralei armene din Bucureşti, cu prilejul dezvelirii bustului generalului Antranik. Statuia este înconjurată cu un brâu de flori de care atârnă panglici. Treptele ei sunt acoperite de covoare multicolore, dintr-acelea de care armenii nu duceau lipsă, şi de alte jerbe şi panglici de care generalul Antranik, om al cărărilor înguste de munte şi al vieţii simple şi aspre, n-ar fi fost prea încântat. Cu o privire serioasă, cu pieptul plin de medalii şi, cum se obişnuieşte, cu aerul nefericit al busturilor fără braţe, generalul Antranik se uita de sus la celălalt general, Dro, împreună cu care luptase şi care, de astă dată, era îmbrăcat în costum de duminică, cu pălăria în mână, cu barbişon îngrijit şi cu o înfăţişare oarecum burgheză. Celălalt protagonist de onoare al inaugurării abia se poate zări în fundal. Este Grigore Trancu-Iaşi, unul dintre reprezentanţii marilor familii armeneşti din Moldova, fost ministru averescan şi fost preşedinte al Uniunii Armenilor, autor al primei legislaţii a muncii din România. Trancu-Iaşi a vorbit, cu siguranţă, în româneşte, în deschidere, apoi generalul Dro, în armeneşte, a îndemnat la luptă mulţimea care, abia înjghebând o negustorie, înfiripându-şi o familie sau, cei mai norocoşi, readunându-şi familiile risipite de masacre şi exoduri, părea dispusă să admire elocinţa şi entuziasmul generalului, dar prea puţin dispusă să-l urmeze. Data, dintr-un bun obicei al bunicului, e trecută pe spate, cu creionul chimic: 13 aprilie 1936.

Despre generalul Dro s-a vorbit, după război, foarte puţin în România. Cei care l-au cunoscut îndeaproape fie au fugit din ţară, fie au fost arestaţi şi, în cel mai fericit caz pentru ei, au fost duşi în Siberia. Cei care nu l-au cunoscut prea bine, deşi auziseră de el, au preferat să tacă, pentru a nu fi suspectaţi. Iar în legătură cu ce a organizat Dro în vremea celui de Al Doilea Război Mondial, tăcerea a fost straşnică. Şi tot aşa în ce priveşte armele sale pe care, dacă au existat vreodată, tăcerea le-a îngropat chiar mai adânc decât cazmalele şi frunzişurile. Într-o pădure, cum mi-a spus cu limbă de moarte naşul meu de botez, Sahag Şeitanian. Puşti şi pistoale, gloanţe îngropate ca nişte seminţe. Imprecizia localizării a fost marea şansă a

naşterii legendei. În acest fel, armele generalului Dro vor rămâne pe veci negăsite.

Drastamat Kanayan, generalul Dro, fost luptător în munţi, fost ministru al Apărării în timpul scurtei existenţe a Republicii Armenia şi unul dintre eroii bătăliei de la Sardarapat, izolat în domiciliu forţat la Moscova, a primit în 1924 permisiunea să părăsească teritoriul Uniunii Sovietice. Avea să locuiască la Bucureşti şi Ploieşti. Motivul exact pentru care NKVD a decis să-l elibereze pe generalul Dro a rămas neştiut până astăzi. Cei care cred că generalul a fost cruţat pentru a nu se stârni revolte în Armenia pun pe seama NKVD-ului temeri pe care acesta nu le-a avut niciodată. Se poate ca, dintr-un orgoliu nemăsurat şi, totodată, ţinându-i ostateci pe membrii familiei generalului, ruşii să fi crezut că se pot folosi de Dro. S-au înşelat însă amarnic şi aveau să se căiască, dar, ca şi în alte situaţii similare, căinţa bolşevică nu s-a exprimat prin smerenie ori tristeţe, ci prin represalii sângeroase, cărora le-au căzut victime, de la Ploieşti şi până la Odessa şi Rostov pe Don, mii de oameni. Le-au căzut victime chiar soţia şi unul dintre fiii generalului, care şi-au găsit moartea în taigaua siberiană. Cert este că generalul nu s-a mai întors în Armenia decât pe 24 mai 2000, la exact optzeci şi doi de ani după bătălia de la Sardarapat şi la patruzeci şi patru de ani după moartea sa, pentru a fi reînhumat, cu onoruri militare şi urmat de o imensă mulţime, la Baş-Abaran. A fost însoţit de Gayane, cea de-a doua soţie, cu care se căsătorise în România, în 1935. Aşa cum se întâmplă mai ales cu femeile decât cu bărbaţii, Gayane a fost unul dintre puţinii oameni care au reuşit să învingă veacul, fără ca măcar să fie nevoită să se ia la luptă cu el. Născută în anul 1900, în localitatea Nukhi, din Karabagh, trăind apoi în Cetatea Albă, într-o Basarabie redevenită românească, Gayane Kanayan a murit la Boston, în vârstă de 105 ani, chiar în ziua de 24 aprilie, când comunităţile armeneşti comemorau nouăzeci de ani de la genocidul din 1915.

Istoria armelor generalului Dro începe în 1924, când generalul, în vârstă de patruzeci şi unu de ani, a ajuns pe pământ românesc. Casa lui din Bucureşti, de pe strada Popa Soare la numărul 55, există şi astăzi. E construită în stilul vremii, dar pe zidurile ei, cu profiluri stilizate, sunt scrise în limba armeană literele pseudonimului de războinic al generalului. Dro a devenit administrator al unor firme petroliere, ajutat de prietenii lui din Federaţia Revoluţionară Armeană, partid înfiinţat în 1890 de Cristapor Micaelian, Rostom Zarian şi Simon Zavarian şi căruia i se spunea pe scurt Federaţia, ceea ce în armeană se traduce prin *daşnagţutiun*. De unde apelativul de „*daşnaci*” pe care, în mitingurile postbelice organizate la Casa de Cultură din Bulevardul Carol I, nr. 43, devenită un fel de al doilea sediu al Ambasadei Sovietice, ori în adunările de la cinematograful „Mioriţa” de pe Calea Moşilor sau chiar din incinta Ambasadei Sovietice şi sub supravegherea atentă a trupelor Securităţii, noii lideri ai comunităţii îl rosteau cu oprobriu, iar masele de manevră, care habar n-aveau armeneşte, îl huiduiau prompt şi copios.

Un deceniu şi mai bine, Dro a dus o viaţă burgheză, ocupându-se de afacerile cu petrol, organizând mica comunitate armeană din Ploieşti, strângând rândurile foştilor membri ai guvernului armean refugiaţi în România şi participând, când şi când, la Paris, la întâlnirile Biroului Central al Federaţiei Revoluţionare Armene, al cărui reprezentant devenise pentru zona Balcanilor. Uciderea familiei sale la Omsk, în taigaua siberiană, i-a reaprins ura împotriva bolşevicilor. Generalul Dro a devenit, astfel, unul dintre militanţii cei mai activi ai eliberării Armeniei de sub ocupaţia bolşevică.

Bunicii mei, Garabet Vosganian şi Setrak Melichian, nu mi-au povestit nimic din toate acestea. Bunicul Garabet mi-a stârnit bucuria de a scrie, sperând că într-o bună zi eu voi fi povestitorul, fără a mă îndemna, însă, vreodată la asta şi fără a-mi dezvălui firul poveştii. Ar fi fost prea simplu, m-am gândit. Ar fi fost o greşeală, gândeau bunicii. Iar Setrak Melichian, bunicul dinspre mamă, mi-a mărturisit într-o seară, pe când jucam *ghiulbahar* sub bolta de struguri de la Craiova şi eram deja bărbat în toată firea: „Cine a suferit nu poate spune povestea aşa cum a fost, ci doar propria poveste. Cine a suferit nu poate înţelege. Şi nici cine duşmăneşte nu poate înţelege”. Bunicii mei au făcut parte dintre acele călăuze care merg în faţa ta, dar nu întorc capul să vadă dacă îi urmezi.

Până la urmă, am descoperit firul legendei armelor generalului Dro, mai puţin capătul ei, adică pădurea sub lăstărişurile căreia armele vor fi fost îngropate. Dar ce legendă poate să dăinuiască dacă e povestită până la capăt…

Grupul din jurul lui Dro a fost alcătuit îndeosebi din prietenii care împărtăşiseră aceeaşi soartă cu el şi care se stabiliseră, de asemenea, în România. Se numărau, printre ei, membri ai fostelor guverne ale Armeniei: Hovhannes Kaciaznuni, cel dintâi prim-ministru, Sarkis Araradian, fost ministru al Finanţelor şi al Comerţului, Kevork Hazarian, ministru al Educaţiei, Hovhannes Devegian, primul secretar al Consiliului, Abraham Kiulghandarian, ministru al Comunicaţiilor şi al Justiţiei şi alţii. De fapt, de la prim-ministru şi până la cancelarie, în România acelor vremuri se putea încropi un adevărat guvern în exil al Armeniei. Dar, poate pentru că Dro socotea – şi pe bună dreptate după ce americanii şi englezii abandonaseră Tratatul de la Sèvres, care dăduse iluzia unei mari Armenii – că patria lor nu se va elibera decât prin luptă armată, a luat alături de el pe toţi membrii grupului „Nemesis” care se refugiaseră în România: Misak Torlakian, mâna sa dreaptă, apoi Ervant Fândâkian, Aram Yerganian, Măgârdici Măgârian.

Am fost învăţat că trebuie să deosebesc binele de rău, îndemnat, fireşte, să aleg binele, fără să fie foarte limpede ce linie le separă. Aveam să aflu după aceea că, totuşi, cel mai adesea trebuie să alegi între două rele şi că, mai important decât ce să alegi, este însăşi puterea de a alege. Aşa a fost adesea istoria armenilor, înconjuraţi de tot felul de duşmani care le-au râvnit pământurile, de la asirieni, babilonieni, mezi, perşi, parţi ori romani şi până la arabi, tătari, turci, kurzi, ruşi, astfel încât armenii au fost puşi să

aleagă nu între prieteni şi duşmani, ci între duşmanul cu care să se unească şi duşmanul împotriva căruia să lupte.

Până la urmă s-a dovedit că răul cel mai bun nu există şi alegerea între două rele nu îţi lasă, de fapt, nicio şansă. Aşa s-a întâmplat şi cu generalul Dro în acel sfârşit de deceniu, odată cu începerea războiului. A ales să colaboreze cu Germania nazistă împotriva Rusiei bolşevice, socotind astfel că va reuşi două lucruri deodată: să-i protejeze pe armenii din Europa ocupată de nemţi şi să elibereze Armenia ocupată de bolşevici. Nu a reuşit, în fapt, nici una, nici alta.

Astfel a început recrutarea pentru Legiunea armeană. Nu prin atragerea armenilor din Europa ocupată de germani, căci ei erau în cea mai mare parte apatrizi şi, în consecinţă, nu fuseseră chemaţi sub arme. Din cauza acestei situaţii, de care totuşi armenii erau cel mai puţin responsabili, lucrurile erau cât pe ce să ia în România o întorsătură neplăcută. La nici jumătate de an de la invadarea Uniunii Sovietice, pe când fantasmele generalului Dro vălureau peste întreaga Europă, iar armatele germane şi ale aliaţilor lor nu se împotmoliseră încă în înverşunata rezistenţă de la Stalingrad şi în capcana de la Cotul Donului, crezând, aşadar, că totul le este permis, sfătuitorii mareşalului Antonescu priveau cu nemulţumire către nansenieni, armenii apatrizi care nu fuseseră înrolaţi, pentru simplul motiv că nu existau în evidenţele româneşti. Simţindu-se sfidaţi de aceşti imigranţi care, totuşi, avuseseră parte de alte încercări cu mult mai sângeroase, sfătuitorii au încercat să-l convingă pe mareşal să-i deporteze pe armeni în Transnistria. Ceea ce era cât pe ce să se întâmple. Delegaţia care se înfăţişă, după multe tergiversări, mareşalului, alcătuită din atâţia membri cât se permisese, adică doi, era întocmită anume să-l înduioşeze: un bărbat şi o femeie. Bărbatul era arhiepiscopul Husig Zohrabian, capul Bisericii Apostolice Armene din România. I-a vorbit mareşalului despre vieţuirea seculară a armenilor pe teritoriile româneşti, dăruindu-i o copie a hrisovului de la 1401 al lui Alexandru cel Bun, potrivit căruia se înfiinţa, cu binecuvântarea patriarhului Constantinopolului, Episcopia armeană de la Suceava. Cel de-al doilea membru al delegaţiei n-a trebuit să spună prea multe, căci avea, oricum, o anumită înrâurire asupra mareşalului. Era vorba despre graţioasa doamnă Sofia Cihoski, născută Ferhat, soţia unui general de neam polonez, fost ministru al Armatei, vajnic comandant al Armatei române în Primul Război Mondial, şi care avea să moară întemniţat, câţiva ani mai târziu, la Sighet. În schimbul renunţării definitive la orice intenţie de deportare a armenilor nansenieni în Transnistria, ei primiră să fie chemaţi sub arme. Unii au avut un sfârşit tragic şi numele le sunt trecute pe pomelnicul citit de Ziua Eroilor în Cimitirul armenesc din şoseaua Pantelimon. Alţii, cum ar fi bătrânii armeni ai copilăriei mele, fură înrolaţi aproape de sfârşitul războiului şi singura spaimă pe care au tras-o a fost cea stârnită de bombardamentul aliat asupra Gării de Nord. Cum, în situaţia aceea, nimeni n-avea timp de ei, s-au întors acasă, în ciuda zvonurilor tot mai insistente privind apropierea frontului de linia Galaţi-Focşani. Dar, la

vremea aceea, Legiunea armeană, care se alcătuise prin anii 1941-1942 şi ajunsese, prin Crimeea, până la Cotul Donului, era de mult nimicită. Unii dintre soldaţii legiunii, mai bine instruiţi, paraşutaţi dincolo de linia frontului, dar trădaţi, au fost mitraliaţi încă din aer şi au căzut în stepă, ca o grindină. Alţii au fost vânaţi cu sălbăticie prin păduri. Cert este că Legiunea armeană nu a ajuns niciodată să îndeplinească scopul pentru care fusese creată, anume să atingă pământul Armeniei, darămite să-l elibereze.

În 1940, însă, astfel de lucruri erau încă departe. Germania era neînvinsă, trupele germane, un an mai târziu, aveau să pătrundă pe teritoriul rusesc, înghiţind sute de kilometri pe zi, iar de Stalingrad nu auzise mai nimeni. Generalul Dro a pornit să colinde lagărele germane, în căutare de prizonieri sovietici de origine armeană. Aceşti oameni păreau fără scăpare. Când începuse războiul, ofiţerii Armatei Roşii le puseseră în vedere că pentru ei nu există decât lupta sau moartea, ordonându-le să aleagă: decât să cadă prizonieri, mai bine sinuciderea. Orice soldat sovietic căzut prizonier va fi socotit trădător. Dacă nu poţi lupta pentru biruinţa Sovietelor, eşti ca şi mort. Ultimul glonte de pe ţeavă trebuie să-l păstrezi pentru tine. Cu pericolul exterminării în lagărele germane, sub ameninţarea împuşcării pentru trădare de către Armata Roşie, neavând, aşadar, vreo soluţie a izbăvirii, prizonierii de război fură uşor de convins de către Drastamat Kanayan, dăruit, altminteri, cu o mare putere de persuasiune.

În toamna anului 1941, Legiunea armeană a ajuns la aproape opt mii de voluntari. Unii dintre prizonierii armeni risipiţi prin România şi care, în lipsa unor lagăre de concentrare, fuseseră puşi la diferite munci, au fost trimişi în Germania, pentru a reîncepe instrucţia şi a îngroşa rândurile Legiunii.

Legiunea a fost alcătuită aşadar în Germania şi, pentru a se pune ordine în această armată de încropeală, în care se amestecau de-a valma voluntari îndârjiţi şi prizonieri cu spaima morţii în suflet, luptători încercaţi şi soldaţi neinstruiţi, patrioţi şi fricoşi, fiecare căutând izbăvirea în felul său şi ferindu-se de moarte în acelaşi fel, ofiţerii au fost aleşi cu precădere din rândurile armatei germane. Generalul Dro, organizator al Legiunii sau, cum spuneau unii pe care cuvântul legiune îi speria, al Batalionului armean, a bătut continentul în lung şi în lat pentru a recruta voluntari şi mai puţin voluntari, întorcându-se în răstimpuri la Ploieşti, unde se găsea un alt fel de comandament al Legiunii armene, iluzoriu, dacă socotim că mai toată ofiţerimea aparţinea Wehrmachtului. Ceea ce nu împiedică acest comandament închipuit să imagineze biruinţe răsunătoare şi neîntrerupte, din stepele Crimeii şi până la câmpia de la poalele muntelui Ararat, acolo unde unii dintre actualii soldaţi ai Legiunii dăduseră bătălia biruitoare de la Sardarapat.

POVESTEA ÎNCĂPĂŢÂNĂRII LUI HARUTIUN KHÂNTIRIAN. Primul drum pe care, ajuns în Bucureşti, l-a făcut generalul Drastamat Kanayan, ca fiu credincios al patriei sale, a fost la Consulatul Republicii Armenia. Pentru mine, povestitorul, este destul de greu să păstrez firul poveştii. Ea pare întretăiată, ca o carte citită la lumina fulgerelor. Poate că în loc de *Cartea*

şoaptelor, această poveste s-ar putea numi *Cartea lecuirii*. Căci ea povesteşte despre oameni trecuţi printr-o suferinţă de neînchipuit, de care fiecare a căutat să se vindece în felul său. Şi cum realitatea este rareori leacul realităţii, bunicii mei şi bunicii bunicilor mei păreau că se învârt în cerc, reîntâlnind aceleaşi dureri şi vedenii. Lăsând în urmă lucrurile reale, poporul bunicilor mei s-a călăuzit după lucrurile imaginare şi după lucrurile imaginate, anume cele care nu existau şi cele pe care, existând, ei se încăpăţânau să le vadă altfel de cum sunt.

Consulatul s-a înfiinţat în anul 1918, cu entuziasmul armenilor din Bucureşti, care l-au deschis imediat ce a luat fiinţă Republica de la 28 mai. Autorităţile române l-au recunoscut, gândind că o ţară nouă, născută dintr-un imperiu în destrămare, putea fi o bună pildă pentru popoarele şi provinciile din Imperiul austro-ungar. Consul general a fost desemnat Harutiun Khântirian, unul dintre fondatorii Uniunii Armenilor din România şi primul ei preşedinte.

În decembrie 1920, armatele bolşevice ale lui Anastas Mikoian şi Alexandr Miasnikian au ocupat o Armenie secătuită de foamete şi de tifos, cu oameni înspăimântaţi, strângându-se unii într-alţii, precum locuitorii unei case cu două uşi, una la răsărit şi alta la apus, în care bubuiau lovituri duşmănoase în acelaşi timp: de la apus, armatele turceşti, de la răsărit, armatele bolşevice. Cea dintâi care s-a deschis, mai degrabă smulsă din ţâţâni, a fost poarta de la răsărit. Armenia a fost ocupată de o armată pestriţă, condusă de armeni, dar alcătuită din ruşi, georgieni, azeri şi tătari de-a valma. O tresărire de revoltă a populaţiei din Erevan, condusă de rămăşiţe ale ultimului guvern independent, a fost înecată în sânge în februarie 1921.

În acest timp, Harutiun Khântirian trăia stări contradictorii. Tulburat, tot citind depeşele despre soarta guvernelor care se succedau, se întreţeseau ori se duşmăneau. Netulburat, tot deschizând birourile Consulatului, oferite de către Uniunea Armenilor din România, şi aşezându-se, cu spinarea dreaptă şi bărbia ridicată, sub drapelul Armeniei, colorat în roşu-albastru-portocaliu.

În 1922, Armenia a devenit parte a Republicii Sovietice Transcaucaziene. Ultimii fugari, membri ai guvernului, diverşi alţi demnitari, generali şi partizani, veniseră în România sau trecuseră mai departe spre Occident. Khântirian îi primea, afla noutăţi, fără a le mai putea însă oferi nimic în schimb, nici măcar o ştampilă pe actele de călătorie. Căci, din păcate, după anul 1921, autorităţile române n-au mai recunoscut existenţa Consulatului. Oricât de pedant ar fi fost domnul Khântirian, cu surtucul său în carouri, cu papionul strâns sub gulerele răsfrânte şi cu sprâncenele groase coborând peste ramele negre ale ochelarilor, oricât de lăudabilă ar fi fost conştiinciozitatea lui şi oricât de multe însuşiri diplomatice ar fi avut, îi lipsea o însuşire de bază pentru un consul, şi anume aceea de a avea o ţară pe care s-o reprezinte. În ceea ce priveşte raporturile lui Harutiun Khântirian cu Armenia Sovietică, lucrurile erau cât se poate de clare: nici Khântirian nu avea vreo dorinţă de a reprezenta bolşevismul în România, cu

atât mai puţin unul înglobat în Uniunea Sovietică, nici guvernului vag independent al Armeniei nu-i trecea prin cap să se lase reprezentat de mărunţelul, sprintenul, dar prea nărăvaşul Harutiun Khântirian. Ca să nu mai vorbim de faptul că, dincolo de acest dispreţ mutual, situaţia era fără echivoc. Armenia bolşevică nu putea fi reprezentată în România pentru că nici guvernul lui Averescu şi nici cel al lui Brătianu nu recunoscuseră Uniunea Sovietică.

În ciuda tuturor acestor evidenţe, Khântirian şi-a păstrat ştampila, pentru simplul motiv că nimeni nu i-o ceruse şi, oricum, n-avea cui s-o predea. Şi-a păstrat, de asemenea, plicurile şi hârtiile cu antet care, cu anii, începură să se îngălbenească. Steagul, mai întâi arborat la fereastră, l-a mutat deasupra biroului, întins pe perete, lângă portretul ultimului prim-ministru, Simon Vraţian, în locul căruia a atârnat apoi portretul lui Vartan Mamigonian care, conducător al oştirii armene fiind cu aproape o mie şi cinci sute de ani în urmă, se potrivea pe orice perete armenesc. Iar Aram Vdaranţi, credinciosul său secretar, după ce făcea curat pe birouri şi trăgea storurile, se putea adânci netulburat în traducerea rubaiatelor lui Omar Khayyam din persană în armeană, îndeletnicire care explică oarecum cerbicia cu care Aram îşi continua activitatea de funcţionar al unui Consulat ce reprezenta mai degrabă melancolii decât realităţi. Mai practici, ca toţi locuitorii porturilor de pretutindeni, care preferau să-şi cultive altminteri nostalgiile, armenii din Constanţa au închis viceconsulatul, condus de Givan Altunian, şi tot astfel au făcut armenii din Galaţi, dând onorurile cuvenite foştilor viceconsuli Simion Kehiaian şi Harutiun Sbengian.

La Bucureşti, Khântirian a semnat plin de râvnă felurite depeşe, pe care le-a trimis la Erevan cu informări despre mersul lucrurilor în România încă nedezmeticită după război. A primit, la rândul său, alte depeşe, e drept, mai puţine, despre apelurile guvernului Armeniei, la început ritoase, apoi tot mai disperate, privind recunoaşterea Tratatului de la Sèvres. După terminarea războiului, a continuat să trimită depeşe despre refugiaţii armeni, despre gloria şi, apoi, despre decăderea guvernului averescan, despre Brătianu, despre refugiaţii care îngroşau rândurile comunităţii armene, despre generalul Dro. În schimb, depeşele primite s-au împuţinat, până când n-a mai primit nimic din patrie, doar câte o scrisoare sforăitoare de la diverse guverne din exil pe care mai toţi miniştrii fugiţi le înjghebau peste noapte te miri unde, la Paris, la New York sau la Beirut. Asemenea depeşe, Khântirian încetă să le clasifice în dosarele lui şnuruite şi încuiate în dulapuri grele, sub sigiliu, căci nu aveau nimic secret între însele, poate doar ceva înduioşător, şi, oricum, apăreau la scurt timp în ziarele care soseau din străinătate. Apoi, văzând că nimeni nu-i mai răspundea, Harutiun Khântirian continuă să-şi scrie depeşele, frumos caligrafiate de mâna secretarului său, Aram, dar le puse în dosare, fără a le mai trimite nicăieri. O dată pe lună, o bătaie familiară în uşă, de altfel singura care se mai auzea la Consulat, aşteptată cu un amestec de bucurie şi de ruşine, aducea un plic. Înăuntru erau banii pentru luna următoare, împreună cu o scrisoare

care atesta că Uniunea Armenilor şi-a făcut datoria, colectând banii, şi salutând pe distinşii funcţionari ai Consulatului ca reprezentanţi ai patriei. Textul era mereu acelaşi, doar semnătura se schimba, în funcţie de numele celui care se întâmpla să fie preşedinte în anii de funcţionare a Consulatului: Grigore Trancu-Iaşi, Armenag Manisalian sau Terenig Danelian.

Acolo unde, în ciuda scurtei sale existenţe, Republica Armenia avusese, totuşi, prilejul să fie inclusă pe hărţile lumii, mica ţară fusese ştearsă de mult, guvernele din exil îşi încetaseră activitatea, cu proclamaţiile lor bombastice cu tot, iar apatrizii emigranţi din Anatolia îşi găsiseră refugiu în cele patru colţuri ale lumii, strângându-şi rămăşiţele familiilor şi începând să încropească vreun negoţ pentru a-şi duce traiul. Doar Consulatul de la Bucureşti al lui Harutiun Khântirian şi al secretarului său Aram, cu storurile lui ridicate, cu drapelul roş-albastru-portocaliu ţintuit pe perete şi cu dosarele îngroşându-se cu depeşe spre nicăieri, rămânea, ca vestigiu al unei republici care nu mai exista decât în nostalgiile armeneşti şi în ştampila oficială. În ziua de 7 octombrie 1929, bătaia în uşă a adus un plic asemănător cu celelalte, doar că de data asta, în locul banilor, Harutiun Khântirian a găsit o scrisoare, semnată, ca şi celelalte, de preşedintele Uniunii Armenilor. Numai că scrisoarea găsită pe masă atunci când, în cele din urmă, în faţa tăcerii încăpăţânate dinăuntru a fost nevoie să fie spartă uşa, nu mai vorbea de patrie şi de ilustra reprezentare consulară, ci de aceeaşi patrie, dar imposibil de reprezentat, căci dispăruse de pe hartă. În consecinţă: „Comitetul Director al Uniunii Armenilor hotărăşte: închiderea birourilor puse la dispoziţie de UAR pentru Consulat, valabil pentru întreaga Românie”.

Presupunerile au fost luate pe rând în dezbatere şi niciuna nu s-a dovedit mulţumitoare. Ceea ce aveau în comun toate variantele era faptul că, după primirea scrisorii, consulul Armeniei, Harutiun Khântirian, a lăsat storurile şi a zăvorât uşile. Pe dinăuntru, se jurau unii. Pe dinafară, insistau alţii. Şi adăugau: „Cum pe dinăuntru, dacă pe dinafară fusese pus lacătul?”.

Uşa a fost spartă în prezenţa unei comisii formate din Înalt Prea Sfinţitul Arhiepiscop Husig Zohrabian şi Terenig Danelian, preşedintele Uniunii Armenilor, însoţiţi de tot felul de gură-cască adunaţi în curtea bisericii. Au intrat cu sfială, pregătiţi să dea peste orice, inclusiv peste trupul ţeapăn al lui Harutiun Khântirian. Pe care nu-l găsiră însă. Nu avură destulă răbdare să-l caute prin cotloane, prin dulapuri, printre dosare unde, dintre ştampile violete şi sigilii portocalii cu stema bicefală, Harutiun Khântirian s-ar fi putut strecura dincolo de această lume, ca un scorpion de cărţi. Găsiră doar, scrisă cu o cerneală de care puteai să juri că e proaspătă de parcă fusese aşternută pe hârtie chiar atunci, o traducere în limba armeană a poeziei *Mortua est!* de Mihai Eminescu.

Dar ce mai contează un lacăt în plus sau în minus? Important este că nimeni nu l-a mai văzut de atunci pe Harutiun Khântirian. Se zvonea că s-a sinucis, aşezat la biroul său, muindu-şi într-un ultim gest ştampila în

sângele subţire, scurs de pe tâmplă şi pregătită, astfel, să se întipărească pe paşapoartele cetăţenilor unei republici imaginare. Se mai zvonea că-şi luase lumea în cap, mergând spre răsărit, către ţara care îl lăsase de izbelişte. Alţii, în decursul vremii, povesteau că Harutiun Khântirian a reapărut totuşi, cu minţile oarecum aiurea, din cale-afară de vesel şi pus pe glume, semănând prea puţin cu funcţionarul conştiincios al Consulatului real şi imaginar. Devenise autor de fabule, schiţe satirice şi de tot felul de comedioare şi murise, ca orice om cu simţul umorului, la aproape o sută de ani. Singurul lucru din toate astea ce poate fi probat ca fiind legat de moartea lui Harutiun Khântirian este poemul lui Mihai Eminescu, *Mortua est!*, care a şi fost publicat în 1941, în „Almanahul armenilor" din diaspora.

Acum suntem, însă, în 1924. Când şi când, Harutiun Khântirian, citind cu înfrigurare despre negocierile privind Tratatul de la Lausanne şi căutând zadarnic vreun semn că puterile participante îşi aduc aminte şi de ţara lui pierdută, punea ştampila pe câte un paşaport aparţinând vreunui nansenian ajuns în România în al doilea val de refugiaţi, după războiul greco-turc din 1922. Cum pentru dreptul de şedere în România apatrizii aveau nevoie de un atestat de etnie, acordat de Uniunea Armenilor, iar Consulatul era găzduit în acelaşi sediu cu Uniunea, Khântirian se iluziona că solicitantul nu greşise de fapt adresa şi îşi punea ştampila tot mai inutilă, tot mai tocită şi tot mai violetă, pe actele aceluia.

În ceea ce-l priveşte însă pe Drastamat Kanayan, generalul Dro, el n-a greşit, căci voia să vină chiar la Consulat. Însă, spre dezamăgirea lui Khântirian, singurul om care venise de-a dreptul spre el nu avea nevoie, de fapt, de nicio ştampilă. Şi, totuşi, spre încântarea sa, se dovedi că nu era singurul pe această lume care se încăpăţâna să creadă că, în ciuda ocupaţiei, a graniţelor sfărâmate, a guvernelor exilate şi a revoltelor înecate în sânge, Republica armeană continua să existe.

Şi, mai mult decât atât, după ce Harutiun Khântirian a dispărut fără urmă, subţiindu-se printre foi sau risipindu-se printre cotloanele întunecate ale pereţilor biroului său, aşa cum se scurge încet şi fără nicio urmă apa din chiuvetă, generalul Dro i-a supravieţuit în convingerea că Republica Armeană trebuie să existe undeva şi ea poate fi găsită dacă ştii cum s-o cauţi. Iar dacă în lupta sa pentru Armenia pierdută, Harutiun Khântirian se folosea de ştampilă, de drapelul ţintuit pe perete şi de dosare şnuruite, însoţit doar de secretarul Aram, generalul Dro întrebuinţa arme adevărate, în consecinţă înfiinţă Legiunea armeană şi desprinse de pe peretele Consulatului steagul captiv, lăsându-l să fluture în bătaia vântului, în fruntea noilor sale armate.

Între două asemenea incursiuni de-a lungul şi de-a latul Europei, generalul Dro se reîntorcea la Ploieşti pentru a menţine în formă războinicul său comandament. După ce le relata despre Legiunea armeană ca despre noua armată a mântuirii, generalul organiza expediţiile din pădurea Strejnicu. Expediţiile erau, neîndoielnic, şi prilej de distracţie, cu coşuri pline de merinde şi sticle îmbrăcate în rafie împletită, umplute cu ţuică sau

vin, dar şi incursiuni războinice, în care generalul Dro, călare şi agitându-şi flinta, comanda asaltul spre pădure, pe care membrii grupului său, de la justiţiarii Misak Torlakian, Ervant Fândâkian şi Simon Pilibossian, tovarăşul de luptă al lui Kevork Ceauş, până la ploieşteanul Atam Altocaian, îl executau, răcnind către un adversar necunoscut, trăgând în copaci, stârnind roiuri căzătoare de frunze. După aceste raiduri victorioase împotriva tuturor duşmanilor posibili, de la osmanlâi până la bolşevici, şi fără a lua prizonieri, corpul expediţionar se întorcea la coşurile cu mâncare şi la sticlele cu rachiu, pe care în timpul incursiunilor le păzea cu străşnicie Nşan Maganian, învăţătorul Şcolii armeneşti, care nu punea mâna pe armă, dar participa emoţionat cu gândul la rebelii de la Zeitun, din propria sa copilărie.

Faptul că oamenii aceia, care înfruntaseră moartea pe câmpurile de luptă ori în acţiuni de gherilă, puneau la fel de multă îndârjire în ciuruirea copacilor, luptându-se cu năluci ascunse în spatele trunchiurilor, nu le micşora cu nimic avântul şi bucuria victoriei în pădurea de la Strejnicu, rămasă astăzi ca amintire pentru martiriul lui Nicolae Iorga, nicidecum drept loc al unui şir neîntrerupt de izbânzi ale membrilor ploieşteni ai Legiunii armene. Odată cu terminarea războiului şi cu deznodământul adus de Armata Roşie, grupul s-a risipit. Generalul Dro şi camarazii lui mai apropiaţi au părăsit România în primăvara anului 1944. Ba chiar şi puştii, Anuş şi Agop Kârmâzian, scutierii vajnicilor purtători de flinte, au fost duşi de către părinţii lor departe, mai întâi la Constantinopol, într-o Turcie încă prietenă cu Germania, de unde şi-au luat lumea în cap, îmbarcându-se pe un vapor spre Marsilia. Nşan Maganian, învăţătorul, a murit retras în sine, prea discret în viaţa lui de dascăl de duminică pentru a atrage atenţia noilor autorităţi, dar consolânduse că şi-a botezat pe singurul băiat între patru fete Setin, după numele oraşului său de baştină, Zeitun. Printre cei care au plătit cu viaţa s-a numărat şi Atam Altocaian, într-un mod care arată încă o dată că istoria îşi râde de noi cu gura până la urechi. Atam Altocaian a ajuns pe front, dar pesemne că instrucţia căpătată în pădurea de la Strejnicu nu fusese suficientă, căci a căzut curând prizonier la ruşi. Din lagăr a fost recrutat de-a-ndoaselea, în divizia „Tudor Vladimirescu”, şi s-a întors, după 23 august 1944, să lupte cu ruşii împotriva nemţilor. Dar la un moment dat, până şi istoria s-a oprit din râsul ei şi a zis că e destul, curmând peregrinările războinice ale lui Atam Altocaian de-a lungul şi de-a latul Europei răsăritene, când împotriva bolşevicilor cu nemţii, când împotriva nemţilor cu bolşevicii. Din păcate pentru el, în acest război mereu de-a-ndoaselea, Atam Altocaian n-a mai putut fi oprit decât cu un glonte în frunte, în tranşeele dimprejurul Bucureştilor. Numele lui este pomenit de preoţii noştri la *Vartanank*, ziua mucenicilor, laolaltă cu cele ale membrilor comunităţii armene căzuţi pentru independenţa României în cele două războaie mondiale. Iar toţi ceilalţi sfătuitori şi companioni ai generalului Dro din toate vremurile, aflaţi în România, au fost strânşi grămadă şi duşi în Siberia. Cei care nu şi-au lăsat oasele pe-acolo, prea tineri ca să aibă

înţelepciunea de-a muri, s-au întors şubrezi, cu gingiile moi şi pe jumătate orbi.

Bunicul Garabet, păstrător, cu străşnicie, al secretului despre armele generalului Dro, nu s-a numărat printre eroii acestor poveşti. Şi a reuşit să-i convingă şi pe ceilalţi să nu se lase îndemnaţi să plece. Nu i-a fost uşor, mai ales în ce-l priveşte pe cumnatul lui, Sahag Şeitanian, crescut la Constantinopol de o bunică ce ducea noaptea, pe sub fustă, arme pentru atacarea Băncii Otomane. Bunicul ascundea cu grijă ziarele armeneşti ce publicau chemări la înrolare. „Prea mult sânge”, spunea, amintindu-şi, probabil, de obsesiile mamei lui, străbunica Mariam, care, cu cât cataracta îi acoperea mai tare ochii, cu atât vedea mai mult sânge, aşa cum îi rămăsese întipărit pe retină de la masacrele din tinereţe, de-a latul Anatoliei, de la Trabizonda şi până la Adana. Încât, atunci când s-a tăiat la o mână, din şovăiala bătrâneţii, n-a ştiut, din tot sângele din jur, care era al ei şi care vedenie. Au găsit-o cu ochii sticloşi, încovrigată şi golită de sânge, dar cu o expresie de linişte întipărită pe faţă. Se cufundase între propriile fantasme, ca într-o apă de scăldat. „Prea mult sânge”, a spus bunicul. Era abia în vara lui 1941 şi nu ştia câtă dreptate avea.

Într-o zi, netam-nesam, a picat în oraşul nostru, de la Constanţa, Măgârdici Musaian. S-au adunat la consiliul parohial. Plin de însufleţire, Măgârdici le-a adus mesajul generalului Dro. Bunicul s-a arătat rezervat şi a reuşit să-i convingă şi pe ceilalţi să se stăpânească. Musaian n-a adăugat nimic, a părut chiar că îi înţelege. L-au condus la tren pe drumul drept de la biserică spre clădirea impozantă a gării, străjuit de castani şi de casele mari ale familiilor bogate armeneşti şi evreieşti, ocupate acum de comenduirea germană. Şi-au luat rămas-bun şi cu asta credeau că s-a terminat. Dar, în duminica următoare, chiar de Sfânta Maria, când se adunase multă lume la biserică, pentru a se ruga, dar şi pentru a mânca, după aceea, la praznicul cu pilaf şi carne de vită, în curte a pătruns o camionetă militară din care au coborât opt soldaţi în uniformă germană. Au intrat în biserică, iar cel care purta grad ofiţeresc s-a proţăpit cu un pas înaintea lor, aproape de altar. Oamenii s-au tras speriaţi înapoi, iar preotul Dagead Aslanian s-a oprit din predică. Atunci soldaţii şi-au scos chipiele, iar ofiţerul s-a retras în rând cu ceilalţi. Crezând că militarii nu vor înţelege, Der Dagead şi-a continuat predica, dar nu de unde o lăsase, ci îndemnând oamenii, în armeneşte desigur, să-şi ţină cumpătul şi să-şi pună nădejdea în bunul Dumnezeu. Fără a şti ce altceva să mai spună şi repetând *Tatăl nostru*, a privit spre soldaţi cu mai mare atenţie. Aceştia purtau pe piept vulturul german cu aripile întinse, dar la braţ aveau legate panglici în culorile tricolorului armenesc. Iar cel care îi conducea, în uniformă de ofiţer, nu era altul decât Tatevos Bedrosian, profesor de istorie şi directorul Şcolii armeneşti din Constanţa. Şi care s-a apropiat să sărute mâna preotului, rămas înmărmurit în faţa altarului. Apoi, Tatevos Bedrosian s-a întors către oamenii din biserică, a terminat rugăciunea de unde rămăsese între buzele încleştate ale preotului şi a vorbit despre patrie, despre pământurile ocupate de bolşevici, despre

sfânta datorie de a le elibera, îndemnând bărbaţii, după pilda fedainilor din munţii Caucazului, să se înroleze ca voluntari în Legiunea armeană. Îi dădu exemplu pe ceilalţi şapte, armeni cu toţii, foşti prizonieri şi acum soldaţi ai unei armate ciudate, cu simboluri amestecate. Oamenii priveau uluiţi când la neamţul care vorbea armeneşte, când la vulturul german de pe pieptul său, când la banderola cu tricolorul armenesc, neînţelegând şi, de aceea, temându-se. La sfârşit, Tatevos Bedrosian s-a întors spre Der Dagead, din care nu mişca decât fumul cădelniţei, şi spre bunicul meu, a clătinat scurt din cap, şi-a aşezat la loc chipiul, a salutat milităreşte, evitând, totuşi, salutul nazist, şi, urmat cu mers ţeapăn de ceilalţi soldaţi, a ieşit, nu înainte de a promite că avea să se întoarcă. Bucuria săracilor, adunaţi în cimitirul vechi din curtea bisericii, căci nimeni altcineva n-a mai avut chef să se atingă de bucatele praznicului.

Tatevos Bedrosian, profesorul devenit ofiţer german, n-a mai revenit în Focşani, căci Legiunea armeană a sunat adunarea tocmai în Olanda, unde fusese încartiruită. Tatevos s-a întors la Constanţa, unde pe vremea aceea locuiau cam zece mii de armeni şi unde şansele de a recruta voluntari erau mai mari. A continuat să organizeze întâlniri, iar la unele dintre ele a participat şi generalul Dro. Ne-a rămas o însemnare de la o asemenea întâlnire, căreia îi cunoaştem şi participanţii: Tatevos Bedrosian, director al Şcolii armeneşti din Constanţa, profesor de istorie; Garo Zartarian, industriaş, politician influent în rândul comunităţii armene; Măgârdici Musaian, legumicultor, colaborator apropiat al lui Dro; Hapet Kasparian şi Vazken Kasparian, tată şi fiu, comercianţi de cafea; Hosrov Bedrosian, cerealist; Aram Sarchisian, comerciant; Hovhannes Sahaghian, învăţător la Şcoala armenească. Cei care, spre deosebire de Tatevos Bedrosian, nu au apucat să fugă înainte de venirea ruşilor, au fost pe rând arestaţi şi, dacă nu au fost executaţi pe loc, aşa cum s-a întâmplat la Rostov sau Harkov, au fost condamnaţi la ani lungi de muncă silnică şi deportaţi în Siberia.

Despre soldaţii lui Tatevos Bedrosian nu s-a mai ştiut nimic, au murit, probabil, în încercuirea de la Stalingrad. Despre Tatevos s-a zvonit că a reuşit să scape şi s-a întors în Germania, zvon întărit de faptul că nevasta şi cele două fiice, Emma şi Seta, au plecat, în cele din urmă, tot într-acolo. Măgârdici Musaian a fost arestat şi trimis în Siberia. Era un om credincios. Trupul lui a murit printre gheţurile Siberiei de răsărit. A mai avut, totuşi, puterea să supravieţuiască, cu o bucată de suflet agăţată de încheieturile uscate, ca un colţ de haină prins în chepeng, până când a primit ultima împărtăşanie de la preotul Hamazasp Bedikian din Constanţa. Care, în locul cuvintelor ce însoţeau înşiruirea morţilor din război şi din exilul siberian, şi anume „mort nepregătit de moarte năprasnică”, zise, punând într-una singură cele două morţi ale lui Măgârdici Musaian: „răpus de moarte năprasnică, dar pregătit”.

Arachel, fiul lui, a încercat să afle apoi ce se întâmplase cu tatăl lui, ca să-i poată înţelege suferinţa, mai apoi tăcerea şi, odată reîntors, graba de a muri. Cum niciunul dintre ceilalţi deportaţi ai lotului constănţean nu s-a mai

întors pentru a povesti, Arachel Musaian, atunci când vremurile s-au schimbat şi orice altă posibilitate de a afla ceva despre destinul tatălui său în deceniul postbelic pe care îl mai apucase fusese epuizată, s-a încumetat să scrie autorităţilor. Răspunsul Serviciului Român de Informaţii închide povestea noastră despre Legiunea armeană într-un mod în care printre canaturi nu mai poate răzbate nicio rază de lumină: România – Serviciul Român de Informaţii, Biroul de Relaţii cu Publicul, nr. 70865 din 16.09.2005, Domnului Musaian Arachel, Constanţa, Bd. Ferdinand nr. 93, jud. Constanţa. Referitor la cererea dvs. adresată SRI – Secţia Judeţeană de Informaţii Constanţa şi înregistrată cu nr. 3546158 din 31.08.2005 vă comunicăm că, în urma verificărilor efectuate în materialele de arhivă preluate de la fostele organe de securitate au rezultat următoarele: Musaian Măgârdici, fiul lui Mesrop şi Chiuvage, născut la 25.01.1891 în Turcia, a fost reţinut şi arestat de un ofiţer şi doi civili sovietici la data de 6 iunie 1945, fiind suspect de activitate naţionalist-armeană în cadrul organizaţiei „Daşnag". După arestare, a fost deportat în URSS şi condamnat la 5 (cinci) ani de închisoare şi 5 (cinci) ani domiciliu obligatoriu în Siberia. La data de 15 mai 1956 s-a repatriat, stabilindu-se la vechiul domiciliu din Constanţa. Din documentele pe care le deţinem nu rezultă numărul sentinţei şi instanţa care a pronunţat condamnarea. Semnătura de la sfârşitul scrisorii e un fel de linie ondulată care poate fi citită oricum şi care sugerează că cel care semnează doreşte să rămână la fel de necunoscut ca ofiţerul şi civilii care au organizat arestarea ori ca instanţa care l-a condamnat.

Legiunea s-a pornit la finele lui 1941. Numele recruţilor nu se cunoaşte cu exactitate. Cifrele privind numărul soldaţilor variază de la opt mii până la douăzeci de mii. Diferenţa constă, de fapt, în a şti câţi morţi trebuie să adăugăm celor căzuţi în războaie şi care, spre deosebire de morţii obişnuiţi, au avut neşansa de a fi îngropaţi de două ori şi sunt deci mai neodihniţi: sub pământ şi sub statistici. În patima sa îndreptată împotriva bolşevicilor, generalul Dro a ignorat trei lucruri. Întâi că nemţii nu vor accepta să înarmeze o divizie întreagă fără să tragă foloase din asta şi că pe ei soarta armenilor şi a Armeniei oriunde va fi fost ea, îi interesa la fel de puţin cât interesase puterile aliate după Primul Război Mondial. Ofiţerii armeni recrutaţi dintre prizonierii sovietici şi-au pierdut din grade, iar ofiţerimea Legiunii armene a fost recrutată dintre cadrele Wehrmachtului. În al doilea rând, că Hitler n-avea de gând nici în ruptul capului să lase o Armenie independentă, tot aşa cum n-avea de gând să lase vreun alt petic de pământ liber în Europa. Armata germană intenţiona să elibereze Armenia prin intermediul Legiunii armene tot aşa cum, câţiva ani mai târziu, Armata Roşie avea să elibereze, cu ajutorul diviziei „Tudor Vladimirescu", România, adică transformându-se în armată de ocupaţie. Şi în al treilea rând, Dro ignora că, vrând-nevrând, drumul spre Armenia trecea pe la Stalingrad şi pe la Cotul Donului şi, mai ales, nu ştia ce avea să însemne asta pentru armata germană.

Când n-au fost mitraliaţi în văzduh, în tentativa lor de a se înfiltra în spatele liniilor sovietice, ori vânaţi, unul câte unul, rătăcind prin păduri ori înfometaţi şi zgribuliţi prin stepele înzăpezite, soldaţii Legiunii armene, atunci când n-au murit de frig şi de foame în încercuirea de la Stalingrad, au fost împuşcaţi de ruşi, care se dovediră neiertători cu ei. Represiunea a urmat pe tot traseul pe care înaintaseră soldaţii Legiunii, cei suspectaţi a-i fi adăpostit, hrănit ori măcar ovaţionat fiind împuşcaţi fără judecată. Pe generalul Drastamat Kanayan ruşii nu l-au găsit, deşi au răscolit Bucureştiul şi Ploieştiul cu tot zelul. Bănuiau că se ascunde în munţi, până când generalul însuşi, ca să le mai cruţe din strădanii, a dat un comunicat de la Beirut, unde se afla nevătămat şi la fel de neastâmpărat. Şi de acolo a plecat în Statele Unite, unde a murit, în 1956. De unde, cum spuneam, s-a întors în Armenia, după mai bine de patruzeci de ani, pentru a fi înmormântat, în prezenţa a zeci de mii de oameni, pe câmpul de la Baş-Abaran.

Despre Legiunea armeană, despre comandamentul de la Ploieşti al generalului Dro ori despre expediţiile din pădurea Strejnicu nu a mai scos nimeni vreo vorbă. Acum, când scriu *Cartea şoaptelor* şi întreb pe câte unii despre ce s-a întâmplat atunci, îmi răspund că nu ştiu, pentru că niciodată bunicii sau părinţii nu le-au vorbit despre asta. În pădurea Strejnicu, iarba a acoperit urmele cailor generalului, iar mierea sălbatică a astupat urmele de gloanţe din trunchiuri. Cât despre armele generalului Dro, dacă vor fi fost sau unde vor fi fost ele îngropate, s-au dovedit folositoare măcar pentru a hrăni iluziile celor pentru care nu mai exista nicio altă speranţă. Ceea ce, pentru acele vremuri, nu era deloc puţin.

Cinci

Povestea aceasta, pe care noi o numim *Cartea şoaptelor*, nu este povestea mea. Ea a început cu mult înainte de vremea copilăriei mele, pe când se vorbea în şoaptă. A început chiar cu mult înainte de a deveni o carte. Şi nu a început în Focşaniul copilăriei mele, ci în Sivas, în Diarbekir, în Biltlis, în Adana şi în regiunea Ciliciei, în Van, în Trabizonda, în toate vilaietele Anatoliei răsăritene unde s-au născut armenii copilăriei mele şi care se numără printre eroii acestei cărţi. Ba chiar a început cu mult înainte, odată cu legendele şi cu spaimele pe care bătrânii copilăriei mele le-au ascultat şi le-au simţit în copilăria lor. Pe când nu erau decât foi răscolite şi mai degrabă însângerate decât citite, paginile cărţii au continuat cu masacrele anilor 1894-1895 şi cu rezistenţa dârză a muntenilor din Sasun, a locuitorilor din Zeitun, conduşi de Partidul Hânceag, şi a fedainilor din Van. Cu ocuparea Băncii Otomane de către un grup de 25 de armeni înarmaţi, conduşi de Armen Garo, care a luat vreo sută patruzeci de ostateci din rândurile personalului băncii, ameninţând că vor arunca în aer tot tezaurul Imperiului dacă puterile străine nu vor interveni pentru a opri uciderea armenilor, act pe care duşmanii armenilor l-au socotit a fi primul atac terorist din istorie, dar pe care cei care l-au comis l-au socotit un gest justiţiar, menit să atragă atenţia lumii întregi asupra unei tragedii care, din păcate, nu era decât la începuturile ei.

Sau poate că, în partea ei cea mai profundă, *Cartea şoaptelor* începe cu o altă carte – căci, aşa cum oamenii se nasc din oameni, cărţile se nasc din cărţi şi cresc apoi singure – o carte scrisă cu o mie de ani mai înainte, care se numeşte *Cartea plângerii*, scrisă de Grigore din Narek. Că o carte era îndreptar de închinare şi că plânsul era socotit un leac împotriva vremurilor, adeseori singurul, o dovedeşte şi faptul că ea, o carte a plângerii, era folosită împotriva bolilor, fiind aşezată, atunci când nu mai era nimic altceva de făcut, la căpătâiul bolnavilor, pentru a-i vindeca. Faptul că ea se numea *Cartea plângerii*, iar cea de faţă se numeşte *Cartea şoaptelor* nu înseamnă că drumul de la plâns la şoaptă a fost unul al vindecărilor. Înseamnă că, pe vremea aceea, oamenii nu pierduseră încă libertatea de a plânge şi, în acel elogiu adus de Grigore din Narek divinităţii, Dumnezeu era încă la îndemână. Între plânsul acela şi şoaptele acestea nu înseamnă că se înlocuieşte o suferinţă cu alta, ci e doar diferenţa dintre plâns şi plânsul înăbuşit. În secolul naşterii mele, pentru o lacrimă s-a vărsat tot atâta sânge cât, în vremurile acelea, pentru un veac de război.

Atunci, însă, când lucrurile devin limpezi în ce priveşte cronologiile, atunci când oamenii încep să poarte nume şi chipuri şi putem deja să găsim casele unde au locuit, străzile pe unde au umblat, să parcurgem cărţile pe care le-au citit, căutând să înţelegem, din colţurile îndoite ale foilor ori din însemnările de pe margini, gândurile lor, ei bine, atunci începe şi povestea

noastră, în anul 1890, când s-a născut Misak Torlakian, într-un sătuc armenesc, Ghiuşana, care nu număra mai mult de două sute de suflete, din vilaietul Trabizondei. Trei ani mai târziu, s-a născut la Afion Karahisar bunicul meu, tatăl tatălui meu, Garabet Vosganian. Nu au avut cum să se cunoască în copilăria lor, căci, dacă sătucul lui Misak Torlakian era aşezat în nord, la câţiva kilometri de mare, Afion Karahisar se afla spre centrul Anatoliei, or, pe vremea aceea, armenii nu prea călătoreau. Iar copiii cu atât mai puţin, doar arareori, în oraşul cel mai apropiat, aşa cum se întâmplase cu bunicul meu după mamă, Setrak Melichian, împreună cu bunica lui, în călătoria mântuitoare la Erzerum. Călătoreau totuşi mai departe tinerii care plecau în Europa, să deprindă o meserie, să înveţe limbi străine, să-şi dezmorţească minţile şi să aducă ceva bani acasă, într-o lume încă săracă şi biblică, în care munteanul cobora spre câmpie pentru a schimba lâna şi brânza oilor şi caprelor pe făină, fructe sau legume de la lucrătorii câmpului. Aşa au ajuns la Craiova Melichienii, verii mai mari ai bunicului Setrak. Neavând unde să se mai întoarcă, după ce satul lor a fost trecut prin foc şi sabie, au rămas la Craiova, l-au găsit, cum am mai povestit, pe bunicul Setrak, ucenic de frizer la Odessa, apoi el a găsit-o într-un orfelinat din Alep pe sora lui, Satenig, şi a deschis un magazin de coloniale, ale cărui cutii de măsline, de cacao ori de cafea, ce mai rămăsese după ce comuniştii i-au confiscat magazinul, le-am mai văzut şi eu, înghesuite prin cămări şi dându-i iluzia că într-o bună zi îşi va putea reînsufleţi afacerea. Bunicul Setrak a cunoscut-o pe bunica mea Sofia, cu care s-a însurat când ea avea doar şaisprezece ani, s-a născut apoi mătuşa Maro, botezată după numele surorii mai mari a bunicului, care se sinucisese aruncându-se în apele Eufratului, şi, mai târziu, Elisabeta, mama mea, care apoi l-a născut pe fratele meu Melic, după numele strămoşului legendar al familiei, prinţul din Urmia, şi, mai apoi, pe mine, Varujan, ceea ce în armeana veche e numele unei păsări care nu există anume, dar, precum zborul, se găseşte în fiecare pasăre, iar eu am o fetiţă, pe Armine, care înseamnă „armencuţa”, şi care se va adăuga strămoşilor mei aşa cum bunica mea Arşaluis, soţia celuilalt bunic, Garabet, însemna pe coperţile dinăuntru ale Bibliei lucrurile cele mai importante care i se întâmplaseră. Anume incendierea caselor din Pera, fuga pe vapor, peste Bosfor, moartea tatălui ei, Baghdasar Terzian, pe punte, căsătoria mijlocită de părintele Ignadios, naşterea tatălui meu, Bergi. Apoi n-a mai scris nimic, socotind că nu va mai trăi de ajuns ca să aibă timp să mai uite din ce i se întâmplase. Despre bunica Arşaluis e destul să evoc două lucruri: blândeţea cu care aşeza pe masă pâinea şi *vospabur*, ciorba de linte, precum şi liniştea şi lumina pe care le răspândea în jur atunci când se pieptăna.

Străbunicul meu, Krikor Vosganian, părea în poze un om sever, cu mustăţi groase şi răsucite şi ochelari rotunzi, cu ramă neagră. Fusese funcţionar, avea un scris frumos şi, socotind după înfăţişare şi după lănţugul care îi atârna din buzunar, ducea o viaţă rânduită. Uneori purta fes, aşa cum eu, strănepotul lui, port în Europa pălărie. Pe bunicul meu Garabet nu l-am

văzut niciodată, nici măcar în poze, cu fes. Purta pălărie, destul de modernă pentru anii ’20, pardesiu lung cu gulerul ridicat. E hazliu să te gândeşti la bunicii tăi ca la doi tinerei, bunica, o mignonă plinuţă, cu ochii verzi, luminoşi şi părul lung, ondulat, lăsat pe spate într-o mişcare gingaşă, cu mâini pufoase şi gropiţe la rădăcina degetelor, atunci când le arcuia pentru a-şi arăta inelele. Iar bunicul, pe jumătate grav, pe jumătate romantic, un june-prim de care bunica s-a îndrăgostit fără leac pentru toţi cei patruzeci şi cinci de ani pe care aveau să-i trăiască împreună. Bunicul s-a dus la părintele Ignadios din Galaţi, acesta a scos lista reactualizată cu grijă la fiecare început de an, din care tăia cu o linie groasă numele deja rezolvate, adăugându-le pe cele noi, dar nu la coada listei, ci, după criterii doar de el ştiute, cam pe acolo unde socotea el nimerit. Astfel încât bunica se afla în capul listei de fete de măritat alcătuită de părintele Ignadios. Iar bunicul, care credea, ca orice bărbat în puterea vârstei, că i se cuvine totul, adică să înfrunte lista încă de la primul loc, l-a luat ca peţitor pe fratele lui mai mare, David, şi au pornit amândoi spre casa lui Heghine Terzian, unde erau două fete, amândouă frumoase, dar numai una, bunica Arşaluis, la vârsta măritişului. Bunicul a cumpărat o cutie de bomboane, legată cu fundă, şi un buchet mare de flori pe care îl ducea fratele lui mai mare, David. Văzându-i pe fereastră şi crezând că mirele este David, iar nu Garabet, care i-a plăcut la înfăţişare, viitoarea mea bunică Arşaluis s-a ascuns în cămară şi n-a mai vrut să iasă de acolo. Decât după îndelungi rugăminţi şi după ce au încredinţat-o că pretendentul e chiar Garabet. Care a plăcut-o la rândul său încât totul părea să se petreacă după placul părintelui Ignadios. Numai că la scurt timp după aceea, bunicul meu a dispărut şi zvonurile spuneau că plecase peste Dunăre, la Silistra, unde avea o iubită. Ceea ce s-a dovedit adevărat. Bunica Arşaluis, pe cât de nemăritată, pe atât de neconsolată, a căzut bolnavă şi nici sărurile, nici frecţiile cu odicolon pe la tâmple nu-i fură de vreun folos. Atâta doar că bunicul, trecând iute peste Dunărea îngheţată, se dusese la Silistra ca să-şi vadă iubita bulgăroaică, dar şi ca să-şi ia pentru totdeauna rămas-bun de la ea. Când s-a întors, bunica mea, cu nările roşii de la săruri şi răspândind în jur un puternic miros de odicolon, şi-a venit în fire numaidecât, şi-a aranjat părul în fugă pe scări şi a sărit de gâtul logodnicului ei. Iar preotul Ignadios, prezent la nuntă, şi-a scos lista şi, după o observare atentă, a inclus-o, pe tăcute şi plin de mulţumire, în şirul candidatelor la pirostrii, pe mătuşa Armenuhi, sora bunicii mele.

Când privesc acum, de la vârsta pe care o avea bunica mea când m-am născut, amintirea bunicilor la vârsta bătrâneţii începe să se estompeze. Şi asta mai ales pentru că bunicul Garabet a fost cât se poate de priceput în a-şi păstra amintirile despre sine. Înţelegând, cu firea lui de artist, că povestea vieţii oricărui om e alcătuită doar în parte din ceea ce trăieşte în timp real, restul, în părţi egale, fiind alcătuit din lucrurile de care îţi aminteşti, din lucrurile pe care le speri şi din cele de care te temi, bunicul şi-a alcătuit o viaţă paralelă, compusă din fotografii, numeroase la vârsta tinereţii, mai puţine la vârsta maturităţii şi mai deloc la bătrâneţe. Nu vă

lăsaţi înşelaţi de faptul că în *Cartea şoaptelor* se vorbeşte de bătrânii copilăriei mele. Garabet Vosganian, unul dintre eroii acestei cărţi nu este, în ciuda vârstei sale, un om bătrân. Pe măsură ce eu am crescut, bunicii au început să întinerească. Acum, bunica e o adolescentă frumoasă, cu degetele lipicioase de la zeama strugurilor şi cu ochii pierduţi în apusul oferit de malul asiatic al Bosforului, iar bunicul este tânărul care traversează călare Dunărea îngheţată, venind de la Silistra, pentru a o cere pe bunica în căsătorie, cu mama ei Heghine şi sora Armenuhi, cea din urmă lipsind încă din lista părintelui Ignadios, strâmtorate în căsuţa lor de la Galaţi unde, pe lângă lipsa strugurilor şi alunelor prăjite de acasă, mai era deosebit şi faptul că peste ape, ale fluviului şi nu ale mării, soarele nu cobora, ci se ridica.

Iar câteva rânduri mai încolo, bunicul meu Garabet va fi doar un copil. Astfel, pe măsură ce paginile acestei cărţi se scriu, se răsfoiesc, iar eu înaintez în vârstă, bunicii mei întineresc, iar eu voi fi bătrân şi îi voi legăna, ne vom naşte şi vom muri împreună.

Misak Torlakian, în schimb, nu s-a preocupat de propria viaţă, ba chiar a dispreţuit-o. A fost mai credincios viselor sale decât stărilor de luciditate. Era lipsit de farmec, un om scund şi robust, cu ochii negri şi părul aşijderea, pe deasupra şi creţ, ceea ce nu ajuta deloc figurii sale coroiate să se deschidă. Era stângaci şi, de aceea, chiar şi în momentele cele mai însufleţitoare, rămânea tăcut. Nici nu se putea găsi un însoţitor mai diferit şi de aceea mai nimerit pentru generalul Dro. Mai diferit, e limpede de ce. Nimerit, căci viaţa lui Misak Torlakian, aspră şi fără întoarcere, era dispusă să meargă până în pânzele albe pe urma fantasmelor lui Drastamat Kanayan. Greoi şi exaltat în tăcerea sa, Misak Torlakian avea, aşadar, îndârjirea şi neînduplecarea unui justiţiar sau, cum se va scrie în biografiile sale din motive pe care le vom afla, neînduplecarea unui armean „Nemesis”.

Misak Torlakian avea cinci ani atunci când, în timpul domniei lui Abdul Hamid, au fost declanşate primele masacre din Imperiul Otoman. Începute în Trabizonda, au continuat în vilaietele locuite de armeni, atingând apogeul în sud, către Adana. Trabizonda era pe atunci un oraş de câteva zeci de mii de locuitori de diverse origini, de la turci, circazieni, kurzi şi azeri, până la greci, georgieni şi armeni. Oraşul pulsa în jurul portului de unde se răsfirau spre cartierele mărginaşe, inclusiv cele locuite de creştini, străzi drepte, case fără curţi, cu pereţi drepţi, albi şi acoperişuri plate. Veştile umblau repede şi de cele mai multe ori erau legate de viaţa portului, de cei care veneau ori plecau pe mare. Aşa cum s-a întâmplat atunci când Bahri Paşa, valiul din Van, a poposit în Trabizonda, în drum spre Constantinopol, fiind rechemat din post la insistenţele puterilor străine ce reclamaseră în numeroase rânduri atrocităţile comise împotriva armenilor. Se socotea cam la o mie numărul celor ucişi din ordinul său şi la peste cinci mii numărul celor care îşi lăsaseră casele şi avutul şi fugiseră, de frica represaliilor, unde văzuseră cu ochii. Vestit, aşadar, pentru cruzimea revărsată asupra armenilor, valiul a fost primit în portul Trabizondei de populaţia musulmană

ca un adevărat erou şi purtat în aclamaţii până în centrul oraşului. Poate că micul Misak, de mână cu unchiul său, Manuk Aslanian, era atunci pe străzi, amestecat în mulţimea tăcută a armenilor care priveau cu îngrijorare trecerea triumfală a lui Bahri Paşa.

Între ei, bătrânii copilăriei mele îşi povesteau întâmplările acelea. Întâlnirile, la care femeile şi copiii nu participau, aveau loc după-amiază la băutul cafelei. Trebuie să fi fost la fel peste tot, la Bucureşti, la Constanţa, la Ploieşti, Piteşti ori Craiova, în curtea lui Nşan Hazarian, negustorul de la Buzău, ori în casele cu pridvor, din Moldova. Conversaţii molcome, precum cele la care asistasem în copilăria mea, în curtea casei noastre din Focşani, de pe strada 6 martie 1945, la numărul 9, cu băncile de lemn şi jilţurile muiate cu perne, aşezate în cerc la umbra caisului. Iar atunci când musafirul era din alt oraş, întâlnirea avea loc în curtea bisericii armeneşti. Peste tot bisericile armeneşti aveau, tocmai de aceea, curţi largi şi copaci care, locul de zidire fiind deja, peste tot, vechi de cel puţin două-trei sute de ani, erau îndeajuns de umbroşi şi de primitori. Fiecare îşi spunea povestea lui sau povestea altora, socotindu-se răspunzător şi pentru cei care nu mai trăiau.

Povestea lui Misak Torlakian a început la 2 octombrie 1895, pe la cinci după-amiază, atunci când Bahri Paşa, însoţit de Hamdi Paşa, comandantul militar al Trabizondei, a ajuns în centru, pe aleea de promenadă. Zgomotul împuşcăturii nu s-a auzit în ovaţiile din jur şi ar fi trecut cu totul neobservat dacă Hamdi Paşa nu ar fi zărit braţul lui Bahri Paşa sângerând. A fost o prostie, avea să povestească Misak Torlakian, dar nu cu spaima de atunci a copilului tras de mână pentru a nu fi strivit de mulţimea care începuse să strige şi să alerge care încotro, în timp ce Bahri Paşa, înconjurat de soldaţi, era dus la adăpost într-o cafenea din apropiere, ci cu răceala şi înţelepciunea fedainului. A fost o prostie să crezi că de la o asemenea depărtare poţi omorî pe cineva cu revolverul. Doar să-l nimereşti, dar în cazul ăsta, cum de altfel s-a şi văzut, faci mai mult rău decât bine. *Daidai* Manuk habar n-avea cine ar fi putut să facă una ca asta şi nici vreunul dintre fedainii lui care, dacă şi-ar fi pus în cap să-l omoare pe Bahri Paşa, ar fi ţintit cu o carabină de pe una din clădirile înconjurătoare. Dar, indiferent cine a făcut-o, dinadins ori din întâmplare, de vină au fost socotiţi armenii şi valiul Kadri Bey al vilaietului Trabizondei le-a cerut, ameninţător, să-l predea pe atacator. Chiar să fi ştiut cine e acela, cum să facă armenii una ca asta? Oricum, atentatorul n-a fost găsit niciodată, deşi autorităţile s-au lăudat după aceea cu prinderea şi pedepsirea lui.

Urmarea nu mai aparţine poveştii lui Misak Torlakian, despre aceste noi fapte s-a scris în cărţi, în acte oficiale şi singura secvenţă pe care Misak ar mai putea-o adăuga este imaginea satului său incendiat de către cei care nu s-au mulţumit numai cu măcelurile şi jafurile din Trabizonda.

Era un port plin de vioiciune, Trabizonda, de unde mărfurile venite din Orient porneau spre Europa. De aceea mai toate puterile lumii îşi deschiseseră consulate în clădirile albite de briza mării. Trebuie să fi fost

surprinzător pentru Kadri Bey, valiul Trabizondei, să vadă în biroul său, în dimineaţa zilei de 5 octombrie 1895, acea delegaţie, unică în felul ei, cu o atât de largă reprezentare de naţiuni cum n-avea să se mai întâlnească decât poate la semnarea Tratatului de la Versailles. Pe atunci însă niciun război nu bântuia prin Europa spre a asmuţi puterile continentului una împotriva alteia şi, în consecinţă, reprezentanţii diplomatici din Trabizonda ai Angliei, Austro-Ungariei, Belgiei, Spaniei, Franţei, Greciei, Italiei, Persiei şi Rusiei i-au cerut, într-un singur glas, valiului Trabizondei să ia măsuri pentru protejarea populaţiei armene. Tot ce a putut să le promită valiul a fost ca, în virtutea obligaţiilor sale, să asigure protecţia corpului diplomatic, ceea ce era un fel de a spune consulilor să-şi vadă de treabă. Cu arme distribuite de autorităţi şi sub oblăduirea soldaţilor şi agenţilor de poliţie, asmuţind sărăcimea oraşelor, masacrele au început, spun mărturiile, pe 8 octombrie, la orele unsprezece, în sunetul trâmbiţelor. De altfel, în toate mărturiile ce descriu masacrele anului 1895, de-a lungul şi de-a latul întregii Anatolii, de la Trabizonda şi până la Adana, apare acest amănunt neobişnuit pentru vremuri de pace: sunetul trâmbiţelor care anunţau asaltul asupra cartierelor armeneşti.

Potrivit comunicatului oficial al guvernului de la Constantinopol, au fost ucişi în ziua aceea o sută optzeci şi doi de armeni şi unsprezece turci. Estimările consulatelor europene variază între şase sute şi opt sute de armeni ucişi, dar sunt de acord asupra unui lucru: nu a fost ucis niciun turc. Episcopii armeni, cel ortodox şi cel catolic, au păstrat cifrele precise, cu lista nominală a victimelor. Ei au numărat cinci sute nouăzeci şi unu de armeni ucişi. Cărora li s-au adăugat încă optzeci şi unu, victime din satele din împrejurimi. Obişnuiţi cu buna rânduială, episcopii ne-au lăsat şi lista pagubelor: o sută treizeci şi cinci de magazine jefuite, o mie o sută şaizeci şi şapte de case devastate şi pagube de o sută treizeci şi patru de mii şase sute opt lire turceşti. În acest punct al poveştii, Misak Torlakian sau oricine altcineva povesteşte, ridică din umeri. De parcă, nu-i aşa, asta ar mai avea vreo importanţă, câte blestemate de lire turceşti au păgubit locuitorii armeni! Faţă de cei peste două sute de mii de morţi care aveau să urmeze până la sfârşitul anului 1895.

La vârsta la care alţi copii îşi apleacă privirile asupra cărţilor de şcoală, Misak Torlakian asista la primele execuţii hotărâte de justiţia revoluţionarilor armeni. Puţin după aceea, a primit propriul său pistol cu care, când l-a curăţat prima oară, s-a şi rănit. Asta nu l-a speriat cine ştie ce. Obişnuit deja cu sângele, nu a făcut diferenţa dintre sângele său şi al altora, ba chiar, spre deosebire de bunicul Setrak, care avea un cult duios al sângelui, Misak Torlakian cultiva un dispreţ al sângelui, până la dispreţul faţă de propriul sânge. Pe bunicul Setrak care, şi el, de pe celălalt mal al Anatoliei, văzuse în copilărie atâta sânge vărsat, propriul sânge îl încălzea şi îl liniştea. Pe Misak Torlakian propriul sânge îl împovăra. Îşi înţepa cu vârful cuţitului picioarele îngroşate de varice, consecinţă a zilelor lungi de pândă în munţi, şi privea, legănându-se şi ţinându-şi fruntea în palmă, cum i

se scurg firişoarele de sânge pe glezne, cum îi încalţă talpa piciorului ca nişte ciorapi negri. „Vezi, spunea. E prea gros şi prea greu. Trebuie să icnesc ca să iasă.” De asta generalul Dro avea atâta putere asupra lui, căci, spre deosebire de ceilalţi care, în astfel de clipe, se îndepărtau, socotindu-l cu minţile duse, generalul, altminteri greu de domolit, se aşeza, privindu-l tăcut, copleşit de aceeaşi fascinaţie a sângelui. Atunci când sângele, ajungând la scobiturile degetelor, se usca şi se înnegrea, generalul Dro spunea: „E destul, Misak”. Torlakian tresărea, privea nedumerit în jur, de parcă atunci s-ar fi trezit din somn şi, odată dumirit, cu oarecare tristeţe, apuca fâşiile de pânză pe care i le întindea generalul şi se lega strâns sub genunchi. Apoi se ridica, cu o vioiciune nouă şi inexplicabilă, lovea cu tălpile pline de sânge închegat podeaua, aşa cum îţi scuturi, când intri în casă, noroiul îngheţat de pe cizme.

Dispreţul faţă de sânge se însoţi, explicabil, cu o atracţie faţă de cele aducătoare de moarte. Cum spuneam, la doisprezece ani, Misak primi de la unchiul său, Manuk Aslanian, primul pistol. Fu singura armă primită în dar, pe celelalte le dobândi el însuşi, oferind drept preţ propria viaţă şi socotind, cu nepăsare, că preţul plătit e mai mic decât ceea ce a primit în schimb. Pentru a putea schimba pistolul pe carabină şi banduliera cu gloanţe, a devenit, la paisprezece ani, curier pentru trupele de partizani din munţi. Misak călăuzea transporturile de arme cumpărate la Tiflis sau Baku şi trecute peste graniţele muntoase.

Apoi, lui Misak i se mai împlini un vis, pentru care şi-a oferit din nou viaţa în schimb, punând-o, nepăsător, într-o primejdie de moarte. Anume acela de a învăţa să tragă cu tunul şi, mai ales, de a avea sub comandă măcar o gură de tun. Dar, pe cărările înguste unde nici nu aveau loc alături, om şi catâr, fedainii nu dispuneau de aşa ceva. Îşi făcu rost de acte false, cu nume turcesc, şi se angajă, la nouăsprezece ani, în artileria otomană. Comandanţii se minunară de priceperea lui în a mânui armele, fără să se întrebe, totuşi, de unde putuse un tânăr de nici douăzeci de ani să capete asemenea deprinderi. Şi aşa Misak Torlakian, un fel de Gavroche al luptelor de gherilă antiotomane, a ajuns sergent în armata otomană, conducând garnizoana de douăzeci de artilerişti a fortului dinspre apus al oraşului Erzerum.

Odată cu începerea războiului, jocul de-a armata al lui Misak Torlakian a încetat. Situaţiile tragice au îndepărtat orice mască de pe chipurile oamenilor şi, în toamna lui 1914, Misak Torlakian nu s-a mai putut preface. Armenii chemaţi sub arme, în trupele otomane, au fost dezarmaţi şi trimişi la muncă, la terasamentele căilor ferate. Mulţi dintre ei au fost ucişi, până să ajungă la locul de destinaţie. Ceilalţi au fost supuşi unui regim de exterminare. Misak şi-a îndesat gloanţe în raniţă, câte putea duce, şi, cu puşca în spinare, a părăsit după căderea nopţii fortul din Erzerum, întorcându-se, pe drumuri numai de el ştiute, în locurile natale. *Dezertare* nu este, probabil, cuvântul cel mai potrivit pentru fapta sa, căci Misak nu a fugit, n-avea să facă asta niciodată, chiar în momente limită, ci pur şi simplu

a redevenit el însuşi, rupându-şi galoanele militare şi îmbrăcând scurta îmblănită, de oaie, a partizanilor din munţi.

Suntem în ianuarie 1915. Misak Torlakian, crescut în mijlocul justiţiarilor, decide să devină el însuşi un justiţiar. Îşi face culcuş într-o gură de peşteră din strâmtorile munţilor, şi aşteaptă, la adăpostul crestelor înzăpezite, retragerea armatelor turceşti, învinse de ruşi. După care ia o hotărâre de o îndrăzneală şi o nesăbuinţă pe care numai singurătatea şi tinereţea le pot da: să-l ucidă pe Enver Paşa, comandantul armatei otomane înfrânte şi ministrul Apărării în guvernul Junilor Turci. Aproape de satul său, socotind că Enver Paşa va traversa trecătorile pentru a ajunge la Trabizonda şi, de acolo, pe mare, până la Constantinopol, Misak Torlakian aşteptă, scrutând nemişcat depărtările. Îndărătnicia minţii lui mergea mai departe decât puterea trupului, căci picioarele, cum spuneam, îngheţate şi nemişcate, aveau să se şubrezească, fără putinţă de lecuire, chiar dacă au fost chinuite, cu tăişul, în fel şi chip.

Nu putem şti cum s-ar fi schimbat istoria veacului dacă Enver Paşa ar fi ordonat armatei sale ostenite şi demoralizate să ia drumul prin trecători, spre Trabizonda, şi s-ar fi aflat, măcar o clipă, în bătaia armei lui Misak Torlakian. Probabil însă că Enver Paşa, mărunţelul comandant care se visa Napoleon sau Frederic cel Mare, dar care, după înfrângerea de la Sarikamiş unde, din cei aproape o sută de mii de soldaţi ai armatei sale, mai bine de patru cincimi fuseseră, ca şi cele ale idolului său împărătesc, cu peste un secol în urmă, nimicite de tifos şi de frig, nu mai era la fel de trufaş şi de nesăbuit şi, adulmecând crestele înzăpezite simţise pericolul. Aşa că decise să renunţe la drumul pe mare, coborî prin Sivas în centrul Anatoliei şi ţinu drumurile pietruite, mai incomode pentru armata vlăguită şi pentru cizmele lui cu tocuri înalte, de-a dreptul femeieşti, dar având în jur platouri întinse, deci mai sigure. Odată reîntors în capitală, stânjenit de propria slăbiciune şi, ca şi ceilalţi membri ai triumviratului, Talaat şi Djemal, din cale-afară de răzbunător, primul său ordin a fost acela de a se desăvârşi acţiunea de dezarmare şi trimitere a soldaţilor de origine armeană din întreaga armată a Imperiului în batalioane de muncă.

Misak Torlakian a rămas în ascunzătorile din munţi până la venirea primăverii. Înţelese în cele din urmă că aşteptarea sa e zadarnică şi coborî spre câmpie. Atunci află de ordinele de deportare şi de execuţiile ale căror victime erau bărbaţii armeni trimişi în batalioanele de muncă. Trecu iarăşi munţii, coborî în portul Trabizondei, se angajă marinar pe un vapor ce traversa Marea Neagră, ducând cereale la Batumi. De acolo, Misak Torlakian străbătu drumul Tiflisului, unde întâlni grupurile politice ale Federaţiei Revoluţionare Armene, care îl îndrumară spre Erevan şi îi sugerară să adune voluntari cu care, însoţind armata ţaristă, să ajute la eliberarea armenilor din Imperiul otoman. Şi asta cât mai urgent, ca nu cumva intenţiile Junilor Turci, de deportare şi exterminare în masă a armenilor din vilaietele răsăritene, să fie puse în aplicare. Misak Torlakian se afla într-o stare de surescitare faţă de care nebunia părea vecină cu

linişte a, şi pe care o va simţi mereu de atunci încolo, ca şi generalul Dro, mai ales atunci când va trebui să-i convingă pe alţii să meargă alături de el la moarte. Recrută vreo cincizeci de voluntari, încropi un pluton şi se aşeză în avangarda trupelor ruseşti. Călăuzind armatele şi aruncându-se cu smintire în luptă, Misak intră cel dintâi, la începutul lunii decembrie 1915, în oraşul Trabizonda, abandonat de armata otomană, incapabilă să facă faţă tăvălugului rusesc. Merse în cartierul armenesc, intră în cafenele, căută bisericile. Totul era pustiit, părăsit, casele răscolite, tejghelele răsturnate, uşile bisericilor smulse din ţâţâni şi altarele incendiate. Dar nu din cauza războiului, căci restul celor zece mii de case ale Trabizondei erau întregi. De la doi-trei rătăcitori în zdrenţe, care se strecurau cu priviri lunatice pe lângă pereţii înnegriţi şi însinguraţi ai carterului armenesc, Misak află că cele vreo mie două sute de familii armeneşti ale Trabizondei fuseseră izgonite din oraş. Au fost înştiinţate cu anunţuri strigate de crainici, însoţiţi de tobe mari, pentru ca mulţimea să audă de departe şi să se adune la încrucişările de drumuri, cum că, din ordinul Înaltei Porţi, toată populaţia de origine armeană trebuie să iasă, cu merinde de drum şi cu tot ce poate lua asupra sa, în faţa caselor proprii, pentru a fi îndrumată spre marginea de sud a oraşului, unde urmau să se formeze convoaiele. Cine nu se supune ordinului şi va fi găsit în casă după răsăritul soarelui sau în afara locului de unde se pornesc convoaiele va fi pedepsit pe loc cu moartea prin împuşcare sau, pentru a servi drept pildă şi altora, prin spânzurare în pieţe publice. Cei ce doresc să-şi încredinţeze copiii unor familii turceşti o pot face, dar copiii vor fi daţi mai întâi armatei, care îi va repartiza după aceea, pentru ca noile familii să nu fie cunoscute de părinţi.

Convoaiele porniseră la sfârşitul lui iunie 1915. Pentru ca trupele regulate ale armatei turceşti să nu-şi irosească vremea în acţiunile de formare şi de însoţire, convoaiele au fost însoţite de trupe speciale. Ideea de a alcătui o forţă suplimentară, din trupe neregulate, adăugată armatelor imperiului, i-a venit doctorului Nazîm, unul dintre liderii *Ittihadului* şi, ironia sorţii, tocmai ministru al Educaţiei. Forţele acestea speciale urmau să aibă consecinţe devastatoare pentru mulţimile supuse deportărilor. Căci recrutările pentru aceste forţe speciale, de fapt nişte hoarde puse pe jafuri, violuri şi omoruri, s-au făcut din rândurile deţinuţilor, cărora în schimbul înrolării în trupele speciale li s-a promis eliberarea din puşcărie. Ei au acceptat numaidecât şi, aşa cum aveau s-o dovedească apoi apele însângerate ale Eufratului şi carnagiile de la marginea drumurilor ori gropile comune de la Deir-ez-Zor, s-au achitat cu sârguinţă de sarcinile primite. Iar atunci când până şi ei osteneau de atâta ucis şi violat şi nu mai aveau ce jefui, părăseau pur şi simplu convoaiele, lăsându-le pradă bandelor kurde care le urmau tăcute şi răbdătoare, de la distanţă, aşteptând clipa în care puteau să se năpustească asupra mulţimilor abandonate. Aceleaşi bande care, laolaltă cu pânditorii din mahalalele sărace, jefuiau locuinţele armeneşti părăsite, profanau bisericile, smulgând ramele aurite ale icoanelor ori sfeşnicele de argint, iar

la urmă, fără să ştie nici ele prea bine de ce sau probabil tocmai de aceea, dădeau foc.

Despre toate astea Misak Torlakian avea să afle din mărturiile adunate în timpul procesului în care instanţa specială a Curţii marţiale a Imperiului avea să se pronunţe în 1919, cu privire la masacrele din Trabizonda. Despre felul cum, la ieşirea din oraş, bărbaţii au fost separaţi de femei şi de copii, iar femeile au fost supuse apoi jafurilor şi violurilor. Despre felul cum o parte dintre femei au fost îmbarcate pe barje, apoi au fost sugrumate şi aruncate în mare. Despre cum, până a ajunge la Erzândjan, majoritatea celor mânaţi în convoaie a murit pe drum de oboseală şi de foame. Sentinţa Curţii Marţiale din 22 mai 1919 a fost pronunţată în unanimitate: conducătorii masacrelor au fost condamnaţi la moarte. Dar această sentinţă, ca multe altele date după război de Curtea marţială, n-a fost pusă niciodată în aplicare. Cei care aveau să fie condamnaţi fuseseră ajutaţi să părăsească Imperiul pe mare, în ambarcaţiuni puse la dispoziţie chiar de ambasadori ai ţărilor europene. Sentinţa avea, totuşi, să fie executată într-un mod pe care istoria îl va judeca în feluri diferite, dar pe care cei strânşi în jurul lui Misak Torlakian şi ascultând povestirile despre masacrele Trabizondei nu-l puteau socoti decât un act de dreptate.

În avangarda trupelor ruseşti, Misak Torlakian a ajuns primul, dar totuşi prea târziu. În Trabizonda, afară de a se căina sau de a se răzbuna orbeşte pe oricine îi ieşea în cale, nu mai avea nimic de făcut. Şi cum nu alese dintre acestea nici una, nici alta, nu i-a rămas decât să caute supravieţuitori prin împrejurimi. Convoaiele plecaseră pe 25 iunie, deci nu le mai putea ajunge din urmă. Primul lucru ce i-a venit în minte, în faţa străzilor tăcute, a caselor cu ferestre oarbe şi a mirosului de ars pe care vântul nu reuşise să-l împrăştie, a carelor răsturnate şi a duhorii de hoit, a fost să-şi caute familia. Îl însoţim pe Misak Torlakian, călărind spre satul său, aflat la vreo zece kilometri spre sud, mai aproape de poalele munţilor. Ca şi sunetul trâmbiţelor pe care, în copilăria lor, bătrânii copilăriei mele l-au auzit în locuri diferite, dar vestind aceleaşi pericole, ceea ce i-a urmărit toată viaţa a fost căutarea. Nu a propriului noroc ori a salvării propriei vieţi, ci căutarea unora de către alţii. De la nimicirile şi risipirile anului 1895, dar, mai ales, ale anului 1915, iată, a trecut un secol dar tot mai există dintre aceia, nepoţi ori strănepoţi, care se caută unii pe alţii. Taţii şi fraţii îşi căutau fiicele şi surorile prin haremuri, părinţii îşi căutau copiii prin orfelinate, soţii întrebau de nevestele lor prin ţesătoriile din Alep ori Damasc, unde sute de femei erau folosite la muncă forţată, scrisorile brăzdau lumea, întrebări gâtuite de teamă erau murmurate pe punţile vapoarelor, în lagărele cu supravieţuitori, anunţuri disperate ori resemnate apăreau în paginile ziarelor armeneşti de pe toate continentele. În familia mea mulţi s-au căutat unii pe alţii, uneori s-au regăsit, chiar la mii de kilometri depărtare, alteori nu. Sute de mii de familii au avut de căutat pe câte cineva; un popor căutându-se, unii pe alţii, după atâtea nenorociri, şi de aceea rareori având tihna de a se regăsi pe sine.

Imaginea celui care se opreşte la intrarea în satul distrus este comună multora dintre poveştile spuse la ora cafelei de aceia dintre bătrânii copilăriei mele care se retrăseseră în munţi şi se întorseseră în ţinuturile natale în cea de-a doua jumătate a anului 1915. De altfel, afară de unele amănunte, poveştile seamănă atât de mult unele cu altele încât iată, relatând acum reîntoarcerea lui Misak Torlakian e ca şi cum am spune toate poveştile deodată. Atâta doar, cum spuneam, detaliul. Povestea lui Misak Torlakian are ceva în plus, pe care cele mai multe poveşti nu-l au ori nu-l cuprind cu o asemenea intensitate: ura. Povestea lui Misak Torlakian nu este povestea unei existenţe, ci, mai degrabă, povestea unui sentiment. Setea de răzbunare. Ignorarea oricărei precauţii, gesturile nesăbuite. Ca de pildă, cel din după amiaza zilei de 14 decembrie 1915. Misak a mers împleticindu-se pe uliţele satului, voia să se oprească la porţi şi să strige, dar simţea că e de prisos. Casa lor fusese răvăşită, uşile smulse din ţâţâni, pernele spintecate, duşumelele scoase, teracotele sparte. Cei care căutaseră avuseseră timp de ajuns, nu se temeau, deoarece proprietarii n-aveau cum să se întoarcă. Probabil că momentul în care ura rupse zăbala fu atunci când intră în camera fratelui său mai mic şi a surorii sale şi văzu paturile sfărâmate, aşternuturile învălmăşite şi jucăriile sparte. Misak sări pe cal şi galopă fără întrerupere două zile şi două nopţi, până ajunse, la trecători, armata turcă ce se retrăgea. Erau locurile pe care le cunoştea cel mai bine. Merse în urma trupelor, cu pas de jivină. Când prinse momentul prielnic, la adăpostul întunericului, Misak sări din locul lui de pândă în spinarea ultimului dintre călăreţi, îl lovi în moalele capului cu patul puştii şi îl trase după sine în ascunzătoarea din peşteră unde îl aşteptase zadarnic pe Enver Paşa. Nimeni nu s-a întors să-l caute pe turcul acela care se dovedi a nu fi, prin rangul său, un oarecare. Istoria consemnează şi numele lui: Ismail Bey. De la el a aflat Misak că răspunzător pentru masacrele din Trabizonda era valiul, Djemal Azmi. Atunci a auzit pentru prima oară Misak pomenit şi numele azerului Bahbud Khan Djivanşir. Apoi săptămâni în şir, mânându-l de la spate pe Ismail şi legându-l seara, ca să fie sigur că nu va fugi în timpul nopţii, Misak a trecut munţii în căutarea partizanilor săi.

Curând, grupul lui Misak Torlakian ajunse să numere câteva sute de partizani. Ei s-au alăturat armatei ruseşti în încercarea iluzorie de a elibera ţinuturile locuite de armeni. Armata ţaristă, slăbită de frământările din interiorul imperiului, de lipsa de muniţie şi hrană, precum şi de starea de spirit tot mai revoluţionară a soldaţilor, încetă să mai fie un aliat de nădejde până când, odată cu instalarea guvernului lui Kerenski, începu retragerea de pe toate fronturile. Misak îi urmă, împreună cu oamenii lui, şi, din acelaşi port al Trabizondei pe care armatele turceşti nu vor întârzia să-l reocupe, traversă marea până la Batumi şi apoi, pe un drum pe care-l mai făcuse, până la Tiflis. Aici organiză o adevărată divizie de vreo mie de soldaţi cu care se alătură, la Erevan, armatei tinerei republici. Luptă iarăşi împotriva armatei otomane, de această dată sub comanda generalului Dro, la Kars, la Alexandropol, la Ecimiadzin. Căzu într-o ambuscadă, împreună cu şapte

dintre soldaţii săi, şi rezistă, rănit, până ce trupele generalului îşi recâştigară poziţiile.

Dro îi ceru să rămână mai departe în rândurile armatei armene. Dar războiul mondial se încheiase şi Misak Torlakian socoti că în Armenia e nevoie acum mai ales de administratori, de diplomaţi pricepuţi şi mai puţin de războinici. Că tocmai de administratori ducea lipsă tânăra Armenie stă dovadă modul în care a fost organizată ţara. Cât despre diplomaţie, e destul să descriem felul în care armenii, divizaţi în două tabere, s-au prezentat la discuţiile privind Tratatul de Pace, precum şi pretenţiile lor de a reface o Armenie Mare, cam cât cea din vremea regatului Bagratizilor, cu un mileniu în urmă, pentru a înţelege de ce Republica s-a bucurat de aşa puţină susţinere din partea cancelariilor aliate. Războinicii armeni au făcut de ajuns ca numele lor să rămână faimoase, dar s-au dovedit prea puţin numeroşi pentru a opri valţurile celor două imperii, ţarist şi otoman, revigorate de mişcările socialiste şi republicane, şi care, rotindu-se, au măcinat trupul, şi aşa firav, al Armeniei.

Misak Torlakian făcuse, în curtea răvăşită a casei sale, un jurământ al răzbunării. Între ai lui, jurământul nu avea cum să fie îndeplinit. Astfel încât, abia întremat după rănile căpătate în bătăliile din primăvara anului 1918, a pornit spre Constantinopol. A făcut un popas de câteva luni prin porturile Crimeii unde, de la comerţul cu tutun până la traficul cu devize, s-a ocupat de tot ce i-a stat în putinţă pentru a câştiga bani.

Între timp, războiul se terminase. Pe străzile Constantinopolului circulau patrule ale armatelor străine. Sub presiunea aliaţilor, noile autorităţi turceşti au iniţiat, în anul 1919, în faţa Curţii Marţiale, procesul celor acuzaţi de masacrarea armenilor. Nu înainte, însă, ca acuzaţii să fie scoşi din ţară, în taină, puţin înaintea procesului. În noaptea de 1 spre 2 noiembrie a anului 1918, la bordul vasului „Lorelei”, aflat sub pavilion german, conducătorii *ittihadişti* s-au îndreptat spre Malta. Iar de acolo spre diverse oraşe ale Europei, cu precădere în Germania, Austria ori Italia.

La 5 iulie 1919, cei cinci judecători ai Curţii Marţiale i-au găsit, în unanimitate, vinovaţi de uciderea în masă a armenilor pe conducătorii *Ittihadului*, Comitetul „Unire şi Progres”. Au fost condamnaţi la moarte: Talaat Paşa, fost mare vizir, Enver Paşa, fost ministru de Război, Djemal Paşa, fost ministru al Marinei, şi dr. Nazîm, fost ministru al Educaţiei şi creatorul Organizaţiilor speciale. Lor li s-au adăugat, în două procese separate, privind masacrele din vilaietele Trabizonda şi Kharput, Djemal Azmi, valiul Trabizondei, şi Behaeddin Şakir. Odată cu declanşarea revoluţiei lui Kemal Paşa Atatürk şi reaprinderea naţionalismului turcesc, greu lovit de înfrângerea în război, zelul judecătorilor Curţii Marţiale a scăzut. Pe 9 februarie 1920, Curtea Marţială din Constantinopol nu a condamnat decât la cinci ani de închisoare pe Oghuz Bey, cel care la 24 aprilie 1915 a condus operaţiunea de răpire a unui mare număr de intelectuali armeni din capitala Imperiului, ucigându-i apoi pe mulţi dintre ei, printre care şi pe Daniel Varujan, cel mai mare poet al armenilor, în

vârstă de numai 31 de ani. Apoi, procesele au încetat cu totul. Pe fundalul Tratatului de pace de la Sèvres, care cerea anexarea provinciilor răsăritene ale Imperiului otoman la tânăra republică armeană, sentimentele antiarmeneşti din rândurile liderilor politici şi ale vârfurilor armatei turce s-au reaprins.

Niciuna dintre condamnările la moarte pronunţate împotriva acestor conducători ai *Ittihadului* nu a fost executată de noile autorităţi. Guvernul turc nu a cerut niciodată extrădarea condamnaţilor din ţările în care se aflau şi, cu atât mai puţin, autorităţile acestor ţări, îndeobşte foste aliate ale Turciei, nu au avut iniţiativa de a-i trimite la Constantinopol, spre a-şi ispăşi pedeapsa.

Când am frunzărit prima oară însemnările bunicului meu, asupra cărora el şi cumnatul lui, Sahag Şeitanian, naşul meu de botez şi vecinul nostru de curte, se aplecau uneori noaptea, n-am înţeles mare lucru. Erau câteva coli îngălbenite, prinse între coperţi de carton şi cusute pe margini cu sfoară. Se vedea limpede că învelitorile şi paginile erau îmbinate în aşa fel încât să reziste multă vreme. Tot caietul era scris cu litere armeneşti, mai puţin anii, care nu erau transcrişi în caractere armeneşti, ci cu cifre romane. Pe copertă era scris, cu peniţă groasă şi litere de tipar, un singur cuvânt: „Nemesis”. Nu ştiam pe nimeni cu acest nume sau vreun lucru care să se numească în felul acesta. Şi pentru că am răsfoit caietul pe fugă, într-un moment în care bunicul îşi uitase deschis dulapul de la capul patului, mi-a fost frică să întreb. Poate că era chiar un nume, dar nu suna armeneşte. Am găsit răspunsul în ediţia Larousse, trimisă de unchiul Kevork tocmai din Los Angeles: „Nemesis – zeiţa răzbunării la vechii greci...”.

Caietul conţinea câteva coli scrise cu peniţa, nume înşirate unul sub altul, pe două coloane, iar între ele, unind numele două câte două, erau trecuţi anii. Numele nu-mi spuneau nimic, iar cele din prima coloană aveau rezonanţe stranii şi toate se terminau cu apelativul „paşa”. Apoi săgeţi, peste cifrele care indicau anii, către alte nume, de astă dată armeneşti: Talaat Paşa – 15 martie 1921, Berlin – Soghomon Tehlirian. Said Halim Paşa – 6 decembrie 1921, Berlin – Arşavir Şiraghian. Djemal Paşa – 25 iunie 1922, Tiflis – Stepan Dzaghighian. Behaeddin Şakir – 17 aprilie 1922, Berlin – Aram Yerganian/Arşavir Şiraghian. Djemal Azmi – 17 aprilie 1922, Berlin – Aram Yerganian/Arşavir Şiraghian. Fath Ali Khan Khoiski – 19 iunie 1920 – Aram Yerganian. Bahbud Khan Djivanşir – 18 iulie 1921, Constantinopol – Misak Torlakian.

Au trebuit să treacă mai multe decenii, până să pot pricepe legătura dintre numele acelea. Într-un anume fel, caietul cu coperţi de carton a fost unul dintre personajele copilăriei mele. Bunicul îl scotea din dulapul lăcătuit numai noaptea, atunci când eu ar fi trebuit să dorm de mult. Cei mari uită adesea de spaimele şi curiozităţile copiilor. De faptul că ei scotocesc prin toate sertarele, răscolesc hârtiile, înţeleg după mintea lor, neîndrăznind să întrebe, şi, mai ales, pândesc şi trag cu urechea. Aşa cum făceam eu, lipindu-mi ochiul de crăpătura uşii, fascinat de şuşotelile bunicului meu şi

ale cumnatului său, Sahag Şeitanian, aplecaţi asupra caietului cu foi îngălbenite ca să adauge câte o tăietură de ziar ori un fragment de scrisoare, venită de departe.

În dreptul numelor străine nu era niciun semn, am înţeles mai târziu că nici nu era nevoie, căci toţi aceia muriseră. În dreptul celor mai multe dintre numele armeneşti erau trecute semne care aduceau cu o cruce. Câteva doar nu aveau trecut încă nimic în dreptul lor. Printre ele şi numele lui Misak Torlakian, pe care l-am întâlnit astfel, în copilăria mea, prin intermediul acelei coli îngălbenite şi al cărui nume nu l-am auzit rostit decât o singură dată, în împrejurări pe care le vom afla. Nu l-am văzut însă niciodată. El a venit în *Cartea şoaptelor* cu deprinderea ciudată de a muri mai degrabă decât de a trăi. Şi, de fapt, mult mai prezent decât s-ar fi putut crede, căci niciunul dintre noi nu ştia cât de legată era, de fapt, viaţa bunicului meu de cea a lui Misak Torlakian.

Suntem, aşadar, în 1965, la Focşani, un orăşel din sudul Moldovei, cu treizeci şi nouă de mii de locuitori, cu industrie textilă şi alimentară, atunci când copilul care eram răsfoia caietul legat cu sfoară, nedumerit în faţa numelor, cronologiilor şi oraşelor amestecate. Suntem, în acelaşi timp, în 1895, în Trabizonda albită de vânturile sărate ale mării, unde se aud trâmbiţele, ca în preajma prăbuşirii zidurilor Ierihonului, vestind declanşarea masacrelor împotriva armenilor, iar masacrele n-aveau să se oprească decât trei luni mai târziu, în aceleaşi sunete apocaliptice ale trâmbiţelor, la Adana, pe celălalt mal, cel sudic, al Anatoliei, la Marea Mediterană, ştergând de pe hartă două mii de sate, adunând ca într-un jgheab, între ţărmurile celor două mări, sângele a peste două sute de mii de oameni. Suntem, în acelaşi timp, în 1915, în satul Ghiuşana de la poalele munţilor, devastat, duhnind a moarte şi a lemn ars, ca peste tot în răsăritul Anatoliei, pe drumurile nisipoase ale deşerturilor, spre Deir-ez-Zor. Şi suntem în 1920, atunci când Armen Garo, conducătorul, cu două decenii şi jumătate mai înainte, al atacatorilor Băncii Otomane, organizează, împreună cu Şahan Natali, prima misiune justiţiară din istorie, numită Misiunea Specială (*Hadug Kordz*), pentru îndeplinirea căreia a fost înfiinţat un corp special (*Hadug Marmin*). Faptul că suntem simultan în patru timpuri diferite, ascultând trâmbiţele Trabizondei, tobele crainicilor care anunţau, douăzeci de ani mai târziu, adunarea populaţiei armene în zorii zilei, în faţa caselor, cu boccelele pregătite de drum, apoi discursurile congreselor Daşnac ale anilor ’20, ce proclamau necesitatea plăţii unei „datorii de sânge” şi faptul că toate astea au în fundal şoaptele copilăriei mele, nu trebuie să ne mire. Timpul este o jivină care aleargă arcuită şi labele ei lasă urme pe rând, dar timpul poate să alerge cu toate deodată. Cât de caraghios, de ţopăit şi de neadevărat ar fi să-ţi imaginezi timpul numai prin clipa pe care o trăieşti. Am simplificat, cu siguranţă, asemuind timpul cu o făptură pe patru picioare, el e ceva cu totul neobişnuit, un fel de miriapod cu cap de leu, cu cioc de pasăre, dar zâmbind omeneşte,

dispreţuitor, fie acoperind sângele cu praful vindecător al urmelor sale, fie răscolindu-l, pentru a nu-l lăsa să se usuce.

Acţiunea lui Armen Garo din 1920 poate fi asemuită, prin neînduplecarea şi amploarea ei, cu ceea ce Simon Wiesenthal avea să facă, peste decenii, în dorinţa de a nu lăsa nepedepsite crimele îndreptate împotriva poporului evreu din timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Atâta doar că, în vreme ce Simon Wiesenthal a acţionat la lumina zilei, operaţiunea „Nemesis” a rămas cu totul necunoscută încă jumătate de veac după aceea, adică dincolo de moartea lui Misak Torlakian şi a bunicului meu, Garabet Vosganian.

Dacă Simon Wiesenthal, deţinutul de la Auschwitz, avea în acest fel o legitimitate în plus pentru a construi reţeaua de urmărire a criminalilor de război nazişti, atunci Armen Garo a fost, cu siguranţă, cel mai nimerit să conducă Misiunea Specială. Pe numele său adevărat Karekin Pastermadjian, diplomat în agronomie la Nancy, Armen Garo avea doar douăzeci şi trei de ani când, la 26 august 1896, în fruntea unui comando de douăzeci şi cinci de oameni, a ocupat Banca Otomană, cerând oprirea masacrelor îndreptate împotriva armenilor. În proclamaţia adresată ambasadelor din Constantinopol, Armen Garo avea să rostească istoricele cuvinte ce vor marca nu doar sfârşitul de secol XIX, dar tot secolul ce va urma: „Noi nu suntem criminali. Dar indiferenţa criminală a umanităţii ne-a împins la acest gest”. Disperat că tot tezaurul său va sări în aer şi îndemnat de puterile străine care îşi aveau propriile depozite în seifurile Băncii Otomane, Abdul Hamid, sultanul sângeros, a acceptat oprirea atrocităţilor antiarmeneşti şi a permis evacuarea grupului de comando spre Marsilia, chiar cu iahtul personal al directorului Băncii Otomane, sir Edgar Vincent, şi asta numai după ce, încredinţându-i pe cei trei morţi şi pe cei şase răniţi comunităţii armene, ceilalţi şaptesprezece, păstrându-şi revolverele, au lăsat, la ţărm cele patruzeci şi cinci de bombe şi cele unsprezece kilograme de dinamită, prea destul să se aleagă praful şi pulberea din tezaurul Sublimei Porţi.

Armen Garo a stabilit o primă listă de peste şase sute de nume de persoane pe care le socotea vinovate de masacre şi deportări. Cum numărul vinovaţilor depăşea cu mult resursele lor justiţiare, Armen Garo, împreună cu Şahan Natali, a redus lista la patruzeci şi unu de nume. Apoi a micşorat-o din nou, păstrându-i pe listă doar pe cei şapte principali criminali care, de altminteri, fuseseră deja condamnaţi la moarte de Curtea Marţială. A făcut rost de fotografiile lor şi ale familiilor lor, pe care le-a încredinţat grupului însărcinat cu punerea în aplicare a sentinţei.

Grupul a luat numele de „Nemesis”. Zeiţa răzbunării.

Pe parcursul următorilor doi ani, toţi cei şapte criminali aflaţi pe lista lui Armen Garo au fost executaţi prin împuşcare de către membrii corpului special „Nemesis”. Cu excepţia lui Enver Paşa, ministrul de Război care, scăpat o dată din bătaia puştii lui Misak Torlakian, nu va scăpa şi a doua oară, ţintit tot de o puşcă cu trăgaciul apăsat de un armean, dar nu din grupul „Nemesis”, ci soldat al armatei bolşevice.

Cel cu care începea orice listă, indiferent de lungimea ei, era Talaat Paşa, ministrul de Interne. El a redactat şi a trimis chiar cu propria mână, deprins cu asta de pe vremea când era doar un simplu telegrafist de poştă, către valiii din vilaietele locuite de armeni, telegrama care a declanşat deportările. Pentru pedepsirea lui a fost ales Solomon Tehlirian, un student care se distinsese în luptele de partizani, dar, mai ales, începuse seria justiţiară din proprie iniţiativă încă din 1919, ucigându-l cu un glonţ în inimă pe Harutiun Măgârdician, agent al lui Talaat. Acela alcătuise prima listă cu trei sute de intelectuali armeni care aveau să fie arestaţi în 24 aprilie 1915 şi, în mare parte, ucişi. Astfel, 24 aprilie, ziua în care a fost pusă la cale uciderea celui mai mare poet al armenilor, Daniel Varujan, aşadar Ziua morţii Poetului, a devenit aceea în care armenii de pretutindeni comemorează genocidul din 1915, început în 1895 şi continuat sub diverse forme până în 1922.

Tehlirian şi-a dus misiunea la bun sfârşit după o căutare de aproape şase luni. La Berlin, aproape de locuinţa sa de pe strada Uhlanstrasse, Talaat a fost împuşcat cu un glonţ în ceafă, după ce Solomon Tehlirian trecuse pe lângă el pentru a-i desluşi fără greş trăsăturile şi întorcându-se apoi fulgerător cu pistolul aţintit. S-a spus că l-ar fi strigat mai întâi, pentru ca acela să se întoarcă, să-l privească în ochi şi, astfel, să ştie exact ce i se întâmplă. Asta este doar o poveste, Tehlirian avea un singur gând, să nu rateze. Atât de preocupat, încât s-a dovedit neîndemânatic în intenţia de a dispărea de la locul faptei. A fost imediat imobilizat de către trecătorii care se precipitaseră spre cel căzut. Tehlirian nu se apăra, şoptea doar, fără încetare: „Eu armean, el turc. Lăsaţi-mă, nu vă priveşte...”.

În timp ce la Berlin se declanşa procesul lui Solomon Tehlirian şi armeni din toată lumea veneau spre capitala germană, cerând să fie martori la proces sau, cel puţin, să fie lăsaţi să asiste, Armen Garo îi pregătea pe ceilalţi membri ai grupului. Deşi a cerut să fie desemnat pentru pedepsirea lui Djemal Azmi, principalul vinovat de masacrele din Trabizonda, Misak Torlakian a primit însărcinarea de a-l ucide pe Bahbud Khan Djivanşir, răspunzător, în calitatea sa de ministru de Interne al Azerbaidjanului, pentru masacrele din septembrie 1918, din Baku, soldate cu moartea a peste douăzeci de mii de armeni.

Misak Torlakian, după modelul lui Armen Garo, şi-a alcătuit propria echipă care, pentru a nu atrage atenţia, nu trebuia să fie mai mare de doi-trei oameni. I-a ales pe Harutiun Harutiunian, un camarad de arme cu care luptase sub comanda generalului Dro şi cu care împărţise acelaşi salon de spital după ce căzuseră răniţi în bătălia de la poalele Araratului, apoi pe Yervant Fândâkian, originar, ca şi Misak, din împrejurimile Trabizondei şi, de asemenea, luptător în armata lui Dro. Cei trei au desfăşurat timp de trei luni o intensă acţiune de căutare a lui Bahbud Khan. Găsirea lui a fost, totuşi, un rod al întâmplării: un militant *daşnac* l-a recunoscut pe o stradă din Constantinopol. Se dovedi apoi că Bahbud Khan se afla acolo în calitate de reprezentant comercial al guvernului bolşevic.

Au tras la sorţi: Harutiun Harutiunian şi Yervant Fândâkian îl vor urmări, pentru a identifica cel mai potrivit loc, iar Misak Torlakian va executa sentinţa. După o săptămână, membrii comandoului au decis că cel mai nimerit este ca Bahbud Khan să fie împuşcat în faţa hotelului „Pera Palace”, unde era găzduit. Cum la intrarea în hotel era mereu aşteptat de două limuzine, şi cum nu venea şi nu pleca la ore fixe, cei trei membri ai grupului au hotărât să-l pândească, jucând nesfârşite partide de table ori de *ghiulbahar* într-o cafenea de vizavi.

VISUL LUI MISAK. În seara zilei de 18 iulie 1921, cele două limuzine au tras, ca de obicei, la intrarea hotelului „Pera Palace”. Bahbud Khan a coborât, însoţit de cinci persoane care purtau şepci bolşevice. Dar în loc să intre în holul hotelului, grupul s-a hotărât să facă o plimbare într-o grădină publică din apropiere, pe malul Bosforului, aşezându-se la o masă de lângă un chioşc de răcoritoare. Cei trei armeni au ieşit din cafenea, pierzându-se în mulţime şi pândind ore în şir, cu sufletul la gură. Abia spre seară, cei şase s-au ridicat şi s-au îndreptat spre hotel. Alergând de-a curmezişul străzii, printre maşini, Misak Torlakian i-a ajuns din urmă pe trotuarul lat din faţa hotelului.

Bahbud Khan Givanşir s-a întors şi l-a privit. Această secvenţă este comună tuturor istorisirilor membrilor grupului „Nemesis”. Clipa în care cei doi, cel ce urmează să ucidă şi cel ce va fi ucis, se privesc. Nimic nu pare mai lămuritor sau mai ucigător decât privirea. Cel care va muri simte pericolul şi privirea sa se aţinteşte asupra celuilalt. Iar omul cu arma, în ciuda determinării neostenite din lunile de pândă, are un moment de ezitare.

Istoria oamenilor este o istorie a faptelor, a cuvintelor memorabile, dar este, mai ales, o istorie a privirilor. Greu de descris, greu de descifrat, dar mai intensă şi mai reală. Din privirile bătrânilor mei nu cunosc decât ceea ce au lăsat fotografiile, priviri adânci, rareori zâmbitoare. Din privirile morţilor mei, atât cât ne-au lăsat mărturiile, ştiu numai că ele au supravieţuit trupurilor, mulţi dintre ei murind cu ochii mari şi deschişi. Iar fotografiile morţilor subţiaţi, cu privirile căscate, sunt cu atât mai tulburătoare cu cât, împuţinându-se de foame, de oboseală sau de boli, ochii le rămâneau întregi, părând, pe chipurile împuţinate, uriaşi şi lacomi.

Trebuie că, de fiecare dată, Solomon Tehlirian ori Arşavir Şiraghian ori Aram Yerganian ori Stepan Dzaghighian au avut, când s-au apropiat cu degetele albite de strânsoare pe revolverul *Mauser*, priviri de-a dreptul smintite, încât atrăgeau atenţia celui urmărit. La fel trebuie să fi fost şi Misak Torlakian, apropiindu-se şi întinzând pistolul spre Bahbud Khan şi, apoi, trăgându-i două gloanţe în piept.

Pe trotuarul larg din faţa hotelului „Pera Palace” se aflau, ademeniţi de briza Bosforului, mulţi trecători. La auzul împuşcăturilor au făcut ceea ce li s-a părut mai degrabă şi mai de folos pentru a scăpa cu viaţă. Unii s-au lungit pe caldarâm, alţii s-au adăpostit în spatele copacilor din parc ori al maşinilor parcate. Profitând de panică, Misak Torlakian a luat-o la fugă,

dând, nestingherit, colţul clădirii şi pierzându-se pe uliţele din spatele palatului.

Îl urmărim doar noi. Ceilalţi, probabil ruşinaţi de spaima care îi copleşise, se ridică, ies din ascunzători şi se apropie de cel împuşcat, despre care nu ştim dacă e doar rănit sau e mort de-a binelea. Misak Torlakian aleargă, strângând în continuare revolverul în mână, până când se simte adăpostit de întunericul străzilor. Se opreşte să-şi tragă sufletul, lipindu-se de zid şi închizând ochii. În acest moment şi-a reamintit Visul. Se făcea că aleargă desculţ pe o câmpie care era chiar cea de la poalele munţilor. Satul lui se vede fumegând, dar, pentru a ajunge acolo, Misak Torlakian ar trebui să schimbe direcţia, căci satul se află întotdeauna în partea opusă, deşi e greu de spus unde, pentru că îl vede, fumegând, şi dacă întoarce privirile spre stânga, şi dacă le întoarce spre dreapta. Dar nu se poate abate din drum, pentru a se apropia de satul său ca să-şi ajute părinţii şi fraţii şi surorile, deoarece aude întruna apropiindu-se galopul unui cal. Este armăsarul alb al lui Bahbud Khan Djivanşir, crescând ameninţător. Vine în goană şi, totuşi, parcă n-ar vrea să-l ajungă, îl hăituieşte doar fără încetare. Azerul e rănit, are hainele îmbibate de sânge, dar asta, în loc să-l slăbească, îl face şi mai fioros. Misak ţine pistolul în mână şi se întoarce din alergare, pentru a trage din nou. Numai că pistolul i se preschimbă în bici şi nu poate trage niciun glonţ cu el. Se împiedică şi cade, se ridică şi continuă să alerge, inima îi bubuie în ritmul galopului armăsarului alb, mânjit cu sângele lui Bahbud Khan.

În clipa în care Misak a deschis ochii, a înţeles grozăvenia visului. Nu l-am omorât! strigă ceva într-însul. Vede că are revolverul în mână şi faptul că nu-l aruncase fugind, l-a înţeles ca pe un al doilea semn. Astfel încât, pe jumătate cufundat în vis, pe jumătate zguduit de această revelaţie, a socotit, în acea clipă, că singurul mod de a se elibera din vis era să se întoarcă pe esplanada hotelului „Pera Palace”, în căutarea lui Bahbud Khan Djivanşir. De aici înainte, pesemne că a reintrat în visul său, căci nesăbuinţa lui nu ar putea fi bănuită de vreo brumă de luciditate. Misak Torlakian s-a reîntoars alergând. Mulţimea a crezut că e unul dintre cei care se precipită spre locul în care căzuse azerul, chiar şi atunci când începu să-i îmbrâncească pe cei strânşi în jurul celui căzut. Misak Torlakian trase mai întâi un glonţ în aer şi oamenii se dădură deoparte, surprinşi şi speriaţi. Astfel că Misak rămase faţă în faţă cu cel căzut, asupra căruia trase din nou. În acea clipă ţeava armei nu se mai prefăcu în bici, împuşcăturile detunară simultan în vis şi în realitate, iar galopul armăsarului, care se auzea în urmă şi care îi bubuia în inimă şi în timpane, se curmă. Revenit la realitate, Misak Torlakian mai trase un glonţ în aer pentru a preveni orice tentativă a martorilor stupefiaţi de a se năpusti asupra lui. Lucid acum şi, în consecinţă, încercând să-şi salveze pielea, o luă la fugă printre maşini, călcând peste trupurile celor aruncaţi la pământ. Numai unul dintre cei cu şapcă bolşevică vru să-l apuce de picior; Misak Torlakian trase asupra lui, rănindu-l. Se adăposti în spatele unei maşini şi rămase cu pistolul aţintit până când văzu printre cei care îl

înconjurau câţiva soldaţi ai poliţiei militare franceze. Atunci puse Mauserul pe capotă şi ieşi din spatele maşinii, cu mâinile ridicate. Primi cătuşele şi loviturile celor care, ruşinaţi de spaima de până atunci, îl pedepseau astfel pe cel care le-o provocase. În învălmăşeala aceea, francezul pierdu cheile de la cătuşe. A doua zi, de dimineaţă, pentru a putea scrie declaraţia la primul interogatoriu, trebuiră să-i taie cătuşele cu fierăstrăul.

Şase

Cartea şoaptelor a avut şi o parte tăcută, pe care oamenii nu o ascundeau doar de mine sau de cei care pândeau, o ascundeau şi unii faţă de ceilalţi şi uneori chiar faţă de ei înşişi. Partea tăcută a *Cărţii şoaptelor*, pe care o simţeam fără să o pot descrie, am descoperit-o mult mai târziu, când oamenii păreau că nu se mai tem. Nu pentru că vremurile noi n-ar fi avut pândarii lor, ci pentru că încă nu ne-am deprins cu dânşii.

Aurel Dimofte a murit pe 4 decembrie 1957, cu aproape un an înaintea naşterii mele. Nevasta lui, Anica, ne aducea lapte şi brânză de vaci, o dată pe săptămână, miercurea, de la Vadu Roşca. Într-o zi, ne-a adus o farfurie cu colivă, învelită în nucă şi scorţişoară, împodobită cu bomboane colorate. Nu mai mâncasem grâu fiert preparat în felul acela. Armenii nu se prea întrec în pomeni. Totuşi, când se face pomenirea morţilor, femeile prepară un fel de halva din griş prăjit în tigaie, în care se amestecă nuci coapte pe plită şi stafide. Ceva asemănător colivei se pregăteşte doar de Crăciun şi de Paşti. Se cheamă *anuş-abur* şi se face tot din grâu decorticat, dar e mai zemos şi amestecat cu fructe uscate. Este un semn al naşterii şi al învierii şi mai puţin al morţii, dar, în fine, toate astea se leagă între ele. *Anuş-abur*-ul se fierbea în cazane mari, se întindea în tăvi, la răcit, şi se servea apoi în castronele, ca desert. Probabil că având atâtea sute de mii de morţi de pomenit deodată, bătrânii copilăriei mele au fost nevoiţi să-şi mai împuţineze îndatoririle către cei morţi.

Am mâncat colivă pentru sufletul lui Aurel Dimofte. Era dulce şi bună. Bunica a întrebat-o pe tanti Anica dacă a venit multă lume la parastas. Pe Anica a podidit-o plânsul şi ne-a spus că n-a fost niciun parastas. Au pus coliva pe masă, au aşezat un tacâm şi pentru domnul nostru Iisus Hristos, au spus ei singuri *Tatăl nostru* şi au cântat *Veşnica pomenire*, ridicând farfuriile şi legănându-le în mâinile împreunate. Pentru că Aurel Dimofte n-are mormânt cu cruce şi preotul se teme să-i pomenească numele în altar, de faţă cu toţi. După ce tanti Anica a plecat, legănându-şi cobiliţele, bunicul i-a spus bunicii în şoaptă: „N-o mai întreba de bărbatu-său. E dintre cei de la răscoală... Cine ştie pe unde îi putrezesc oasele”.

Fără s-o înţeleg prea bine, această propoziţie o mai auzisem rostită de bunicul. Şedeau sub caisul din curte, bându-şi cafeaua şi povestind, răsfoiau fotografiile vechi sau citeau din gazete. Rosteau câte un nume, apoi tăceau şi, aşa cum preotul zicea „Amin”, după cântecul corului, bunicul spunea, oftând: „Cine ştie pe unde îi putrezesc oasele”. Eu îmi imaginam oase albite, fărâmiţându-se pe marginea drumului, dar am aflat încetul cu încetul că, aşa cum apele ieşite din albie se scurg până la urmă tot în pământ, la fel şi morţii mai au în ei atâta viaţă cât să scurme pământul şi să se strecoare prin crăpăturile lui, ca un om care întinde în somn mâinile după cergă, să se

învelească. Pământul nu se împotriveşte, el e bun şi tămăduitor, pe toate le acoperă.

Ca să pot limpezi acest crâmpei din copilărie, în care singurul sentiment limpede era gustul dulce al colivei, am pornit în căutarea lui Aurel Dimofte.

Suntem în 1949. Suntem, în acelaşi timp, în noiembrie 1957, când peste câmpiile din lunca Siretului se şi pornise crivăţul, într-o iarnă timpurie. Suntem şi în 1964, de data asta eu împreună cu celelalte personaje ale *Cărţii şoaptelor*, apucând cu degetele din coliva păstoasă. Şi suntem în noiembrie 2005, când vremurile par să se fi schimbat, doar pentru că povara de a fi hăituit şi de a vorbi în şoaptă se transformase în povara de a fi liber şi de a nu şti ce să spui, tocmai pentru că nu ştii ce să spui mai întâi.

În 1949, personajele nu sunt ale *Cărţii şoaptelor*, trăiesc în afara ei. Ba mai mult, sunt dintre acelea care asmut împotriva cărţilor şi îndeamnă mulţimile să le arunce în foc. În *Cartea şoaptelor* se povesteşte despre ziua în care au ars cărţile. Aşa cum ziua tăierii pruncilor nu i-a putut ucide pe toţi pruncii, tot aşa ziua arderii cărţilor nu a putut distruge toate cărţile. În războiul dintre stăpâniri şi cărţi, deşi numai cărţile mor, stăpânirile nu câştigă niciodată. Pentru că oamenii au scris mai mult decât au putere să uite.

Văzând cât de anevoioasă este lupta lor cu cărţile, noile autorităţi au descoperit o nouă cale de a izbândi, nemaifolosită până atunci: au asmuţit cărţile unele împotriva altora. Dar, aşa cum păsările au nevoie, când zboară peste mări, de câte un petic de pământ să se aşeze, tot astfel cărţile, pentru a supravieţui, au nevoie de oameni care să le citească, să le deschidă coperţile şi să le răsfoiască, pentru a putea respira. Altminteri, aşa cum s-a întâmplat cu cărţile noi şi zgomotoase, scrise pe vremea când oamenii vorbeau în şoaptă, ele mor ostenite şi sufocate. Dar în vremurile acelea fumul rugurilor încă nu se risipise, cărţile cele noi abia începeau să fie scrise şi autorităţile comuniste se agăţau de capătul veşniciei ca de funia clopotniţei, îmbujorându-se şi plesnind de mândrie la auzul dangătelor asurzitoare. Cărora le adăugau, de parcă asta n-ar fi fost destul, aplauzele lor către sine, neistovite şi sacadate.

Aşa trebuie să fi fost Plenara Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român din 3-5 martie 1949, unde s-a hotărât colectivizarea agriculturii. După ce ţărănimea înstărită a fost şubrezită prin sistemul cotelor obligatorii, refuzul de a le plăti însemnând sabotaj şi activitate împotriva ordinii de stat, deci confiscarea averii şi trimiterea la închisoare, aceeaşi ţărănime trebuia convinsă acum să se întovărăşească, cedând pământul şi parte din acareturi la colectiv. Ţăranii au fost împărţiţi în trei categorii: săraci, mijlocaşi şi înstăriţi, adică chiaburi. Ţărănimea săracă a fost o pradă uşoară, în schimb împotriva mijlocaşilor şi a chiaburilor a început o adevărată prigoană. Regiunea Constanţa a fost cea dintâi care a raportat colectivizarea încheiată, apoi sudul Bărăganului, lunca Siretului. Despre cei ce se împotriveau umblau tot felul de zvonuri, nu fără temei şi răspândite anume ca să bage spaima în oameni.

În regiunea Galaţi, ţinuturile din sudul Focşaniului, Suraia şi Vadu Roşca, au fost lăsate mai la urmă. Oamenii locului erau îndărătnici, sărăcimea puţină, iar Suraia reprezenta una dintre cele mai populate aşezări ale Bărăganului.

Erau două feluri de vestitori: agitatorii şi îndrumătorii. Câţiva erau din sat, cei mai mulţi veneau din afara satului. Ţărani săraci, fără pământ şi obişnuiţi să muncească din greu, cu spinarea, sau să se înghesuie pe la pomeni, ţigănime mărginaşă ori salahori cu ziua la strânsul recoltei au primit haine, căciuli şi ciomege din trunchiuri de răchită bătrână. Atunci când au ajuns la Suraia primele camioane cu mâncare, adică pâine neagră, rotundă şi mezel gros, sărat, butii de vin din care se împărţea în căni de tablă, unii s-au bucurat, îmbulzindu-se să bea şi să mănânce chiar acolo, în jurul camionului. Alţii s-au întristat. Nimic nu e pe degeaba, au gândit ei şi, într-adevăr, cei care gândeau aşa, chiar dacă nu se buluciseră la pâine cu mezel, aveau să plătească pentru ce nu mâncaseră, cu vârf şi îndesat.

Stăm de vorbă; e tot noiembrie, dar 2005. Vasile Niculiţă, Gheorghe Porumboiu, Damian Pătraşcu, Sterian Răducanu, Gheorghe Mocanu. Gazda, fata lui Damian Pătraşcu, a adus o cană cu vin şi cozonac tăiat în felii groase. Ei închină la început, îşi moaie buzele în vin, apoi nici nu beau şi nici nu mănâncă. Îl privesc cu neîncredere, dar şi curiozitate pe străinul acesta, bărbat în toată firea, aproape că nu le vine să creadă că a venit cineva de la Bucureşti până aici ca să le asculte povestea. Dar eu nu sunt un bărbat în toată firea, deşi înalt de peste un metru optzeci, cu părul albit şi rărit, nici nu sunt din Bucureşti, ci de colea, de la doisprezece kilometri mai spre nord, de la Focşani adică, şi sunt copilul mâncând colivă spre pomenirea lui Aurel Dimofte.

Dintr-odată Vasile Niculiţă se întoarce spre cel din dreapta, Gheorghe Mocanu, şi spune: „Tu să ieşi afară!”. Apoi către mine: „Nu spun nimic până nu-l daţi afară pe ăsta!”. Iar „ăsta”, adică Gheorghe Mocanu, privea stânjenit, pregătit de orice, să rămână sau să fie îmbrâncit afară, eu nu-i deosebeam pe unul de celălalt, aşa bătrâni şi împuţinaţi la trup cum erau, şi nu ştiam de ce, dintre supravieţuitorii de atunci, unii trebuiau să rămână şi alţii nu. Ei ştiau însă. „Pentru că a fost dintre îndrumători”, mă lămuri Porumboiu. „Adică dintre ăia care intrau în curţi, peste oameni, şi-i ameninţau cu puşcăria şi le strângeau degetele în canatul uşii, dacă nu se înscriu la colectivă.”

Au venit mulţi agitatori şi îndrumători, povestesc ei, încălecându-şi vorbele. A început în faţa casei lui Culae Focşa, la Suraia. Erau ca la opt sute de îndrumători şi agitatori, spune Sterian Răducanu; ba nu, zice Ghiţă Porumboiu, nu erau mai mult de două sute. Erau mulţi, în orice caz, hotărăsc până la urmă. După ce au terminat de împărţit mâncarea şi băutura şi au înfierbântat minţile oamenilor, au început să intre prin curţi. Pe cei care nu voiau să semneze îi suiau în camioane şi îi învârteau pe uliţi până la marginea satului, să bage spaima în ei.

Aşa s-a proptit Vasile Niculiţă în faţa casei lui Culae Focşa, aţinând calea lui Gheorghe Mocanu, care era învăţător, „ăsta de-l vedeţi aici, şi nu vreo lichea adusă din altă parte, era de-ai noştri, surăian, şi îi ducea pe ăia ba la unul, ba la altul, «Ăsta-i cumsecade, luaţi-l cu binişorul, ăsta-i îndărătnic, intraţi mai mulţi deodată, să-i speriaţi muierea şi copiii, şi păziţi-vă», aşa le spunea. Adicătelea cum, păziţi-vă? Păi, când intri în ograda mea, de ce să te păzeşti dacă vii ca om bun? Zi-i, mă!”. Gheorghe Mocanu, bătrân şi puţintel, la fel ca şi ceilalţi, nu zicea nimic şi, în timpul în care ei îşi agitau mâinile, stătea cu umerii strânşi şi cu palmele adunate în poală. „Aşa l-am şi întrebat: «De ce intri, mă, în casele oamenilor şi dai buzna?». Zice el: «Ca să-ţi dau cererea să intri la colectivă». Atuncea, lămuri Vasile Niculiţă, nu stătea ca acuma, ca mutu’ avea glas, că mai erau vreo zece în urma lui, tot cu ciomege. Şi io zic: «Dă-mi o cerere, ca s-o citesc!». «Păi, hai la tine acasă», zice ăsta, Mocanu, «s-o citeşti pe îndelete». Da’ io ştiam ce ştiam, că numai de la mine de acasă nu mai puteam fugi. «Nu, dă-mi aicea, pe uliţă, că n-are ce să ştie muierea şi copiii.» Şi mi-a dat. Şi zice: «Semnezi aicea, sub rândurile astea». Da’ io zic: «Păi, să le citim. I-auzi: ‘Mă trec de bună voie la Ceape’». Şi ăsta a’ lui Mocanu dă din cap, adică da, că e clar. Da io zic: «Dacă e de bunăvoie, atunci de ce vii forţat?». N-am mai aşteptat să zică nimica, i-am dat doi pari în ţeastă şi-am fugit în tufişurile din lunca Siretului. Şi, de-acolo, la nişte rude, la Galaţi.”

Parcă s-a mai răcorit Vasile Niculiţă după ce şi-a amintit de parii îndesaţi în capul lui Gheorghe Mocanu şi nu a mai cerut să fie dat afară, ba chiar a uitat de-a binelea de el. Dar el nu uitase, mai ales ruşinea că a trebuit să se adune de pe jos, cu minţile vuind, chiar în faţa ţingăilor din echipa lui de agitatori de pripas. A doua zi, îndrumători şi agitatori au început să umble în grupuri mai mari. Iar când s-au văzut, în vatra satului, faţă în faţă, sătenii cu ciomege, topoare şi hârleţe, de o parte, veneticii de cealaltă, aceia, pentru că nu erau la fel de îndârjiţi, neavând de apărat nici pământ, nici casă, nici femeie şi copii, au dat pasul înapoi. Sătenii nu s-au luat după ei, au privit doar pe tăcute cum o iau la sănătoasa şi dispar dincolo de pod.

Dar bucuria le-a fost scurtă. În seara de 27 noiembrie au apărut ZIL-urile Miliţiei, mergând prin sat, la îndemnul lui Dumitru Arbănaş, primarul pus dintre cei nevolnici, care arăta casele capilor răzvrătirii. Acolo unde nu avuseseră bunul gând să fugă, ţăranii au fost arestaţi, sub ameninţarea pistoalelor-mitralieră pe care cei care făcuseră războiul le recunoscură, amintindu-şi cât sunt de neiertătoare, au fost legaţi fedeleş şi aruncaţi în camioane, ca oile, unul peste altul. Cei care fugiseră fură şi ei prinşi, din răchitişuri, din crânguri, de pe la neamuri, scoşi la iveală de foame, de frig, de frica lor sau de frica neamurilor care auziseră de la alţii c-or să păţească la fel ca fugarii, ba chiar mai rău, dacă-i ascund prin şoproane ori beciuri.

„Întotdeauna, când veneam acasă de la Galaţi, zice Sterian Răducanu, opream la Piscu, la un cumătru. Avea lampa aprinsă şi mă omenea cu ceva pâine şi slănină şi un cofer cu vin. De data asta, când m-am întors, nu era niciun fel de lumină şi poarta era încuiată. M-am lipit de garduri, că la capul

uliţelor era câte un camion cu prelată, un ZIL, şi la fiecare maşină erau ca la douăzeci-treizeci. Oamenii se uitau speriaţi de după uluci, nimeni n-avea curaj să deschidă poarta. Abia am scăpat să nu mă vadă careva din camioanele alea. Dar îndărăt, la Vadu Roşca, cerul era roşu, ca de vâlvâtaie. Să ştii că arde satul, mi-am zis, au pus foc la sat."

Aşadar, îndrumătorii se învăţaseră minte şi nu se mai despărţeau unii de alţii. Umblau împreună, cu zecile. La două-trei zile după cele petrecute la Suraia, au lăsat timp ca să alerge zvonurile înaintea lor şi să sperie oamenii, apoi au venit ca la patruzeci în Vadu Roşca, cu două maşini, să înnopteze la şcoală. Dar greşiseră cumva, oamenii de la Vadu Roşca nu erau speriaţi, ci mai degrabă înrăiţi. Vestea s-a dus repede şi ţăranii s-au adunat cu topoare şi făclii, silindu-i să se adăpostească în şcoală. Asta i-a şi izbăvit, că oamenii s-au sfiit să arunce cu bolovani în geamurile şcolii, necum să pună paie la încheietori, ca agitatorii să iasă înăbuşiţi sau, dacă nu şi nu, să ardă înăuntru ca şobolanii. Dacă ar fi fost primăria, nu s-ar fi ruşinat, le era totuna, dar, pentru că era vorba de şcoală ori dacă ar fi fost biserica, oamenii s-au ţinut deoparte şi s-au mulţumit numai să-i dea cerc, cu făclii aprinse, încât, dacă n-ai fi ştiut ce se întâmplă, ai fi putut crede că e o noapte de sărbătoare, noaptea de Ignat, când se aprind focuri ca să ajute lumina să învingă beznele.

Chiar dacă a fost vreo sărbătoare, aceea, cu focurile ei cu tot, s-a îndrăcit. Iar maşinile cu care străinii veniseră, roşcănenii s-au opintit să le răstoarne şi să le rostogolească, să le arunce în Siret. Focurile îi împingeau pe oameni la nesăbuinţă. Iosandru Areaua a tăiat prelata cu cuţitul, de parcă ar fi înfipt ascuţişul într-înşii, şi a ridicat tăişul în lumina făcliilor, aşteptând parcă să curgă sânge gros de pe fier.

„Era frumos, povesteşte Damian Pătraşcu, Doamne, ce frumos mai era! N-am mai văzut aşa multe făclii de când eram mic, de Înălţare, când tocmai se terminase războiul. Era foamete, dar oamenii au găsit destulă făină să facă turte, să înfigă în ele lumânări aprinse şi să le dea drumul pe apa Siretului. Şi fiecare zicea numele morţilor lui şi plângeau oamenii amestecat, pentru unii de durere că nu mai sunt, pentru alţii de bucurie că au rămas, numai eu plângeam pe de-a-ntregul, pentru că eram încă un băietan şi nu prea deosebeam bine una de cealaltă. Mie îmi place să mă uit la feţele oamenilor în bătaia focului, sunt mai frumoase decât în lumina soarelui, mai vii. Asta mi-aduc aminte cel mai bine din noaptea aia, feţele oamenilor, luminate ascuţit, de parcă erau săpate în lemn. Dar cea mai frumoasă era Dana lui Radu, cu basmaua căzută pe umeri şi cu părul despletit, ce frumoasă era şi râdea cu capul dat pe spate. Ce-or fi gândit netrebnicii ăia strânşi în şcoală şi privind înspăimântaţi prin ferestre, cine poate şti. Şi mai ales când au auzit vioara şi toba cea mare, ca de Ajun. Aurel Dimofte şi-a aruncat primul căciula de pământ şi a strigat: «Să jucăm, fraţilor!» şi a lovit marginea îngheţată a uliţei cu bocancul şi cu el s-a luat şi Ionuţ Cristea. «Că ai dreptate», a zis Stan Dumitru, ne smintise focul, ne luase frica. Şi după ei toţi ceilalţi, Ion Areaua, şi Dumitru al lui Crăciun, şi Toader al lui Crăciun, şi

Stroe, şi Marinică Mihai. Era dansul lor cu moartea, nu ştiau, dar poate că simţeau. Ne-am prins în horă, am jucat hora ca de sărbătoare. Dansam şi chiuiam, dogoriţi. A doua zi, jumate dintre noi se târau în ţărână, plini de sânge, asurziţi de răpăielile mitralierelor, acolo unde moartea nu ne priponise deja.”

Oamenii au desfăcut hora după miezul nopţii şi au plecat către casele lor, lăsându-i pe agitatori în plata Domnului şi socotind că au băgat destulă spaimă într-înşii. Când au văzut hora destrămându-se, focurile stingându-se şi au auzit bătaia tobei tot mai departe, veneticii au ieşit buluc, mulţumind Dumnezeului lor că le rămăseseră întregi cauciucurile de la unul dintre camioane. S-au înghesuit toţi în el, uitându-şi în grabă ciomegele, dar neuitând de spaima pe care au trăit-o de a fi arşi de vii şi răzbunându-se cumplit după aceea.

Niţu Stan făcuse războiul până la Stalingrad. El simţi că liniştea de a doua zi dimineaţa nu e tocmai bună. Mai ales că Sterică Răducanu venise când încă nu se luminase de ziuă să-i povestească. „La Suraia sunt maşini cu ofiţeri care stau la pândă. Şi, când m-am întors de la Piscu, să povestesc alor noştri care au mai rămas prin sat că se pregăteşte altă năpastă, un civil mărunţel, cu palton bleumarin, iese din întuneric, în capul satului. «De unde vii?», mă opreşte. «De la Vadu Roşca.» Avea o voce răstită, dar scotea vorbele stricat.” Avea să i-o recunoască mai târziu, chiar mai repede decât figura, pe care n-o văzuse prea bine pe întuneric. Avea s-o audă până la obsesie, retrăind de mii de ori acea noapte, cu spaimele ei, asociate cu vocea aceea a tuturor stricăciunilor, rârâită, sâsâită şi bâlbâită, care era a lui Nicolae Ceauşescu, trimis de la Bucureşti să termine o dată pentru totdeauna cu răzmeriţele ţăranilor din lunca Siretului. „Ce treabă ai pe aici la ora asta?” „Vin să-mi iau femeia!” A zis-o fără să-şi dea seama dacă celălalt îl crede ori ba. Dar aceluia, lui Nicolae Ceauşescu, îi păsa prea puţin de asta. „Ce-i pe la Vadu Roşca? Sunt oameni cu furci şi topoare?” Sterică Răducanu şi-a întors puţin privirea ca să vadă dacă se desluşeşte pe cer vreo umbră roşiatică de la hora cu torţe. Dar cerul stătea ca un clopot smolit şi nemişcat. Aşa că se întoarse şi zise: „N-am văzut.” „Fumezi?” „Fumez.” Ceauşescu i-a dat o ţigară şi i-a întins şi chibritul aprins, ţinând îndelung flacăra în dreptul chipului lui. „Te privea ca să te ţină minte”, zice Damian Pătraşcu. „Aşa am crezut şi io, că d-aia, da’ nu numai de aia. Io nu mai puteam, că mi se muiaseră picioarele. «Pot să plec?», i-am zis. «Poţi.» Am plecat, împleticindu-mă. S-a uitat lung după mine şi d-aia n-am început să alerg decât după ce m-am îndepărtat binişor. Da’ nu m-a crezut, ştia că-l minţisem. Cât se uitase la mine cu chibritul în dreptul ochilor, el nu s-a uitat drept în ochii mei, s-a uitat la mâna în care ţineam ţigara şi a văzut cum îmi tremură. Că adică mi-e frică, pentru că minţeam. A ştiut că-l minţisem.” „Şi de ce nu te-a arestat atuncea?” „Ce să piardă timpul cu mine? Ştia că mă arestează oricum a doua zi sau în săptămâna următoare şi că n-am unde să fug. Niciunul n-a avut unde să fugă, ne-au prins şi ne-au arestat pe toţi, ba chiar pe mai mulţi de-atât.”

Niţu Stan i-a ascultat povestea şi a presimţit c-or să vină şi că nu mai e cale de întoarcere. S-a dus să-i adune pe ceilalţi. În uliţă l-a ajuns băiatul care nu avea mai mult de şase ani şi care i-a întins cuţitul cel mare pentru tăiatul porcului: „Tata, ia cuţitul, să nu te omoare...". S-au adunat la marginea dinspre Focşani a satului. A adus fiecare câte ceva, căruţe vechi, scânduri groase, bolovani, mese din stejar negeluit, butuci. „Tu, i-a spus Stan Niţu lui Ionuţ Cristea, urcă-te în clopotniţă. Dacă-i vezi că vin, trage clopotul." „I-am zis lui, mai bine nu-i ziceam, că şi-acuma mi se rupe sufletul că l-am trimis la moarte. Şi s-a luat şi Vasile Haralambie după el, un băietan, n-avea nici doişpe ani. Săracu' băiat, când l-au găsit sub scara clopotniţei, l-au bătut până l-au înnegrit, a dârdâit în friguri până la Bobotează." Era linişte, aşadar mai era încă vreme. Au aşezat de-a curmezişul camionul rămas de la ciomăgarii din ajun. Au pus pe lângă el tot ce-au găsit, căruţe, pietre, ceaune de topit grăsime, butuci, au proptit scânduri, au înfundat cu câlţi găurile, să ţină. Dana lui Radu s-a cocoţat pe capota maşinii şi-şi agita zăbăucă basmaua, ca pe un steag. Numai Niţu Stan avea puşca lui veche, din război, care însă n-avea gloanţe, şi o ţinea de ţeavă, agitându-i patul ca pe o ghioagă. Ceilalţi luaseră ce apucaseră din bătătură, topoare, furci, hârleţe, ciomege de alungat lupii, cosoare pentru rafie. Bătrânii stăteau în pridvorul bisericii şi se închinau, femeile se smiorcăiau pe după garduri, iar bărbaţii, toată suflarea, rezemau baricada, tăind depărtările cu privirile îngustate.

Se oprise vântul, nu lătra un câine, nu se auzea fâlfâit de aripi ori croncănit de ciori. Nu vorbea nimeni. Deodată, s-a auzit un murmur ce furnica pământul şi pe care l-au simţit mai întâi cu tălpile decât l-au auzit cu urechile. Crengile au început să tremure, deşi vântul nu se pornise. „Vin tancurile", îşi spuse Niţu Stan, el crezu că strigase, dar, privind în jur la ceilalţi, care erau doar nedumeriţi, văzu că ei n-au înţeles şi dintr-odată îi fu milă de ei şi vru să le strige să fugă, ce-o să facem, adică, noi cu baricadele noastre de câlţi şi de scânduri în faţa tancurilor şi unde o să ne ascundem de obuzele lor şi de focul rotitor al mitralierelor, dar vocea nu i s-a mai auzit, deoarece între timp a început să bată clopotul cel mare. Oamenii priviră înfioraţi către clopotniţă, femeile îşi opriră plânsul în gât, a lui Dimofte, care era cu burta mare, se ridică şi ea cu mâna la gură, bătrânii îşi îndesiră crucile şi clopotul bătea şi tremurul văzduhului de la bătaia clopotului se unea cu tremurul pământului, încât nu mai ştiai care e tremurul care blestemă şi care e tremurul care binecuvântează.

Dana lui Radu i-a văzut prima, erau ca o dungă verzuie, pe muchia zării, care tot creştea. Niţu Stan înţelese dintr-o privire că patul puştii lui şi topoarele şi uneltele câmpului, bune să răstoarne pământul şi să despice pădurea, erau cu totul nefolositoare împotriva celor două tancuri care se apropiau de marginea podului, înconjurate de camioane care, din câte putea el să-şi aducă aminte, foloseau la căratul mitralierelor.

Tancurile se opriră şi odată cu ele camioanele, care făcură un viraj şi se proptiră cu spatele spre baricadă, ridicând prelatele şi scoţând la iveală,

într-adevăr, ţevile lungi şi perforate ale mitralierelor. Din camioane coborâră câţiva ofiţeri în uniformele Securităţii, iar în fruntea lor acelaşi bărbat scund, cu căciulă militară şi scurtă bleumarin. Ei se opriră în dreptul tancurilor. Atunci unii dintre oameni ieşiră în faţa baricadei. Bărbatul mărunţel ridică mâna dreaptă şi ei crezură că vrea să le vorbească. Clopotele amuţiră.

Oamenii făcură un pas înapoi. Lângă Niţu Stan, Costică Arbănaş căzu în genunchi şi-şi desfăcu la piept, rupând-o, cămaşa. Lângă el Aurică Dimofte, Stroie Crăciun şi, strângând în mână toporul, Ionică Areaua. Apoi ceilalţi veniră unul câte unul. Cocoţată pe cabina maşinii răsturnate, Dana lui Radu rămase încremenită, strângându-şi basmaua la piept.

Atunci, se întâmplară câteva lucruri dintr-odată. Bărbatul acela, Ceauşescu, îşi lăsă braţul în jos cu o mişcare iute. Clopotul porni să bată din nou, acoperind şuierul gloanţelor, dar rămaseră focul stârnit de ţevi şi plumbii care umplură aerul. Primul căzu Aurel Dimofte, întâi în genunchi, privindu-şi nedumerit palmele lipite de pieptul din care ţâşnea sângele, şi apoi prăvălit, tot cu genunchii îndoiţi, pe spate, împins de gloanţele ce continuau să i se îndese în trup. Dana lui Radu fu secerată cu atâta putere, încât ţâşni în sus, ca o păpuşă de câlţi, şi rămase câteva clipe în aer, proptită de gloanţe, înainte de a se prăbuşi pe capotă, cu braţele desfăcute. Pe Costică Arbănaş, în genunchi, gloanţele îl feriră ca printr-o minune, dar rămase aşa, neclintit, cu găvanele golite, într-un plâns pe care nici măcar nu şi-l simţea. Niţu Stan se aruncă în ţărână şi se rostogoli spre margine, dar se întoarse să-l tragă pe Stroie Crăciun, care gemea întruna: „Stane, nu mă lăsa...”, până când sângele îi ţâşni pe gură, sufocându-l. Clopotul continua să bată, de parcă clopotniţa cursese, ca o văruială, peste pereţii bisericii şi biserica întreagă era o clopotniţă cu pereţii de aramă. Dangătul deveni atât de asurzitor, încât biserica se ridică, uriaşă, îşi aşeză temeliile pe marginea zării şi cerul deveni o cupolă arămie, iar un clopot mult mai mare lovea în pereţii cerului. Mitralierele răpăiră clopotniţa, dar clopotul continua să bată. Tancurile porniră încet, continuând să răpăie, şi spulberară baricada ca pe un muşuroi, scuturând peste blindajul lor laolaltă scânduri şi trupuri. Răniţii se târau din calea lor, ca să nu-i strivească şenilele. Mitralierele măturau acum doar clopotniţa, se dădea o luptă gigantică între dangătul clopotului şi şuierul gloanţelor în care clopotul, chiar dacă turla, cu tencuiala muşcată de gloanţe, sfârtecată şi înăbuşită în fumul alb al văruielii, rămăsese doar ca o scurtelcă zdrenţuită, ieşea biruitor. Până când ţeava unuia dintre tancuri se ridică încet şi slobozi un obuz care ţinti chiar în miezul clopotniţei. Ionuţ Cristea murise cu siguranţă mai demult şi clopotul luptase singur mai departe. Obuzul ucise şi clopotul.

Când dangătul tăcu, atunci tăcură şi gloanţele. „Nu se mai termina, îşi aminteau unii, credeam că or să ne omoare pe toţi.” „A ţinut doar ca la zece minute, spuneau alţii, a fost ca o grindină, ca o răpăială de vară.”

Când toate celelalte au tăcut, s-au auzit şi vaietele răniţilor. Fuseseră până atunci un fel de ţinte mişcătoare, trupuri de pâslă dezarticulate care

se răsuceau cu braţele în lături sau îngenuncheau, apăsându-se, după cum îi nimeriseră gloanţele, se târau, agăţându-se cu unghiile şi căutând cu tălpile pe pământul îngheţat trepte de care să se proptească, ca şi cum ar fi mers pe o scară, se adăposteau cei mai slabi în braţele celor mai mari, cei însângeraţi în braţele altor însângeraţi, căci sângele începuse să se amestece, încât nu mai ştiai a cui rană e aceea.

„Stăteam ghemuit sub scara clopotniţei, îşi aminteşte Vasile Haralambie. Clopotul bătea de-acum singur, parcă era viu. Ionuţ era mort, cu mâinile prinse de frânghie, cu faţa şi hainele amestecate cu sânge şi cu văruială. Cu faţa aşa albă, era ca un sfânt din aceia pictaţi pe peretele bisericii. Pe urmă s-a auzit un zgomot mare şi s-a făcut o lumină ca de fulger. Clopotul a tăcut. Au venit soldaţii. Unul dintre ei a scos baioneta şi i-a descleştat degetele cu tăişul, ca să nu se mai scuture frânghia.”

„Atunci am auzit ca prin vis bătaia clopotului, îşi aminteşte Ioniţă Haralambie. Credeam că am murit şi am ajuns în Biserica Raiului, dar am deschis ochii şi i-am văzut cum coboară din camioane şi merg printre noi, cei răniţi, cu puştile aţintite în jos, spre frunţile noastre.”

„Pe noi, cei vii, îşi aminteşte Marin Crăciun, ne propteau cu ţeava puştii în gât, ca să ne sperie de moarte, dacă nu ne fusese de ajuns. Pe cei morţi îi răsuceau cu puşca şi, dacă nu se putea, cu bocancii, ca să fie cu faţa în sus. Dar nu se osteneau să le închidă şi ochii, că ei, de moarte năprasnică, muriseră cu ochii deschişi.”

„Am rămas în genunchi şi nu mă puteam opri din plâns, îşi aminteşte Costică Arbănaş. Aşa cum alţii, de frică, se scapă în nădragi, eu mă scăpasem pe obraji. Respiram plâns, gâfâiam, nu alta. Era fierbinte şi curgea şuvoaie, că ziceai că parcă plângeam sânge. S-au oprit doi şi unul mi-a proptit puşca în frunte şi ălălalt a zis: «Lasă-l, nu vezi că s-a smintit?». Şi am rămas aşa până la nămiaz, nimica nu-mi aduc aminte. Decât că m-am prăvălit ca un buştean pe uliţă şi nici atuncea nu m-am oprit din plâns. Când m-am trezit, se făcea seară şi nu mai era nimic în jur, decât un miros dulce, de sânge năclăit. La şcoală era lumină. M-am apropiat şi m-am uitat pe fereastră, îi bătea pe oameni, în altă odaie erau ăia morţi, aruncaţi unul peste altul. Abia atunci, de atâta grozăvenie, mi-a stat plânsul…”

„L-au tras pe Cristea din clopotniţă, îşi aminteşte Lazăr Sandu, şi l-au aruncat de pe acoperiş. A căzut cu bufnitură, ca o pasăre moartă. P-urmă l-au tras de mâini până către mijlocul uliţei. În urma lui a rămas locul în care căzuse, ca o ciupercă roşie, şi o altă linie roşie, întreruptă acolo unde capul i se hurducase pe bolovani, de parcă însemnau cu el hotarul dintre pământuri.”

„Marinică Mihai a murit ghemuit, îşi aminteşte Ioniţă Haralambie. Ai fi zis că e un prunc care doarme, dacă n-ar fi fost sângele scurs băltoacă sub el. A venit câinele lui şi l-a lins pe obraz, dar l-a simţit rece şi nemişcat. Atuncea, câinele a adulmecat sângele şi a început să-l lipăie. N-avea vină, câinele, săracul, sângele era mai cald şi câinele, cine ştie, simţea că sângele e viu şi

că, în locul mortului, îl recunoscuse. A lipăit pe îndelete, nu l-a gonit nimeni de acolo...”

„Maică-mea se ţinea cu mâinile de burtă, îşi aminti Ionică Dimofte, să nu mă lepede. Aşa că eu ştiu lucrurile astea numai din auzite şi pe apucate, că nimeni nu a vrut să povestească de la început şi până la sfârşit. Ziceau câteva vorbe şi pe urmă încremeneau, de parcă acuma s-ar fi întâmplat din nou. Nu mai voiau să-şi amintească şi aşa am început eu, care atuncea eram în pântecul maică-mii, să-mi amintesc în locul lor. Mai ales despre cei morţi, dintre care tatăl meu, Aurică Dimofte, a fost primul. I-au luat şi i-au aruncat ca pe nişte saci aduşi de la moară, unul peste altul. Pe urmă i-au îngrămădit într-o sală de clasă şi i-au lăsat acolo, până a căzut întunericul. I-au încărcat într-un camion şi i-au dus, nimenea nu ştia unde. Ca să nu-i jelească lumea la vedere. I-au îngropat prin alte părţi, la marginea cimitirelor, fără cruce, fără popă şi fără lumânare. Nişte oameni cu frica lui Dumnezeu au pus mai târziu cruci din scânduri bătute una peste alta, la repezeală, una la mai mulţi, cum au fost ei îngropaţi, mai mulţi odată. Mormântul lu’ tata l-am găsit abia peste treişcinci de ani, după Revoluţie, tocmai la Floreşti. Am vorbit cu groparii bătrâni, l-am cunoscut după haine. Avea un chimir frumos, lat, de piele, în care ţinea actele de proprietate pe pământ. S-a îngropat cu acte cu tot. Când am luat pământul înapoi, am făcut proba cu martori, hârtiile putreziseră. Şi l-am mai recunoscut după urma glonţului din frunte.”

„Au crezut că am murit, îşi aminteşte Marin Crăciun. Când să mă ia, am mişcat. Atuncea omul cela mic, în scurtă albastră, mi-a tras un bocanc în burtă şi m-a înjurat. Da’ io n-am zis nimica şi numai am gemut şi l-am blestemat în gând. L-am blestemat greu, tare de tot, cu tot neamul lui şi pentru toţi morţii noştri. Şi aşa s-a şi întâmplat. Zic unii că a fost de la revoluţie, de la Iliescu, trebuia să-l împuşte ca să-l facă să tacă, da’ nu-i adevărat. I s-a tras de-atuncea, de la iarna aia şi de la blestemul nostru, al roşcănenilor de la Vadu. Uite şi dovada. A murit tot aşa cum l-a omorât el, cu batalionul de Securitate de la Tecuci, pe Aurel al lui Dimofte. La fel şi la fel. Tot aşa a căzut în genunchi şi atât au tras în el, că a căzut pe spate, tot în genunchi şi tot ca Aurică Dimofte. Numai că Ceauşescu a avut moarte blestemată, cu mâinile legate la spate, n-a putut nici măcar să-şi ducă mâinile la piept, ca Aurică, să încerce să-şi îndese înapoi sângele care-i curgea. Mai multe nu mă întrebaţi că nu mai aud, atâta m-au bătut numai în cap, că nu mai aud decât un ţiuit. Ultimul lucru de care mi-aduc aminte că l-am auzit pe pământul ăsta e înjurătura lu’ Ceauşescu.”

„Ne-au anchetat două zile. Ne întrebau şi p-ormă ne băteau, îşi aminteşte Damian Pătraşcu. Cădea unul lat, se apucau de altul. Că cine a pus la cale răzmeriţa. Că dacă a venit vreunul din altă parte. Că dacă ştim ceva de grupurile din munţi. Că cine au fost capii, care a avut ideea cu baricada. Şi pe urmă iar, de la început. Pe ăştia care am luat asupra noastră şi pe încă unii ne-au dus la Galaţi. Acolo m-au bătut numai cu bocancii peste gură, că mi-au rupt toţi dinţii. La jumatea lui ianuarie a început procesul, la

Tribunalul Militar din Constanţa. Pe urmă ne-au dus la Gherla. Am luat toţi de la cinşpe la douăşcinci de ani închisoare pentru crimă de terorism împotriva puterii de stat, articol 199, Cod penal. Doi ani n-am avut voie la pachet şi la scrisori. Ai noştri ne plângeau ca pe morţi. Şi, dacă nu eram ca şi morţi, atunci ce eram?"

„Ne-au dat drumul în toamna lui 1964, îşi aminteşte Gheorghe Porumboiu. Când am ajuns în sat, nu a sărit nimeni să ne dea bineţe. Lumea se uita la noi de după gard. Numai câinii au venit la noi să ne lingă picioarele. Tremuram de atâta frig şi foame şi bătaie. Da' câinii ne-au cunoscut, nu ne-au lătrat. Pe urmă, s-au deprins şi oamenii cu noi. Da', de povestit, n-am povestit şi nu ne-a întrebat nimeni. Acuma e prima oară."

„Când au venit apele, astă-vară, îşi aminteşte Marin Crăciun, a zis lumea că o fi vrut bunul Dumnezeu să spele sângele care a mai rămas uscat printre pietre, de-acu' cincizeci de ani, că se împlinesc acuma. Da' nu e, că sângele se moaie întâi tot cu sânge şi după aia se spală cu apă. D-aia au luat apele pe Marin Dobre, pe Ionel Crăciun şi pe Neculai Dimofte şi pe încă vreo câţiva care au fost la baricadă şi care au scăpat atuncea, la '57, de gloanţe, da' n-au mai scăpat acuma de viitură, că erau bătrâni şi n-au putut să se ţie. Da' io zic aşa, că nu putea Dumnezeu să zică una ca asta, că El ştie că sângele ăla e întâi în minţile noastre. Poate atuncea să se vindece, când ne-o lua pe toţi, unul câte unul, dar poate că nici atuncea..."

La Vadu Roşca au fost optsprezece condamnaţi, la Suraia cincisprezece, la Răstoaca patruzeci şi la Cudalbi cincizeci. Erau tineri, n-au murit prin puşcării. Dar nici viaţă nu s-a numit cea pe care au trăit-o după aceea. La Vadu Roşca au fost în dimineaţa zilei de 4 decembrie 1957 patruzeci şi opt de răniţi. Peste asta s-au numărat zece morţi: opt bărbaţi, o femeie, Dana lui Radu, şi un clopot.

Toţi, cu mormânt fără nume, ca şi ceilalţi morţi ai noştri pe care îi pomeneam de 24 aprilie, ziua masacrelor. Dar şi fără pomenire, deci cu atât mai singuri. Eram copil, mormintele lor erau risipite fără să ştie cineva unde să plângă la căpătâiul lor, cei condamnaţi erau încă în puşcărie, la Gherla şi la Aiud, Ana lui Dimofte şi alte câteva văduve se înhămaseră la muncă, să-şi crească pruncii rămaşi orfani, care încă multă vreme aveau să fie socotiţi odrasle de bandiţi. Dar ceea ce conta pentru mine atunci, ghemuit sub zidul din spate al casei, la umbra nucului, era coliva, atât de bună şi de dulce, cu atât mai dulce cu cât morţii rămăseseră fără pomenire, deci tânjind după lumea asta.

„Şi, dacă sunt morţi fără pomenire, a spus bunicul Garabet, şi dacă mormintele lor sunt morminte fără cruce şi neştiute, atunci o să-i pomenim laolaltă cu morţii noştri fără cruce." Şi, pentru că Ana lui Dimofte ştia mai bine cifrele, de la socotelile negoţului ei cu brânzeturi, decât literele, i-a înşirat bunicului numele lor, pe care el le-a scris pe un colţ de hârtie: Dana Radu, Aurel Dimofte, Ionuţ Cristea, Dumitru Marin, Ion Arcan, Dumitru Crăciun, Toader Crăciun, Stroie Crăciun, Marin Mihai.

Apoi, bunicul a amestecat numele acestea printre ale noastre, înghesuindu-le pe foile de hârtie, dar încăpând totuşi, căci morţii, mai ales cei fără cruce şi fără pomenire, cu trupurile lor subţiate, ocupă mai puţin loc pe lumea aceasta decât cei vii.

Am săvârşit o nedreptate atunci când, pomenindu-i pe magii naşterii mele, am numit numai pe Angheluţă, care lumina cu degetele lui albite de pudră de zahăr, ca nişte lumânări, pe Bobârcă, înconjurat de umbrele lui fremătătoare ca nişte saci cu măsline, lucioase şi negre, care se golesc şi se umplu, unele dintr-altele, fără încetare, pe Mercan, negustorul de aer, şi, enigmatic, pe vânzătorul de halviţă care se apropie, îndepărtându-se, şi care taie porţii egale, ca şi timpul.

Printre ofrandele magilor se numără şi nucile sărate şi prăjite ale lui Harutiun Fringhian. Dintre toţi, el a respectat cu cea mai mare străşnicie taina magilor. Despre el nu-mi amintesc nimic altceva decât de darurile sale.

În *Cartea şoaptelor* eu mi-am păstrat locul pe care îndeobşte trebuie să-l aibă povestitorul, acela de a fi o prezenţă întâmplătoare. Nu sunt un personaj al *Cărţii şoaptelor* şi, chiar fără mine, lucrurile s-ar fi petrecut întocmai. Singura diferenţă dintre mine şi ceilalţi care citesc această carte este că eu sunt întâiul ei cititor, ipostază care, cum spuneam, nu e decât întâmplătoare.

Sau poate că menirea de a fi povestitorul, adică întâiul cititor, mi-a fost hărăzită de cei patru magi, al luminii, al umbrei, al aerului şi al timpului, dar şi de cel de-al cincilea, despre care aflăm acum, Harutiun Fringhian, magul fructelor.

Acestea sunt fructele datinilor noastre, spunea bunicul Garabet. Întâi de toate caisa. Livezile de caişi au înflorit totdeauna pe câmpiile de la poalele muntelui Ararat şi abia în Evul Mediu timpuriu primii călători au adus sâmburi şi ramuri în restul Europei, neuitând totuşi, atunci când toate vieţuitoarele au căpătat nume într-o limbă neschimbătoare, să-i spună caisei *Prunus armeniaca*. Culoarea ei a fost pusă pe steagul armenesc, ca fundal pe care se aşază, în relief, celelalte simboluri naţionale. Fireşte, nu de aceea în mijlocul curţii noastre din Focşani se înălţa un cais bătrân, dar sigur este că tocmai de aceea îl iubeam cel mai mult dintre toţi pomii, iar canapelele moi pentru taifasul de la ora cafelei erau aşezate tocmai sub coroana lui rotundă. Bunicul spunea că portocaliul de nuanţa caisei e culoarea care se vede de la cea mai mare depărtare şi că alegerea s-a dovedit înţeleaptă pentru un popor risipit ca al nostru.

Al doilea fruct este rodia. Fructul fructelor. Rotundă ca un măr, mare cât o gutuie, acrişoară precum fructele Ierusalimului, cu coajă groasă precum fructele tropicale, cu boabe multe ca un ciorchine de strugure ghemuit în palmă, şi lăsând, strivită în pumn, să i se scurgă zeama de culoarea sângelui. Suntem înrudiţi prin sânge cu rodia. Caisa e fructul celor ce stau

laolaltă. Rodia, în schimb, este fructul singurătăţii şi al exodului. Având sânge ca şi omul, ea poate avea şi sentimente. Rodiei i se face dor. Poate aştepta mult timp neatinsă. Este, dintre toate fructele, cu tot sângele ei, expresia cea mai sugestivă a jertfei. Şi, dintre toate fructele pământului, ea a ales să-i însoţească pe bătrânii bătrânilor mei pe drumurile morţii, spre Deir-ez-Zor, în deşerturile Mesopotamiei. Povestea Sahag Şeitanian, soţul surorii bunicii mele şi naşul meu de botez, despre rodiile pe care şi le treceau din mână în mână nălucile descărnate ale convoaielor, luând, fiecare, câte un sâmbure şi păstrându-l pe limbă, enigmatic de răcoros în arşiţa nisipurilor. Tocmai de aceea, slujind drept hrană pentru convoaiele deşertului, rodia are exact trei sute şaizeci şi cinci de sâmburi, un sâmbure pentru fiecare zi a anului. Dacă nu ar fi ales, dintre fiinţele vii, mielul ca simbol al jertfei, Dumnezeu ar fi ales cu siguranţă rodia. Din care nu poţi să muşti, ca dintr-un măr, căreia nu poţi să-i rupi boabele cu degetele, precum din ciorchinele de strugure, pe care nu poţi s-o mănânci dintr-odată, ca pe o căpşună, dar poţi să-i bei sângele, aşa cum încă mai fac în deşert tuaregii, pentru a supravieţui, cu sângele mieilor. Rodia, mielul tăcut al Domnului.

Şi, apoi, fructele-case. Nucile, alunele, migdalele, fisticul. Nucul a fost cel dintâi învăţător al meu. Mă căţăram pe crengile lui groase şi citeam împreună. Dădeam paginile pentru amândoi şi de aceea iodul îmi rămânea pe degete, sângele lui verde-gălbui, care se întuneca, lipicios. Voiam să mă fac nuc când o să fiu mare, nu credeam că a fi mare poate să însemne şi altceva decât să fii nuc. Nu era adevărat, am ştiut mai târziu. Copacul care se născuse în aceeaşi clipă cu mine era, de fapt, un mesteacăn.

Magii nu erau descoperitorii ambrei, ai smirnei şi nici ai aurului sau ai bulgărelui de sare. Nici Harutiun Fringhian, magul fructelor, nu a fost descoperitor al fructelor-case, al fructelor ascunse. Ele veneau împreună cu bătrânii mei şi cu izurile orientale care îi însoţeau, strecurându-se printre canaturile uşii. Totul, în locurile de baştină, pilaful, *imam-baiîldîurile* cu carne tocată între vinete coapte, sarailiile, dulceţurile, halvaua şi baclavalele aveau gustul alunelor ori al nucilor prăjite, peste care se vălătucea aroma cafelei măcinate şi fierte la foc mic, în ibricul de cupru cu gura strâmtă. Nisipul scrâşnea în dinţi ca alunele prăjite şi pisate, îşi amintea Sahag Şeitanian, din drumul convoaielor spre Deir-ez-Zor. „Când ameţeam de foame, spunea el, ni se părea că dunele de nisip sunt mormane de nuci sau alune măcinate ori de-a dreptul halva de griş în care scânteiau, arămii, bucăţile de alune prăjite. Nu ne era de folos vedenia aceea, nu ţinea de foame şi ne făcea şi mai tare sete.” Avem o fotografie cu bunicul Garabet, cu unchiul Sahag, cu bunica mea, Arşaluis, şi cu sora ei, Armenuhi, grăsuţe, în costume de baie cu pantalonaşi, care le acopereau pulpele, dar le lăsau la iveală umerii plini. Pe spate scrie: „Noi la Carmen Sylva, 1932”. „Abia te-am convins, Sahag, râdea bunicul, să calci pe nisip, mergeai pe vîrfuri, ca pe jăratec.” „Era ca o halva de griş, repeta Sahag. Eram mulţi şi era nevoie de multă halva pentru pomenirea noastră. Până şi arşiţa mirosea tot a nuci prăjite.”

Astfel încât aroma nucilor prăjite însoţea, pretutindeni, sudoarea, sângele, năduşeala palmelor ori a tâmplelor cuprinse de febră. Moartea, când venea, avea miros de nuci prăjite şi, când îi pomeneam pe morţii noştri, amintirea lor mirosea iarăşi a nuci prăjite, pisate şi amestecate în halvaua de griş.

Din darul pe care îl primisem la naştere, bolul cu nuci, în fiecare an, în mai, *Iriţchin Mairig*, adică maica preoteasă, văduva preotului Dagead Aslanian, lua câteva pentru halvaua de parastas. Până în 1968, anul când a murit bunicul, dacă punem la socoteală şi înmormântarea şi parastasul de patruzeci de zile, nucile au ajuns de zece ori pentru halvaua de pomenire. Iar bunicul a hotărât că aşa e bine, ca preoteasa, văduva lui Der Dagead, să pregătească halvaua, dat fiind că ea a fost cea din urmă trecută în testamentul lui *daidai* – adică nenea – Harutiun sau Hartin, cum se trecuse în actele româneşti, pentru a fi mai uşor de pronunţat.

POVESTEA TESTAMENTULUI LUI HARTIN FRINGHIAN. Îndeobşte testamentele îşi încep povestea după moartea celui care le redactează, fiind ascunse chiar de legatar, ca o glumă la adresa urmaşilor, ori învelite în tot felul de formule criptice, pentru ca recompensa să revină celui mai perseverent sau mai isteţ, ca să nu mai vorbim de disputele succesorale. Ei bine, nimic din toate astea în privinţa testamentului lui *daidai* Hartin Fringhian. Mai bine de două decenii, Hartin Fringhian şi testamentul său au trăit împreună. Când a fost redactat, în august 1938, Hartin Fringhian nu avea de unde să ştie că testamentul lui avea să moară odată cu el şi că testamentul cel mai generos care s-a conceput în secolul XX, în spaţiul românesc, avea să se dovedească nu doar mai generos decât ar fi putut ceilalţi oameni să-l urmeze, ci chiar mai generos decât ar fi putut să-l încapă vremurile. Testamentul lui Hartin Fringhian se numără, laolaltă cu armele generalului Dro, cu tuba lui Mantu, cu Mauserul lui Misak Torlakian ori cu clopotul cel mare de la Vadu Roşca, printre eroii *Cărţii şoaptelor*.

Harutiun Fringhian s-a născut, ca, de altfel, mai multe dintre personajele acestei cărţi, în Anatolia. Mai precis, în oraşul Erzerum, în anul 1873. Anul naşterii sale nu are alt rost decât cel de a ne ajuta să socotim că, atunci când s-a înfăţişat, la naşterea mea, ca magul fructelor, nea Hartin avea deja optzeci şi cinci de ani, fiind astfel nu numai cel mai darnic, ci şi cel mai bătrân dintre magi.

În toamna lui 1914, în armata otomană au început înrolările pentru război. Dacă pornim de la răscrucea în care Hartin Fringhian a decis să aleagă o cale aparent necugetată, şi anume fuga de înrolare şi traversarea mării, cu un nume grecesc, de împrumut, în locul celeilalte, a bărbaţilor armeni duşi la război, e lesne de înţeles că a ales varianta cea mai potrivită. Pornind pe urmele celorlalţi bărbaţi din Erzerum, care nu au văzut răscrucea, iată ce aflăm. Cum turcii erau aliaţii Puterilor Centrale, bărbaţii înrolaţi în Erzerum au fost trimişi pe frontul caucazian, împotriva armatelor ruseşti. În decembrie 1914, soldaţii armeni au fost retraşi de pe front, sub bănuiala că vor pactiza cu ruşii; împotriva armatei turceşti luptau deja trupe de partizani armeni. Soldaţii armeni din armata turcă au fost dezarmaţi şi

trimişi în ianuarie 1915 în tabere de muncă. La începutul lui februarie, nu mai exista niciun soldat armean în trupele otomane de pe frontul caucazian. Astfel, dezarmaţi, în uniforme zdrenţuite şi cu epoleţii smulşi, sub paza soldaţilor turci, bărbaţii aceia s-au întors la Erzerum. Soarta celor mai mulţi este descrisă de diplomaţii ori călătorii străini aflaţi în oraş: optzeci până la o sută de oameni erau scoşi din tabără, izolaţi, înconjuraţi de soldaţi şi ofiţeri turci şi ucişi cu focuri de armă sau cu lovituri de baionetă. Supravieţuitorii au fost încorporaţi în lagărul de la Sebastia, alături de alţi două mii din alte lagăre de muncă. Iar de acolo, legaţi unul de altul, au fost trimişi peste munţi, spre terasamentele din regiunea Bozanti. În munţi, cu o sălbăticie greu de închipuit, au fost ucişi şi aruncaţi în prăpăstii. Nu există, printre armeni, mărturia niciunui supravieţuitor, pentru că nu a existat aşa ceva, doar manuscrisul rămas de la părintele Knel, episcopul Sebastiei, stă mărturie. Aşadar, dintre bărbaţii înrolaţi la Erzerum în septembrie 1914, niciunul nu a scăpat cu viaţă. Nu au fost semnalate tentative de sinucidere, de aceea putem socoti că toţi au murit pentru că au fost ucişi. Moartea era pretutindeni. A te sinucide devenea un gest inutil.

Hartin Fringhian, care, mai întâi ca armean şi apoi ca armean din Erzerum, nu avea de gând să-şi rişte viaţa pentru Imperiu, şi-a strâns într-o noapte de septembrie a anului 1914 bocceaua, s-a suit în tren până la Constantinopol şi, de acolo, s-a angajat pe un vas comercial care l-a adus la Constanţa. Cum singura afacere pe care poţi s-o începi cu bani puţini şi din care să scoţi cât mai rapid câştig, mai ales când vii de pe alte meleaguri şi ai avantajul de a cunoaşte diferenţele de preţ dintre mărfuri şi meşteşugul vorbirii ademenitoare, pe care se întemeiază negoţul, Hartin Fringhian şi-a încropit la Constanţa o dugheană, unde vindea cafea, mirodenii şi zaharicale. Despre cei rămaşi acasă, Hartin Fringhian n-a mai ştiut nimic. Nu am auzit niciodată, în copilăria mea, vorbindu-se despre cei rămaşi acasă. În colecţia mea de timbre, desprinse de pe scrisori, care ţinea loc de album de familie, nu aveam niciun timbru din Turcia. În ţara aceea nu aveam cui scrie, căci acolo nu mai era, oricum, cine să ne răspundă. Din cei paisprezece mii de locuitori armeni ai Trabizondei, Misak Torlakian nu a mai găsit în viaţă, intrând în oraş în fruntea armatelor ruseşti, în iarna lui 1915, decât două familii, şi acelea răscolind cu priviri năuce prin ruinele propriilor case. Dintre cei patruzeci de mii de locuitori ai satelor armeneşti din jurul Trabizondei nu mai trăiau decât o mie, ascunşi în păduri. Veneau, spre seară, să răscolească după mâncare în satele pustiite, încumetându-se să se arate doar câteva luni mai târziu, la vederea avangardei armene a trupelor ruseşti. Cât despre vilaietul Erzerum al bunicului meu Setrak Melichian şi al lui Hartin Fringhian, din cei peste două sute de mii de locuitori armeni ai celor trei oraşe, Erzerum, Erzânga şi Bayburt, şi ai împrejurimilor armeneşti, printre care şi satul Zakar, al familiei mamei mele, avangarda condusă de Misak Torlakian, având în spate trupele ruseşti, nu mai găsi decât douăzeci şi doi de armeni, refugiaţi într-o biserică şi rugându-se lui Dumnezeu să nu li se întâmple ca la Urfa, unde armenii

care căutau ocrotirea altarului au fost ferecaţi înăuntru şi arşi de vii. Cei douăzeci şi doi de armeni, în zdrenţe, slăbiţi de foame şi aproape orbiţi de întunericul criptelor, au fost luaţi de voluntarii lui Misak şi duşi peste graniţă, la Erevan.

Aşa că Hartin Fringhian, în primăvara anului 1916, nu ar mai fi găsit, din cei peste două sute de mii de armeni locuitori ai vilaietului de baştină, Erzerum, pe nimeni, rudă, vecin sau cunoscut, căruia să-i scrie. Autorităţile otomane prevăzuseră o atare situaţie încă de la începutul anului 1915, aşadar la câteva luni după ce Fringhian fugise de teama înrolării. Spunea programul de lichidare a armenilor, conceput de Talaat, Behaeddin şi Nazîm: „Familiile ai căror membri vor fi reuşit să fugă vor fi suprimate; măsurile vor fi luate pentru a împiedica orice relaţie cu ţara noastră". Depunem mărturie, iată, după aproape un secol, că, în această privinţă, valiul din Erzerum şi-a făcut cu străşnicie datoria.

Rupt de lumea în care crescuse, Hartin Fringhian a trudit în mijlocul lumii care-l primise, ajungând după război un negustor de vază în Constanţa, ba chiar vicepreşedinte al Camerei de Comerţ şi Industrie din oraş. Şi-a lărgit dugheana de coloniale, apoi a înfiinţat un lanţ de magazine, cărora le-a adăugat câteva depozite angro, în apropierea portului. Iar când se vesteau semnele marii crize, Hartin Fringhian a dat lovitura vieţii sale. A importat din America zahăr nerafinat, pe care a hotărît să-l prelucreze pe cont propriu. A cumpărat, pe rând şi la preţuri de nimic, fabrici de zahăr. Mai întâi, pe cea de la Chitila, pe care o alesese şi pentru că erau de-o vârstă, fiind înfiinţată la 1873 de către Nicolae Bibescu, apoi fabricile de la Timişoara şi de la Arad. Lipsit de propria familie, trăia printre registrele lui cu paginile împărţite la mijloc printr-o linie verticală, la stânga ei fiind scrise cu cerneală albastră veniturile, la dreapta cu cerneală roşie cheltuielile, iar în josul fiecărei pagini totalul, cu cerneală albastră sau roşie, după cum îi era norocul. A fost un patron bun. A construit case meseriaşilor, i-a ajutat cu salarii în avans şi cu bani pe datorie, mai ales pe cei cu copii, a muncit cot la cot cu ei. La Chitila a plantat, în spatele fabricii, livezi de nuci şi de meri, printre care se plimba cu plăcere şi din care, cu aceeaşi plăcere a copilăriei, culegea fructele şi le mânca, chiar acolo, sub pomi.

A ajuns foarte bogat. O parte din averea lui a rămas mai departe în fabricile de zahăr, în lanurile de sfeclă, în antrepozitele de zahăr nerafinat, în comerţul cu melasă către fabricile de alcool şi către crescătorii de animale, în magazinele de coloniale din Bucureşti şi din Constanţa. Pentru cealaltă parte, Hartin Fringhian se dovedi credincios educaţiei dobândite în Anatolia, care îi spunea că adevăratele averi se numără în aur şi în nestemate, singurele ferite de toceala vremurilor. Aşa au făcut mai toţi armenii veniţi din acele ţinuturi sărace, în care chiar şi banii, puţini, câţi se aflau, erau mai preţioşi atunci când se numărau în galbeni. Şi nu au greşit, căci, atunci când s-au văzut cu Armata Roşie în bătătură, nu le-a fost deloc greu să-şi strângă bijuteriile în boccele şi să fugă cu noaptea în cap spre Constanţa, pentru a se strecura în pântecul întunecos al navei

„Transilvania” a lui Onik Tokatlian. Stând ascunşi tot drumul pe mare între sacii cu marfă care tăinuiau sclipirea nestematelor, au coborât la Marsilia, de unde, cu ceea ce aveau asupra lor, au mers spre nordul şi spre sudul Americilor. Pe armenii cei vechi, ai căror strămoşi veniseră în vremea lui Alexandru cel Bun, a lui Ştefan cel Mare sau chiar mai dinainte, când în Moldova nu descălecase încă niciun voievod de la care să ceară încuviinţare să-şi ducă negoţul, pe ei, care îşi băgaseră banii în case şi moşii, vremurile noi îi loviră fără cruţare.

Bijuteriile lui Hartin Fringhian erau bine păzite în seiful numărul 78 al Băncii Comerciale Române. În 1945, îndemnurile lui Onik Tokatlian, care avea faţă de Hartin Fringhian avantajul că văzuse, în timpul războiului, la Odessa, la Sevastopol şi la Poti, comunismul la el acasă, cu toată sărăcia şi cruzimile lui, au rămas fără rezultat. Hartin Fringhian a refuzat să părăsească România. Se socotea prea bătrân să ia viaţa de la început. „Şi pe urmă, îi spusese lui Onik Tokatlian, e prea mult, într-o viaţă, să fugi de două ori.” Astfel că Hartin Fringhian a ales să rămână credincios testamentului său.

Pe care îl redactase pe îndelete în vara anului 1938. Scrisese cu peniţa, pe o hârtie liniată, pentru ca propoziţiile, cu litere rotunde şi stângace, de om nedeprins încă, după atâţia ani, cu scrierea literelor latine, să rămână drepte. Uita uneori să înceapă paragrafele de la capăt şi cu literă mare, dar fără greşeli de ortografie în limba română, dovedindu-şi corectitudinea chiar şi în detalii cum sunt regulile gramaticale.

În testament, Hartin Fringhian cerea ca bunurile sale, cu destinaţii fixate cu precizie, să fie administrate de o fundaţie care să-i poarte numele. Cum însă armenii sunt longevivi şi moartea întârzia să vină, a constituit el însuşi fundaţia, în 1943, înzestrând-o cu cele trebuincioase.

Pentru a fi aplicat, testamentul lui Hartin Fringhian pretindea două condiţii: cea dintâi era ca el să moară, iar cea de-a doua ca legile pe care îşi întemeiase averea şi dorinţele să rămână neschimbate. Din păcate, niciuna dintre ele nu a fost îndeplinită la timpul potrivit.

Hartin Fringhian a înţeles pentru întâia oară în 1948 că moartea poate fi la fel de rea şi când vine prea devreme, aşa cum s-a întâmplat cu familia rămasă la Erzerum, dar şi când vine prea târziu. La 11 iunie 1948 a fost adoptată Legea naţionalizării, prin care statul comunist devenea proprietarul fabricilor lui Fringhian. Era ceva nou pentru el. Şi-a îmbrăcat smochingul şi s-a dus la Bursă, sperând să înţeleagă acolo ce se întâmplă. Dar sediul Bursei era încercuit şi brokerii năvăliseră afară, aruncându-şi banii din buzunare, de teama percheziţiei. Pe pavajul din strada Doamnei rămăsese un covor sclipitor de monede de aur, păzit de soldaţi, la care trecătorii se uitau uluiţi. Tulburat, Hartin Fringhian s-a întors pe Calea Victoriei, spre casa lui cu trei etaje de la numărul 72, din faţa Palatului Regal, acolo unde acum e un spaţiu larg, populat cu felurite statui. Trecătorii priveau nedumeriţi la acest bărbat înalt, cu umerii drepţi, în ciuda vârstei, şi îmbrăcat în smoching, contrastând cu ceea ce, în acel an,

începea să se vadă pe Calea Victoriei – haine cenuşii, vestoane militare fără epoleţi, mersuri dezordonate şi pantofi scâlciaţi, mai puţine maşini şi birje, oameni mai grăbiţi şi mai iscoditori. În acel moment, Hartin Fringhian a început să-şi trăiască testamentul. L-a oprit un tânăr, agitându-şi braţele în faţa lui şi aducându-l, pesemne pentru ultima oară, la realitate. „De ce nu eşti la fabrică?”, a întrebat Fringhian, de parcă asta ar mai fi avut pentru el vreo importanţă. „Viu de la fabrică, păru să se dezvinovăţească omul. M-au trimis să vă spun să nu mai veniţi. Au trimis să vă aresteze. Vă aşteaptă şi acasă... Vă caută peste tot...” „Tu eşti...?”, întrebă liniştit, bătrânul. „Sunt Ştefan Niculescu, domnu’ Fringhian. Fochistul...” Hartin Fringhian a dat din cap lămurit. „Te ştiu. Eşti un băiat muncitor. Te-am trecut în testament cu o sumă frumuşică. Să fii chivernisit, să-ţi deschizi un atelier...”

Tânărul l-a luat de braţ şi l-a abătut din drumul spre casă. Apoi, şi-a scos salopeta şi i-a dat-o, ajutându-l s-o îmbrace peste haina elegantă, cu revere de mătase. După ce l-a însoţit până la Piaţa Matache şi mai departe, la hotelurile de lângă Gara de Nord, omul l-a rugat încă o dată să nu se mai întoarcă şi s-a făcut nevăzut. Iar Hartin Fringhian, rămas pe o bancă, în parcul din faţa intrării cu coloane a Gării de Nord, îşi tot privea manşetele hainei de bogdaproste, soioase şi albastre, şi strângea la piept servieta în care îşi ţinea testamentul, unde erau înşirate, în bună rânduială, toate numerele seifurilor cu bijuterii, acţiuni şi titluri de trezorerie.

Chiar şi pentru un om de şaptezeci şi cinci de ani sau poate tocmai pentru unul ca el, dorinţa de a trăi se dovedi mai puternică decât nedumerirea. Aşa că Hartin Fringhian, privind cu băgare de seamă în jur şi strângând haina muncitorească peste smoching, intră în gară şi ceru un bilet până la Focşani. Se ghemui într-un colţ, pe canapeaua de lemn a unui vagon de clasa a treia, tresărind la fiecare uşă deschisă şi la fiecare oprire a trenului prin gări, privind temător de-a lungul peroanelor către patrulele militare şi răsuflând uşurat când trenul o lua din loc. Fringhian nu ştia că nu avea de ce să se teamă şi asta nu pentru că zvonul că umblau să-l aresteze nu ar fi fost adevărat, ci pentru că Securitatea avea o listă atât de lungă de arestări de făcut la de-a gata, încât nu-şi mai bătea capul să cotrobăie prin vagoanele urât mirositoare, în căutarea lui. Prima lui pornire fusese aceea de a se preda şi de a explica, arătând testamentul, cum că, iată, el nu se numără printre exploatatori, căci a hotărât, la punctul zece din testament, ca după moartea sa fabricile să fie vândute şi banii să fie împărţiţi muncitorilor, fiecăruia după salariul pe care îl avusese şi după anii pe care îi lucrase. Dar, cum aceia voiau să-l aresteze pentru ceea ce făcuse în viaţă, şi nu pentru ce avea să facă după moarte şi, mai ales, cum în testament erau trecute şi toate celelalte avuţii, numerele de seif şi băncile în care se aflau, Hartin Fringhian se lăsă păgubaş şi bine a făcut, deoarece, fiind cât se poate de viu, testamentul său nu valora nici două parale, iar fabricile fuseseră oricum luate de stat, aşa că generozitatea lui de a le împărţi muncitorilor putea fi socotită o tentativă de a jefui avuţia statului.

După o călătorie de mai bine de cinci ore cu trenul, într-o mulţime forfotitoare, gălăgioasă, necunoscută lui până atunci, Hartin Fringhian ajunse la Focşani, coborî pe partea opusă gării şi merse pe jos până la cimitirul armenesc, unde se aşeză pe o bancă, sub castanii din faţa capelei. Nu se poate ca, în clipele cât a stat aşteptând să cadă întunericul, să nu fi zărit şi cavoul lui Seferian şi să nu se fi gândit la faptul că, dacă ar fi urmat sfatul lui Tokatlian şi ar fi plecat încă din 1945, ar fi fost acum împreună cu Seferian la Buenos Aires, şi-ar fi putut asigura din vânzarea bijuteriilor o bătrâneţe liniştită sau ar fi putut începe – de ce nu? – un nou negoţ, căci nicăieri pe lumea aceasta pământul nu e destul de îmbelşugat încât să nu mai fie loc pentru mirodeniile Orientului. Ne-am înşela însă dacă am crede că îl încerca vreun regret. Am simţit în sufletele bătrânilor mei durere, melancolie, viaţă netrăită îndeajuns, dar nu i-am auzit regretând asta sau ailaltă. Şi-au primit viaţa aşa cum a fost, au făcut ce credeau că trebuia făcut şi, cu asta, basta. Astfel încât Hartin Fringhian trebuie ca, la cei şaptezeci şi cinci de ani ai lui, în loc să mediteze la cum e când vine moartea, să se fi gândit la ce ar trebui pus în loc atunci când moartea întârzie să vină. S-a gândit poate şi la bătrânul Seferian, fără să-l invidieze că trupul îi umblă viu în partea cealaltă a lumii, în timp ce mormântul îi şade gol în ceastălaltă, şi, cu siguranţă, fără a şti că înăuntru, în chip de candelă, este aşezat portretul, în uniformă de gală, al lui Onik Tokatlian. Când se făcu întuneric, Hartin Fringhian coborî pe strada Câmpineanca, apoi, peste barieră, pe strada Tăbăcarilor, trecu pe lângă biserică, o coti pe uliţa Ghioceilor şi, apoi, pe micuţa stradă care îşi purta numele cel nou şi grăitor pentru povestirea noastră: 6 martie 1945, instaurarea primului guvern democrat.

„Ce-i cu tine, *baron* Harutiun?”, trebuie că l-a întrebat bunicul, surprins de asemenea apariţie. Iar răspunsul lui Fringhian trebuie să fi fost pe măsura surprizei: „Am venit să-mi refac testamentul...”. Cum Fringhian era cu douăzeci de ani mai în vârstă, bunicul putea considera, pe bună dreptate, că bătrânul îşi pierduse minţile. „Ai bătut două sute de kilometri până aici ca să-ţi refaci testamentul...” În ciuda situaţiei neobişnuite, Fringhian părea foarte liniştit. „Toc şi cerneală am, dar îmi trebuie o masă la care să scriu... şi un scaun pe care să mă aşez...” „Şi la Bucureşti n-ai găsit masă şi scaun?” „Vezi bine că nu...”

Bunicul Garabet a dat să-l mai întrebe ceva, dar bătrânul l-a oprit cu un gest, s-a aşezat, şi-a scos testamentul din servietă, a deşurubat capacul de la călimară şi a cerut să fie lăsat singur. Ceea ce nici nu era greu, căci la ora aceea toţi ceilalţi ai casei dormeau. Apoi, a potrivit câteva coli albe, liniate pe masă, a muiat tocul în călimară şi a scris: „Codicil”. A rămas o vreme cu ochii pierduţi în lumina lămpii cu gaz, după care şi-a coborât privirile pe testament, recitindu-l în întregime şi fără grabă. În cele din urmă, a luat tocul şi a scris: „Subsemnatul Hartin B. Fringhian, menţin total testamentul mistic depus de mine la Tribunalul Ilfov, secţia notariat, cu petiţia înregistrată la nr. 75075 din 31 august 1938, cu următoarele modificări şi

complectări”. Se întoarse la punctul zece din testament şi citi cu glas tare: „Eu, deţinând totalitatea acţiunilor societăţilor mele, dispun ca, după încetarea mea din viaţă, legatara universală să convoace adunarea generală care va decide lichidarea societăţilor. Suma ce va rezulta din lichidarea societăţilor se va împărţi între toţi funcţionarii aflaţi în serviciu la încetarea mea din viaţă în proporţie cu salariul lunar brut”. După care scrise în codicil: „Dispoziţiunile prevăzute la punctul zece din testament privitoare la societăţile mele, fabricile de zahăr din Chitila, Timişoara şi Arad, se revocă”. Apoi bătu la uşă: „Scoală, îi spuse bunicului meu Garabet. Am nevoie de un martor”. „Să-l chem şi pe Sahag?”, întrebă bunicul, măcar ca să aibă cu cine să se dumirească mai târziu. „Nu, Sahag are gura mare. Deci uită-te aici: scris şi semnat de mine astăzi, 31 iulie 1948, la Bucureşti.” Bunicul nu obiectă asupra datei şi locului, care nu corespundeau, dar, oricum, în noaptea aceea nimic nu părea să fie la locul său. „Ca să-i încurc, explică Hartin Fringhian. Lasă-i să creadă că atunci o să fiu la Bucureşti.” „Bine, conveni bunicul. Şi dumneata unde o să fii?” „Mai sus de Vidra. La stâna lui Nicolae Filimon. Mă fac cioban la oi. Sunt sigur că n-o să le treacă prin cap să mă caute tocmai acolo.” Îşi aşeză cu grijă hârtiile una peste alta, în servietă. Bunicul îşi luă un scaun şi se aşeză în faţa lui. „Care ei, nea Hartin?” Fringhian se aplecă peste masă şi, dacă până atunci vorbise în şoaptă, acum spuse aproape pe tăcute: „Securitatea... Adevărul e că vor să pună mâna pe mine, să mă aresteze... Nu le ajunge că mi-au furat fabricile...”. „Dumneata, cioban?” Hartin Fringhian ridică din umeri. „La urma urmei, ce suntem noi, Garbis? Ce-au fost bunică-miu şi bunică-tu? Sau bunicul lui bunică-tu – dacă nu un popor de păstori? Poate că era mai bine să fi rămas acolo, în munţi; nu trebuia să coborâm la câmpie, în oraş. Uite cu ce ne-am ales... Până una, alta, o să stau sus, dincolo de Vidra, până ce s-or mai aranja lucrurile. Cât poate să dureze nebunia asta?... Or să vină americanii şi or să-i gonească pe ruşi, cu comuniştii lor cu tot.” „Era mai bine să-l aduc şi pe Sahag, zise bunicul. S-ar fi bucurat să audă chestia asta cu americanii.” „Acuma am plecat, mai spuse Hartin Fringhian. Până nu se scoală lumea. Te pomeneşti că te trezeşti mâine cu Securitatea la uşă. Aur ai?” „Da’ de unde? ridică bunicul din umeri. Am dat tot ca să cumpăr locul ăsta de casă şi ce mi-a mai rămas am schimbat pe mâncare. A dat Sahag la Craiova câte doi napoleoni pe un sac de grâu...” Hartin, cu jumătate de cap mai înalt, chiar dacă bunicul avea aproape un metru optzeci, drept, cu părul alb şi sprâncenele stufoase, râse şi îl bătu, din prag, pe umăr. „Mie poţi să-mi spui, Garbis, băiatule. Eu am grămezi de galbeni şi de nestemate, bagi mâinile în ele până la umăr. Totul e scris aici... şi bătu cu palma peste încheutoarea servietei. De asta mă caută. Şi tocmai de asta n-or să mă găsească.” Ieşi când încă nu se luminase de ziuă, cu bunicul Garabet pe urmele lui. Luară primul tren spre Odobeşti şi apoi mocăniţa ce ducea tăietorii de lemne prin Panciu, spre Vidra. Acolo Fringhian se întoarse spre bunicul. „Tu mergi înapoi acasă. Mă descurc. Şi, oricum, e mai bine să nu ştii, dacă te întreabă careva. Pe mine Filimon mă cunoaşte, i-am vândut

melasă pentru animale. În tine n-o să aibă încredere.” Bunicul îl privi cum se depărtează, cu aerul acela nefiresc pentru drumurile de ţară, în smochingul care începuse să se ponosească şi ghetrele noroite, strângând la piept, ca un perceptor, servieta.

Acum, povestitorul se află într-o oarecare încurcătură. Nu-l poate urmări pe Hartin Fringhian pe drumurile sale în munţi, de la Vidra spre Tulnici, apoi spre Lepşa, la Cascada Putnei. Potecile sunt strâmte, greu de străbătut pentru cine nu le cunoaşte, oamenii sunt singuratici şi neîncrezători, verile sunt scurte şi umbroase, iar iernile lungi şi reci. Despre stâna lui Nicolae Filimon aflăm doar că ciobanii lui îşi duceau oile pe dealuri spre munte, când la Ţifeşti, când la Străoane sau Fitioneşti, când la Cucea de Sus, urcând chiar până la Nereju şi aşezându-se la poalele mănăstirii Moşinoaia. Hartin Fringhian îl găsi, în cele din urmă, pe Nicolae Filimon, mai degrabă stăpânul oilor îl găsi pe el, aflând că un bătrân îmbrăcat în haine ciudate întreabă de stână şi, în căutările lui, bate pe la uşile oamenilor, cere odaie de dormit, dar preferă să doarmă pe prispă, nu înăuntru, atunci când trebuie să împartă odaia cu alţii. Şi are legată de mână cu sfoară groasă o servietă uşoară, nu pare a avea într-însa bani, mai degrabă omul e nebun. Dar, dacă e nebun cineva, atunci nu e unul, ci sunt doi, căci Filimon, văzându-l la crâşma lui Anghel Chiorul, îl îmbrăţişă cu tot respectul pe care muşteriii ceilalţi îl pricepură când au văzut că Filimon nu s-a aşezat decât după bătrân, iar la plecare i-a deschis uşa şi a ieşit în urma lui. Obişnuit, în sângele neamului său armenesc, cu cărările pieptişe, Hartin Fringhian răzbi să ajungă la stână şi apoi o urmă în toate drumurile ei, prin munţii şi dealurile de la curbura Carpaţilor. Îmbrăcă un cojoc peste smochingul de care nu acceptă nici în ruptul capului să se despartă. Pantalonii îi strânse în obiele, lepădă doar pantofii de lac, care se găuriseră, şi primi bocanci milităreşti, cu talpă zimţată, iar haina, cu mătasea reverelor destrămată şi începând să se lăţească pe la coate, încăpu sub cojocul larg pe care şi-l legă sub bărbie. Obişnuia să poarte un chimir lat sub care testamentul, lipit de piele, stătea mai bine păzit ca nicăieri, îngălbenindu-se doar, pe margini, de sudoarea tot mai ostenită şi mai împuţinată a trupului său bătrân. Iar când, într-o seară, fraţii Paragină şi Vasile Sava veniră să ia mâncarea pentru oamenii lor, Nicolae Filimon nu se sfii să-l păstreze alături pe Hartin Fringhian. Ion Paragină îi dădu ocol, îşi scoase pistolul şi arătă cu ţeava spre bătrân: „Ăsta cine mai e?”. Baciul, care era de-o înălţime cu bătrânul, se apropie de el şi împinse cu degetul ţeava pistolului într-o parte. „Bagă-l la loc, Ioane. Bătrânul e de-al nostru. Se ascunde de Securitate...” Ion Paragină se întoarse spre frate-său Cristea, arătând hainele care se vedeau sub cojocul descheiat: „Te pomeneşti c-o fi vreun ministru...”. „E mai mult de-atât, a zis Nicolae Filimon. E un fel de rege. E regele zahărului din România.” Fraţii luară brânza în burdufuri şi untul în ciubere de lemn, apoi se făcură nevăzuţi, nu înainte de a-l trimite pe Vasile Sava să cerceteze împrejurimile. A doua oară veni numai Cristea Paragină. „E în regulă, domnule, îi spuse lui Hartin Fringhian. L-am întrebat pe Timaru şi mi-a zis

că a auzit de numele dumitale. Şi mi-a mai zis să-ţi spun să mai stai, că Securitatea îi arestează pe capete pe cei ca dumneata.” Apoi, pentru că era seară şi făcuseră focul şi pentru că nea Hartin, după ce terminase socotelile din catastiful lui Niculae Filimon şi, mai ales, auzise pe celălalt spunându-i „domnule”, ceea ce în lumea aceea a ţapinarilor şi a oierilor era neobişnuit, se încumetă şi el să întrebe: „Dar voi cine sunteţi?”.

Astfel încât, paradoxal, în mijlocul gerurilor, dormind pe prici, între oamenii aceia necunoscuţi şi aspri, învăţând îndeletniciri noi şi deprinzându-se cu traiul de deasupra pădurii, Hartin Fringhian petrecu, în iarna aceea dintre 1948 şi 1949, una dintre perioadele cele mai împăcate din viaţa sa. Din lumea din afară nu veni niciun semn, doar el trimise către bunicul, printr-o familie de la Vidra, unde bunicii mei stătuseră o vreme în timpul războiului, un petic de hârtie pe care nu scrise decât iniţialele numelui său, cu litere armeneşti, pentru ca bunicul să ştie că e în viaţă.

Şedeau în jurul focului, uneori fără să vorbească, alteori povestind sau făcând planuri pentru un viitor care numai acolo, între zăpezi şi mai aproape de cer, părea cu putinţă. Fraţii Paragină, Vasile Sava, căpitanul Mihai Timaru, Gheorghiţă Barbu, uneori călugărul Filimon Tudose, de la mănăstirea Moşinoaia. Dar cel mai adesea cu Cristea Paragină, care venea după mâncare şi-l punea pe Amăriuţei, un flăcău de la Crucea de Sus, să stea cu desăgile la marginea drumului, pentru a da de veste dacă din vale, pieptiş, apare careva. Cristea Paragină prinse drag de bătrân. Hartin Fringhian îi povestea despre locurile pe unde a trecut, despre podişurile şi munţii Anatoliei, despre furnicarul Constantinopolului, despre porturile Mediteranei. Cristea asculta fermecat, desenând cu vârful baionetei pe pământul îngheţat. Află despre saloanele bucureştene, despre Balul Oriental de la Cercul Militar, despre familia regelui, care deschidea balul, despre cum se poartă miniştrii, despre bursă şi despre marii industriaşi ai Camerei de Comerţ. Iar el povestea despre bordeiele lor ascunse, bordeiul „bătrânilor” şi bordeiul „tinerilor”, despre cum adunaseră arme pentru răzmeriţă, despre celelalte pâlcuri de partizani din munţii Rodnei, din Făgăraş, din Vâlcea şi din Banat, care aşteptau semnul să coboare la câmpie toţi deodată, atunci când or să vină americanii. Truman a câşigat alegerile, aduse vestea Cristea într-o seară de noiembrie. El e împotriva ruşilor... Churchill era cu adevărat împotriva comuniştilor, zise şi Fringhian. Fără Churchill nu se poate. Astfel, în jurul focului, în pădurile de deasupra Vidrei, la iernat, Hartin Fringhian şi Cristea Paragină făceau politică înaltă, desenând cu baioneta lui Cristea şi cu vârful ciomagului de oier al bătrânului hărţi noi din care ruşii şi Armata Roşie se retrăgeau în stepe şi aliaţii ocupau Europa de Răsărit şi Balcanii.

Cel mai mult îi plăcea lui Hartin Fringhian povestea hrisovului lui Ştefan cel Mare. „Pământurile sunt ale noastre, ale urmaşilor Vrâncioaiei”, spunea Cristea Paragină şi ceilalţi, oricare va fi fost cel care îl însoţea, încuviinţau. „Toate pădurile până pe vârful muntelui, dincolo de Soveja, la Lăcăuţi, sunt ale noastre de cinci sute de ani. Vrâncenii nu trebuie să se lase speriaţi şi

nu trebuie să intre la colectiv. Tot pământul e al lor şi n-are de ce să încapă pe mâinile veneticilor.” O dată, când au venit amândoi fraţii şi Timaru, i-au arătat hrisovul; Fringhian l-a privit fermecat. A simţit, arzându-l pe piele, propriul testament, hrisovul lui, şi fu cât pe ce să li-l arate, dar se stăpâni, bucurându-se în sinea lui că întâlnise astfel de oameni care aveau pentru moşteniri şi testamente atâta smerenie.

Dar bucuria serilor în jurul focului şi poveştile despre lumi îndepărtate încetară brusc. Trecuse aproape un an. Într-o seară de la mijlocul lui octombrie, Cristea Paragină veni singur, împleticindu-se, şi se prăbuşi lângă foc. Fuseseră trădaţi de unii, strecuraţi printre ei. Trupele Securităţii înconjuraseră tot locul, ştiau de bordeie, ştiau de ieşirile tainice, ştiau tot. Ion Paragină fusese rănit şi arestat, la fel şi Vasile Sava. Pe Timaru îl legaseră cu cătuşe şi cu lanţuri de picioare. Erau două camioane. Cristea şi Gheorghiţă Barbu scăpaseră, lipiţi, pe întuneric, de buza acoperişului, coborâseră pe scurtătură şi aşteptaseră camioanele la cotul şoselei, dar s-au ferit să tragă, de frică să nu-i omoare tot pe-ai lor. Cristea Paragină a zăcut două zile, baciul Filimon şi Hartin Fringhian l-au oblojit cum au putut, apoi omul a dispărut. În Vrancea începuse prigoana. Cincizeci de bărbaţi fură arestaţi şi duşi în lanţuri la Galaţi. Amăriuţei fu împuşcat şi trupul lui, legat de bara din spate a camionului, fu târât prin tot satul, până ajunse în capătul celălalt o halcă de carne zdrenţuită, pe care măcar atâta pomană îşi făcură că o apărară de câini şi o îngropară, aruncând-o într-un şanţ şi acoperind-o cu pământ.

Când, într-o seară, Cristea Paragină, ca înviat din morţi, s-a întors la stână, după aproape un an, cu ochii duşi în fundul capului, cu obrazul năpădit de tuleie şi vocea stinsă, Hartin Fringhian, după ce l-a îndestulat cu bucate ciobăneşti, s-a hotărît, în sfârşit, să-i arate testamentul.

Răzmeriţa fusese înăbuşită, camioanele Securităţii patrulau pe uliţele satelor, cu farurile aprinse şi oprind orice trecător întârziat. Cine ducea în desagă mai multă mâncare decât pe o zi, pentru el şi familia lui, era luat la întrebări. Cine mai avea arme prin casă, de orice fel, puşcă sau baionetă, trebuia să le predea, altminteri urma să fie împuşcat. Şi nu glumeau, chiar făcuseră asta în câteva rânduri. „Dar hrisoavele nu le-au găsit, adăugă Cristea Paragină. Şi nici n-or să le găsească... Măcar atâta.” De frate-su şi de Mihai Timaru nu ştia decât că trăiau şi că fuseseră condamnaţi la închisoare pe viaţă. „Prea mult i-au duşmănit ca să-i omoare şi să se mântuiască”, zicea el, amărât. Se ascundea, împreună cu un prieten, Gheorghiţă Bălan, la o moară părăsită, în Gura Lepşei, mai sus de Cascada Putnei. Se priveau, cei doi bărbaţi, unul cu barbă albă şi înfăţişare de patriarh, celălalt cu tuleie întoarse de flăcău. Atunci Hartin Fringhian şi-a descheiat cojocul şi haina care odată fusese neagră şi lucitoare, apoi a ridicat, ţinând cu palmele, cămeşoiul de in, arătând chimirul. „Te trec în testament, spuse. Eşti un băiat bun. Îţi dau un milion de lei, dar nu de-ăştia, care nu fac două parale, lei adevăraţi, de dinainte de război... Un milion de lei, bancnote, bonuri de tezaur, acţiuni, cum preferi...” „Ce să fac cu atâta

bănet, domnule? clipi Cristea Paragină. Mata nu vezi cum trăim noi aici? Şi banii de dinainte de război cine să mi-i mai primească?” Hartin Fringhian se gândi câteva clipe. „Uite cum facem, hotărî. Nu te trec cu titluri de valoare, deşi, o să vezi, or să se întoarcă vremurile. Îţi dau aur. Şi nestemate.” „Cred că ne-am pierdut cu totul minţile, domnule”, suspină Cristea Paragină, deşi îi plăcea bătrânul, ba chiar îl iubea, aşa, nebun, mai mult decât înainte. La urma urmei, şi vremurile înnebuniseră, şi vântul şuiera printre copaci, vestind zăpada. „Te întorci mâine, către seară, chibzui Fringhian. Până atunci rog pe careva să-mi aducă toc şi cerneală, din vale. Şi-ţi scriu pe un petic de hârtie numerele de seif de la Banca Naţională. Când auzi că am murit, te duci şi iei aurul. E bun la orice vreme. Îl schimbi pe puşti şi aştepţi să vină americanii. Eşti băiat tânăr, ai timp.” Şi, înainte ca Paragină cel mic să se piardă în pădure, spuse, cu uşurare: „Mâine seară. Să nu uiţi...”.

A fost unul dintre lucrurile pe care Cristea Paragină nu le-a uitat, cu siguranţă, căci, oricum, nu a mai avut răgaz să-l uite. În zori, moara părăsită a fost înconjurată de soldaţi. Cristea încercă să scape, fugind prin spate, unde se întindea un gard de sârmă ghimpată. Nu reuşi să treacă dincolo de împrejmuiri. Gloanţele îl ciuruiră de partea dinăuntru a gardului, rămase atârnat, cu mâinile înfipte în ţepii de fier. Gheorghiţă Bălan fu dus în lanţuri la Galaţi şi chinuit cu sălbăticie să mărturisească în ce loc erau tăinuite hrisoavele. Dar a te mânia este omeneşte chiar şi pentru brutele care-l supuneau la cazne. Una dintre ele îşi ieşi din fire în faţa îndărătniciei lui Gheorghiţă Bălan, scoase pistolul şi îi zbură creierii. Se spune că îl chema Varlaam, dar poate că nici asta nu e adevărat. Nu l-a cercetat nimeni, ca să afle. Şi, oricum, prea semănau între ei pricinuitorii de cazne.

Hartin Fringhian şi-a pregătit călimara şi tocul, şi-a scos din chimir o foaie albă şi liniată şi a scris pe ea: „Codicil. Subsemnatul Hartin B. Fringhian menţin în totul testamentul mistic depus de mine la tribunalul Ilfov, secţia notariat, cu petiţia înregistrată de mine la no. 75075 din 31 august 1938, cu următoarele modificări şi complectări:”. Apoi, a pus tocul deoparte, a înşurubat capacul la călimară şi a aşteptat. Între timp, vântul s-a înteţit, cocoşii-de-munte s-au tras în găurile scoarţelor, au venit zăpezile, au sticlit gerurile şi apoi s-au înmuiat, gheţurile s-au rupt, zăpezile s-au desfăcut şi au curs de pe munte. Când a venit primăvara şi cerbii au coborât la râu, amestecându-se cu oile, Hartin Fringhian a înţeles că aşteptarea lui era zadarnică. Şi-a strâns foile la loc în chimir, a îndesat călimara în buzunar. A rămas să socotească mai departe anotimpurile, numărul oilor şi burdufurile de brânză duse la târg, la Focşani. Când, învelind pachetele cu afumături, făcute ghem în cutii, printre sticle, ori rătăcite de vânturi, ajungeau până la el pagini de ziar, le netezea şi le citea pe îndelete, încercând să închipuie realitatea dindărătul lor. Ştirile ajungeau cu întârziere, dar una a venit la timp, şi anume, peste încă două primăveri, vestea morţii lui Stalin. Hartin Fringhian urma să împlinească în primăvara aceea optzeci de ani. „E timpul”, hotărî. Şi-a ras barba cu briciul într-un ciob de oglindă, a lepădat cojocul, periindu-şi, cum putea mai bine, haina neagră, albită de frecat,

umflată la coate de atâta purtat şi scorţoasă la subţiori de sudoare, şi-a luat rămas-bun de la baciul Nicolae Filimon şi a făcut drumul întors, spre Vidra, Panciu şi Odobeşti, până la Focşani.

„Precum vezi, Garbis, mai trăiesc”, spuse, intrând în curtea casei noastre din Focşani şi preîntâmpinând, astfel, orice altă întrebare. Căuta să se ţină tot drept, dar mai îmbătrânise, cărările pieptişe de munte te obligă să mergi aplecat şi e greu la asemenea vârstă să te îndrepţi din şale, mai ales dacă trebuie să pândeşti tot timpul în jur. Faţa i se mai brăzdase, asprită de frig, şi, cu toate că îşi ţinea mâinile una într-alta, să nu se vadă, mâna stângă avea un uşor tremur, pe care nu-l putea stăpâni. „Am nevoie de o cameră”, spuse. „În casele bisericii, propuse bunicul. Mai e o cameră, la fosta şcoală, lângă Minas, orbul. Dacă nu te superi...” Hartin Fringhian nu se supără, ceru doar ca uşa să fie bine închisă pe timpul nopţii, iar odaia să aibă o masă şi un scaun. „Aşa o să fie”, acceptă bunicul. Vru să-l întrebe dacă masa îi trebuie ca să mai scrie la testament, dar se răzgândi. Văzuse, oricum, că mâinile îi stăteau împreunate în dreptul chimirului şi înţelese de ce. „Din ce o să trăieşti, *baron* Hartin?” „Tu din ce trăieşti, Garabet?” „Eu sunt pensionar. Iau pensie de la stat... Mai nimica... La drept vorbind, la cât ţi-a luat, statul ar putea să-ţi dea şi ţie ceva.” „Statul... nu e bine”, clătină din cap Hartin Fringhian, care, de altfel, foarte rar clătina din cap, cel mai adesea încuviinţa, nu atât spusele celorlalţi, cât propriile gânduri. „De la stat la ce poţi să te aştepţi? Eu cred că o să mă apuc iar de negoţ.” „Negoţ? se miră bunicul. Pe ce lume trăieşti, *baron* Hartin? Magazinele de pe vremuri s-au închis, negoţul nu mai e cum îl ştii, comerţul e de stat.” Hartin Fringhian se aplecă puţin în faţă şi spuse cu glas scăzut, intrând iarăşi în paginile *Cărţii şoaptelor*: „Tu ai murit, Garabet? N-ai murit. Eu am murit? N-am murit, slavă lui Dumnezeu. Atunci, nici negoţul n-a murit încă. Iar muşterii se găsesc întotdeauna.”

După o vreme, când bunicul meu merse la el, dis-de-dimineaţă, să-i ţină de urât, îl găsi înviorat, frecându-şi cu peria udă umerii smochingului. „Mă duc la Bucureşti, după marfă”, spuse bătrânul Hartin şi bunicul Garabet renunţă să-l întrebe ce nouă nebunie mai e şi asta. „Atâta vreau, să-mi dai bani de un bilet de tren de clasa a treia. Îţi dau banii îndărăt într-o lună.” Crezând că bătrânul vorbise într-o doară despre aprovizionarea pe care trebuia s-o facă la Bucureşti, bunicul nu reacţionă imediat, încât celălalt, după viaţa năprasnică trăită în ultimii ani, îşi închipui că ezitarea lui era un refuz. Îl prinse de guler pe bunicul, care abia atunci simţi cât de tare îi tremura mâna. „Aşază-te, îi spuse Hartin Fringhian. Dacă nu mă crezi în stare să-ţi dau banii înapoi, uite cum facem. Tu îmi dai zece lei de-ăştia de-acum şi eu te trec în testament cu un milion de lei de-ăia buni, de dinainte de război. Chiar acum scriem codicilul. Zece lei, Garbis, gândeşte-te, după moartea mea ai să fii un om bogat!” „N-am zis că nu-ţi dau bani, răspunse bunicul Garabet. Şi nu mai vorbi de moarte, om trăi şi om vedea.”

Trăiră şi văzură. Hartin Fringhian luă iarăşi trenul, acum mai puţin aglomerat, căci lipseau demobilizaţii, invalizii de război cerşind, moldovenii

cu saci de pânză făcuţi sul, pentru a aduce grîu din Oltenia, ori refugiaţii de tot felul. Liniştit de această dată, Hartin ajunse în Gara de Nord şi, de acolo, cu mărunţişul care-i mai rămăsese, luă din Gara Basarab un alt tren, care îl duse până în Chitila. Se înserase. Hartin Fringhian merse până la fabrica de zahăr. Nu se încumetă să se apropie, o privi de departe, umplându-şi nările cu mirosul de sfeclă arsă şi de melasă, apoi ocoli prin spate, acolo unde, neîngrijită, dar rodnică, dăduse în pârg livada de nuci şi de meri. Îşi puse sub cap sacii de pâslă şi dormi până în zori. Atunci se trezi, se dezmorţi după frigul nopţii, scutură sacii şi începu să adune nucile căzute, alegându-le pe cele sănătoase.

Splendoarea neglijată şi liniştea unei livezi părăsite, dar roditoare sunt, ca orice splendoare, doar aparente. Paznicul care veghea ca muncitorii să nu şterpelească zahăr şi să nu-l scoată din fabrică peste gardul din spate arunca din când în când o privire şi către livadă, măcar că, în locul ţevilor de cupru care începuseră să înverzească şi al acoperişurilor cenuşii, vedea coroanele mari şi frumos rotunjite ale nucilor ori pe cele aplecate, ca un pod de palmă, ale merilor. De această dată însă, cu un colţ de privire îl observă pe Hartin Fringhian, ceea ce nici nu era greu, fiindcă bătrânul căuta, concentrat, prin iarbă, fără să se ascundă cu tot dinadinsul, iar hainele lui negre se vedeau de departe. „Hei, strigă paznicul, care, ca orice îmbătrânit în post, căuta să obţină maximum de rezultat cu minimum de efort. Şterge-o de acolo!” Dar, vârstnic el, vârstnic cel care culegea, nici el nu putu să strige destul de tare, nici celălalt nu mai avea auzul destul de ascuţit. Una peste alta, paznicul rămase cu palmele pâlnie la gură, în timp ce Fringhian continuă, netulburat, să dibuiască nucile prin frunzişul reavăn. Atunci paznicul, tot ca să-şi cruţe osteneala, luă de pe jos o bucată de lemn şi o azvârli în direcţia în care strigase, cu mai mult succes de data asta, căci culegătorul de nuci se opri şi privi în jur, căutând pricina zgomotului şi îndreptându-se, tocmai de aceea, din şale. Privind acea siluetă arcuindu-şi umerii într-un fel care le era atât de cunoscut lucrătorilor de la fabrica de zahăr, paznicul încremeni cu mâna pe cealaltă surcea. Apoi, se petrecu un lucru care pentru orice privitor ar fi fost de neînţeles. În loc s-o ia la fugă hoţul surprins asupra faptului, adică Hartin Fringhian, cel care o rupse la fugă fu paznicul, uitând chiar să arunce bucata de lemn. Şi, cum se poate bănui, n-a luat-o la fugă spre hoţul de nuci, ci spre clădirea administraţiei. Fringhian privi după dânsul şi, când socoti că paznicul s-a îndepărtat binişor, scutură buza sacului, ca s-o lărgească, şi se adânci iar în căutarea nucilor prin buruieni. Aşa că nu observă, peste alte câteva minute, un grup de oameni care se apropia, cu unul mergând mai în faţă ce părea a fi şeful celorlalţi, în costum bleumarin şi cu şapcă, aşadar, cum s-ar fi spus în vremurile acelea, directorul. Se opriră la câţiva paşi şi îl priviră în tăcere. Întinzându-se după o nucă mai depărtată, Harutiun Fringhian îi văzu. Tresări, se îndreptă din şale, dar nu într-atât încât să stea drept, ci mai degrabă pieziş, pregătit s-o ia din loc. Se priviră, recunoscându-se unii pe alţii, dar sfiindu-se fiecare să i se adreseze celuilalt. Cel care părea a fi

directorul se aplecă şi ridică ceva din iarbă. Lui Hartin Fringhian, după tăcerea aceea lungă şi stânjenită, gestul brusc i se păru o ameninţare, or să înceapă să arunce cu pietre, nici măcar nu-şi vor murdări mâinile cu el, mai văzuse aşa ceva în copilărie, atunci loviseră cu pietre până la moarte, acum putea fi izgonit astfel, până la marginea ruşinii. Vru să fugă, trăgând sacul după el. Celălalt întinse, într-adevăr, mâna, dar nu deasupra umărului, ca să arunce, ci drept înainte şi deschise pumnul. În căuşul palmei nu erau pietre, cum se temuse bătrânul, ci nuci. Şi, pentru că, în faţa acestui gest neaşteptat, bătrânul, privindu-i roată şi apoi privind nucile, rămase descumpănit, bărbatul cu şapcă făcu doi paşi înainte, cu palma întinsă. Fringhian se îndreptă din şale, redeveni cel mai înalt dintre toţi şi se priviră încă. Apoi, cu o mişcare bruscă, bătrânul luă nucile din palma bărbatului, de teamă ca celălalt să nu se răzgândească. „Te ştiu, spuse, eşti Ştefan Niculescu. Fochist, meseriaş bun... Te-am trecut în testament, încă de-atunci...” Privi în jur: „Şi pe voi, ceilalţi... Dacă mor, fabrica rămâne a voastră. Numai să aveţi curajul s-o cereţi. Şi, dacă vreţi, după aia puteţi s-o vindeţi, am scris în testament cum s-o împărţiţi... Dar e păcat, e fabrică bună, atâta că s-aveţi mai multă grijă de ea...”. Bărbatul cu şapcă le făcu semn celorlalţi, care, urmându-i pilda, se aplecară să culeagă. Cei mai înalţi scuturară nucii, să meargă mai uşor. Erau multe braţe, săculeţii se umplură. Niculescu, fochist sau director sau şi una, şi alta, îşi scutură palmele, îşi scoase şapca şi schiţă un fel de zâmbet. Apoi ceru paznicului să ia desagii cu nuci în spinare şi să-l conducă pe bătrân la gară. Nu-i întinse mâna, mai ales că rămăsese cu şapca strânsă între degete. Dar spuse, ca un fel de rămas-bun sau de scuză: „Să nu mai veniţi... domnule...”.

Fringhian nu mai veni. Dar se înţelese cu paznicul ca, atunci când cobora din tren, să se oprească dincolo de lizieră şi să-i dea săculeţii pe care, adunând nucile şi punându-le deoparte, paznicul, împreună cu muncitorii, să-i umple şi să-l ajute până la gară. Hartin Fringhian îi întrebă pe toţi de nume, făcu un codicil şi îi trecu în testament. Paznicii se bucurară de atâta bănet scris pe hârtie, mulţumiră frumos, dar ar fi fost mai mulţumiţi dacă bătrânul, în schimbul muncii lor, ar fi renunţat la zecile de mii de lei din testament şi le-ar fi dat doi-trei lei să-şi cumpere câte o cinzeacă de ţuică de la bufetul gării. Hartin Fringhian însă, pe cât era de generos după moarte, pe atât era de cumpătat pe timpul vieţii sale.

Mai ales că afacerea abia se încropea. Stătu câteva zile închis în cămăruţa lui din curtea bisericii armeneşti Sfânta Maria din Focşani, molfăind pâine uscată cu ceai de tei, apoi se plimbă cu pas mărunt pe străzi, privi vitrinele, colindă zahanalele şi birturile, intră în magazine şi întrebă vânzătorii de una, de alta, se sfătui cu Sahag Şeitanian şi cu alţii care fie mai practicau negustoria, aşa căznită cum era în vremurile acelea, fie o practicaseră şi, cu toate că îşi pierduseră dughenele şi tejghelele, nu-şi irosiseră şi deprinderile.

„E cazul să mă reprofilez, hotărî. Nu e timpul cel mai potrivit pentru dulciuri. În astfel de vremuri tulburi, oamenii preferă să-şi bea necazurile

decât să sugă zaharicale pe la sărbători. Mai degrabă cumpără sărături, care îndeamnă la băutură, decât dulciuri, care taie setea.”

Aşa s-a făcut că, din regele zahărului, Hartin Fringhian a devenit neguţător al lucrurilor sărate. Alese de la Mercan, magul aerului, câteva borcane pântecoase, cu buza ciobită, ca să le poată lua pe gratis. Puse în ele câte un pumn de sare grunjoasă, turnă apă fiartă în care lăsă să plutească miejii de nucă şi îi ţinu câte două zile, să se îmbibe cum trebuie. După care prăji pe plită miejii de nucă scoşi din saramură şi porni să colinde birturile, vânzând nuci prăjite şi sărate, care mergeau de minune la o halbă de bere sau la un şpriţ subţire. Cum, între timp, dughenele de coloniale dispăruseră şi, odată cu ele, arahidele în coajă sau prăjite în sare, alunele turceşti, fisticurile ori migdalele, neavând aşadar concurenţă, iar birtaşii uitându-se chiorâş la cei care vindeau, ca şi la cei care ronţăiau seminţe de dovleac ori de floarea-soarelui şi scuipau cojile primprejur, negoţul cu nuci sărate al lui Hartin Fringhian merse destul de bine. Dimineaţa, atunci când birturile erau închise, cârciumarii îşi lustruiau tejghelele şi descleiau de pe mese resturile lipicioase, iar beţivii dormeau, ca să-şi limpezească sângele, Hartin Fringhian se aşeza pe trotuarul din faţa bisericii armeneşti ori pe peronul gării şi vindea, cu cana, mieji de nucă. Iar de sărbători, mergea pe la casele armenilor şi vindea, cu măsura mai mică, cu ceaşca adică, pentru ca preţul să nu pară prea mare, nuci pisate pentru sarailie, baclavale şi *anuş-abur*. Cum investiţia iniţială a fost neglijabilă, comerţul cu nuci merse destul de bine, atât de bine, încât, odată cu căderea iernii, Hartin Fringhian îşi permise chiar să-şi cumpere un palton ponosit, de la consignaţia lui Weissmann de lângă hala de carne, un palton ros pe la cusături, dar călduros, lăsat evreului de niscaiva rubedenii îndoliate. Astfel încotoşmănat, Hartin Fringhian se încumetă să-şi extindă aria negoţului. De sărbătorile mari, se ghemuia în trenul de noapte spre Bucureşti, primind, în schimbul unui pumn de nuci, un loc în vagoanele friguroase de clasa a treia. Mergea drept la Catedrala armenească, de pe Bulevardul Carol I, care se chema acum Bulevardul Republicii, unde vindea miejii. „E mai mult dever”, le explica celor care nu înţelegeau prea bine rostul călătoriilor sale. Pentru armenii din Bucureşti, mai pretenţioşi, alegea marfa cea mai bună şi într-o prezentare mai ispititoare. Spărgea nucile cu băgare de seamă, cu un ciocan mic, de cizmărie, împrumutat de la Anton Merzian, apoi scotea miejii întregi, lipiţi strâns unul de altul. Acum, când scriu *Cartea şoaptelor*, la jumătate de veac de la sărbătorile acelea armeneşti şi de la taifasurile de după slujbă, pe care armenii le lungeau în curtea bisericii, nu sunt puţini bucureştenii care îşi amintesc de Hartin Fringhian, intrând în biserică, scoţând din buzunarul paltonului câteva mucuri de lumânare, luate, probabil, de la Arşag, clopotarul din Focşani, aprinzându-le şi ieşind apoi pentru a rămâne neclintit, la intrarea în curtea bisericii, dar pe partea dinăuntru, ca să nu-l alunge vreun miliţian. Îşi vindea acolo miejii nemaivăzuţi, rotunzi ca nişte ouă de porumbel. Bărbaţii aflaţi acum, când citim *Cartea şoaptelor*, la început de bătrâneţe şi care erau atunci nişte

puştani ştiu că părinţii lor, trecând pe lângă bătrânul Hartin Fringhian, cu paltonul lui ponosit şi cu sacoşa de nuci alături, abia dacă îl salutau. Se ruşinau să-i întindă mărunţişul pentru cana cu mieji tocmai celui pe care îl cunoşteau atât de bine de pe vremea când smochingul zdrenţuit era o haină lucitoare; sfiindu-se aşadar, trimiteau copiii să cumpere nucile. Hartin Fringhian ajunsese să cunoască pe copii pe numele lor mic, le mai dădea câte un miez pe deasupra, ca să-l ronţăie până acasă. Şi, pe urmă, drumul până la gară, ocolind pe cât se putea centrul, pentru a-i evita pe cei care ar fi putut, alţii decât armenii, să-l recunoască. Se întorcea cu trenul de noapte şi, dacă nu întârzia prea mult, dădea o raită prin birturile de lângă gară. Dar cu paşi tot mai mărunţi, sprijinindu-se de ziduri pentru a-şi trage suflarea, îmbrăcându-şi paltonul tot mai devreme toamna şi lepădându-l tot mai târziu primăvara. Încerca, pe unde putea, să se aşeze, auzea tot mai greu şi învăţa să deosebească monedele cu buricele degetelor, căci vederea îi slăbise. Din când în când, pe muşteriii ceva mai darnici, pe cârciumarii mai prietenoşi care, uneori, din ce le rămăsese, îi mai puneau în faţă câte o zeamă caldă cu pâine ori pe cei pe care îi simţea ceva mai necăjiţi decât el, îi întreba de nume şi seara, cu nasul lipit de hârtie şi cu tocul muiat în cerneala îndoită cu apă, ca să nu se termine, încropea câte un codicil prin care îi trecea în testament. Singurul lucru cu adevărat viu într-însul rămăsese testamentul. Ultima schimbare datează din 1958, când muşteriii mai cumsecade ori sărăcimea armeană au fost adăugaţi, iar cea din urmă, Mariam Aslanian, văduva preotului Dagead, cu 40.000 de lei, la valoarea din 1938, adică mai mult decât toată pensia ei până la moarte. Într-o seară, prin februarie 1959, Hartin Fringhian a intrat în curtea noastră, probabil că m-a văzut şi pe mine, mi-a vorbit, în armeana lui bolovănoasă din Erzerum, poate că a controbăit prin buzunare după vreun miez de nucă, nu ştiu. Dintre toţi magii, cum spuneam, el este singurul pe care nu mi-l amintesc decât prin darurile sale.

Ca de fiecare dată când, în clipe fundamentale din existenţa lor, armenii copilăriei mele au simţit nevoia să reziste, să păstreze ori să explice, Hartin Fringhian a avut prilejul lui de a se întâlni cu fotografia. Ca toţi armenii care, în preajma despărţirilor, a luptelor, a masacrelor, a plecărilor în convoaie, aşadar la întâlnirea cu moartea, simţeau nevoia să se pună la adăpost, fotografiind partea vie din ei, Hartin Fringhian i-a cerut bunicului să-l pozeze. Cum însă partea vie a trupului său era testamentul, a vrut să-i fotocopieze testamentul. Şi, în noaptea aceea de iarnă din 1959, bunicul a fotografiat, filă cu filă, testamentul lui Hartin Fringhian, codicilele, înştiinţările din *Monitorul Oficial*, totul. Apoi, au adunat foile încă umede şi lipicioase, pe care bunicul le developase cu grijă, într-un alt dosar pe care bătrânul i l-a dat spre păstrare, iar bunicul i-a promis să facă totul aşa cum îi ceruse.

A fost o iarnă grea, mai ales după gerul Bobotezei. Nu atât de înzăpezită ca aceea din 1954, când pâinea era adusă cu camionul şi aruncată de pe stradă direct pe acoperiş, unde oamenii urcau dinăuntru, dând la o parte, cu

osteneală, chepengul podului, căci pe dinafară casele erau acoperite de omăt până la streşini. Dar negoţul e negoţ şi, chiar dacă în şuieratul acela muşteriii cereau mai degrabă vinars şi ţuică decât bere şi şpriţ, Hartin Fringhian continuă să colinde nopţile prin birturi, iar ziua să privească, în gară, vălătucii de abur ai trenurilor, moţăind mai degrabă decât negustorind. Seara, cu creionul chimic muiat în gură, făcea socotelile în registrul cu foile împărţite în două, câştiguri şi pierderi, apoi compara rezultatul cu monedele aşezate în batiste înnodate la colţuri, ca nişte săculeţi cu galbeni. Dacă socotim că bătrânul purta aceleaşi haine, mânca pe unde apuca şi-şi încălzea plita cu vreascuri adunate din cimitir, iar cheltuielile lui erau foarte mici, negoţul cu nuci al regelui zahărului se făcea în câştig. Nu într-atât, destul totuşi, ca atunci când, după câteva zile, se hotărâră în sfârşit să spargă uşa şi-l găsiră, cu ochii sticlind şi încovrigat ca o pasăre degerată, bănuţii înnodaţi să ajungă pentru coşciug şi pentru cruce. Şi, pentru ca Anton Merzian şi Krikor Minasian, care, de când îşi puseseră atelierele de cizmărie alături, pe Strada Mare, se certau tot timpul, să nu mai găsească vreun sâmbure de zaveră tocmai acolo, la căpătâiul lui Hartin Fringhian, primul lucru pe care îl făcură, fără să închidă ochii mortului – „Lasă-l să vadă şi el că numărăm cinstit, spuse Agop Aslanian, contabilul parohiei, că nu suntem furi de morţi” –, a fost să desfacă batistele, să numere monedele şi să verifice rezultatul cu ceea ce scria în registru. „Totul e în regulă, Hartin, spuse Der Varjabedian, Dumnezeu să-ţi lumineze sufletul.” La capătul acelei numărători fără cusur, care încheie socotelile lui Hartin Fringhian cu lumea, preotul îi închise ochii. Mariam Aslanian, preoteasa văduvă, se oferi să-i caute alte veşminte, mai arătoase, de-ale bărbatului ei. Bunicul o opri. Aşa că Hartin Fringhian, după dorinţa lui, a fost înmormântat în costumul negru care fusese odată smoching, dar care, de atâta purtat, se fărâma între degete ca hârtia veche. Cum nu-l puteau petici, au găsit un cearşaf alb, un fel de giulgiu pe care i l-au tras până sub bărbie, peste costumul negru şi peste mâinile împreunate deasupra testamentului.

Apoi, bunicul, la căpătâiul mortului, despături teancul de foi şi parcurse cu glas rar toate rândurile pe care Hartin Fringhian le subliniase, dorind a fi citite la moartea sa. „Subsemnatul Hartin Fringhian, neavând ascendenţi şi descendenţi, dispun ca la încetarea mea din viaţă să se urmeze cu averea mea în modul următor: Constitui Fundaţiunea «Hartin Fringhian», lăsându-i în deplină proprietate imobilul meu din Bucureşti, Calea Victoriei nr. 72, bijuteriile aflate în seiful nr. 78 la Banca Comercială Română, 178.000 de acţiuni societatea Arad-Chitila, 72.000 de acţiuni la Societatea «Banat» depozitate în seifurile 1392, 1398, 1400 la BCR, 2231 şi 2361 la Banca Naţională a României, precum şi totalitatea acţiunilor Romcolind, zece milioane de lei scrisuri funciare Iaşi aflate în casa mea de bani şi orice altă avere mobilă, imobilă, creanţe, acţiuni, efecte de stat oriunde se află sau se vor afla în ţară sau în străinătate ce mai posed sau voi poseda la încetarea mea din viaţă. Scopul Fundaţiunii este: a se construi şi întreţine la

Bucureşti un spital cu minimum 80 de paturi, înzestrându-l cu tot mobilierul, inventarul, aparatele şi instrumentele moderne; a se construi şi întreţine în Bucureşti un cămin pentru elevi români ortodocşi săraci, copii de plugari. Las Academiei Române suma de 15 milioane de lei cu care se vor cumpăra imobile de raport. Din veniturile acestor imobile se vor aloca burse elevilor români creştini ortodocşi săraci şi merituoşi. Las Ministerului Instrucţiunii Publice fonduri pentru a se construi în fiecare an câte o şcoală primară cu tot mobilierul necesar în comunele rurale. Las Uniunii Generale Armene de Binefacere din Paris cincizeci de milioane de lei...” Bunicul citi în continuare, preţ de un sfert de ceas, toată lista de imobile, terenuri, bani lăsaţi bisericilor, universităţilor, diferitelor instituţii publice, salariaţilor precum şi lunga listă de beneficiari, de la colaboratorii mai vechi, epitropi, notari şi administratori, până la cei mai noi, birtaşi, muşterii, sărăntoci şi buni samariteni. Apoi, închise testamentul şi îşi făcu o cruce largă, de om care şi-a ţinut promisiunea. Iar pentru Anton Merzian, cel care nu vorbea decât în întrebări, a fost cât se poate de firesc să mai adauge una: „Cam câţi bani să fie în total?”. Bunicul a clătinat din cap şi a cântărit foile, de parcă în greutatea lor stătea mărimea sumei. „Cred că vreun miliard de lei buni...” „Un miliard, zici?”, îi păru lui Merzian de neimaginat. „Adică de o mie de ori un milion”, explică Agop Aslanian, contabilul, fiul preotesei Mariam. „Un milion, zici?”, continuă să se nedumerească cizmarul. „Adică de un milion de ori o mie.” „Aha, o mie, da?”, se lămuri Anton Merzian. „Un miliard”... repetă Krikor Minasian, nepricepând, căci acest cuvânt nu-l mai rostise vreodată, şi privi uimit la chipul liniştit al bătrânului, întins în coşciugul atât de îngust, încât semăna mai degrabă cu lăzile de ambalaje ale lui Mercan, vânzătorul de sticle goale.

Spălat în grabă şi, tocmai de aceea, rămas cu urme de creion chimic pe degete şi la colţul buzelor, îmbrăcat în costumul subţiat şi fărâmicios ca un pergament, aşezat într-un coşciug făcut din scândură subţire şi crudă, negeluită, a fost înmormântat, în primăvara anului 1959, Hartin Fringhian. Preotul Varjabedian a mormăit pe nas cântecul de pomenire *I veri Ierusalem*. Cei câţiva adunaţi în jurul sicriului s-au purtat mai degrabă ca la o treabă care trebuie încheiată, n-au vărsat vreo lacrimă şi n-au suspinat. Mariam doar, preoteasa, plânse, dar nu pentru bătrân ori pentru moştenirea de care nu se putea bucura, ci pentru că, după moartea bărbatului ei, aşa făcea ea la toate înmormântările.

Şapte

— Nu vă atingeţi de femeile lor, spuse Armen Garo. Şi nici de copii.

Se strânseseră, unul câte unul, în sediul ziarului *Djagadamard* din Constantinopol toţi membrii Misiunii speciale. Fuseseră selecţionaţi cu băgare de seamă. Apoi, din grup fuseseră păstraţi doar cei care mai participaseră, fie pe cont propriu, fie în ambuscade, la astfel de acţiuni. „Nu am încredere decât în cineva care a mai ucis”, hotărâse Armen Garo. Primiră fotografiile celor pe care trebuiau să-i găsească în ascunzătorile lor. Ascunzători ce puteau fi oriunde, de la Berlin şi Roma până în stepele din Asia Centrală. Talaat Paşa, ministrul de Interne, cu umerii laţi şi gâtul gros, avea un trup vânjos, al cărui cap, cu bărbia pătrată şi fălcile pregătite să sfâşie, era mai degrabă o prelungire a pieptului puternic. Iar în partea de jos a fotografiei, pumnii, de două ori mai mari decât ai unui om obişnuit, îi trădau agresivitatea. Lângă el, fragilă şi cu trăsături delicate, soţia lui, într-o rochie albă şi cu pălărie de dantelă, după moda europeană, atât de deosebită de fesul paşalei. Apoi Enver, mărunt, înălţat de tocurile cizmelor. Privire semeaţă şi degete subţiri apucând vârfurile mustăţii, mândru de fireturile sale de comandant al armatei şi care, căzându-i din abundenţă pe umeri şi acoperindu-i pieptul îngust, căutau să-i mascheze obârşia modestă de fiu al unei mame care, pentru a-l creşte, se îndeletnicise cu o meserie dintre cele mai dispreţuite în Imperiu, aceea de spălătoreasă de morţi. Într-una dintre fotografii, braţul lui subţire, posesiv şi totuşi timid, înlănţuia mijlocul delicat al soţiei sale, Nadjeh, prinţesă din haremul imperial, aşadar fiică a sultanului. Iar în altă fotografie, Enver, fiul spălătoresei de morţi şi ginerele sultanului, făcea efortul de a părea semeţ, cu trăsăturile încremenite, între portretele idolilor săi, Napoleon şi Frederic cel Mare. Djemal Paşa era un fel de Lepidus în acest triumvirat războinic. Cu înfăţişarea lui comună, dacă nu ar fi purtat epoleţii de ministru al Marinei, ar fi putut trece cu totul neobservat, deşi se căznea să ţină pasul cu brutalitatea lui Talaat şi cu semeţia lui Enver. Apoi dr. Nazîm şi Behaeddin Şakir, ideologii Partidului Unire şi Progres, cei care au avut ideea slobozirii din închisori a criminalilor care, înrolaţi în unităţi înarmate, aveau să supravegheze convoaiele de armeni şi să le măcelărească pe la răspântii. Despre nevestele lor nu ştim cât erau de frumoase, erau plinuţe şi cu părul negru, dar trăsăturile nu li se deosebesc bine, căci singurele fotografii care ni s-au păstrat din vremea tinereţii lor le înfăţişează cu chipul acoperit de voaluri, plângând la căpătâiul soţilor puşi în sicriu, după ce grupul justiţiar şi-a îndeplinit misiunea. Şi ceilalţi, Djemal Azmi, prefectul Trabizondei, Bahbud Khan Djivanşir... Armen Garo ridică fotografiile lui Talaat şi Enver, împreună cu soţiile lor. Privi pe rând la fiecare: Solomon Tehlirian, Aram Yerkanian, Arşavir Şiraghian, Hraci Papazian, Misak Torlakian.

— Nu ucideţi femeile, repetă. Şi nici pe copiii lor.

Nu are importanţă pentru noi data la care a avut loc această întâlnire. *Cartea şoaptelor* nu este o carte de istorie, ci una a stărilor de conştiinţă. De aceea ea devine translucidă şi paginile ei sunt transparente. E drept că în *Cartea şoaptelor* sunt multe date precise menţionând chiar ziua, ora şi locul. Condeiul umblă prea repede, dar, uneori, se hotărăşte să mai zăbovească în aşteptarea mea şi a cititorului, iar atunci detaliază mai mult, poate, decât e necesar. Fiecare cuvânt în plus lămureşte, dar, tocmai de aceea, împuţinează.

Aşadar, chiar dacă am şterge din ea orice înşiruire de ani şi orice socoteală a zilelor, *Cartea şoaptelor* şi-ar păstra toate înţelesurile. Lucruri de acest fel s-au întâmplat întotdeauna oamenilor de pretutindeni. De fapt, *Cartea şoaptelor*, în miezul ei, rămâne aceeaşi pentru orice timp, ca un coral de Johann Sebastian Bach, ca o poartă îngustă prin care oamenii trec, aplecându-se ori strângându-se unii într-alţii.

— Întâi de toate, ne-au ucis poetul, spuse Şavarş Misakian.

Sediul ziarului scăpase ca prin minune de dezastru. De altfel, pentru toţi armenii din capitală, după măcelul pornit în 24 aprilie 1915, când sute de intelectuali au fost arestaţi, iar cea mai mare parte ucişi, revocarea ordinului de deportare a fost socotită un miracol. Ei urmau să împărtăşească destinul celorlalte comunităţi armene, fiind alungaţi din casele lor şi jefuiţi de tot ce aveau, dar având o soartă mai grea, căci, spre deosebire de armenii din Van, Sivas sau Adana, ar fi trebuit să traverseze în convoaie tot podişul Anatoliei spre deşerturile Siriei, unde, dacă nu ar fi fost masacraţi de trupele de criminali înarmaţi ori de bandele nomade, aveau să moară de foame şi de frig în întinderile de corturi improvizate, în deşertul unde arşiţa zilei şi gerul nopţii îşi împărţeau în mod egal victimele.

Interzis în aprilie 1915, organul central de presă al Federaţiei Revoluţionare Armene, numit pe atunci *Azadamard*, a reapărut în 1918 sub un nou nume, care îl evoca însă pe cel dintâi, *Djagadamard*. Şavarş Misakian era pe vremea aceea redactor-şef şi se întorsese să-şi reia funcţia. Stătea într-un colţ, nu făcea parte din Misiunea specială, dar avea o autoritate care lui Armen Garo şi lui Şahan Natali le era necesară. O autoritate pe care i-o dădea nu statura lui, ci tocmai, cu umărul stâng aplecat şi cu capul strâmb, lipsa oricărei semeţii. Infirmitatea lui impunea celorlalţi, pentru că amintea de îndărătnicia cu care rezistase torturilor în închisoarea militară unde fusese întemniţat în martie 1916 şi unde, câteva luni mai târziu, se smulsese din mâinile schingiuitorilor, aruncându-se spre curtea interioară de la etajul al treilea. Supravieţuise rănilor grave şi fusese eliberat la 27 noiembrie 1918, odată cu ocuparea capitalei de către trupele aliate, dar trupul său, cu oasele zdrobite, luase asupra sa strâmbătăţile lumii, amintind tuturor că se mântuise de frica de moarte.

Duşmanii lor ştiau că, pentru a-i putea nimici ca popor, trebuie numaidecât să li se ucidă Poetul. Pentru un popor oprimat şi ameninţat, Poetul devine conducătorul. Daniel Varujan fusese arestat, împreună cu ceilalţi intelectuali, în 24 aprilie 1915. A fost legat de un copac şi ucis cu

pietre, apoi lăsat pradă animalelor şi duhurilor nopţii. Unele legende spun că este viu şi, în timpul incendiului din Smirna, unii povesteau că i-au văzut pentru o clipă chipul în oglinzile arzând. Singurul lucru pe care îl putem proba din aceste legende despre învierea lui Daniel Varujan este că, ştiindu-se locul în care şi-a îndurat patimile, legat de trunchiul copacului, aşadar pe o cruce vie, nu se cunoaşte locul unde i-ar putea fi mormântul. Având dovada morţii sale şi chiar numele călăului său, Oguz Bey, căpetenia din Ceanguiri, dar neavând ştire despre mormântul său, putem să ne lăsăm ispitiţi de gândul învierii sale.

Alţii dintre cei arestaţi în 24 aprilie, ca, de pildă, cei doi membri ai Parlamentului, deputatul de Constantinopol, Krikor Zohrab, şi cel de Erzerum, Vartkes Seringulian, au ajuns până în deşerturile siriene, la Urfa, apoi la Alep. Despre ei ne vorbeşte Roessler, consulul german din Alep, într-o scrisoare adresată ambasadorului german Wangenheim: „Zohrab şi Vartkes efendi se găsesc la Alep şi fac parte dintr-un convoi cu destinaţia Diarbekir. Pentru ei asta înseamnă moarte sigură: Zohrab e cardiac, soţia lui Vartkes tocmai a născut”. Despre crimele petrecute pe vremea copilăriei bunicilor mei am aflat multe nu atât din mărturiile supravieţuitorilor, cât mai ales din lăudăroşenia ucigaşilor. Câtă deosebire între sfiala celor care mor şi trufia celor care ucid… Astfel, aflăm că au fost spintecaţi cu baionetele, creierii lui Vartkes au fost zburaţi cu focuri de armă, iar capul lui Zohrab a fost sfărâmat cu pietre. Trupurile le-au fost apoi ciopârţite şi părăsite. Dacă cineva s-ar mai fi ostenit să îngroape numeroşii morţi ai acelor zile, nu ar fi putut, din resturile trupurilor zdrobite, să-i recunoască.

Dar lumea merge înainte. Locul în care Daniel Varujan a fost ucis se numeşte Tuna. Înainte de a fi luat de lângă ceilalţi, poetul a spus: „Aveţi grijă de fiul meu, care tocmai s-a născut. Să fie botezat Varujan”.

— Îi vom răzbuna, şi pe el, şi pe ceilalţi, spuse Armen Garo, privind ţintă la Şavarş Misakian. Tocmai de aceea, să nu vă atingeţi de femeile şi de copiii lor. Noi nu suntem furi de morţi şi nici ucigaşi de femei.

Şedeau în primul cerc.

— Armen are dreptate, a zis Şavarş Misakian. Urmaţi pilda generalului Dro.

În vremea aceea, Dro nu era încă general. Avea doar douăzeci şi unu de ani în februarie 1905, când la Baku s-au pornit masacrele care au durat trei zile. Câteva mii de armeni au fost ucişi de bandele tătare. Iar prinţul Nakaşidze, guvernatorul ţarului, în ciuda avertismentelor şi apoi a strigătelor de disperare ale populaţiei armene, nu a făcut nimic ca s-o protejeze, ba mai mult, a furnizat arme atacatorilor. Comitetul Central al Federaţiei Revoluţionare Armene i-a comunicat atunci guvernatorului general Nakaşidze că partidul l-a condamnat la moarte. Tânărul Drastamat Kanayan, pe care noi l-am întâlnit deja sub numele de generalul Dro, a fost însărcinat să execute sentinţa.

În ziua hotărâtă, Dro aşteptă alaiul guvernatorului pe o stradă îngustă, acolo unde garda călăreţilor cazaci nu putea înconjura caleaşca princiară.

Bomba fusese aşezată într-un săculeţ şi acoperită cu ciorchini de struguri. Văzând însă că prinţul este însoţit de soţia lui, Dro a ezitat şi, în cele din urmă, a renunţat, mulţumindu-se doar să-i privească trecând. A aşteptat până la căderea serii. La întoarcere, în caleaşcă se afla doar prinţul. Atunci când convoiul a ajuns în dreptul lui, Dro a aruncat desaga în caleaşcă şi a rupt-o la fugă. Explozia a fost teribilă. Împreună cu Nakaşidze au fost spulberaţi atunci mai mulţi călăreţi ai gărzii guvernamentale. Profitând de panică, Dro a reuşit să dispară, iar câţiva camarazi l-au trecut, în aceeaşi noapte, dincolo de frontiera turcească. Unde a rămas nouă ani, până la începutul războiului.

— Dar, pe atunci, Dro nu putea să-şi închipuie ce avea să se întâmple, spuse Arşavir Şiraghian.

Nimeni nu şi-a putut închipui. Conducătorii armenilor îi sprijiniseră pe Junii Turci să ajungă la putere, socotind că ei vor pune capăt atrocităţilor sultanului sângeros, Abdul Hamid. Vartkes efendi, viitorul deputat de Erzerum, îl ascunsese în locuinţa sa, în timpul contrarevoluţiei, pe Halil Bey, acelaşi care, mai târziu, va ordona uciderea sa. Şi, amară ironie a sorţii, dacă Dro socotise că o femeie nu are de ce plăti pentru păcatele bărbatului ei, treizeci de ani mai târziu, la Omsk, Stalin va pune ca femeia lui Dro să fie omorâtă, împreună cu unul dintre fiii lor, plătind pentru faptele bărbatului ei.

— În Trabizonda, spuse Misak Torlakian, câteva sute de femei, împreună cu copiii lor şi cu bătrânii care nu puteau merge, au fost suiţi pe plute şi duşi în largul mării. Femeile s-au bucurat, în toată nenorocirea aceea, când li s-a spus că vor face o parte din drum pe apă, fiind astfel cruţate de o osteneală în plus. Însă, a doua zi, plutele s-au întors goale la ţărm. Femeile fuseseră înecate în mare. La fel s-a întâmplat la Unieh, la Ordu, la Tripoli, la Kerasonda şi la Rize. Din satul meu Ghiuşana, nicio femeie nu a ajuns cu convoaiele până la Meskene, la Rakka, la Ras-ul-Ain sau Deir-ez-Zor, ceea ce înseamnă că au murit toate pe drum, de foame, de glonţ sau de cuţit.

— În vilaietul Kharput, spuse Solomon Tehlirian, în iunie, au fost omorâţi notabilii, apoi din oraşe şi sate au fost ridicaţi bărbaţii. Convoaiele au fost alcătuite numai din femei, bătrâni şi copii. La Arabkir, femeile au fost îmbarcate în luntre şi apoi înecate. Copiii armeni din orfelinatul german au fost înecaţi în lacul din apropiere. Femeile din Mesne, pornite spre Urfa, au fost ucise pe drum şi trupurile lor au fost azvârlite în râu. Pe drumul dintre Sivas şi Kharput, corpurile femeilor mutilate şi masacrate pe malul de răsărit al Eufratului au zăcut luni în şir pe marginea drumurilor sau în râpe. Erau prea multe ca să le îngroape. Scheletele lor încă se mai vedeau la jumătatea lui 1916. Din aproape două sute de mii de suflete, câte avuseseră convoaiele, doar o zecime au ajuns până la Ras-ul-Ain şi Deir-ez-Zor.

— Primele femei care au ajuns la Meskene, Rakka şi Deir-ez-Zor, spuse Aram Yerkanian, au fost cadavrele care pluteau pe Eufrat. Toată luna iulie a anului 1915, Eufratul a fost acoperit de cadavre umflate de apă, de capete,

mâini şi picioare, de-a valma. Apele fluviului erau roşietice, totul arăta de parcă atunci se născuse moartea.

Cercul celor care depuneau mărturie se lărgi.

— Prezenţa cadavrelor pe Eufrat este continuă, spuse Roessler, consulul german din Alep. Trupurile sunt toate legate în acelaşi fel, două câte două şi spate în spate. Asta arată că nu e vorba de ucideri întâmplătoare, ci de un plan general de exterminare, conceput de autorităţi. Cadavrele curg la vale, tot mai numeroase. Mai ales femei şi copii.

— Peste şase sute de armeni, spuse Holstein, consulul german din Mosul, mai ales femei şi copii alungaţi din Diarbekir, au fost ucişi în timpul transportării pe râul Tigru. Plutele au ajuns goale ieri la Mosul. De câteva zile pe râu plutesc cadavre şi membre omeneşti. Alte convoaie sunt pe drum şi probabil că le aşteaptă aceeaşi soartă.

— Prin Alep, spuse Guys, fostul consul al Franţei, trec, începând cu luna mai, convoaie de mii de persoane. După o şedere de două-trei zile în locuri special amenajate pentru ei, aceşti nefericiţi, cea mai mare parte femei şi copii, primesc ordinul de a se îndrepta spre Idlib, Mâna, Rakka, Deir-ez-Zor, Ras-ul-Ain, către deşerturile Mesopotamiei, locuri destinate, potrivit convingerii tuturor, să le fie mormânt.

— Mii de văduve, armence din vilaietul Van, spuse Jackson, consulul american din Alep, neînsoţite de un singur bărbat adult, se apropie de Alep într-o stare mizerabilă şi pe jumătate goale. Acestea, ca şi celelalte zece-douăzeci de grupuri care au mai trecut, sunt convoaie compuse din cinci sute până la trei mii de persoane, ducând după ele copii aflaţi într-o indescriptibilă stare de mizerie.

Şi din nou Roessler:

— În legătură cu armenii din Kharput, mi s-a raportat că, într-un sat situat la sud de oraş, bărbaţii au fost separaţi de femei. Bărbaţii au fost măcelăriţi şi lăsaţi astfel de o parte şi de alta a drumului pe unde femeile au fost nevoite să treacă.

— S-ar putea crede, spuse Aram Andonian, cel care strânsese mărturiile supravieţuitorilor, că cele câteva sute de copii ai orfelinatului din Deir-ez-Zor n-au existat niciodată.

Abia către sfârşit şi la capătul drumului, autorităţile au crezut că găsiseră soluţia la o problemă ce păruse până atunci de nerezolvat: cum să ucizi fără să rămână în urmă trupurile celor morţi. Nu pentru că asta i-ar fi făcut să se simtă în vreun fel vinovaţi, ci pentru că sutele de mii de trupuri îmbucătăţite, cu pielea înnegrită pe oase, plutind pe apă sau zăcând în fundul prăpăstiilor, dincolo de faptul că priveliştile acelea umpleau de deprimare şi pregăteau pentru moarte convoaiele care veneau din urmă, stânjeneau totuşi circulaţia pe drumuri şi pe calea ferată, îngălbeneau şi îngroşau aerul cu miasmele morţii, stârneau protestele arabilor care nu mai puteau folosi pentru băut apele râurilor şi erau aducătoare de molime. Pentru înlăturarea tuturor acestor neajunsuri, uciderea copiilor din Deir-ez-Zor trebuia să fie crima perfectă.

Orfanii, adunaţi din Meskene şi din celelalte localităţi unde erau instalate tabere de refugiaţi, au fost mânaţi prin deşert spre Deir-ez-Zor. Imaginaţi-vă un convoi cu sute de copii desfiguraţi, acoperiţi de zdrenţe şi împleticindu-se, în picioarele goale, prin arşiţa sau frigul deşertului. Cu umerii acoperiţi de plăgi sângerânde, colcăind de viermi, mânaţi din spate de călăreţi care îi loveau cu biciul sau cu bastonul. Cei morţi sau în agonie erau aruncaţi în căruţele ce însoţeau convoiul. Locul în care au reuşit să ajungă se numeşte Abuhahar. Doar trei sute de copii se mai puteau ţine pe picioare, restul, mai numeroşi, erau duşi în căruţe. La poalele munţilor de la marginea deşertului, soldaţii au oprit convoiul şi căruţele au fost descărcate pe câmp. Soldaţii au înconjurat locul, aşteptând căderea serii. Şi, odată cu înserarea, au sosit păsările deşertului. Atraşi de mirosul de sânge, apoi unii de zborul celorlalţi şi mai apoi de vacarmul croncăniturilor şi de pocnetul cărnii smulse de pe oase, vulturii şi corbii deşertului s-au năpustit asupra trupurilor care, chiar vii fiind încă, nu mai aveau nicio putere să se apere. Păsările ţinteau mai ales ochii, obrajii şi buzele, cu atât mai ademenitoare cu cât trupurile se împuţinaseră. Vreme de două zile, păsările se lăsară, stoluri-stoluri, peste câmpul acela descărnat de la poalele munţilor, iar copiii fură lăsaţi pradă ciocurilor şi ghearelor negre şi oţelite. Povestea au spus-o, îngroziţi, arabii nomazi. Iar cel care i-a comandat pe soldaţi, caporalul Rahmeddin, a fost promovat, ajungând, neaşteptat de repede, comandantul jandarmeriei din Rakka.

Ceilalţi orfani, care zăceau bolnavi şi flămânzi în orfelinatul din Deir-ez-Zor, au fost încărcaţi în căruţe, într-o zi îngheţată de decembrie. Muribunzii au fost aruncaţi în Eufrat; fluviul, învolburat cum era în acea perioadă a anului, înghiţi repede trupurile uscate. După un drum de douăsprezece ore prin deşert, fără niciun fel de hrană sau apă, comandantul convoiului, despre care ştim că se numea Abdullah, dar îi plăcea să i se spună Abdullah paşa, găsi trei mijloace diferite de exterminare a copiilor. Dar, pentru că simţea în privirile soldaţilor o oarecare ezitare, înşfăcă un băieţel de doi ani şi-l arătă celorlalţi: „Chiar şi pruncul acesta, le spuse, trebuie, ca şi toţi cei pe care-i găsiţi de vârsta asta, ucis fără milă. Va veni o zi când se va ridica, îi va căuta pe cei care i-au omorât părinţii şi va dori să se răzbune. Acesta e fiul de câine care într-o zi ne va căuta să ne omoare!”. Şi, învârtindu-l de câteva ori în aer, îl izbi cu furie de pietre, strivindu-l până să apuce să geamă.

O parte dintre căruţe le aşezară una lângă alta, înghesuind în ele câţi copii puteau să încapă, şi în mijloc puseră o căruţă plină cu explozibil, care, odată detonat, îi spulberă, transformându-i pur şi simplu în funingine. Pe cei care nu mai erau în stare să meargă îi întinseră pe câmp, presărară deasupra lor iarbă uscată îmbibată cu petrol şi le dădură foc. Iar pe ceilalţi, care nu încăpuseră în căruţe, i-au împins spre peşteri, ale căror guri au fost astupate cu lemne şi ierburi cărora le-au dat foc, sufocându-i pe copii şi lăsându-le trupurile vinete şi carbonizate în fundul grotelor.

Dar nici cea mai desăvârşită crimă nu poate fi pe de-a-ntregul perfectă. O fetiţă, pe nume Ana, s-a adăpostit într-un cotlon de peşteră unde, datorită unei crăpături în munte, a prins o dâră de aer. Astfel, a supravieţuit şi, când focurile s-au stins, după o zi şi o noapte, a ieşit. Rătăcind câteva săptămâni până la Urfa, a găsit acolo câţiva armeni refugiaţi şi le-a povestit despre uciderea pruncilor.

Iar din cel de-a treilea cerc se aude vocea lui Djemal Paşa, ministrul Marinei, alarmat de numărul mare de cadavre care pluteau pe Eufrat. Şi mai apoi indignat de faptul că traseele convoaielor pot perturba circulaţia pe calea ferată. Atunci au înţeles autorităţile turceşti că, oricât de perfect ar fi fost conceput sistemul de exterminare a armenilor, el avea totuşi un defect: în urmă rămâneau trupurile celor ucişi. Imperfecţiune pe care Reşid Paşa, prefectul din Diarbekir, căută s-o îndrepte pe cât îi stătea în puteri:

— Eufratul are prea puţin de-a face cu vilaietul nostru. Cadavrele care plutesc pe râu provin, probabil, din vilaietele Erzerum şi Kharput. Cei care mor aici sunt aruncaţi în fundul peşterilor sau, cum se întâmplă cel mai adesea, sunt stropiţi cu petrol şi arşi. Rareori se găseşte destul loc pentru a fi îngropaţi.

Ne întoarcem la primul cerc.

— Voi n-aţi văzut locurile unde se reuneau convoaiele, spuse Hraci Papazian, sau, mai exact, ce mai rămăsese din ele. La Deir-ez-Zor. Mii de corturi făcute din zdrenţe. Femei şi copii goi, atât de slăbiţi de foame, încât stomacul lor nu mai primea mâncarea. Groparii aruncau în căruţe, laolaltă, morţii şi muribunzii, ca să nu mai piardă vremea. Noaptea, de frig, cei încă vii îi puneau pe cei morţi deasupra, să se încălzească. Pentru mame, cel mai bun lucru care se putea întâmpla era să se ivească vreun beduin şi să le ia copilul ca să-l scape din mormântul acela uriaş. Dizenteria făcea aerul irespirabil. Câinii răscoleau cu boturile în burţile sparte ale morţilor. Numai în octombrie 1915, prin Ras-ul-Ain au trecut peste patruzeci de mii de femei, păzite de soldaţi, fără niciun bărbat în putere cu ele. Cruciada femeilor martirizate. De-a lungul căii ferate, tot drumul era presărat cu cadavrele despicate ale femeilor violate.

— Din cei un milion opt sute cincizeci de mii de armeni care locuiau în Imperiul Otoman, spuse pastorul Johannes Lepsius, cam un milion patru sute de mii au fost deportaţi. Din ceilalţi patru sute cincizeci de mii, cam două sute de mii au fost scutiţi de deportare, mai ales populaţia din Constantinopol, Smirna şi Alep. Înaintarea trupelor ruseşti a salvat vieţile celorlalţi două sute cincizeci de mii care s-au refugiat în Armenia rusească, parte din ei murind acolo de tifos sau de foame. Ceilalţi şi-au păstrat viaţa, dar au pierdut pentru totdeauna locurile natale. Din cei aproape un milion şi jumătate de armeni deportaţi, doar zece la sută au ajuns la Deir-ez-Zor, punctul final al convoaielor. În august 1916, ei au fost expediaţi spre Mosul, dar aveau să moară în deşert, înghiţiţi de nisip sau înghesuiţi în grote în care, laolaltă, morţi şi muribunzi, li s-a dat foc.

Tăcură. Cercurile se strânseră în jurul lui Armen Garo. El privi spre Şahan Natali, spre Şavarş Misakian, apoi spre toţi ceilalţi. Luă fotografiile şi le întinse celor aşezaţi în primul cerc, fiecăruia pe potriva misiunii sale.

— Şi totuşi, repetă, obosit, nu ucideţi femeile şi copiii.

Locul în care trăiau li se părea întâmplător bătrânilor armeni ai copilăriei mele. Unora şi timpul în care trăiau li se părea întâmplător, numai că timpul era mai greu de păcălit. Şi tocmai de aceea timpul, iţindu-se din paginile albumelor cu poze, din hainele vechi ori de la subsuori, sfârşi prin a-i transforma pe ei, unul câte unul, într-o întâmplare.

Locul nefiind aşadar decât o convenţie de care, atunci când împrejurările nu erau prea agresive, puteai face abstracţie, bătrânii mei aveau fascinaţia spaţiilor largi. Vorbeau de parcă puteau fi, în acelaşi timp, în mai multe locuri. Asta i-a ajutat, pesemne, să supravieţuiască atunci când părea cel mai greu lucru cu putinţă, dar i-a şi ajutat să moară atunci când nu prea mai era nimic de făcut.

În această privinţă, bunicii mei aveau totuşi atitudini diferite. Bunicul Setrak, tatăl mamei mele, părea să nu se plictisească niciodată. Fratele lui mai mare, Harutiun, murise de sabie în faţa lui şi asta îi dăduse ocazia să fugă şi să scape cu viaţă. Dat fiind că altcineva murise pentru el, socotea că, într-un anumit fel, viaţa pe care o trăieşte nu e a lui sau e doar pe jumătate, un fel de viaţă de împrumut. Pentru că altul murise ca el să trăiască, restituia această datorie trăind, la rândul lui, pentru alţii. Trăia pentru fetele lui, Elisabeta, mama mea, şi Maro, căreia îi dăduse numele surorii lui, îngropată în mormântul fără ţărână din apele Eufratului. Trăia pentru a face daruri copiilor săraci, pentru a-i înzestra, înainte de nuntă, pe băieţii de prăvălie, pentru a-i îmbrăca pe cei despuiaţi şi a-i hrăni pe cei flămânzi. Dădu de mâncare prizonierilor armeni din armata sovietică, opriţi la muncă pe vremea guvernului lui Antonescu. Încasă palme pe vremea guvernului legionar, pe motiv că ar fi evreu, şi numai crucea pe care o purta la gât îl salvă de necazuri şi mai mari. Încasă palme după instaurarea guvernului comunist, pe motiv că ar fi legionar, şi de această dată crucea pe care o purta la piept nu-i mai fu de niciun folos, ci dimpotrivă. Dar, cum zice Ecleziastul, pâinea aşezată pe ape se reîntoarse, iar unul dintre prizonierii armeni pe care-i milostivise reapăru ca ofiţer al Armatei Roşii, astfel încât roşeaţa din obrajii pălmuiţi şi confiscarea magazinelor fură singurele lucruri rele care i s-au întâmplat, comuniştii lăsându-i totuşi una dintre case şi arătându-i îngăduinţa de a nu-l trimite la puşcărie, ca pe un exploatator ce se afla. Că nu se putea dovedi pe cine a exploatat, asta e o altă socoteală, dar comuniştii nu se încurcau în astfel de rafinamente. Pentru ei era destul că bunica purta blănuri, aveau pian în casă, mergeau vara în staţiune, la Olăneşti şi, colac peste pupăză, bunicul organiza duminicile, la terasă la Paşa, chefuri cu lăutari. Ajuns paznic de noapte la Liceul „Fraţii Buzeşti” din Craiova, bunicul meu Setrak a avut destul timp să mediteze, în nopţile

fără somn, la toate acestea. Ca şi la înştiinţarea, primită în 1942, că va fi internat, împreună cu toată familia, din ordinul mareşalului, în lagărul de la Târgu-Jiu, laolaltă cu alţi apatrizi nansenieni. Ordinul a fost revocat şi bunica a scos din cufere hainele groase şi ciorapii de lână ai ei şi ai celor două fete, dar le-a păstrat într-o valiză de lemn pe cele ale bunicului Setrak, care, după ce că fusese cât pe ce să fie internat în lagăr, urma acum să fie înrolat. Şi-a luat rămas-bun de la familie şi a plecat la Bucureşti în primăvara anului 1944, unde cariera sa de soldat al Armatei Române, împreună cu ceilalţi recruţi ai companiei de nansenieni, a durat exact trei zile. Cum au încăput manierele negustoreşti în bocancii cazoni şi în copcile strânse pe beregată, istoria nu ne spune. Compania a făcut două zile de instrucţie, iar a treia zi, adăpostită în cazărmile din jurul Gării de Nord, a făcut prima aplicaţie pe viu, privind de vizavi bombardarea gării. Cu cazarma vraişte, cu recruţi atât de vajnici şi de împleticiţi, dispuşi mai degrabă să facă negoţ cu efecte militare decât să le folosească într-ale războiului, compania apatrido-românească alcătuită din recruţii armeni s-a dizolvat de la sine, iar armenii, văzând că nimeni nu le mai dă ordin să se adune, s-au risipit.

Aşa că bunicul Setrak, trecând în doar câţiva ani prin stări atât de diverse, fiind, pe rând, îmbogăţit şi sărăcit, pălmuit, jidovit, internat în lagăr, înrolat şi demobilizat, iar pălmuit, îmburghezit şi desburghezit, a avut toată dreptatea să socotească lumea aceasta de neînţeles. Iar cine credea că lumea e altfel decât de neînţeles, după părerea bunicului meu, nu înţelegea nimic. Şi, pentru a dovedi cât de absurdă e lumea, a dat dovada decisivă care îi stătea la îndemână, şi anume pilda propriei morţi. S-a lăsat mai întâi lovit de o maşină, pe când venea de la Piaţa Veche, prin faţa Fântânii Purcicarului, apoi a căzut în cap de pe acoperişul casei sale de pe strada Baraţi, numărul 4, pe când încerca să repare streşinile. A reuşit abia a treia oară, atunci când muri de frig, în iarna anului 1985, deoarece comuniştii făceau economie la gaze, drept pentru care le întrerupeau cu zilele şi, pentru ca economiile să fie cât mai mari, tocmai când gerul era mai vârtos.

Cum nimic nu părea mai absurd, pentru un om trecut, ca o cusătură prin căptuşeală, de atâtea ori prin faţa morţii, decât să moară din cauză că statul comunist face economie la gaze, bunicul Setrak se stinse cu liniştea întipărită pe figură. Fu înmormântat în cimitirul catolic din Craiova, nu pentru că ar fi fost catolic, ci pentru ca lucrurile să rămână în continuare de neînţeles.

Bunicul Garabet socotea, în schimb, că toate lucrurile din lume au un înţeles. Spre deosebire de bunicul Setrak, care îşi petrecuse prin orfelinate şi prin ucenicii anii destinaţi îndeobşte şcolii, bunicul Garabet făcuse liceul agricol la Constantinopol, ceea ce la acel început de secol însemna mare lucru. Ştia multe, era inventiv şi studios, n-ar fi dat pentru nimic în lume, spre exasperarea bunicii Arşaluis, ştiinţa pe negustorie. Drept urmare, ca negustor, pe când bunicul Setrak aduna, din cafea, măsline, cacao şi stafide,

ban peste ban, bunicul Garabet era mereu falit. Sau ar fi fost, dacă Sahag Şeitanian, cumnatul lui, l-ar fi lăsat de capul lui. Dar a fi mereu falit nu era singura lui meserie. Bunicul Garabet era dascăl la biserică, violonist, notist, motociclist, caligraf, fotograf, pictor, profesor de muzică şi de limba armeană, portretist, cusător de broderii şi lăutar de ocazie, adică practica toate meseriile din care nu te alegi cu parale. Una peste alta, neamul meu, în socoteala lui cu lumea, era chit: bunicul Setrak aduna, bunicul Garabet risipea. Comunismul a netezit lucrurile: bunicul Setrak n-a mai avut cum să mai adune, iar bunicul Garabet n-a mai avut ce să risipească.

Cum însă, pentru bunicul Garabet, partea lucrurilor lumeşti, care se putea măsura în bani, era neînsemnată, viaţa lui nu se schimbă prea mult odată cu venirea comuniştilor. De fapt, în ceea ce făceau şi mai înainte, viaţa armenilor din Focşani nu se schimbă prea mult. Cine era ceasornicar rămase ceasornicar. Cine era cizmar rămase cizmar. Cine fusese negustor de coloniale continuă să vândă coloniale. Clopotarul rămase clopotar, doctorul rămase doctor. Şi, bineînţeles, nici popa nu-şi dădu anteriul jos în biserică. Dacă meseriile le rămaseră aceleaşi, ei, meseriaşii, suferiră. Căci mecanismele pe care le reparau ceasornicarii deveniră, din elveţiene, ruseşti, locul ghetelor de lac şi al pantofiorilor cu toc şi cu baretă îl luară bocancii care se tot reparau până ce talpa ajungea mai groasă decât căputa. Magazinele pentru dulciuri se păstraseră, dar dispărură din rafturi delicatesele, *lokumurile*, halvaua din *tahin*, *leb-lebi*-urile, cutiile de cacao Van Houten, sacii cu cafea, fructele tropicale confiate, migdalele în ciocolată; apărură, în schimb, aluaturi învelite în grăsime, napolitane scorţoase şi biscuiţi prea uscaţi, de pe care crema se desprindea, fărâmicioasă. Doar bucăţile de zahăr candel, prinzând câte o frântură de lumină, păstrau un mărunt şi încăpăţânat licăr din strălucirea de odinioară. Der Dagead Aslanian, după ce-şi sumese anteriul, ajutat de Arşag, clopotarul, ascunse în criptele vechi cărţile şi odoarele bisericii. Abia după câţiva ani le scoaseră cu băgare de seamă, una câte una, iar în cele din urmă scoaseră odorul cel mai preţios, pasărea de argint din ciocul căreia se picura în apa Bobotezei mirul rămas, reînnoit la fiecare şapte ani, din uleiul sfinţit la anul 301 de însuşi Grigore Luminătorul. Clopotul fu ceva mai tăcut şi mai gânditor. Arşag urca în clopotniţă nu atât pentru a trage funia, cât pentru a vorbi cu clopotul, care îi răspundea cu tăceri de felurite adâncimi, ca o orgă prin ale cărei tuburi nu cânţi, ci respiri. Apoi, pentru a privi prin ferestruica dinspre sud, destul de îngustă cât să scoţi o flintă prin ea, dar îndeajuns de înaltă ca să vezi până la marginea oraşului dacă vin americanii. Prin ferestruica dinspre sud americanii nu se zăriră, în schimb, prin ferestruica dinspre nord se zăriră venind, pe drumul Tecuciului, ruşii. Şi peste mai bine de zece ani, timp în care ferestruica dinspre sud rămase tăcută, tot prin ferestruica dinspre nord, acum însoţit şi de alţi membri ai consiliului parohial, pe care îi lăsă să privească, pe rând, Arşag urmări cum pleacă trupele ruseşti, pe acelaşi drum al Tecuciului. Era însă prea târziu, steagurile roşii prinseseră rădăcini şi stemele lor cu secera şi ciocanul se

făcuseră una cu tencuiala, încât nu s-ar mai fi lăsat smulse de pe frontoane decât odată cu zidul. Cum bine a spus Sahag Şeitanian, zăbovind mai mult decât ceilalţi cu ochiul lipit de ferestruică: „Ca să ne putem elibera, ar trebui nu să plece ei şi să rămânem noi, ci să plecăm noi şi să rămână ei”. Era o dimineaţă ceţoasă ce urma unei nopţi ploioase, soldaţii ruşi dispărură repede, pământul le înnoroia încălţările, aşa că nu lăsară colb în urma lor.

Şi doctorii rămaseră doctori, dar, cum se întâmplă la fiecare război, după ce îngropară de-a valma oameni înfometaţi, însângeraţi de răni, dârdâind de tifos şi înlăcrimaţi pe urma tuturor celor dinainte, acum nu mai prididea u cu naşterile. Copii care, într-o lume de-a-ndoaselea, unde soarele apunea către răsărit, se năşteau gata bătrâni.

Aşadar, bunicul meu Garabet Vosganian se situa la o depărtare egală de toate câte se întâmplau. Voia să înţeleagă lumea şi atunci o socotea repetabilă, lăsa modelele să trăiască în locul lui. Modelul lui de suferinţă era călugărul Komitas, căruia, către bătrâneţe, începuse să-i semene tot mai mult, încât, atunci când am văzut, întâia oară, masca mortuară a lui Komitas, păstrată de călugării mekhitarişti de pe insula veneţiană San Lazzaro, am tresărit în faţa neobişnuitei asemănări. Pentru bunicul meu, părintele Komitas nu era, probabil, doar modelul de suferinţă, ci şi modelul de nebunie.

Şedea adesea nemişcat şi mormăia pentru sine. Noi nu ştiam ce spune, bunica nu ne lăsa să ne apropiem. Paginile acelea au rămas albe în *Cartea şoaptelor*. Alteori se încuia în cameră şi cânta. Avea o voce baritonală, care urca sprinten spre acute de tenor, exact ca vocea lui Komitas, care îi uluise pe Vincent d’Indy, pe Camille Saint-Säens şi pe Claude Debussy. Cânta şi se acompania la vioară, forţând cu arcuşul mai multe corzi deodată, încât se auzea ca un cvartet.

Komitas a fost arestat tot în ziua de 24 aprilie 1915, ca şi prietenii săi poeţi Daniel Varujan, Ruben Sevag şi Siamanto. A rămas îmbrăcat în tunica sa de arhimandrit, mai puţin gluga ce simboliza, prin ascuţişul ei, muntele Ararat şi pe care o poartă, de la catolicos şi până la călugăr, reprezentanţii Bisericii Armene. Gluga şi pelerina le-a dat unora dintre nevoiaşii care mergeau în convoi. Pe ei îi duseră cu maşinile până aproape de Ceanguiri. Komitas se amesteca în mulţime, încercând să aline cum putea suferinţa, îndemnându-i să-şi păstreze credinţa în Dumnezeu. Noaptea, rămânea singur şi începea să murmure. La început tovarăşii săi de drum crezură că se roagă, dar nu se ruga, ci vorbea cuiva, iar dacă Dumnezeu era acela, atunci vorbele, neobişnuite pentru un călugăr, păreau dojenitoare, un fel de psalmi întorşi pe dos. Iar într-o zi, văzu o femeie stând să nască, dar, până să se apropie, un soldat sfâşie cu sabia pântecul umflat şi zvâcnind al femeii. Din acea clipă Komitas, precum Andrei Rubliov, cu cinci veacuri în urmă, în faţa cruzimilor tătarilor, amuţi. A mai vorbit o singură dată, ceilalţi au crezut la început că e o glumă, dar pe urmă au înţeles că părintelui Komitas îi slăbiseră frâiele minţii. S-a oprit din drum şi le-a spus tovarăşilor săi de convoi: „Nu vă grăbiţi! Lăsaţi soldaţii să ne-o ia înainte...”. Apoi, când

Daniel Varujan urma să fie dus şi ucis, Komitas a glăsuit pentru ultima oară. De fapt, nu a vorbit, ci a cântat. Mai întâi psalmii, „Iartă-mă, Doamne!”, dar cu voce aspră, parcă aşteptând ca Dumnezeu să-şi ceară iertare de la noi, apoi *Grunk* – *Cocorul*. Şi, când a terminat, a izbucnit în râs. Hohotele râsului său s-au auzit toată noaptea, hârâite şi nervoase, ca o ţesătură putredă pe care o rupi şi o tot rupi, împăturind-o, şi iarăşi. Mulţi dintre ei, începând chiar cu Daniel Varujan şi Siamanto, au fost ucişi atunci. Pe arhimandritul Komitas, Oguz Bey, neştiind ce-ar putea face cu el, l-a trimis, în cele din urmă, înapoi la Constantinopol. El se pricepea să ucidă oameni care cădeau din picioare ori căutau să fugă, ucidea oameni rugându-se, implorând, plângând sau blestemând, dar nu ştia cum să omoare un om care râde.

Iar Komitas râdea întruna, era un râs cum nu s-a mai văzut, care lua asupra lui lacrimile suferinzilor, dar îi sfida pe ucigaşi: râsul acela arăta că în Komitas nu mai rămăsese nimic de ucis.

Nu şi-a mai revenit niciodată. Prietenii l-au trimis la Paris, la sanatoriu. A murit douăzeci de ani mai târziu, iar râsul şi plânsul s-au împăcat pe chipul său mortuar. Chipul lui e liniştit, aşa cum a fost şi al bunicului meu, de parcă moartea ar fi un popas, de parcă te-ai sprijini de ghizdurile unei fântâni răcoroase şi ai privi înăuntru.

Bunicul Garabet cânta *Cocorul*, cântecul care vorbea despre ţinuturile natale, apoi nu izbucnea în râs, ci tăcea. Ştiu ce făcea, pentru că urmele rămâneau pe pânză, hohotul bunicului meu era făcut din culori, le trăgea fără nicio noimă, credeam eu, pe pânză cu pensula, de-a dreptul cu degetul muiat pe paletă ori, atunci când hohotele nu mai puteau fi stăvilite, apăsa direct cu tubul de vopsea pe pânză. Predominau negrul şi portocaliul, pe care bunicul le cerceta cu băgare de seamă, era felul în care căuta să se înţeleagă pe sine. În efortul de a înţelege lumea, bunicul avea, pentru fiecare lucru, normele lui metodologice. Pe sine, de pildă, se decodifica prin culori. Omul are încărcătura sa energetică. Energia înseamnă întâi de toate lumină. Lumina este o combinaţie de culori, poţi să înţelegi, după spectrul culorilor, de cât de departe vine, din ce corp emană, la ce moment al zilei suntem. Tot aşa şi în ceea ce priveşte omul, îi pui în faţă o piramidă de cristal şi-l priveşti, gata spectrul. Iată-mă-s, spunea bunicul, privind de aproape foaia brăzdată de culori smucite, atingând-o chiar, pentru a vedea nu doar culoarea şi zvelteţea liniilor, ci şi netezimea ori asprimea tuşei.

Erau, de altfel, printre puţinele lui momente de implicare. În rest, privea lucrurile răbdător şi meticulos. Chiar şi când mânca, pentru a înţelege firea mâncării, mesteca fiecare îmbucătură până la treizeci şi trei, numărul necesar de mestecături, spunea el, pentru a înţelege, pe de o parte, gustul şi înţelesul fiecărui aliment, iar pe de altă parte, pentru a mărunţi suficient mâncarea şi a-ţi proteja stomacul. La drept vorbind, punctul acela egal depărtat de toate celelalte era egal depărtat şi de sine însuşi. A te privi cu aceeaşi curiozitate şi detaşare cu care cercetezi copacii din grădină sau cronologia unui război, din locul de unde toate pot fi privite din afara lor, este tot un fel de nebunie. Numai că, aşa cum bine se vede, bunicul îşi avea

modelul de suferinţă în părintele Komitas, dar nu ca să-l imite, ci ca să-l oglindească. În timp ce nebunia părintelui Komitas era o nebunie dinăuntru, nebunia bunicului Garabet era o nebunie de deasupra lucrurilor.

De aceea, spunea bunicul meu, care socotea că lumea nu există decât pentru a fi înţeleasă, atunci când te înveţi pe de rost, când devii într-atât de previzibil, încât te poţi recita pe dinafară, ca pe o poezie, cu început şi sfârşit, ba chiar şi cu rime, atunci e timpul să mori.

Dacă, trecând prin această lume, bunicul Garabet Vosganian înţelegea, iar bunicul Setrak Melichian neînţelegea, atunci naşul meu de botez, Sahag Şeitanian, pătimea. Şi, dacă pentru bunicul Garabet cea dintâi înţelegere, adică înţelegerea de sine, venea de la întâlnirea cu culorile încrucişate, iar pentru bunicul meu Setrak neînţelegerea de sine venea de la întâlnirea cu palmele primite cu vârf şi îndesat, pentru Sahag Şeitanian pătimirea de sine venea de la întâlnirea cu Yusuf.

Opt

POVESTEA LUI YUSUF. În *Cartea şoaptelor* nu există personaje imaginare, de vreme ce toate au existat pe această lume, în locul, în vremea şi cu numele lor. Există un singur personaj care poate părea imaginar prin faptul că existenţa lui transformă *Cartea şoaptelor* într-o realitate în trepte, care se multiplică pe sine, precum două oglinzi puse una în faţa celeilalte. Adesea eu scriu despre povestitorul *Cărţii şoaptelor*. În povestea mea, povestitorul povesteşte despre *Cartea şoaptelor*. Iar în această nouă carte povestită, apare din nou povestitorul care povesteşte. El povesteşte despre povestitor şi despre povestea lui. Dacă ordinea ar fi inversată şi am ajunge la ultimul povestitor, cel care nu are slăbiciunea de a se descrie pe sine, şi am veni de la el către mine, atunci am avea visul, apoi visul din vis şi aşa mai departe. Aşa însă, scriind despre cel care scrie, iar el la rândul lui, aplecat asupra manuscrisului în care există şi personajul numit autor şi scriind, suntem ca-ntr-o coborâre în trepte, ca jucăriile acelea din lemn îmbucat, matrioşcile pe care le adusese cu el bătrânul Musaian din Siberia, încurcând numărul anilor şi uitând că între timp fiul său, Arachel, e deja bun de armată.

Printre atâtea personaje reale, unele nume le veţi găsi şi în cărţile de istorie, pe altele le veţi găsi numai în *Cartea şoaptelor*. Ea, cartea, deşi vorbeşte cel mai adesea despre trecut, nu este o carte de istorie, căci în cărţile de istorie se vorbeşte mai ales despre învingători; e mai degrabă o culegere de psalmi, căci vorbeşte îndeosebi despre cei învinşi. Iar printre personajele cărţii se află şi unul care n-a existat şi, în ciuda acestui lucru sau poate tocmai de aceea, poartă chiar şi un nume: se numeşte Yusuf. Acest Yusuf nu a fost altceva decât un nume de împrumut şi există în *Cartea şoaptelor* doar pentru că, deşi nu făcea parte din alcătuirea *Cărţii*, este totuşi cheia care deschide uşa odăii celei mai plânse din veacul de margine, cu pereţii goi, zgâriaţi cu unghia, cu duşumelele desfăcute şi cu pământul ridicat muşuroi, neaşezat cum trebuie, aşa cum se întâmplă cu mormintele făcute în grabă. Iar cele mai grăbite dintre morminte sunt gropile comune.

Cei vii şi cei morţi aparţin cerului şi pământului. Numai muribunzii aparţin pe de-a-ntregul morţii. Ea se preumblă printre ei, este de-a dreptul duioasă, a fi muribund e o stare pe care moartea se îngrijeşte să nu o curme prea repede. Este ovăzul ei cel proaspăt. Starea muribundă este o iniţiere pentru moarte. De la Mamura până la Deir-ez-Zor, pe o distanţă de peste trei sute de kilometri, un popor întreg a parcurs cele şapte cercuri, adică drumul iniţierii pentru moarte. La capătul căruia Sahag Şeitanian s-a întâlnit cu Yusuf.

MAMURA. ÎNTÂIUL CERC. Drumul mergea drept, de-a lungul căii ferate. Intrarea în întâiul cerc, al convoaielor ce adunaseră armenii din cele mai diferite locuri, din Anatolia europeană, Smirna, Izmid sau Adrianopol, ori din vilaietele Anatoliei apusene, din Trabizonda, Erzerum sau Kharput, se făcea mergând pe jos. Păreau, priviţi de departe, aşa cum păşeau, strânşi unii într-alţii şi cu frunţile plecate, nişte pelerini. Doar că pelerinii sunt mânaţi de credinţa lor, şi nu de soldaţi împingându-i din spate cu boturile cailor sau readucându-i în convoi pe cei răzleţi cu lovituri de bici. Familia lui Sahag Şeitanian era compusă din cinci persoane, bunica, părinţii, el şi sora mai mică. Ceilalţi doi copii, mai mari, Simon şi Haigui, fuseseră trimişi, pe ascuns, la Constantinopol. Mama lui, Hermine, era o femeie aprigă. Se ţinea încă bine pe picioare, îşi înconjura copiii cu braţele şi păstra drumul drept, în mijlocul convoiului, pentru a-i apăra de copitele cailor. Şi pentru a-i feri de priveliştea cadavrelor sfârtecate de corbi, de pe marginea drumului. Aveau nişte bani, Rupen, tatăl, îi ţinea ascunşi sub cămaşă. Cu o parte din ei au putut să plătească un fel de bilete, mai degrabă au cumpărat bunăvoinţa şefului gării din Izmid, şi s-au urcat în trenul cu care au traversat linia Eşchişer-Konya-Bizanti-Adana, până la jumătatea drumului spre Mamura, unde trenul a oprit, la ordinul armatei care blocase calea ferată. Dar oprirea trenului, chiar dacă drumul, traversând potecile stâncoase ori câmpia sub arşiţă, urma să fie istovitor, le salvă viaţa, căci vagoanele de animale în care fuseseră înghesuiţi erau neîncăpătoare, alimentele erau pe sfârşite, iar apă nu le dăduse nimeni. Morţii care rămăseseră în vagoane erau cei care abia îşi dăduseră sufletul, pentru că toţi cei care muriseră pe drum fuseseră aruncaţi din vagoane de-a lungul terasamentelor.

Au fost aşadar de două ori norocoşi. Întâi, pentru că n-au trebuit să facă sute de kilometri pe jos şi, în doilea rând pentru că au fost coborâţi din vagoane când erau pe cale să moară cu toţii sufocaţi. Dar cei mai mulţi, mai ales convoaiele din vilaietele apusene, nu au avut această posibilitate. Aceia au făcut tot drumul pe jos, unii dintre ei, cei mai avuţi, putând să-şi facă rost de căruţe şi catâri. Din cauza ostenelii, frigului, foametei, jafurilor şi măcelurilor, din cei aproape un milion şi jumătate de oameni deportaţi, jumătate de milion au murit înainte de a ajunge la marginea primului cerc. La care se adaugă cei care totuşi au ajuns, dar nu pe propriile picioare, ci duşi de apele Tigrului şi ale Eufratului.

În luna septembrie, nopţile începeau să fie reci, fără ca arşiţa de peste zi să se îmblânzească. Au fost împinşi pe un teren întins, lângă gara din Mamura. Cât vedeai cu ochii, oamenii îşi ridicaseră din te miri ce, din pături, haine, aşternuturi, un fel de corturi. Cele mai multe se sprijineau doar pe patru beţe, întinzând pe o suprafaţă de trei-patru metri pătraţi câte o ţesătură decolorată, bună împotriva soarelui şi a ploii, dar cu totul neputincioasă împotriva frigului. Sahag numără cu ochii atâtea corturi încropite, încât marginile nu se zăreau. Erau aşezate dinadins la marginea oraşului, de partea cealaltă a căii ferate, pentru ca hotarul şinelor de fier să poată fi mai bine păzit şi nimeni să nu cuteze a intra în oraş după pâine. Ei

mai aveau câte ceva, mâncară în grabă şi cu băgare de seamă, sub umbra cortului, pentru a nu fi văzuţi de cei de primprejur.

Când şi când, grupuri răzleţe se apropiau de calea ferată, dar erau alungate îndărăt către tabără. Totuşi, în cele din urmă, soldaţii nu-i mai ameninţară, lăsându-i să-şi facă treaba. Căci de astă dată erau cei care, umblând din cort în cort, îi ajutau pe cei dinăuntru să-şi care morţii. Şi, pentru a nu lăsa morţii cu totul singuri, îi aşezau unul lângă altul, apoi, când se înmulţiră peste poate, unul peste altul, încât moartea făcuse moviliţe care înconjurau tabăra ca nişte turnuleţe de pază. Animalele fornăiau de foame şi de mirosul morţii, erau mai ales catâri, înhămaţi la căruţe sau cărând boccelele în samar, ei se dovediseră mai rezistenţi, caii muriseră fie de sete, fie cu gleznele frânte pe cărările munţilor. Câinii se ţineau deoparte, simţeau în ochii oamenilor aceeaşi foame şi hăituială, aşteptau răbdători, laolaltă cu stolurile de corbi, căderea serii.

Dormeau înghesuiţi unul într-altul, pentru a-şi ţine de cald. Ziua se dezbrăcau şi-şi întindeau hainele înnodate deasupra. Se înţeleseră cu doi tineri, proaspăt căsătoriţi, din Konya să împartă căruţa lor, iar bărbaţii s-o împingă de la spate, pe rând, ca să ajute catârul. O femeie se oferi să le coasă aşternuturile pentru a rezista mai bine în bătaia vântului. Era împreună cu logodnicul ei, ar fi trebuit să se căsătorească, dar nuntaşii muriseră pe drum.

Mama lui Sahag avea două oale, în care aduna apele ploilor. Când apa era pe sfârşite, îşi ştergeau buzele cu cârpele pe care le întindeau peste noapte, ca să se umezească de brumă.

Atunci când mulţimea de corturi se întindea prea mult, ameninţând să se reverse peste calea ferată, iar numărul cadavrelor era atât de mare, încât aerul se îngroşa de mirosul morţii, soldaţii dădeau năvală călare printre corturi şi mânau câteva mii de oameni din nou la drum. Corturile se prăbuşeau sub copitele cailor, oamenii erau împinşi către margine cu lovituri de bici. Când nu reuşeau să-şi înghesuie îndeajuns de repede lucrurile în boccele sau să-şi strângă corturile, călăreţii îi grăbeau dând foc acoperişurilor din ţesături uscate.

Le veni rândul la sfârşitul lui octombrie. Până la popasul următor aveau de mers cam cinci ore pentru un om în putere, dar lor le-au trebuit aproape două zile.

ISLAHIYE. AL DOILEA CERC. Drumul trecea prin munţii Amanus, pe creste, apoi cobora spre Islahiye pe marginea unui râu. La atingerea celui de-al doilea cerc a venit şi prima zăpadă. Mulţi erau îmbrăcaţi în zdrenţe subţiate şi numai praful îmbibat cu sudoare le mai îngroşa hainele, ţinându-le de cald. Lăsară pătura pe catâr şi se înveliră, tot drumul, în aşternuturi. Au abandonat căruţa, care nu putea să încapă pe cărările înguste, şi bărbaţii au luat din lucruri, în spinare, cât au putut. Când s-a mai încălzit puţin, au rupt un aşternut în fâşii şi s-au legat unul de altul, să nu alunece în

văile abrupte. Era un drum curat, de munte, şi aşa rămânea şi după trecerea convoiului, căci cei care cădeau, neputincioşi, erau împinşi cu lovituri de baston în prăpastie. Bătrâna fu purtată pe catâr, ceea ce o ajută să reziste la drum, spre deosebire de mulţi alţii care se sfârşiră istoviţi sau, muribunzi, se prăbuşiră, izbindu-se de stânci. Când au ajuns la şes, convoiul a fost întâmpinat de o ceată de câteva zeci de kurzi înarmaţi. Ca la un semn, soldaţii bătură pasul pe loc, lăsând convoiul lipsit de apărare să avanseze. Oamenii se opriră, privind speriaţi la călăreţii care se năpusteau spre ei, agitându-şi flintele şi săbiile. Platoul era îngust, în spate erau munţii, de o parte şi de cealaltă văile abrupte, iar în faţă călăreţii. Scenă pe care o cunoaştem din sute de relatări. Convoaie abandonate, lipsite de apărare, în majoritate femei şi copii, risipindu-se pe câmp, căutându-şi fiecare scăparea, fără să ştie că, abia atunci când izbuteşte să se desprindă de mulţime, devine prada cea mai sigură pentru călăreţii puşi pe jaf şi măcel, fie ei criminali eliberaţi dinadins din închisorile turceşti şi înarmaţi, fie kurzi, ceceni sau beduini. Rareori cădeau pe neaşteptate, cel mai adesea erau înştiinţaţi în legătură cu data şi traseul convoaielor, iar soldaţii erau instruiţi să se depărteze, lăsându-i să-şi facă treaba. Uneori doar pentru a-i jefui şi a le lua femeile tinere, alteori, cum se întâmpla adesea, pentru a-i măcelări până la ultimul. Nu exista nicio regulă, puteai fi ucis pentru că aveai asupra ta bani sau bijuterii ori pentru că nu aveai nimic să le dai. Cel mai nimerit era să te ghemuieşti sau să te întinzi, prefăcându-te mort. Dacă aveai norocul să nu fii călcat de copitele cailor, puteai scăpa până când, tot gonind după ţintele mişcătoare, călăreţii osteneau ori cobora amurgul şi atunci se îndepărtau chiuind şi strângând în chingi pe şeile cailor femeile care se zbăteau. În urmă rămânea presărat cu cadavre câmpul de pe care oamenii încă vii se ridicau încet, buimăciţi.

Logodnicul femeii cu care se împrieteniseră a fost şi el omorât. Purta la gât un lanţ lipsit de valoare, dar lucitor, pe care un călăreţ l-a râvnit şi nu s-a ostenit să-l ia altfel decât retezându-i capul. Au fost nevoiţi să-l părăsească acolo, pradă animalelor.

Trăgând răniţii după ei, au ajuns abia către ziuă pe câmpul de la Islahiye. La intrarea în tabără erau, de o parte şi de alta, două mormane de cadavre, mai ales copii. Şi-au întins corturile. Mâncarea era pe terminate. Dimineaţa, soldaţii călare brăzdau câmpul, aruncând la întâmplare pâine peste corturi. Oamenii se năpusteau, apucând mai mulţi câte o bucată şi luptându-se pentru ea. Către prânz, tabăra se liniştea, oamenii se târau sub corturi, veghindu-i pe cei care trăgeau să moară.

Soldaţii se ţineau deoparte, căci mirosurile apăsătoare ale morţii nu erau dulcege, ci ascuţite, vestind răspândirea dizenteriei. Comandantul taberei îi chemă pe bărbaţii în putere şi le ordonă să adune morţii. Cum foametea şi dizenteria au făcut, în acele luni de toamnă, în tabăra de la Islahiye, peste şaizeci de mii de victime, comandantul ordonă ca morţii să fie lăsaţi la marginea taberei două-trei zile, înainte de a fi îngropaţi. Căci, rămânând în

bătaia vântului, morţii se uscau şi se subţiau, ocupând mai puţin loc; astfel, gropile comune deveneau mai încăpătoare.

Apoi, îşi apropiară corturile, astfel încât jefuitorii, mai ales beduinii din satele dimprejur, să nu aibă loc să se strecoare printre ele. Iar ei nu se temeau unii de alţii, căci bani ori aur nu fura niciunul dintre deportaţi, neavând ce face cu aşa ceva. Şi ceea ce ar fi putut râvni, făină, zahăr sau carne uscată, se sfârşise de mult. Animalele căutau, la poala zidurilor sau printre terasamente, smocuri de iarbă. Cei sfârtecaţi pe dinăuntru de dizenterie zăceau încovrigaţi, aşteptându-şi moartea. Ceilalţi mestecau îndelung bucăţelele de pâine sfărâmicioasă, aruncate din goana calului.

Se întâmplă un lucru miraculos şi cumplit în acelaşi timp: veni zăpada. Se repeziră afară din corturi cu palmele întinse, aveau încă destulă viaţă în ei încât fulgii să se topească în căuşul palmelor şi să lingă picăturile de pe degete. Apoi, când au văzut că ninsoarea se înteţea, au aşteptat să se aştearnă şi au lins-o de pe jos, laolaltă cu câinii şi catârii. Sahag se îndestulă mai mult decât ceilalţi, căci observase că zăpada se îngroşa şi persista mai ales pe frunţile celor morţi, mai reci chiar decât pământul.

Dar, odată cu zăpada, veni un ger năprasnic, care îngheţă pământul, transformă aşternuturile din care erau încropite corturile în falduri tăioase, limpezi aerul, opri colcăiala făpturilor de orice fel şi miasmele căzură ca bruma pe pământ. Oamenii se strânseră unii într-alţii, adunându-se din mai multe corturi sub cel mai încăpător, iar acolo unde careva izbutea să înfiripe un foc, înmuind câteva surcele îngheţate, se îmbulzeau, chiar dacă nu reuşeau decât să privească de departe flăcăruia muribundă.

Iar cei pe moarte erau atât de subţiaţi de foame şi arşi de frig, încât, atunci când îi târau printre corturi, de mâini ori de picioare, braţele sau gleznele li se rupeau, trosnind, ca nişte crengi uscate.

Când zăpezile se topiră, reîncepu formarea convoaielor. Cerurile se muiară şi se porni ploaia. Drumurile se înnămoliră. Îşi legară fâşiile de aşternuturi în jurul picioarelor, altfel tălpile goale s-ar fi lipit de pământ şi oamenii n-ar mai fi avut putere să şi le smulgă din noroi. Sub ploaia măruntă care topea orice contur, noul drum dură aproape o săptămână. Nu se puteau număra morţii, căci, pe acest drum ceţos unde nimeni nu vedea decât aburii albăstrui ai propriei respiraţii, celor care cădeau, carnea, înmuiată de ploaie, le era la fel de moale şi de lipicioasă ca şi lutul argilos. Erau călcaţi în picioare de către cei din spate şi carnea lor era amestecată, ca într-un aluat negru, şi acoperită de noroiul drumurilor. Iar ploaia nu se opri nici când ajunseră.

BAB. AL TREILEA CERC. Câmpul de corturi negre se întindea pe o fâşie la câţiva kilometri de localitate, tocmai pentru a evita accesul deportaţilor în oraş. Din pricina solului argilos, apa amestecată cu zăpadă începuse să băltească, totul prefăcându-se în mocirlă.

Nu apucară să-şi numere morţii rămaşi pe drum, căci nu mai pridideau cu cei care mureau acum în interiorul taberei de deportaţi. Bărbaţii, atâţia câţi rămăseseră, se organizaseră în două grupuri. Unii se ocupau de căratul morţilor în afara taberei şi de săpatul gropilor comune. Morţii erau mai greu de cărat în al treilea cerc căci, uscaţi ca pământul afânat şi cu oasele uşoare de frig, trăgeau apă şi se umflau, iar venele muiate de apă se spărgeau, înroşindu-se ca o carne crudă. Umflaţi şi greu de îndoit, ocupau mai mult loc şi gropile, pe lângă că pământul era lipicios, trebuiau făcute mai largi.

Al doilea grup de bărbaţi bântuia peste câmpuri, apropiindu-se de oraş doar până la gropile de gunoi şi liziera cartierelor sărace, în căutare de hrană, alcătuită cel mai adesea din animale moarte. Unii, încă sprinteni, aruncau cu pietre după corbi sau vânau câinii care dădeau târcoale taberei şi care, după căderea nopţii, râcâiau mormintele acoperite în grabă, în căutarea cărnii neputrezite.

Aşa a izbucnit epidemia de tifos. Ea lovi mai întâi copiii. Le acoperi obrajii de pete roşii care, din cauza mizeriei, se transformară cu repeziciune în plăgi sângerânde, în care sângele şi sudoarea febrei se amestecau. Apoi trecu şi la mamele lor, care nu se puteau stăpâni să nu-şi strângă în braţe pruncii scuturaţi de friguri. Numai gerul iernii împiedică molima să se întindă asupra tuturor. Dar tot frigul făcu în aşa fel încât cei care se îmbolnăviseră să nu mai aibă nicio scăpare. De teama bolii, soldaţii stăteau la distanţă şi numai rareori, fără a coborî de pe cai, se aventurau printre corturi, pentru a mai arunca pâine, la repezeală, în zloată. Nimeni nu se mai gândea s-o şteargă de noroi, norocoşii care apucau bucata de pâine fugeau s-o împartă cu cei din cortul lor sau se ghemuiau cu capul în piept, strângându-şi coltucul şi înfulecând din el pe nemestecate, ca nu cumva un altul să se năpustească asupra lui şi să i-l smulgă.

Din când în când, mai ales femeile care se sminteau de mila copiilor muribunzi se aventurau până la marginea aşezării pentru a cere de mâncare sau pentru a căuta un acoperiş mai sigur şi un aşternut curat. Erau alungate cu pietre sau cu lovituri de bâtă, atunci când nu erau de-a dreptul împuşcate.

Femeia cu care porniseră la drum se îmbolnăvi. Stătea chircită şi nu puteau face altceva decât să-i pună pe umeri toate aşternuturile pe care le aveau. Într-o zi, bărbatul familiei Şeitanian se întoarse cu un corb ucis, pe care îl vânase pe când pasărea dădea târcoale, cu stolul ei, mormanelor de cadavre. Bărbatul avea un licăr sălbăticit în priviri, obrajii supţi îi erau acoperiţi cu smocuri de păr creţ, hainele îi erau numai zdrenţe şi, ca vântul să nu i le fluture, şi le legase cu o sfoară pe care şi-o petrecuse de mai multe ori în jurul trupului, de la piept şi până la brâu. În loc de ghete purta două fâşii de cârpă înnodate, iar de talpa piciorului îşi legase o bucată de scândură. Asta îi făcea mersul dezarticulat şi târşâit, ridicând din când în când tălpile pentru a trece peste praguri. Ca să vâneze, nu trebuia să alerge, nici n-ar fi avut puterea s-o facă, mortăciunile trebuiau doar cărate,

iar pentru câini şi corbi, îngreunaţi de hrana cu care din belşug îi îndestula tabăra, era destul să arunci cu îndemânare piatra şi apoi, cu aceeaşi piatră, să le zdrobeşti capul. Sau să li-l suceşti iute. Ceea ce Rupen Şeitanian şi făcuse, capul păsării era întors într-o poziţie nefirească. Văzându-l astfel, Hermine îşi strânse copiii la piept şi şopti, răvăşită: *„Ur es, Asdvadz?* Unde eşti, Doamne?”. „Dumnezeu e pe moarte, femeie, spuse bărbatul. Uite, îngerii lui au şi murit.” Şi azvârli pasărea neagră în mijlocul cortului.

Reuşiră cu greu să aprindă, din surcele umede, un foc înecăcios şi perpeliră carnea păsării jumulite. Dar asta nu ajută femeia bolnavă, al cărei stomac chircit nu mai primea mâncarea. Vomită singura bucată pe care reuşise s-o înghită şi, neputându-se opri din spasme, muri sufocată, puţin după aceea. „Este semnul îngerului negru”, murmură Hermine. „E un alt semn şi mai blestemat, spuse Rupen, dacă Dumnezeu ucide până şi îngerii negri.” Şi privi către cerul plumburiu, către pământul mocirlos, către ploaia măruntă şi aburii taberei care uneau într-o pâclă lacomă şi ucigaşă cerul şi pământul. Suiră femeia pe catâr, atârnată de o parte şi de alta, ca o desagă, şi Rupen o duse către margine, acolo unde trupurile se umflau şi se lăbărţau, gelatinoase. Dar, mai înainte, o dezbrăcară şi împărţiră hainele între sora cea mică a lui Sahag, s-o apere de frig, şi femeia cea tânără din Konya, pentru ca nu cumva, văzând-o despuiată, beduinii să o râvnească.

Oricât se feriră localnicii, alungându-i pe deportaţii care dădeau târcoale, ca pe nişte câini, cu tot ce le cădea în mână şi strigând „Ermeni! Ermeni!” ca să iasă şi alţii să arunce mai multe pietre asupra făpturilor care se apropiau şovăind şi cu braţele întinse, aşadar, oricât se feriră, tifosul se întinse şi în oraş. Atunci, arabii îşi strânseră războinicii şi năvăliră asupra taberei de deportaţi, brăzdând-o cu copitele cailor, ucigând cu tăişul sabiei sau cu glonţul, alungându-i cu latul sabiei sau cu lovituri de ciomag şi dând foc la corturi. Ca de fiecare dată, soldaţii priviră nepăsători, primind cu bunăvoinţă ajutorul pe care, ca şi în alte dăţi, cetele de războinici îl dădeau foametei, dizenteriei şi tifosului. Măcelul dură toată ziua, iar războinicii promiseră să se întoarcă, dacă de a doua zi deportaţii nu se pun din nou în mişcare, oriunde vor vedea cu ochii, dar cât mai departe de casele lor.

Deşi instrucţiunile spuneau că tabăra din Bab trebuia ţinută în izolare până la venirea primăverii, totuşi, din cauza nemulţumirii localnicilor, convoaiele porniră iarăşi la drum. Era 5 ianuarie, de fapt nu ştiau asta cu precizie, nimeni nu ţinuse numărătoarea zilelor şi, pentru că nu exista niciun semn prin care zilele să se deosebească unele de celelalte, cum ar fi, de pildă, slujba de duminică, doar trecerea anotimpurilor fu percepută, şi aceea cu oarecare aproximaţie. Singura socoteală ceva mai precisă era aceea a morţilor, pe care soldaţii turci o ţineau trăgând cu baioneta câte o crestătură pe stâlpul cel mai apropiat de fiecare loc de depozitare a cadavrelor. Dar şi această socoteală se pierduse de când, odată cu ravagiile tifosului, morţii începură să fie aduşi cu căruţele şi aruncaţi direct în groapă.

Venirea Crăciunului încercară s-o socotească după lungimea nopţilor, dar, fiindcă cerul era mereu acoperit şi plumburiu, nopţile păreau mai lungi decât erau. Şi morţii se înmulţiră, pentru că muribunzii îşi dădeau duhul mai ales noaptea. Dar, pentru că a doua zi porneau primele convoaie şi nu puteau şti câţi vor mai ajunge la capătul drumului, cei câţiva preoţi, care nu se mai deosebeau de ceilalţi decât prin bărbile lor ceva mai lungi, hotărâră ca în noaptea aceea să fie ajunul Crăciunului.

Cei care mai aveau un rest de lumânare îl aprinseră. Hermine spuse: „Lăsaţi să se vadă lumina”. Arseră toată lumânarea, lingând cu degetele ceara caldă şi întinzându-şi-o pe palme. Ar fi trebuit să mai păstreze un muc şi pentru noaptea de Înviere. „Până atunci, spuse Rupen, înfăşurându-şi tălpile, o să fim morţi cu toţii.”

MESKENE. AL PATRULEA CERC. Pentru a nu se apropia de Alep, unde exista iarăşi riscul unei contaminări, în faţa ostilităţii crescânde a populaţiei locale şi la ordinul expres al lui Djemal Paşa ca deportaţii şi convoaiele lor să fie ţinuţi departe de calea ferată, convoiul ocoli drumul ceva mai accesibil, prin Alep şi Sebil, şi tăie locuri mai sălbatice, prin Tefridge şi Lale. Un om în putere ar fi putut face drumul de la Bab la Meskene în două zile, asta dacă punem la socoteală că s-ar fi putut bucura de un somn odihnitor în caravanseraiurile din Lale, ar fi putut mânca pe săturate şi ar fi avut burdufuri cu apă, cărate de catâri. Convoaiele plecate din Bab au făcut acelaşi drum în cel puţin zece zile, ajungând uneori chiar după două săptămâni.

La ieşirea din Bab începu iar să ningă. Cum nu ţineau drumul cel mare, prin Alep, iar zăpada acoperea tot întinsul, convoaiele greşeau adesea direcţia şi, după o oarecare chibzuială, soldaţii le întorceau pe drumul cel drept, împingându-le dintr-o parte cu boturile cailor. Nici nu era greu să greşească, pentru că alcătuitorii convoaielor, chiar cei mai rezistenţi, din primele rânduri, luând tot vântul pieptiş, mergeau cu privirile în jos, ridicându-le rareori, dar nu către drum – pe acesta îl socoteau nesfârşit –, ci către cer, pentru a căuta vreo dâră de lumină, un semn că ninsoarea încetează sau un semn, pur şi simplu. Se înfăşurară în toate ţesăturile şi aşternuturile pe care le mai aveau şi pe care le legară de trup cu sfori, împotriva vântului. Păturile cele mai groase le păstrară pentru picioare, croindu-şi un fel de pâslari pe care îi înmuiau în ulei, dacă le mai rămăsese, sau în gropile cu petrol, pentru a rezista la îmbibarea zăpezii. Convoiul pornise compact, apoi însă, pe măsura ostenelii, se întinse pe aproape un kilometru. Soldaţii se mulţumeau să-i îmbrâncească, renunţând să-i mai zorească, cei îmboldiţi cu biciul ori cu bastonul, în loc să grăbească pasul, cădeau în genunchi. Pe aceştia, luând-o ca pe un semn de revoltă, îi ucideau, economisindu-şi gloanţele, doar cu lovituri de baston în moalele capului. Ei cădeau în nesimţire în zăpadă, ceea ce era totuna cu moartea. Apoi renunţară, lăsându-i să înainteze după puterile lor. Cei istoviţi

mergeau tot mai încet şi ajungeau spre capătul din urmă al convoiului, îşi smulgeau tot mai greu picioarele din troiene şi, în cele din urmă, rămâneau nemişcaţi, înfipţi în zăpadă, cu picioarele prea îngheţate pentru ca genunchii să se mai îndoaie. Mureau astfel, în picioare, cu braţele în lături, cum le săltase vântul, ca nişte copaci negri, uscaţi. Căruţele trimise din urmă de guvernatorul din Alep, îngrijorat de numărul mare al morţilor care, uitaţi pe drumuri, ar fi întins molima spre oraş, îi găseau, uneori, după câteva zile, tot în picioare, cu mâinile trosnind îngheţate în bătaia vântului. La început, groparii s-au speriat. Apoi i-au smuls, pur şi simplu, din zăpadă, ca pe nişte trunchiuri cu rădăcinile putrezite, spunându-şi că pământul s-o fi săturat de atâţia morţi şi pe aceştia s-a hotărât să-i lase să moară în picioare.

Dormeau prin caravanseraiuri părăsite, uneori rămânând în ele câte două zile la rând, să mai capete ceva putere. Din Alep, odată cu căruţele pentru morţi, veniră şi câţiva saci cu *bulghur*, un fel de grâu decorticat, care le fu împărţit atât cât să încapă în căuşul palmelor împreunate. La Tefridge şi apoi la Lale văzură de departe o mulţime de corturi mari, întinse pe stâlpi, cu acoperişuri de tablă, unele având chiar adăposturi de cărămidă, şi se bucurară că se vor putea apăra de frig. Dar nu li se îngădui să se apropie decât până la câteva zeci de metri. Pentru ca drumul spre Meskene să nu fie presărat cu morţi, autorităţile hotărâseră ca în vilaietul Alep să întemeieze astfel de aşezăminte în care să fie adunaţi muribunzii convoaielor. Ei nu mai primeau niciun fel de îngrijire, erau doar întinşi câte cincisprezece-douăzeci în fiecare cort şi lăsaţi să moară. Starea în care ajunseseră era atât de jalnică, încât nici nu mai aveau puterea să se întoarcă de pe o parte pe alta ori să-şi ferească faţa de roiurile de gângănii. Mureau în poziţia în care erau lăsaţi, adesea cu ochii deschişi, căci pleoapele erau prea împuţinate şi uscate ca să se mai închidă peste albul ochilor. De aceea taberele acestea erau păzite doar de câţiva paznici fără pistoale, dar înarmaţi cu ciomege şi pietre împotriva câinilor, hienelor şi corbilor, fără a manifesta totuşi prea multă sârguinţă.

Bucuria apropierii de astfel de locuri ce li se păruseră pregătite împotriva urgiei amestecate a vântului, ploii şi ninsorii a fost înlocuită de nedumerire, apoi de groază atunci când convoiul a fost oprit în preajma corturilor, fără să i se permită să se apropie. La fiecare din cele două sălaşuri, convoiul a fost întâmpinat de un pâlc de soldaţi, în frunte cu un ceauş şi un om îmbrăcat în haine negre, căruia ceilalţi îi spuneau *doktor efendi.* El puse ca toţi oamenii din convoi să fie aşezaţi în şir, la un pas distanţă unul de altul, pentru a nu se putea sprijini între ei. Unii se prăbuşeau numaidecât, înlesnind treaba lui *doktor efendi*. Căci el nu venise să se îngrijească de cei vii, ci de cei morţi. Pentru a nu risca să fie atâtea cadavre risipite pe drum, mai ales că Alepul era înţesat de consulate gata să trimită depeşe la curţile imperiale europene, *doktor efendi* îi indica pe muribunzi, care erau de îndată înşfăcaţi, duşi în corturi şi loviţi dacă viaţa din ei mai încerca vreo împotrivire. *Doktor efendi* îl cumpăni pe fiecare, ridicând degetul spre

oricine avea exanteme, tremura deja din toate încheieturile, avea obrajii din cale-afară de palizi şi ochii duşi în fundul capului ori colţurile gurii acoperite de o spuză verzui-roşiatică venind din şuierăturile plămânilor găuriţi. În fiecare din aceste două tabere ale muribunzilor, convoiul se împuţină cam cu o zecime. Dintre cei porniţi din Bab, peste o treime nu au mai ajuns la Meskene. Mulţi şi-au dat sufletul în cele două popasuri ale muribunzilor, trupurile altora s-au risipit pe drumuri, carnea topindu-li-se odată cu zăpada şi curgând în pârâiaşe, iar oasele măcinându-li-se în grohotişuri.

În Meskene, la frontiera celui de-al patrulea cerc, convoaiele se reîntâlneau cu Eufratul, mormânt mişcător pentru mii de deportaţi. La cotul fluviului, dincolo de Meskene, se adunau cadavrele din nord, pe care apele nu le scufundaseră ori peştii nu le sfârtecaseră încă. Trupurile erau trase cu căngile la mal. Pentru că pământul era îngheţat, iar leşurile erau prea multe pentru a răzbi cu gropile, erau stropite cu petrol şi li se dădea foc. Fumul negru se vedea din tabăra de la Meskene, aşa că deportaţii ştiau de ce fumul e gros, de ce rugul e atât de umed, încât nu poate arde decât înăbuşit, şi ce anume pluteşte pe râu, cu toate astea se apropiară de mal, îngenunchează şi băură lacomi din apa cu gust de leşie.

Unii îşi ridicară din nou corturi, alţii se instalară în corturi părăsite. Ca de fiecare dată după apariţia unui nou convoi, numărul morţilor crescu, apoi reveni la cifra obişnuită de cinci-şase sute pe zi. Frigul se mai înmuiase, mai ales ziua, dar rămăsese la fel de năprasnic noaptea. Ploile şi ninsoarea conteniseră şi aveau să fie tot mai rare, pe măsură ce se apropiau de deşert. Aerul devenea şi el mai uscat, de asta respiraţia muribunzilor era mai şuierătoare.

Tabăra era păzită cu străşnicie. Cei câţiva care izbuteau să iasă de sub pază şi erau prinşi pe câmpul dinspre oraş, erau scufundaţi câteva ore până la gât în apele reci ale râului şi apoi lăsaţi pe mal, în bătaia vântului. Dacă supravieţuiau, erau trimişi spre corturi, unde, dârdâind şi aiurând, se stingeau puţin după aceea.

Deodată, catârul îngenunche şi refuză apa. Fusese un animal bun. Rupen îl mângâie îndelung, cu duioşie, pe frunte, apoi îl izbi, de mai multe ori, în locul unde îl mângâiase, cu o piatră. Copiii îl plânseră, dar îşi şterseră lacrimile când simţiră gustul dulce al cărnii, care nu era aţoasă, ca a corbilor ucişi, şi nici amară, ca a stârvurilor. Le ajunse câteva zile şi se mai întremară. Primiră şi câte un pumn de *bulghur*. Când şi-au ridicat privirile întrebătoare în faţa acestui gest de milostenie, au aflat motivul de la Kior Hussein, acelaşi care îi pedepsea pe fugari, cufundându-i în apa îngheţată: „Nu vreau să muriţi aici. Avem şi aşa destulă bătaie de cap. Pământul e lipicios, greu de săpat. O să muriţi oricum. Dar căraţi-vă de aici pe picioarele voastre până în deşert. Acolo nici nu mai trebuie să se ostenească cineva cu voi. Vă îngroapă vânturile şi nisipurile”.

Au înţeles atunci că aceia care primeau în căuşul palmelor câte o cană de boabe trebuiau să plece mai departe. I-au lăsat să se apropie de râu şi să bea din apa leşioasă, care avea să capete, precum apa Iordanului, gust de

carne omenească. *Bulghur*-ul era un leac trecător pentru măruntaiele secătuite de dizenterie. Iar apa umfla grăunţele înghiţite pe nemestecate în burtă, făcându-i să se simtă dureros de flămânzi, dar şi sătui în acelaşi timp. Căci trupul cerea mai multă vlagă, dar stomacul, strâns de nemâncare, se umfla, gata să-şi plesnească pereţii subţiaţi de atâta măcinare în gol.

Sahag slăbise, gleznele îi erau doar ceva mai groase decât braţele. Mama lui drămuia ce mai rămăsese din săculeţii de făină şi de zahăr, cumpăraţi în gară la Konya de la nişte târgoveţi care, ştiind unde se duc şi adăugând preţul disperării, le ceruseră de trei ori mai mult decât făceau.

Mâncau seara, ca să poată dormi, căci, observase Hermine, foamea e mai greu de răbdat noaptea, trupul fiind mai mult aplecat spre sine însuşi. La început împărţi tuturor, apoi mai puţin lor şi mai mult copiilor. Iar la Meskene, deloc bătrânei, care, într-o seară, îşi făcu o cruce mare, se întoarse cu faţa la perete şi muri ghemuită. Aşa o şi săltară în căruţa cu morţi, de dimineaţă, şi tot aşa o şi împinseră în groapă. Cum nimeni nu se îndeletnicea cu spălatul morţilor, nu-i priveghea şi nu-i întindea cu mâinile pe piept în sicriu, nu mai aveau de ce să le pună cârpe cu apă caldă la încheieturi, ca să le întindă mâinile sau picioarele îndoite. Nu aveau cu ce şi, chiar dacă s-ar fi ostenit să moaie zgârciurile îngheţate şi uscate ale încheieturilor, zadarnic ar fi fost, căci în gropile comune trupurile nu erau aşezate unul câte unul, ci mai degrabă rostogolite de-a valma. „Mai bine o mai ţineam până după-amiază, spuse Hermine. Până atunci gropile se umpleau şi o aşezau mai deasupra...” Rupen nu mai răspunse, ci se mulţumi doar să ridice din umeri. Nu mai vorbea, îşi sălta umerii şi femeia nici nu mai ştia dacă este pentru el un fel de a vorbi sau de a-şi dezmorţi spatele tot mai aplecat.

Bătrâna alesese momentul potrivit pentru a muri. A doua zi, colţul lor de tabără fu înconjurat de soldaţi şi împins iarăşi la drum. După ce catârul murise, bătrâna nu ar mai fi putut oricum să meargă şi ar fi fost trasă spre căruţele cu muribunzi duse înapoi spre Lale, unde singurele lucruri din belşug erau roiurile de gângânii şi răbdarea cu care muribunzii, întinşi unul lângă altul, erau lăsaţi să moară.

DIPSI. AL CINCILEA CERC. În mod obişnuit, de la Meskene la Dipsi erau numai cinci ore bune de mers. Convoiul avu însă nevoie de mai bine de două zile. Pentru prima oară paşii întâlniră ţinuturile nisipoase ce vesteau apropierea deşertului.

Căruţele care adunau morţii şi muribunzii nu-i mai însoţiră. Din când în când, groparii care adunau morţii aşteptau ca vânturile să răscolească nisipurile şi să acopere mormanele de trupuri despuiate şi înnegrite. Cele două zile de drum au fost însă liniştite. Cerul se deschisese şi vânturile se potoliseră. Cadavrele zăceau pe marginea drumului, mare parte din ele sfâşiate de animale. Printre ele, muribunzi, femei şi bărbaţi epuizaţi de oboseală, foame ori sete, copii care nu înţelegeau ce li se întâmplă şi-şi

aşteptau, rezemaţi de pietre ori de trunchiuri uscate, moartea. Această strădanie de a rămâne aşezaţi era ultima sforţare de a lupta împotriva morţii, căci altminteri, întinşi pe marginea drumului, nisipul i-ar fi acoperit, înăbuşindu-i.

Tabăra, alcătuită din câteva mii de corturi, era aşezată într-o vale de pe malul drept al Eufratului. Cei care o instalaseră astfel judecaseră că, fiind înconjurată de dealuri, mirosurile statornice ale morţii şi cele ascuţite ale dizenteriei şi tifosului se vor răspândi mai greu. Drumul era mai scurt între Meskene şi Dipsi decât între Bab şi Meskene, de aceea guvernatorul din Alep nu mai amenajase în staţiile intermediare aziluri pentru muribunzi, pe care să le boteze, eufemistic, *Hastahane*, adică spital. În schimb, dată fiind starea de epuizare în care ajungeau convoaiele, după cele două zile de drum nisipos şi apoi de cărări înguste de munte, întreaga tabără de la Dipsi se numea *Hastahane*. Şi îşi merita numele, de vreme ce, în cele câteva luni cât a funcţionat ca lagăr de concentrare, au murit aici peste treizeci de mii de oameni.

Aşa-zisul spital era complet lipsit de medicamente şi nu avea altă asistenţă decât cea a medicilor armeni dintre deportaţii care supravieţuiseră, care nu puteau face altceva decât să denumească boala, atunci când aceasta nu era evidentă, şi să socotească numărul zilelor până la moarte. Lagărul de la Dipsi a fost una dintre cele mai adânci trepte în iniţierea pentru moarte, nu atât prin numărul mare al celor care şi-au dat sufletul aici, cât mai ales prin numărul cu mult mai mare al celor care, contaminându-se aici, aveau să-şi dea duhul mai departe, pe drumul spre Deir-ez-Zor, locul unde şi cel de-al şaptelea veşmânt al morţii căzu.

Era de-acum martie. Ploile încetaseră. Când şi când, spre seară sau în zorii zilei, se mai aduna câte o perdea de nori. Primăvara ar fi venit pe neobservate pentru deportaţii care priveau tot mai puţin împrejurul lor şi atunci cu teamă, atraşi de tropotul cailor sau de flintele şi chiotele beduinilor. De aceea, ei priveau mai ales în jos. Şi astfel descoperiră primăvara. Spre Abuhahar, Hamam, Sebka şi Deir-ez-Zor, unde copacii deveneau tot mai rari, primăvara venea pe neaşteptate, când încolţeau smocurile de iarbă, cu fire subţiri şi lungi. La început n-au ştiut cum să le mănânce, îşi sângerară gingiile în marginile tăioase şi se înecară cu firele aţoase. Apoi, cei mai pricepuţi şi mai răbdători le arătară meşteşugul de a mânca iarbă. Firele trebuie strânse ghem în palmă, deasupra se presară puţină sare, care umezeşte cocoloşul de iarbă. Acesta nu se mestecă dintr-odată, se moaie în salivă, câtă poţi aduna în gura uscată, şi se ţine aşa câteva minute, până când gura înfometată îl transformă într-un fel de pastă, ca la fiertură. Când ierburile nu mai erau de găsit, Rupen smulgea rădăcinile şi le spăla în apa Eufratului. Le tăia în bucăţi mici şi, muiate în apă, puteau fi mâncate după câteva ceasuri.

Nu ploua, dar cerul nu era senin. Apropierea deşertului ridica un fel de pâclă pe care colbul răscolit de vânt o ţinea suspendată. Câinii şi lupii se împuţinaseră, în locul lor apăruseră hienele. Erau mai greu de prins, mai

iuţi şi mai obişnuite cu uscăciunea deşertului. Iar stârvurile lor erau de negăsit, căci hienele, atunci când îşi simţeau sfârşitul, se pierdeau în pustiul din care veniseră. Rămâneau corbii, greu de lovit, căci în pâcla sidefie nu mai puteau fi deosebiţi de aerul gol, prin care nu treceau păsări, şi nici ei între ei, îngerii albi de îngerii negri.

Cum iarba se împuţina din cauza miasmelor, dar şi a cailor soldaţilor turci, care păşteau în jurul lagărului, Hermine şi Rupen, după o sfâşietoare chibzuinţă, hotărâră să-l treacă pe Sahag în rândul curierilor.

Bunicii mei, Garabet Vosganian şi Setrak Melichian, nu cântau, în clipele lor de singurătate, cântece ale deportării. Şi nici alţii dintre bătrânii armeni ai copilăriei mele. Poeziile pe care le citeam, copii fiind, la întâlnirile noastre, cântecele pe care le ascultam aminteau mai ales despre fedainii care luptaseră în munţi, şi nu despre măceluri şi deportări. Convoaiele au coborât tăcute treptele iniţierii pentru moarte. Poate pentru că suferinţa dinlăuntru era prea puternică pentru a mai lăsa să răzbată ceva în afară. Poate pentru că nu credeau că mai există ceva după.

Dar, nerăzbătând în afară, deportaţii scriau pentru ei înşişi. Manuscrisele care au rămas din spaţiul celor şapte cercuri ale morţii s-au scris pe drumurile deportării, oriunde se putea găsi o bucată de lemn, o bornă kilometrică, un trunchi cu scoarţa moale, un zid. Multă vreme, până când ploile le-au spălat şi vânturile le-au şters, au rămas scrise ori săpate în lemn şi în piatră cuvinte şi litere armeneşti. Cei care treceau lăsau de ştire celor care veneau din urmă. Iar aceştia, dacă mai era loc, îşi adăugau propriile cuvinte. În lagărele de deportare circulau foi de hârtie pe care oamenii şi le treceau unii altora. Nu erau semnate, de teama represaliilor, şi nici nu erau datate. Nu era nevoie. Realitatea, cu excepţia zăpezii care se transforma în mocirlă şi a noroaielor care se preschimbau în colburi rătăcite, era neschimbătoare.

Ştirile descriau realităţile fiecărui cerc al morţii. Cei care trimiteau aceste ştiri erau curierii. Erau aleşi dintre băieţandri, care erau mai sprinteni şi aveau posibilitatea să se strecoare fără a fi văzuţi. Iar pentru a avea puterea de a străbate drumurile cu repeziciune, li se dădeau merinde de drum. Unii nu se mai întorceau, fie că erau încorporaţi în convoaiele mai avansate, scurtându-li-se astfel drumul spre moarte, fie că erau ucişi pe drum. De aceea, curierii erau întotdeauna voluntari şi aleşi dintre orfani, căci puţini părinţi alegeau să se despartă astfel de copiii lor. Cel care hotăra se numea Krikor Ankut, la acest capăt al convoaielor. Cel care răspundea, la capătul celălalt, la Deir-ez-Zor, era Levon Şaşian, până în clipa în care a fost ucis, după torturi inimaginabile.

Krikor Ankut îl măsură pe băieţandru, îl împinse, lovindu-l cu palma peste piept, dar Sahag găsi puterea să se proţăpească şi nu căzu. Atunci, bărbatul hotărî că flăcăul e potrivit. Drumul până la Deir-ez-Zor ar fi luat cam şase zile de mers, curierii mergând însă mai ales noaptea, iar ziua adăpostindu-se în scobiturile malurilor, drumul dus-întors dura mai bine de două săptămâni. Sahag află numele celui care, în lagărul de deportaţi de la

Rakka, urma să-i asigure merindea mai departe spre Deir-ez-Zor. Rupen şi Hermine stăteau deoparte şi priveau, fără să-şi dea seama dacă ceea ce încuviinţaseră este în folosul ori spre pieirea fiului lor. Cineva rămăsese de pază afară din cort, un altul adusese un vas cu apă. Hermine spălă cu grijă spatele lui Sahag, apoi băiatul se întinse cu faţa în jos şi braţele în lături. Krikor Ankut muie pana în călimară şi scrise încet, pe pielea băiatului, acoperindu-i spatele până la noadă cu litere mari, cât mai stilizate pentru a simplifica semnele şi a termina cât mai iute, precum şi pentru a-l zgâria cât mai puţin pe flăcăul care suporta fără să crâcnească scrijeliturile penei. Faptul că pielea era întinsă pe oase uşura treaba. Băiatul rămase o vreme nemişcat, pentru ca vopseaua să se poată usca. Apoi amestecară pământ în bolul de apă, făcură un nămol subţire cu care îi acoperiră umerii. Astfel, uns cu noroi, era doar cu puţin mai murdar decât fusese înainte. L-au întrebat dacă ştie să înoate, băiatul răspunse că a crescut pe malul Bosforului. Apoi Krikor îi arătă cu degetul în ţărână drumul spre Deir-ez-Zor. „Mergi noaptea. Ţii malul Eufratului, nu te depărtezi de el. Dacă vezi că nu mai ai scăpare, te arunci în apă şi rezişti cât poţi acolo, până când vopseaua se moaie şi o spală apele. Ei nu trebuie să ştie ce scrie acolo. La fel când te întorci. Mai ales când te întorci."

Hermine primi, în numele băiatului, merindea pentru drum. Opri câte un pumn de grăunţe, de grâu şi de orez pentru sora lui cea mică, apoi îl îmbrăţişă şi el se pierdu în noapte. Nu-şi luară rămas-bun. Văzând atâta moarte în jur şi acceptând-o ca pe o realitate de neocolit, îşi luaseră de mult rămas-bun unii de la alţii.

Sahag făcu întocmai ce i se ceruse. Îşi drămui mâncarea, răbdă vreo trei zile, dar nu se opri la Rakka, de teamă că nu va mai putea ieşi de acolo. Când ajunse la Deir-ez-Zor, îl căută pe Levon Şaşian. Acesta şterse noroiul şi citi mesajul lui Krikor Ankut, îl curăţiră iarăşi, pentru a aşterne alte litere, întinzându-i apoi, pe spinare, pojghiţa de nămol amestecat cu cenuşă. La întoarcere, Krikor Ankut îi dădu mai întâi un căuş de apă şi un pumn de *bulghur*. Puse femeile să-l cureţe şi, când citi, ceru să fie lăsat singur. Şterse cu mâna lui scrisul de pe umerii băiatului, îl îmbrăţişă şi-i spuse: „Nu spui nimănui ce-ai văzut la Deir-ez-Zor. Cei mai mulţi nu te vor crede şi atunci nu-ţi va folosi la nimic. Iar celor care totuşi te vor crede, nu le va folosi lor. Întoarce-te la părinţii tăi". Când îl văzu, Hermine îl luă în braţe şi plânse, nu atât de bucurie că îl simţea din nou alături de ei, cât de milă.

La jumătatea lui aprilie, lagărul de la Dipsi fu lichidat şi ultimele convoaie plecară mai departe pe firul Eufratului. Lagărul fu înconjurat de soldaţi şi de jandarmi călări, care năvăliră printre corturi, lovind cu bastonul şi cu biciul, răscolind adăposturile şi împingând oamenii spre margine, unde se formau convoaiele. Atunci când toţi cei care puteau să se ţină pe picioare şi să alerge în ritmul cailor ieşiseră dintre corturi, fiind nevoiţi să-i părăsească pe muribunzi, se dădu semnalul de plecare. După aproape o oră de mers spre coline, întorcând capul spre lagărul-spital de la Dipsi, văzură un fum gros, ridicându-se. Corturile fuseseră stropite cu benzină şi li se dăduse foc.

Din culoarea fumului şi din forma vălătucilor înţeleseră că laolaltă cu ţesăturile corturilor ardeau şi trupuri omeneşti, uscate ori încă umede, muribunde, de-a valma.

RAKKA. CEL DE-AL ŞASELEA CERC. Drumul dură mai bine de o săptămână. Ziua era arşiţă, dar nopţile rămăseseră din cale-afară de friguroase. Oamenii mergeau tot mai încet, clătinându-se. Pentru aceste şiruri buimace, nepăsătoare la imboldurile şi şfichiuielile păzitorilor călare, cel puţin nu mai exista pericolul de a fi atacate de bandele înarmate, căci nu mai era nimic de jefuit. La popasuri doar, arabii se apropiau, cumpărând, cu săculeţi de grâu, fete. Convoiul ţinea malul drept al fluviului şi a ajuns în cele din urmă la Sebka, lagărul de pe malul opus Rakkăi, de unde oraşul se vedea ca un tărâm miraculos şi interzis. Apa Eufratului reuşea să astâmpere setea deportaţilor. Dar erau tot mai puţine şanse de a găsi ceva de mâncare. Când şi când, jandarmii împărţeau, aruncate din galopul cailor, pungi cu alimente trimise de consulatele străine sau de aşezămintele creştine. Azvârlite la grămadă, mare parte din ele se iroseau. Oamenii trăgeau de pungile de făină sau de zahăr, pulberile risipindu-se între unghiile care sfâşiau. Alte ajutoare, cum ar fi boabele de năut sau de orez, nu puteau fi mâncate din cauza lipsei dinţilor. Oamenii le înghiţeau pe nemestecate, dar stomacul nu le putea mistui, fie pentru că îşi pierduse această deprindere, fie pentru că, din cauza dizenteriei, nu mai avea timp s-o facă. Rupen nu mai mergea după vânat, câinii erau tot mai rari, iar lupii umblau în haită. Nu puţine au fost cazurile în care se năpustiseră asupra celor ce răscoleau gunoaie, devorându-i. El se ducea laolaltă cu ceilalţi să culeagă morţii. Participa la săparea gropilor comune, operaţiune mai uşoară, dat fiind că nu mai era nevoie să se proptească cu hârleţul în pământul tare ori lipicios, ci era de ajuns să ia nisipul cu lopata, ca şi cum ar fi mutat dunele dintr-o parte în alta. Operaţiune mai grea totuşi dacă socotim că gropile trebuiau să fie mult mai adânci, altminteri brazdele mormintelor ar fi fost spulberate de vânt, mutându-se de colo-colo, ca nişte capace, şi lăsând morţii dezgoliţi.

La căpătâiul gropilor comune nu s-a rugat nimeni. În ele au fost îngropaţi cu deosebire morţii cei noi. De la convoaiele duse în locuri izolate şi uşor de împresurat, pentru a fi măcelărite, şi de la lagărele de concentrare până la moartea prin împuşcare, înfometare, scufundarea în apă îngheţată ori arderea de vii a muribunzilor, toate mijloacele folosite pentru uciderea armenilor, pe drumurile Anatoliei, de la Constantinopol şi până la Deir-ez-Zor şi Mosul, au fost utilizate mai târziu de nazişti împotriva evreilor. Atâta doar că în lagărele naziste deţinuţii purtau numere, iar această numărătoare macabră a sporit grozăvia crimelor îndreptate împotriva poporului evreu. Morţii rămaşi în urma acţiunii de nimicire a poporului armean nu sunt mai mulţi, dacă între crime de asemenea amploare se pot face comparaţii de acest fel, dar sunt mai nenumăraţi. Numele pe care le cunoaştem sunt mai ales ale călăilor, guvernatori, comandanţi de lagăre,

paşale, bey, aghale şi ceauşi. Victimele poartă rareori nume. Nicicând moartea, lepădându-şi, cerc după cerc, veşmintele, nu a fost mai aproape de miezul ei, nicicând moartea nu a fost mai nenumită.

Nu s-au inventat încă tradiţii în ce priveşte alcătuirea gropilor comune. În ce fel trebuie săpată groapa, în ce fel trebuie aşezaţi morţii, dacă mai jos bărbaţii, la mijloc femeile şi deasupra copiii, cum sunt spălaţi, cum trebuie îmbrăcaţi, ce fel de rugăciuni spune preotul şi despre ce odihnă vorbeşte el pentru celălalt tărâm, ce fel de cruce se aşază, câte braţe ar trebui să aibă crucea aceea şi ce anume scrie pe ea. Nimic din toate acestea. Fiecare groapă comună are legile ei, iar singura trăsătură asemănătoare pentru gropile comune este graba cu care au fost făcute. Ceea ce alungă ideea de obiceiuri statornicite, căci nu există o tradiţie a grabei.

Mormintele se numesc şi se împodobesc pentru ca să nu fie cu totul uitaţi cei înmormântaţi acolo. Gropile comune au fost făcute pentru ca morţii aruncaţi acolo să fie uitaţi cât mai degrabă. Gropile comune sunt partea cea mai vinovată a istoriei.

Din acest miez al morţii nenumite am desenat şapte cercuri, cu centrul la Deir-ez-Zor. În spaţiul acoperit de ele, cea mai largă circumferinţă trecând prin Mamura, Diarbekir şi Mosul, au murit atunci peste un milion de oameni, cam două treimi din toţi morţii genocidului armean. Ştim că ei au fost acolo şi că dintre cei ce au intrat în cercurile morţii, dintre cei care nu au fost islamizaţi, vânduţi ca sclavi ori daţi pentru haremuri, nu a scăpat aproape nimeni. Oricine putea muri oriunde. Nu există familie de armeni, pe lumea aceasta, care să nu fi avut pe cineva dispărut, ca într-o bulboană, în cercurile morţii. Te poţi ruga aşadar pe marginea fiecărei gropi comune cu gândul că acolo se află cineva care a aparţinut familiei tale.

Rupen ştia că face un lucru bun. Moartea era un refugiu pentru situaţia umilitoare a celor vii, iar gropile comune erau un refugiu pentru situaţia stânjenitoare a celor morţi. Dar mai exista un motiv pentru care Krikor Ankut împreună cu bărbaţii în putere se hotărâseră să grăbească scoaterea morţilor din corturi şi săparea gropilor comune. Cu câteva zile mai înainte scoseseră, de sub un cort în care trăia o familie numeroasă, un mort fără chip. Priviră îndelung cadavrul cu obrajii mâncaţi, parcă muşcaseră din el şobolani. Dar în tabără nu existau cotloane, aşa că nu existau nici şobolani. Înţeleseră toţi, dar nu scoaseră o vorbă, nu depuseră niciun jurământ de tăcere, simţind că nimeni n-ar putea să povestească despre ceva atât de cumplit. Când semnele de acest fel se înmulţiră, bărbaţii se hotărâră să cerceteze ei înşişi în fiecare dimineaţă şi seară, astfel încât niciun cadavru să nu rămână prea multă vreme sub corturi.

De la Alep se trimiseră la Rakka şi Sebka garnizoane noi. Soldaţii şi jandarmii se ţineau departe de tabără. Lagărul nu era greu de apărat. Marginea lui dinspre nord era malul fluviului, iar Eufratul era greu de trecut chiar şi pentru un bărbat în plină putere. În stânga şi în dreapta se întindeau câmpiile pe lărgimea cărora nu te puteai ascunde, iar spre sud, deşertul. Şi, într-adevăr, cu excepţia micilor curieri, puţini au reuşit să fugă,

amestecându-se în mulţimile pestriţe ale iarmaroacelor de la Rakka şi luând de acolo drumul invers convoaielor, spre Bab şi Mamura, sau spre nord, către Urfa.

Soldaţii nu păzeau însă numai oamenii. Păzeau şi jivinele şi chiar păsările. Spaima de molimele ce bântuiau prin convoaiele de deportaţi era mare printre locuitorii Rakkăi şi triburile de beduini. De aceea, guvernatorul din Alep interzisese apropierea de lagăr a groparilor din afara convoaielor, iar căruţele trimise în tabără fuseseră lăsate pe seama deportaţilor. Şi la sfârşit, acolo unde deportaţii înşişi nu uciseră caii pentru a-i mânca, au fost împuşcaţi, ca să nu aducă vreuna din bolile care, după ce bântuiseră fără împotrivire, se înteţiseră şi deveniseră fără leac.

Aşa cum stăteau şi priveau spre corturi, lustruindu-şi cizmele, ţesălându-şi caii ori curăţindu-şi armele, soldaţii, în uniformele lor noi, arătau ca pregătiţi de paradă. Deportaţilor nu li se vedeau chipurile, fie pentru că erau departe, fie pentru că, atunci când se apropiau de ei, ca să le arunce ajutoarele, treceau în goana cailor, fie pentru că asta nu avea oricum nicio însemnătate.

De altfel, sentimentul era reciproc. Pentru deportaţi, soldaţii aveau unul şi acelaşi chip, iar pentru soldaţi, deţinuţii erau cu totul lipsiţi de chip şi chiar de însuşiri omeneşti, câtă vreme li se dăduse ordin să ochească fără milă pe oricine ar fi încercat să iasă din cel de-al şaselea cerc, om, animal sau pasăre.

În timp ce deportaţii se simţeau tot mai epuizaţi după luni în şir de osteneală şi foame, soldaţii erau tot mai odihniţi, căci deportaţii erau tot mai uşor de păzit şi popasurile erau tot mai dese. Iar ceea ce ducea nepotriveala şi mai departe era că, pe măsură ce deportaţii erau tot mai despuiaţi şi mai zdrenţăroşi, uniformele soldaţilor se reînnoiau, erau tot mai lucitoare şi caii lor mai înzorzonaţi.

Bărbaţii reuşiseră să se organizeze astfel încât morţii să fie culeşi cât mai degrabă. Sosirea unui nou convoi de la Abuhahar şi Hamam era urmată imediat de extinderea reţelei de colectare a morţilor. Începuseră să lucreze în ritmul morţii. Acest fapt avu însă consecinţe nefaste, căci moartea, văzându-se dovedită, îşi înteţi ritmul. Iar pe de altă parte, dădu de gândit soldaţilor, care înţeleseră că în lagărul de la Sebka oamenii au început să se supună altei rânduieli decât a morţii, iar cel care are curajul de a se opune morţii se poate opune oricui pe lumea asta. Atunci grăbiră plecarea convoaielor spre Deir-ez-Zor, pentru a crea neorânduială. Lagărul de la Sebka însă îşi refăcu echipele de culegători de morţi; ele se reîntregeau mai ales de spaimă, nu spaima de moarte, cât spaima de ei înşişi.

Această putere de a se organiza, atât de neobişnuită pentru un lagăr de oameni zdrenţuiţi şi aproape muribunzi, putea fi tolerată la Sebka, unde erau doar câteva mii de corturi, dar ar fi putut deveni periculoasă la Deir-ez-Zor, în miezul celui de-al şaptelea cerc, unde deportaţii se numărau cu zecile de mii.

De aceea, într-o dimineaţă, comandantul trimise vorbă ca toţi bărbaţii între cincisprezece şi şaizeci de ani să se adune la marginea lagărului. Urmau să fie trimişi la muncă, la terasamente. Şi vor căpăta, bineînţeles, mâncare şi apă de băut. Ei ieşiră dintre corturi şi unii crezură că de vreme ce vor fi trimişi la muncă se cheamă că e nevoie de ei şi, în consecinţă, vor fi cruţaţi. Alţii ieşiră şovăitori şi numai în urma ameninţărilor ceauşilor că vor intra călări după ei în corturi. Iar alţii, precum Rupen, se alăturară indiferenţi. De când devenise vânător de îngeri, fără să-i pese prea tare de culoarea lor, ci de carnea aţoasă de sub pene, Rupen se golise pe dinăuntru, trăia numai pentru a-şi apăra copiii. Tocmai de aceea, când Sahag se iţi după dânsul, socotind că la cei paisprezece ani ai săi ar putea fi primit în rândul bărbaţilor, Rupen îl opri şi îi trase două perechi de palme care-l buimăciră pe băiat, dar avură darul să-l domolească.

Unii însă se încăpăţânară să rămână ascunşi. Precum soţul femeii din cortul de alături, cu care se împrieteniseră. Împreună alcătuiau unul şi tocmai de aceea fiecare din ei, bărbatul şi femeia, putea lua înfăţişarea celuilalt. Năltuţă, cu şoldurile înguste şi sâni potriviţi, femeia, îmbrăcată în haine bărbăteşti, la formarea convoaielor, nu atrăgea atenţia soldaţilor şi reuşea să se ascundă de căutătorii de femei. Iar bărbatul, subţirel şi cu obrajii fără tuleie, cu părul alungit de sălbăticie, se îmbrăcă în femeie, aşteptând cu sufletul la gură controlul corturilor. Dar asta nu se întâmplă. În clipa în care bărbaţii fură încolonaţi şi număraţi, se socoti că cinci sute e o cifră mulţumitoare, aşa că se dădu ordinul de plecare.

Oricum, partea bărbătească era împuţinată în convoaie. În timpul deplasării către Deir-ez-Zor, bărbaţii au fost ţintele predilecte ale atacurilor războinice. În unele locuri chiar, pentru a nu se greşi, convoaiele erau de la bun început separate în bărbaţi şi femei, bărbaţii fiind ucişi pe drum în ambuscade ale bandelor de războinici ori de-a dreptul de soldaţii puşi să-i păzească. Astfel, cea mai mare parte a convoaielor era alcătuită din femei, copii şi bătrâni, cei din urmă pierind aproape cu toţii, din cauza neputinţei de a ţine pasul cu ceilalţi, până la Sebka. Unele convoaie, mai ales cele care veneau din apus, făcuseră până aici peste o mie de kilometri.

Cele două perechi de palme date nu cu furie, ci cu disperare fură ultima amintire a lui Sahag despre tatăl său, Ruben Şeitanian. Bărbaţii au fost duşi spre sud, către deşertul Siriei, şi împuşcaţi. Iar moartea se reîntoarse atotbiruitoare, întinzându-se ca o mătase verde, care bălti deasupra lagărului.

Când convoiul în care intrară Hermine şi cei doi copii ai ei, precum şi cei doi îndrăgostiţi se urni la drum, primăvara era pe sfârşite. Apele Eufratului se mai domoliseră şi se limpeziseră. Cum vilaietele, de-a lungul celor două izvoare ale Eufratului, fuseseră de-acum golite de armeni, cadavrele din fluviu se răriră, iar celor mâncate de peşti, înghiţite de bulboane şi agăţate de maluri altele nu le mai luară locul. Ca orice mormânt, Eufratul se închisese şi făcuse din nou loc vieţii.

Probabil că, dacă drumul de la Meskene la Deir-ez-Zor ar fi trecut pe altundeva, deportaţii ar fi fost de mult morţi din cauza setei, mai ales odată cu începutul arşiţei. Aşa însă fluviul care amestecase atâta vreme apa moartă cu apa vie îşi oferea acum undele limpezite. Şi astfel rămase tot drumul până la Deir-ez-Zor, de unde Eufratul părăsi convoaiele în voia sorţii, coborând spre întâlnirea cu Tigrul.

DEIR-EZ-ZOR. ULTIMUL CERC. Convoiul era format mai curând din nişte mogâldeţe. Păreau uşoare în bătaia vântului, un stol de păsări căzătoare, nu o înşiruire de oameni. Fotografiile făcute de călătorii străini care au reuşit să se apropie de convoaie ori să-i fotografieze, în urmă, pe cei rămaşi neputincioşi la marginea drumului, aşteptându-şi moartea, ne înfăţişează, pe drumul spre Deir-ez-Zor, mai ales copii. Drumul spre al şaptelea cerc a fost un fel de cruciadă a copiilor. Având aceeaşi soartă ca a tuturor cruciadelor neînarmate. Copiii din acele fotografii sunt scheletici, cu trunchiul împuţinat, cu burta suptă, cu coastele zvâcnind ca nişte arcuri de oţel peste scobitura pântecului, cu mâinile şi picioarele subţiate ca nişte crengi, cu capetele disproporţionat de mari, ca şi găvanele ochilor, în care bulbii ies din orbite sau se adâncesc în fundul capului. Copiii privesc fără nicio expresie pe chip alta decât rătăcirea minţii, privesc ca de pe un alt tărâm, nu întind mâinile, nu cer nimic. În ochii lor nu e ură, au trăit prea puţin ca să înţeleagă şi să condamne. Nu e nici rugăminte, căci au uitat ce e foamea, nu e tristeţe, căci nu au trăit bucuriile copilăriei, nu e uitare, căci nu au amintiri. În ochii lor e nimicul. Neantul, ferestruica întredeschisă spre celălalt tărâm.

Prăbuşirea unei femei îl condamna la moarte şi pe copilul ei. Cel mai adesea el rămânea la căpătâiul mamei, aşteptând moartea împreună. Hermine observă, cu spaimă, roşeaţa tifosului pe obrajii fetiţei. În scurtă vreme, din cauza arşiţei, petele roşii se lăţiră. Hermine înainta, strângându-şi fetiţa pe după umeri şi lăcrimând. Sahag a vrut s-o ajute, dar maică-sa nu l-a lăsat să se apropie, pentru a-l feri de boală. Nici ea nu-l mai atinse, îl cerceta doar, cu privirea, în somn, căutând cu sufletul la gură semnele bolii. Uneori credea, cu spaimă, că le-a descoperit. Alteori respira uşurată, fuseseră doar pete de praf care, înmuiate în sudoare, căpătau culoarea sângelui uscat. S-a abţinut să-l îmbrăţişeze în somn, îşi mângâia numai fetiţa, fără să-i pese dacă se îmbolnăveşte şi ea, ba chiar dinadins, căci gândul de a o lăsa neînsoţită pe lumea cealaltă o îngrozea pe Hermine, care, neştiind cum să-şi vindece copila, se ruga să moară împreună.

Drumul de la Sebka la Deir-ez-Zor a fost cel mai lung şi mai înfricoşător dintre toate. Aproape o sută de kilometri de mers. Cum arşiţa începea să-i supere şi pe soldaţii călări, care moţăiau în şa pe lângă convoaiele care se târau cu tălpile arse de nisip, hotărâră să meargă noaptea, iar ziua se aşezau pe mal, acolo unde dinspre fluviu mai venea câte o adiere răcoroasă. Puţinii bărbaţi rămaşi improvizau corturi ca să se apere de căldura

nimicitoare. Pe unii sminteala îi apuca dormind: tremurau, se zbăteau şi trebuiau loviţi zdravăn ca să se trezească şi să nu se sufoce în somn. Alţii se sminteau treji fiind şi o porneau aiurea, dar drumul se sfârşea destul de aproape pentru ei, căci, pierzând deprinderea de a se feri, cădeau doborâţi de gloanţe.

Erau convoaie fără umbră. Ziua, întinşi pe pământ, nu lăsau umbră ori, acolo unde mai răzbătea câte un petic de umbră, se înveleau în ea ca-ntr-un aşternut. Umbrele se lipeau ca sudoarea de trup. Noaptea, mergând şovăitori, împiedicându-se de pietre sau căzând în gropile de la marginea drumului, deveneau propriile umbre. Convoaiele erau atât de slăbite, încât nici nu mai aveau puterea să lase umbră şi s-o tragă după ele, ca pe un năvod. Convoaiele fără umbră avură nevoie de aproape două săptămâni pentru a ajunge de la Sebka la Deir-ez-Zor.

Lagărul se găsea pe malul drept al Eufratului. De această dată corturile se numărau cu zecile de mii. Deir-ez-Zor era ultimul centru, către răsărit, unde se mai organizau astfel de lagăre. De la Deir-ez-Zor nu mai exista tranzit spre această lume.

De aceea, deportaţilor nu li se mai dădu nimic de mâncare. Cum vegetaţia era rară, iar bărbaţii care ar fi putut ucide vietăţile deşertului ademenite de cadavre se împuţinaseră, foamea deveni de nesuportat. Trupurile erau atât de slăbite, încât bolile se răspândeau cu mai mare încetineală, căci organismul nu mai avea nici măcar atâta vlagă cât să le poarte. Bolnavii de tifos nu mai făceau febră, pentru că nu mai generau anticorpi. În faţa foamei, celelalte boli se retraseră, lăsând-o să muşte din pântece, să tragă pielea de pe oase şi să usuce rărunchii.

Incidentele erau tot mai puţine. După ce conducerea lagărului descoperi grupul din jurul lui Levon Şaşian care organizase nu doar jurnalele vii purtate pe piele de orfani dintr-un lagăr în altul, ci şi un sistem de aprovizionare cu medicamente şi hrană, atât cât se putea, şi, pe acelaşi sistem ca şi în lagărul de la Sebka, echipe care reuşeau să îngroape cadavrele în ritmul morţii, după ce aşadar toate acestea fură descoperite, Levon Şaşian fu scos din tabără şi ucis cu bestialitate de însuşi Zeki paşa, şeful lagărului. Orice formă de organizare internă a lagărului a fost suprimată şi, în acest fel, în opinia soldaţilor, orice pericol de revoltă a dispărut, iar lagărul a căzut în letargie. Teama armatei de revoltă părea, poate, nejustificată, de vreme ce soldaţii erau bine echipaţi, odihniţi până la plictiseală şi înarmaţi până în dinţi, iar deportaţii tot mai scheletici, mai zdrenţăroşi şi mai şovăielnici în beţia morţii. Numai că soldaţii se temeau de-adevăratelea şi autorităţile din Alep şi Deir-ez-Zor deopotrivă. Soldaţii învăţaseră să lupte împotriva altor soldaţi, iar armele lor fuseseră meşterite astfel încât să fie ameninţătoare pentru duşmani care se tem de moarte. Nu se inventaseră încă armele care să bage spaima în cei care nu se mai tem de nimic. Istoviţi şi măcinaţi de foame, deportaţii nu erau conştienţi că tocmai împăcarea cu gândul morţii constituia forţa lor de temut. Deşi această putere a lipsei de frică în faţa morţii creştea cu fiecare nou cerc, drumul

prin cele şapte cercuri ale morţii nu a fost unul al revoltei. Drumul convoaielor a însemnat, mai degrabă, o aşteptare a morţii. Moartea, rătăcind prin lagăr, devenise unul dintre ei, ea a fost una dintre victimele cercurilor de la Deir-ez-Zor.

Iar în afară, ea nu răzbătea decât ca un murmur surd. Un călător german, care a reuşit să-i privească de aproape pe deportaţii din Deir-ez-Zor, a rămas profund tulburat nu atât de lucrurile evidente, pe care fotografiile le arată în toată grozăvia lor, ci de un detaliu – în acel loc cumplit nu a văzut oameni plângând. Sau, mai bine zis, nu a văzut ceea ce în mod obişnuit se înţelege printr-un om care plânge, adică nu a văzut lacrimi.

Nu este adevărat însă că oamenii nu plângeau. Numai că plângeau altfel. Cei care mai aveau puterea de a sta aşezaţi se legănau, ceilalţi plângeau cu ochii larg deschişi către cer. Dar plânsul era un fel de geamăt neîntrerupt, cu voce joasă, care, repetat de mii de piepturi, se auzea ca un ison. Plânsul nu era o dâră pe obraz, ci un sunet. Cum isonul acesta ajunsese, curgând fără sfârşit şi acordându-se cu lumea înconjurătoare, să sune precum vuietul vântului printre dune ori curgerea apelor Eufratului, plânsul nu osteni nicio clipă, până când ultimele convoaie din Deir-ez-Zor fură duse spre platourile pe care deportaţii erau ucişi. Plânsul acesta uscat ţinea loc şi de rugăciune, şi de blestem, şi de tăcere, şi de mărturisire, iar unora le ţinea loc şi de somn. Mulţi adormeau plângând în felul acesta, alţii mureau plângând şi plânsul mai vibra în pieptul încremenit, ca într-un tub de orgă. Am auzit plânsul acesta când bunicul Setrak se legăna în şezlongul din grădină şi murmura sau când bunicul Garabet se încuia în camera lui şi se oprea din cântatul la vioară.

La început, plânsul gemut îi irită pe soldaţi, mai ales că, repetat de ape şi de vânt, venea parcă de pretutindeni. Apoi se obişnuiră, isonul se dovedi mai sigur decât orice santinelă, câtă vreme curgea egal însemna că nu se petrece nimic neobişnuit. S-ar fi oprit dacă oamenii ar fi găsit şi altă îndeletnicire decât să moară sau să-şi plângă morţii. S-ar opri, spuneau soldaţii, dacă deportaţii s-ar revolta sau dacă ar muri cu toţii. Deportaţii, în afara cazurilor de sminteală, care sfârşeau cel mai adesea cu un glonţ în piept pe întinderile din jur, nu s-au revoltat. De murit, nu muriră chiar atât de repede, deoarece se pare că, trăind atât de mult printre deportaţi, moartea ajunsese să-i iubească. Deşi lagărele au fost desfiinţate după câteva luni şi deportaţii, în acest timp, au fost mai toţi ucişi, isonul nu a încetat la Deir-ez-Zor.

Atunci însă, cu urechile ciulite la zgomotul acesta care-şi croia albia lui, mai largă decât a Eufratului, soldaţii turci nu-şi făceau prea multe griji în legătură cu paza lagărului de la Deir-ez-Zor. În partea de sud şi de răsărit nu era nevoie de pază, căci acolo era deşertul. Oricine ar fi încercat să fugă în direcţia aceea nu avea nicio şansă de supravieţuire. Apoi Eufratul, care mărginea lagărul, nu dădea nici el vreo speranţă.

Deir-ez-Zor a fost, o vreme, destinaţia tuturor convoaielor, fără ca autorităţile să se hotărască ce au de făcut mai departe. Probabil că se

aşteptau ca pe drumurile acelea convoaiele să dispară cu încetul, astfel încât Deir-ez-Zor să fie doar un soi de lazaret, unde cei care ar fi ajuns totuşi să-şi dea cu repeziciune duhul, un fel de Hastahane, cum se găseau la Tefridje şi Lale. În ciuda tuturor prilejurilor care li se oferiră din belşug, câteva sute de mii de deportaţi se încăpăţânară să trăiască. Sau, mai degrabă, uitară, pur şi simplu, să moară. Lagărul devenea tot mai aglomerat şi mai greu de stăpânit, nu atât din cauza oamenilor, cât din cauza celor care se abăteau asupra lor sau a celor pe care le stârneau, şi anume bolile şi miasmele. Cum autorităţile din capitala Imperiului doreau o soluţionare grabnică şi definitivă a chestiunii armene, Deir-ez-Zor deveni, din loc de destinaţie, staţie de tranzit. Nu mai era însă tranzitul dintre două lagăre, ci tranzitul dintre două lumi.

Dintre toate suferinţele, mai puternică decât bolile sau durerile se dovedi foamea. Lipsit de orice sursă de alimente, lăsat în voia hranei întâmplătoare, de la ierburi, fructe strepezite sau miere sălbatică până la stârvuri de animale, lagărul de la Deir-ez-Zor intră într-o stare halucinantă. Trupurile scheletice mergeau spre Eufrat să bea apă, cu un mers şovăielnic, se aşezau apoi cu faţa în arşiţă, legănându-se şi gemând, hrănindu-se parcă din lumină, ca plantele. Unii, pierzând rostul oricărui alt lucru şi al oricărui alt sentiment decât foamea, băgau în gură tot ce le cădea în mână, rodeau scoarţă de copac, cârpe impregnate cu gustul sărat al sudorii sau fecale, care, din cauza înfometării, erau tari şi împuţinate, ca ale caprelor. După uciderea lui Levon Şaşian şi a celor care, trudind la gropile comune, încercau să pună morţii la adăpost, cadavrele începură iarăşi să întârzie sub corturi. Apărură din nou morţi fără chip, fără o mână sau un picior. Cei care, la câteva zile o dată, cutreierau corturile pentru a scoate trupurile sfârtecate sau descompuse nu se mai cutremurau. Ba unii o făceau dinadins, din vânători de corbi sau de hiene deveniseră vânători de morţi. De aceea, cei de sub corturi îi măsurau cu băgare de seamă şi nu încredinţau oricui mortul lor.

Chiar şi atunci, operaţiunea se dovedea nu tocmai uşoară. Era din ce în ce mai greu să-i deosebeşti pe cei morţi de cei vii. Cei vii zăceau ore întregi nemişcaţi şi adesea adormeau cu ochii deschişi, orbind din cauza arşiţei care le ardea albul ochilor. Iar cei morţi tresăreau uneori, din cauza diferenţelor mari de temperatură dintre noapte şi zi, atunci când încheieturile se muiau la soare sau, din contră, se strângeau odată cu gerul nopţii. Aşa încât începură să-i culeagă la întâmplare, iar unii se mai întorceau de la marginea gropii, treziţi de icnetul aruncării peste ceilalţi.

Când se dădu semnalul, convoaiele începură să se formeze din nou. O parte au fost îndreptate spre răsărit, către Marat şi Suvar. Altele merseră spre apus, luând drumul Damascului. În ambele direcţii, deznodământul era acelaşi. Odată ajunşi pe un platou pe care avangarda îl socotea convenabil, soldaţii se depărtau, apoi încercuiau convoiul şi trăgeau cu flintele din toate părţile. Când nimeni nu mai rămânea în picioare, înfigeau baionetele în ţeava puştii, scoteau iataganele şi treceau peste trupuri, măcelărind, astfel

încât ceea ce glonţul nu nimerise să fie desăvârşit cu tăişul. Convoaiele numărau între trei şi cinci sute de suflete. Soarta lor era de fiecare dată aceeaşi, cu diferenţa că uneori soldaţii lăsau treaba pe seama beduinilor, mulţumindu-se doar să inspecteze la sfârşit, ca să se încredinţele că treaba a fost bine făcută.

Hermine îşi aştepta, cu copila în braţe, moartea. Fetiţa era tot mai des scuturată de friguri, noaptea Hermine se întindea deasupra ei, încercând s-o încălzească. Sahag reuşi să aducă un pumn de curmale verzi, odată chiar o rodie căzută de sub şaua unui soldat. Mâncară, unul câte unul, sâmburii acri-dulci, ţinându-i îndelung sub limbă. În cortul celălalt, cei doi îndrăgostiţi sufereau de foame fără să poată căuta hrană, căci femeia nu-şi lăsa cu niciun chip bărbatul să părăsească adăpostul, de teamă că soldaţii îl vor vedea şi-l vor ucide. Păreau a se hrăni unul prin altul şi, înlănţuiţi fiind, rezistară în felul acesta. Până într-o seară când, odată cu venirea frigului, se desfăcură unul din braţele celuilalt şi se ridicară. Îşi scoaseră hainele şi femeia i le întinse Herminei. „Pune-le pe copil, spuse. Tremură de frig.” Erau cu totul goi. Hermine îi privi cu nespusă uimire, nu din cauza goliciunii lor, care, ca orice altceva ce se putea întâmpla trupului, nu era neobişnuită în lagăr. Erau însă nespus de frumoşi. Aveau o lumină ciudată în priviri, părul li se netezise şi lucea în jurul frunţii, carnea era de o albeaţă sfâşietoare, coapsele ei se arcuiseră şi pieptul i se rotunjise, iar muşchii lui se încolăciseră şi se încordaseră în jurul oaselor. Lumina li se adunase broboane pe umeri şi în jurul lor umbră nu se făcu. „Am venit să ne luăm rămas-bun”, spuse el, dar parcă buzele nu i se clintiră. Apoi, îşi luă femeia de mână şi se depărtară, siluetele rămaseră multă vreme sub privirile lor, poate şi datorită conturului de lumină pe care îl căpătaseră trupurile. Atât de luminoşi fiind şi atât de nepăsători, plutind, parcă, deasupra nisipurilor, Hermine şi Sahag aşteptară cu urechile încordate zgomotul împuşcăturilor. Dar nu se întâmplă nimic, nici după ce întunericul se lăsă, învăluind lutul şi ceara trupurilor lor. Rămase numai un miros nedesluşit, ca de fum, al unor tăciuni de smirnă şi ambră. „Au scăpat”, şopti Hermine. „Mă duc să-i chem înapoi, spuse Sahag. Într-acolo e deşertul, or să moară. Nimeni nu s-a întors viu dintre nisipuri.” Hermine îi făcu semn să se aşeze şi veni lângă el. „Lasă-i… Sunt frumoşi şi fără păcat. Mă tot gândesc că Rupen are dreptate.” Ea vorbea despre bărbatul ei la timpul prezent, ca despre cineva dus departe, care se va întoarce, deşi la vremea aceea, Rupen fusese deja ucis împreună cu convoiul bărbaţilor de la Sebka. „Rupen are dreptate. Dumnezeu a murit. Lasă-i pe ei să meargă înainte. Aici, unde i-ai văzut ultima oară, la marginea lagărului de la Deir-ez-Zor, e hotarul grădinii Edenului. E poarta raiului, la doi paşi doar. Ne-am întors de unde am plecat la începutul începutului. Dar între timp lumea s-a stricat de tot. Poate că ei vor lua lumea de la început şi vor crea un alt Dumnezeu.”

Sahag privi în întuneric unde trupurile alăturate ale bărbatului şi ale femeii sale mai pâlpâiră o dată vederii lui şi apoi se stinseră. Şi dintr-odată o adiere veni spre fruntea băiatului, proaspătă şi foşnitoare. De parcă în

drumul celor doi nisipurile se dăduseră deoparte, lăsând să răsară din pământ tot felul de pomi plăcuţi la vedere. Două braţe ale unui fluviu cu mult mai mare se uneau în faţa lor: erau Tigrul şi Eufratul. Iar bărbatul, mergând în grădina udată de apele acelea, lăsă în urmă neamul său, pe tatăl său şi pe mama sa, şi se lipi de femeia sa şi se făcură un singur trup.

Dar aici, printre oameni, pe măsură ce convoaiele, câteva sute de oameni de fiecare dată, erau duse pe platourile transformate în locuri de execuţie, spre Suvar sau pe drumul Damascului, alte convoaie veneau dinspre apus, coborând spre ultimul cerc al morţii. În acel iulie al anului 1916, mulţimi se desprindeau, mulţimi se alăturau şi, în ciuda acelui du-te-vino, lagărul de la Deir-ez-Zor rămânea egal cu sine, ca nemişcat. Ţinuturile din jur se umpluseră de oseminte. Ultima frontieră fusese trecută. Cei vii se ofereau celor morţi, făcând din îngroparea lor singura îndeletnicire ce o mai aveau. Cei morţi se ofereau celor vii, ţinându-le de cald, ca nişte veşminte, în nopţile geroase, şi folosindu-le, celor pe care foamea îi smintise, drept cuminecătură.

Hermine privea, cu ochii rătăciţi, la copila ei. Arşiţa verii, care trăgea broboanele de apă ce mai ţinuseră legate sărurile în trupuri, începu să ucidă oamenii, uscându-i. Cei vii şi cei morţi, care se asemănau prin nemişcare şi prin tresăririle ce îi cuprindeau când şi când, începuseră acum să semene şi prin culoarea închisă, uscată a obrajilor.

După ritmul în care se succedau execuţiile, lagărul de concentrare avea să se desfiinţeze în toamna aceluiaşi an. Chiar şi fără execuţii, în condiţiile detenţiei de la Deir-ez-Zor, nimeni nu ar mai fi supravieţuit până la iarnă. În vara aceea au murit mai ales copiii. Mulţi rămâneau neîngropaţi printre corturi, ca nişte carcase goale, ghemuite şi înnegrite. Hermine aştepta cu nerăbdare să fie incluşi într-un convoi, sperând, nu ştia ce, dar dorind din tot sufletul să plece din locul acela. Cu ochii deschişi, nemişcaţi, copila şoptea, din când în când: „Mi-e foame!”. Când geamătul ei deveni continuu, tânguitor în timpul expirării şi şuierător când trăgea aer în piept, Hermine porni printre corturi. Se întoarse după un ceas cu mâinile goale. „Nu ţi-au dat, nu-i aşa?”, întrebă, cu glas stins, fetiţa. Ea clătină din cap, cu privirile goale. „Nici tu să nu le dai, mai târziu, de la mine...”, zâmbi trist copila. Hermine îşi duse mâna la gură, atât de tulburată, încât uită să-şi mai alunge băiatul atunci când acesta se apropie s-o mângâie. Îl privi cu totul neobişnuit, apoi îl prinse de încheietură. „Vino!”, îi spuse, cu o voce nouă. Îl trase afară din cort, către margine, în susul apei, acolo unde arabii îşi aduceau animalele la adăpat. Rămase în picioare lângă fiul ei, pe malul apei, rugându-se să se întâmple cât mai repede.

Arabul care se apropie îi privi fără blândeţe, dar curios, mai ales pe băiat. Cum Hermine şi băiatul vorbeau turceşte, ar fi putut să se înţeleagă în acele cuvinte comune pe care Mahomed le lăsase pe întinderile credinţei lui. Dar nu mai era nevoie, căci ştiau bine despre ce e vorba. Această împrejurare se repetase de mii de ori pe drumul convoaielor sau la marginea lagărelor. Şi, pentru ca lucrurile să fie limpezi, Hermine dădu drumul mâinii lui Sahag şi

îl împinse un pas înainte, rămânând cu palma aşezată pe umărul lui, ca nu cumva băiatul să o rupă la fugă înapoi. În ciuda slăbiciunii, Sahag nu părea atins de boală şi arabul, în loc de încuviinţare, scoase un săculeţ de făină şi îl întinse femeii. Ea îl prinse cu amândouă mâinile şi atunci, simţindu-se eliberat din strânsoare, Sahag vru să fugă. Dar arabul îl prinse de mijloc şi de ceafă şi îl aruncă pe cal, ca pe o desagă. Sări în spatele lui şi, scoţând un chiot, se depărtă în galop. Hermine rămase multă vreme pironită locului. Băgă mâna în săculeţ şi scoase un pumn de pulbere pe care şi-l îndesă în gură, înăbuşind orice strigăt.

O vreme, băiatul zăcu într-un altfel de cort, mult mai mare, împodobit cu covoare şi cu inscripţii neînţelese pe pereţi, unde locuiau oameni care vorbeau o limbă răguşită şi răstită, care îl priveau cu indiferenţă, dar îi aduceau pe rând de mâncare, îi ştergeau sudoarea de pe frunte şi îi schimbau aşternuturile. Când fu destul de întremat ca să călătorească, îl suiră pe cal şi se adânciră spre ţinuturile secetoase, unde singurele îndeletniciri, atunci când nu pândeau caravanele, erau pe timpul nopţii păzirea focurilor în care sfârâia grăsimea de cămilă, iar în timpul zilei adulmecarea apei. Sahag nu-şi amintea precis din acele zile decât rugăciunile tânguite ale bărbaţilor şi veşmântul alb pe care îl primise, veşmânt pe care durerea ascuţită a mădularului sfârtecat risipi dâre de sânge, fără să înţeleagă de ce această durere nouă şi bărbătească stârneşte zâmbete şi mulţumire pe chipurile celorlalţi. Primi, odată cu veşmântul alb şi însângerat, un nume nou, Yusuf, fără ca despre numele cel vechi să-l întrebe careva. Dar asta fu spre folosul lui căci, atunci când, mai târziu, îl căutară, urcând până la Urfa şi Diarbekir, nu-l găsiră, neştiind de cine să întrebe.

Yusuf deveni un flăcău destoinic. Învăţă să ţină cămilele de căpăstru şi să le păzească la adăpat. Deprinse meşteşugul călăritului, se obişnui cu hrana uscată şi învăţă ce e răbdarea, în faţa întinderilor nisipoase. Primi haine bărbăteşti, avea calul lui, singura făptură cu care mai putea vorbi armeneşte, şi se ghemuia, împreună cu ceilalţi, la răsăritul şi la apusul soarelui, către miazăzi, bâiguind ceva care suna a rugăciune. Ar fi putut rămâne un bun călăreţ al deşerturilor, cu trupul său deja călit de cercurile morţii, cu genele lungi care îi apărau ochii de nisipuri, cu faţa smeadă, pregătită să înfrunte bătucirea vântului, şi cu părul negru, creţ, bun apărător pentru arşiţă. Faptul că nu ştia araba fu în folosul său. Nimeni nu-l sâcâi cu întrebări şi nu trebui să povestească despre sine. Nu trebui să se roage unui profet care i se înfăţişase însângerându-l, păstrându-l pentru sine pe celălalt care i se înfăţişase sângerând.

Ar fi putut să fie un bun călăreţ al acelor întinderi şi să ajungă într-o bună zi conducătorul tribului său. Ar fi coborât iarna spre malurile Mării Roşii, până aproape de Medina şi, măcar o dată în viaţă, până la Mecca, apoi ar fi urcat, prin Ierusalim şi Damasc, până la locurile pe care le cunoştea atât de bine şi chiar mai sus, spre munţi, la Ras-ul-Ain şi Mosul. Yusuf rămase însă

stingher şi ceilalţi, mulţumiţi că e destoinic, îl lăsară în pace şi nu tulburară conversaţiile neînţelese pe care le purta cu calul său.

Yusuf trăia cu nedumerire viaţa aceea. Lămurirea îi veni însă, aşa cum se întâmplă când întrebările nu sunt precise, dintr-odată. Ajunseseră până la Mosul. Fusese o zi bună. Vânduseră brânză de capră şi piei de cămilă. În cort era cald şi linişte, mirosea a frigare, dar, înainte de a se aşeza pe perne în jurul focului, numărau galbenii pe care îi legau în săculeţi. Apoi, femeile admirară darurile – chihlimbar, ţesături şi podoabe. Iar cea mai frumoasă dintre podoabe stăpânul cortului o strânse în pumn şi o dărui, deschizând vrăjitoreşte degetele, celei mai tinere dintre femeile sale. Ea o prinse la gât şi se răsuci, bucuroasă, dănţuind în jurul focului, în sunetul ascuţit al *zurnalei* şi în ritmul tobelor cu clopoţei. Focul scânteia şi sfârâia de la picăturile de grăsime, feţele luceau şi se alungeau odată cu flăcările, ritmul tobelor se uni cu bătăile din palme şi femeia se rotea, purtată de tinereţea ei şi de bucuria podoabei. Şi pe care băiatul o văzu, când ea ajunse, legănându-şi şoldurile şi scuturându-şi sânii din rădăcina umerilor, chiar în dreptul său. Talismanul prins în lănţug de aur şi purtat la vedere şi cu mândrie, băiatul şi-l aminti însoţit de gestul sfios al mamei lui care îl ascunsese sub haine. Nimeni nu-l observă când se strecură afară din cort. Singurul lucru pe care îl putu face, cu minţile răvăşite, fu să alerge bezmetic. Fugea nici el nu ştia de cine, fugi până i se tăie răsuflarea şi căzu în genunchi. Şi, cum simţea nevoia să iasă din trupul lui, să se smulgă, începu să strige. Se aşeză pe nisip şi, legănându-se, strigă cât îl ţineau puterile. Atunci când strigătul se stinse, lăsând în loc geamătul de la Deir-ez-Zor, plânsul uscat, Yusuf murise. Fusese o fiinţă nefericită, străină, tăcută, rătăcind în locuri pe care nu le cunoştea şi printre Dumnezei în care nu credea. Născut din sângerare şi ucis din strigăt. Nu aşa cum se întâmplă atunci când un trup ucide alt trup, adică străpungându-l din afară spre lăuntru, Yusuf muri străpuns dinlăuntru în afară, chiar de trupul peste care se adăugase, ca o tunică albă şi însângerată.

Dezgolit de veşmântul nou, cu Yusuf căzut la picioare, ca o haină netrebuincioasă, Sahag se întoarse printre corturi. De astă dată, nemaifiind fiu al tribului, veni pieziş, ascunzându-se în întuneric, ocolind focurile şi deschiderile corturilor. Merse la adăpostul animalelor şi îşi scoase încet calul de căpăstru. Mersul lor prin nisip fu tăcut, calul îl urmă fără să simtă vreo schimbare, ascultându-l şi adulmecându-l, căci pentru el Yusuf nu existase niciodată. Apoi, i se auzi galopul, dar atunci cal şi călăreţ erau departe.

Luă drumul spre apus, pe o traiectorie inversă convoaielor, din păcate însă, întoarcerea prin cercurile morţii, de la Paştele morţilor la Paştele învierii, nu însemnă şi o întoarcere în timp. Dimpotrivă, urcând treptele, una câte una, din adâncimea în care căzuse ca într-o fântână, nu găsi decât urmele convoaielor, supravieţuitori care cerşeau la marginea drumurilor, nume noi şi înfricoşătoare date prăpăstiilor care măcinau, în grohotişuri, oseminte, copii din neamul lui, îmbrăcaţi în şalvari, cu Yusufi crescând, ca

în nişte cuibare, în piepturile lor. De multe ori voi să se întoarcă în cort, să-l ucidă pe arabul acela, sub privirile femeilor şi ale copiilor lui, şi să ia înapoi talismanul mamei sale. Apoi, îşi spuse că arabul nu are nicio vină, cel care smulsese lănţişorul de la gâtul mamei lui era în altă parte şi ar trebui să ducă un război prea mare ca să-l afle sau să-i ucidă pe toţi cei asemenea lui şi să fie sigur că ucigaşul mamei lui şi-a primit pedeapsa. Arabul se dovedise, în cele din urmă, binefăcătorul său şi nu era vina lui că vremurile ieftiniseră atât de mult fiinţa umană, încât beduinul preţăluise viaţa băiatului la un săculeţ de făină.

La Ras-ul-Ain, Sahag reîntâlni calea ferată pe care o părăsise, coborând cu faţa umflată şi roşie de lipsa aerului şi a apei din vagoanele de vite, cu doi ani înainte, la Mamura. Îşi vându calul şi merse, o zi şi o noapte, cuibărit într-un colţ de vagon, până la Izmid. Nu mai găsi la întoarcere nici un semn care să-i arate drumul. Şi atunci, o vreme, drumul lui fu cel al trenurilor şi al vapoarelor care îl duseră spre apus, până la Bazargic şi apoi la Silistra.

Câtă vreme a fugit, amintirile l-au lăsat în pace. Când se aşeză, în cele din urmă, la Silistra, intră ucenic la un negustor, apoi îşi deschise propria dugheană. Când, mai apoi, începu să-şi caute o nevastă şi, până s-o găsească, întârzia cu fetele care aşteptau marinarii în port, vălul de beduin aruncat odinioară la picioare ca o eşarfă se însufleţi, sâsâi ca un şarpe şi porni pe urmele lui Sahag. Astfel, se pomeni, într-o seară, cu chipul lui Yusuf printre luminile lămpii cu gaz, oglindit în fereastră. Îl privi îngrozit cum dănţuieşte, în sunet de tobe şi de zurnale, cum îşi sfâşie veşmântul alb, de om al deşertului, cum îşi ţine mădularul în mână şi-l freacă, ţopăind, cu priviri sălbatice, cum slobozeşte, gâfâind, printre degete, nu sămânţă, ci sânge. Sahag nu găsi cum să alunge vedenia care-l stropea cu sămânţa ei urât născătoare decât apucând o unealtă şi lovind cu ea în fereastră. Yusuf hohoti, chipul lui se sparse, se înmulţi în alte o mie de chipuri şi se prefiră în odaie. Când se dezmetici, se privi aşa cum era, cu chipul sălbăticit, cu hainele în neorânduială şi cu mădularul încă neînmuiat şi sluţit în mână. Înţelese că Yusuf intrase în el şi că nu spărgând ferestrele şi acoperind oglinzile putea să lupte împotriva acelui chip translucid.

Sahag şi Yusuf se urau, dar ştiau că sunt siliţi să trăiască împreună. Yusuf suportă înzecit caznele la care fusese supus Sahag, fiind nevoit să îndure închinăciunile către alt mântuitor şi rânduielile întru totul cuviincioase ale acestei credinţe. El se răzbună însă pe neamul acesta străin lui în singurul mod care-i stătea la îndemână, adică prin mădularul ce purta semnul naşterii sale, otrăvindu-i sămânţa. Legat fiind de acea sămânţă, rămasă veşnic stearpă, care se rărea şi se împuţina odată cu trecerea anilor, Yusuf se împuţina şi el. În copilăria mea, Sahag Şeitanian era un om bătrân. De aceea eu nu l-am cunoscut pe Yusuf.

Despicat în două, obişnuit ca fiecare jumătate a lui să o pândească şi să o urască pe cealaltă, să aştepte ca celălalt să adoarmă pentru a-l putea lovi, dar fatalmente adormind împreună şi separându-se cu adevărat numai în vis, căci cele două jumătăţi nu puteau visa în acelaşi timp, Sahag, pe

măsură ce jumătatea cealaltă se împuţina laolaltă cu resemnarea lui şi a soţiei sale, Armenuhi, cum că nu pot avea copii, având obişnuinţa de a urî şi, nemaiputând adăposti toată ura între firidele sufletului său înjumătăţit, începu să-i urască pe ceilalţi. Mai întâi pe cei asemenea lui Yusuf. Dar, cum aceştia erau destul de puţini în jurul său şi ura sa neconsumată scrâşnea ca şi colţii jivinelor care trebuie să sfârtece, altminteri cresc până ajung să-şi străpungă propria ţeastă, Sahag îşi revărsă ura asupra bolşevicilor. Prilejul nesperat se ivi după război, când, spre deosebire de perioada în care singurul comunist din Focşani era un zarzavagiu beţiv, a cărui unică activitate politică era să înjure în gura mare, cu limba împleticită, în ziua de 10 mai dinastia şi regele, până când autorităţile se învăţaseră minte şi-l arestau dis-de-dimineaţă, netrezit încă din beţia nopţii trecute, deci taciturn, după război aşadar, oraşul se umpluse de comunişti. Sahag obişnuia să le spună toptangii, comunişti la drumul mare. Comuniştii îl răsplătiră pentru afecţiunea ce le-o arăta cu generozitatea lor obişnuită, adică jefuindu-i magazinul, apoi, când nu mai fu nimic de jefuit, confiscându-i-l cu totul. Sahag se bucura de fiecare dată, „Luaţi!”, urla, agitându-şi braţele şi ţopăind într-un picior, „Jefuiţi!”, arunca după ei cutiile de cacao Van Houten, „Aţi uitat s-o luaţi şi pe asta!” sau pungile cu boabe de cafea care se risipeau pe trotuar, ca gândacii.

El avu ideea să instaleze radioul Telefunken în cavoul lui Seferian şi mergea de unul singur noaptea să asculte în cimitir Radio Europa Liberă. Urmări, în vara lui 1958, cu priviri lacome batalioanele Armatei Roşii, care se pierdeau pe şoseaua spre Tecuci, şi apoi şezu neclintit ceasuri întregi, urmărind la televizorul cât o farfurie al doamnei Maria, de peste drum de casa noastră, transmisiunea în direct a înmormântării lui Gheorghe Gheorghiu-Dej, fără să scape niciun detaliu, crăpând seminţe, bând bere, chibiţând ca la stadion. „L-au iradiat ruşii, spunea, fără, de data asta, vreo undă de reproş la adresa lor. I-au deschis icterul!”

Şi tot Sahag Şeitanian a fost cel dintâi care s-a lăsat ispitit de fascinaţia hărţilor. Smulşi din locurile copilăriei lor, bătrânii armeni au fugit, au emigrat, au traversat deşerturi, continente, mări şi oceane, dar nu au călătorit cu adevărat. Mersul prin lume a fost o parte a tristeţilor, nu a curiozităţilor sau a bucuriilor lor. Ei au fost, de aceea, călători ai întinderilor de hârtie, precum scorpionii de cărţi.

Colile cartografiate erau ca o tăietură în lumea reală, deschideau o nouă dimensiune. Pe hărţile acestea, războaiele se terminau întotdeauna altfel decât în realitate, fedainii din munţi spulberau armatele, prizonierii reuşeau să scape din lagărele de deportare, iar războinicii din încercuiri. Americanii debarcau în Balcani, paraşutiştii englezi împânzeau cerul, ruşii se retrăgeau în adâncurile Siberiei. Şi, bineînţeles, Armenia se întindea de la Caucaz până la Tyr şi Sidon, din Anatolia până la lacul Urmia, ca pe vremea lui Tigran cel Mare, în ultimul secol de dinainte de Hristos. Lumea era o suprapunere de hărţi, împânzite de săgeţi care semnificau debarcări, eliberări, alungări, retrocedări, elan şi triumf. Dintre toate hărţile, cea mai

puţin însemnată şi, de aceea, cel mai puţin băgată în seamă era cea mai de jos, aşternută direct pe iarbă, adică realitatea însăşi.

Pe hărţile lui, tocmai din acest motiv, funcţionau alte tratate şi războaiele se încheiaseră altcumva. Tratatul de la Sèvres era în vigoare. Întâlnirea de la Ialta nu avusese loc şi creionul cu vârful dinadins tocit al lui Stalin nu împărţise Europa. Sahag Şeitanian şi ceilalţi armeni ai copilăriei mele erau mai degrabă oameni ai hărţilor, şi nu ai pământului. Erau uneori atât de nepăsători, cu privirile duse atât de departe, încât parcă se înfăşurau odată cu hărţile şi dispăreau de pe lumea aceasta.

În *Cartea şoaptelor* fiecare aromă, fiecare culoare, fiecare licăr de nebunie au magul lor. Călăuza tărâmurilor felurite, magul hărţilor, a fost Micael Noradunghian. Ceilalţi stăteau în jurul lui, privind, cu ochii măriţi, cum se netezesc continentele sub mâinile sale. Bunicul meu şedea înţelept şi tăcut, nimic altceva nu dovedea, precum hărţile, că dincolo de vraiştea vremurilor există totuşi un tâlc anume. Anton Merzian uita să mai întrebe şi, în faţa hărţilor, unde era loc pentru toţi, nu se mai certa cu Krikor Minasian. Ştefănucă Ibrăileanu, Măgârdici Ceslov, Agop Aslanian, Vrej Papazian, Ovanez Krikorian şi toţi ceilalţi se apropiau sfioşi, lăsându-se călăuziţi spre acest nou Bethleem, unde mântuirea se prezenta sub forma unei hărţi. Sahag Şeitanian privea copleşit de minunăţia aceea. Erau singurele clipe când, cu măruntaiele dezmorţite, se împăca cu Yusuf.

Nouă

Aşadar, POVESTEA LUI MICAEL NORADUNGHIAN, MAGUL HĂRŢILOR. Noradunghian era un fel de mag al lumilor perpendiculare. Viaţa lui a fost alcătuită din frânturi, şi nu trăită ca un continuum, mai degrabă ca linia vieţii într-o palmă încreţită. De aceea, nimeni nu-şi aducea aminte de el aşa cum îţi aminteşti de oameni, în general, adică unde s-au născut, ce-au făcut în viaţă, cu cine s-au împrietenit şi cu cine s-au duşmănit, cum au murit, asta din urmă mai ales ca să înţelegi ce rămăsese neexplicat în cele de dinainte. Pentru a povesti viaţa lui Micael Noradunghian ar fi fost nevoie de o cameră de montaj care să lipească între ele secvenţele disparate. Cea mai mare parte a vieţii lui se petrece, de fapt, între aceste secvenţe povestite. Noradunghian s-a situat mereu în afara propriei vieţi, iar noi îi simţim prezenţa, intrând după el în încăperi din care el tocmai a ieşit.

Micael Noradunghian s-a născut în acelaşi an, 1873, ca şi un alt erou al poveştilor noastre: Hartin Fringhian. Şi, cum vom vedea, fără a semăna decât pe alocuri, vieţile lor vor mai avea o răscruce comună, şaptezeci şi cinci de ani mai târziu, în 1948.

Noradunghian se trăgea dintr-o familie cu nume destul de rar întâlnit, chiar şi printre armeni. Nu am mai întâlnit printre personajele *Cărţii şoaptelor* pe altcineva care să poarte acest nume în afara acestei familii din Agn. Şi nu era o familie oarecare. Printre familiile armeneşti, ocupa, la începutul secolului XX, cele mai înalte dregătorii din imperiu. Micael Noradunghian venise, sub oblăduirea celor doi unchi ai lui, Gabriel şi Asadur, la Constantinopol, unde îşi deschisese o negustorie de succes. Şi, pentru că mulţi dintre muşteriii lui erau armeni veniţi din vilaietele răsăritene, deschise, în Galata Constantinopolului, şi un han care stârni în jur o adevărată zumzăială, aşa cum fusese, cu un secol în urmă, la Bucureşti, hanul altui armean, Manuc Bey Mirzaian. La hanul acela din Galata trăgea şi străstrăbunicul meu Haciadur Melichian, când se ducea să petreacă pe malul Bosforului şi trecea călare pe străzile înţesate de lume pestriţă. Când, în preajma războaielor balcanice, unchiul său, Gabriel Noradunghian, profesor la Şcoala de drept din Constantinopol, apropiat de Junii Turci în timpul revoluţiei de la 1908, a fost numit chiar ministru al Afacerilor Externe al Sublimei Porţi, nepotul lui, Micael, a ajuns subsecretar de stat, adică un fel de ministru adjunct, la Ministerul Comunicaţiilor, pe vremea aceea comunicaţiile fiind mai ales legate de poştă şi de telegraf. Trebuie să fi fost, în funcţia aceea, colaborator al lui Talaat Paşa, fost telegrafist şi obsedat de extinderea telegrafului pe întregul cuprins al Imperiului, acelaşi Talaat care, odată ajuns figura centrală a administraţiei, în anul 1914, a ordonat scoaterea din funcţii a tututuror înalţilor demnitari armeni şi apoi, un an mai târziu, deportarea lor, laolaltă cu întreaga populaţie armeană.

Cum însă Micael Noradunghian nu povestea nimic despre sine, nu ştim nimic despre această legătură cu Talaat Paşa, o bănuim doar. Dar ea pare să fi fost reală, altminteri Micael Noradunghian nu ar fi presimţit printre primii ce avea să se întâmple şi nu s-ar fi pus la adăpost. Gabriel Noradunghian a demisionat din funcţia de ministru de Externe în 1913, ca şi nepotul său, Micael, de la Departamentul Poştelor şi Telegrafului şi, la începutul anului 1915, au plecat la Paris, unde s-au ocupat de soarta emigranţilor armeni, iar bătrânul ministru a început să-şi scrie memoriile. Nepotul său, Micael, iniţiat de celălalt unchi, Asadur, urcase, una câte una, treptele masonice, ajungând, încă din 1909, la gradul 33. A fost membru fondator al Supremului Consiliu al Turciei, găzduind chiar Conventul de constituire a Marii Loji a Turciei în hanul său din Galata.

Micael Noradunghian a venit în România în toamna lui 1920. Întâlnirea avu loc în casa lui Armenag Manisalian. Îi mai chemă acolo pe Harutiun Khântirian, consul al Republicii Armenia, pe Krikor Zambaccian şi pe Grigore Trancu-Iaşi. Bunicul îşi manifestă reţinerea. El nu credea în societăţi secrete. El credea în înţelesuri, nu în secrete. Când oamenii nu înţeleg, dar se sfiesc să o recunoască, inventează secrete. Dacă ar fi rămas un secret, ce-ar mai fi fost creştinismul? – întreba bunicul. Dar Sahag Şeitanian, îmboldit de durerea măruntaielor sale, îl îndemnă să meargă. „Tot ce nu ţine seama de frontiere e bun pentru noi, spuse el, până când o să se refacă Armenia Mare. Uită-te la bolşevism şi la panturcism cum se lăţesc, cum asmut împotriva frontierelor. Trebuie să lupţi cu idei de aceeaşi măsură; or, masonii ignoră frontierele.” Dar asta se va întâmpla mai târziu, când, bătrân şi resemnat, într-un moment de cumpănă, Micael Noradunghian, care rămăsese toată viaţa în cercul cel mai îngust şi mai umbros al masoneriei, a fost nevoit să iasă la lumină. Atunci însă, în toamna lui 1920, Micael Noradunghian nu le-a destăinuit celorlalţi decât faptul că are o misiune specială de îndeplinit în România, drept care e necesar să i se aranjeze o întrevedere cu regele Ferdinand.

În acest timp, Noradunghian n-a stat cu mâinile în sân. Pe vremea aceea, oamenii nu dădeau prea mare importanţă deprinderii din cărţi a meşteşugurilor. Uceniceau în meseria care le era hărăzită, dacă meseria era ceva mai complicată, deveneau calfe şi apoi luau locul meşterului, ducând afacerea mai departe. Atunci când abilităţile erau native şi evidente, porneau de la bun început pe cont propriu, meşterind sau neguţătorind la început fără tejghea sau banc de lucru, cărându-şi uneltele ori marfa pe la porţile oamenilor. Meşteşugul nu se alegea oricum, trebuia să fie loc pentru asta, atât de partea meşteşugarilor, cât şi de partea muşteriilor. Ceea ce înseamnă că locul acela, aşa cum făceau căutătorii cu nuiaua de alun care dibuiau peticul de pământ cu apă, bun pentru săpatul fântânilor, trebuia găsit. În această privinţă, armenii au fost un popor al crengii de alun. O istorie a felului în care armenii veniţi în România după anul 1915 s-au dedicat negoţului sau meşteşugurilor, a modului cum şi-au făcut loc într-o lume pe care n-o cunoşteau, găsind despicăturile, o astfel de istorie ar putea

ţine loc astăzi de manual al afacerilor, bun pentru oricine. Iar felul în care Micael Noradunghian şi-a dezvoltat afacerile ar putea fi un capitol pilduitor. El nu a înfiripat, ci a reînnodat afaceri, fără să se lase stânjenit de implicaţiile politice, pe care, de altminteri, le dispreţuia. Aşa că, după ce făcuse negoţ de arme cu Rusia ţaristă în timpul războiului şi apoi cu ruşii albi împotriva bolşevicilor, a vândut, după înfrângerea ruşilor albi, arme Rusiei bolşevice. Reprezentă în România Compania Levantului şi se descurcă de minune printre ciubucărelile vremii, primind comenzi importante pentru armată şi căi ferate. Îşi continuă negoţul, aşezându-şi sediul firmei pe Calea Victoriei, la doi paşi de imobilul lui Hartin Fringhian din Piaţa Palatului. Şi, bineînţeles, continuă să facă ceea ce ştia deja din Imperiu, şi anume să conducă servicii de poştă şi telegraf, ajungând unul dintre diriguitorii Societăţii de Telefoane din Bucureşti.

Dincolo de aceste activităţi care îl arătau ca pe un mare comerciant şi, potrivit certificatelor emise de Ministerul de Interne pentru acordarea cetăţeniei române, drept unul care „adusese însemnate servicii României”, Noradunghian îşi îndeplinea misiunea pentru care venise în România, însărcinat de Supremul Consiliu al Franţei. Până la sfârşitul lui decembrie 1922, Micael Noradunghian i-a reiniţiat pe cei treisprezece membri ai Supremului Consiliu al Ritului Scoţian Antic şi Acceptat pentru România, determinând, cu încuviinţarea regelui Ferdinand, redeşteptarea Ordinului Masonic Român. Noradunghian a semnat, în martie 1923, Înaltul Decret prin care s-au publicat Statutele, Constituţia şi Regulamentele Generale ale Ritului Scoţian Antic şi Acceptat din România, apoi a primit rangul cel mai înalt al masoneriei române, şi anume acela de Suveran Mare Comandor al Supremului Consiliu de grad 33 şi ultim din România, pe care, socotind că masoneria românească trebuie condusă de români, l-a exercitat doar onorific.

Există mereu ceva care scapă oricărei biografii, cu atât mai mult uneia misterioase, precum cea pe care o povestim aici. Şi anume patima pe care o au în comun oameni atât de diferiţi precum Suveranul Mare Comandor Micael Noradunghian, generalul Drastamat Kanayan şi negustorul de coloniale din Focşani Sahag Şeitanian ori atâţia alţii, pomeniţi ori doar bănuiţi în *Cartea Şoaptelor*. Povestea lui Yusuf. Există şi alte poveşti care duc spre făpturi stranii ce trăiau în sufletele bătrânilor armeni şi care profitau de orice prilej – o fereastră sau o oglindă, o aromă care amintea de izvorul miresmelor, un nume ori o fotografie – ca să se arate. Dar, dintre toate, povestea lui Yusuf este cea mai cuprinzătoare. Fiecare îşi purta cu sine felul său de a se dedubla într-un fel de Yusuf, căci fiecare dintre ei supravieţuise. Fiecare purta aşadar vina de a nu fi murit împreună cu ceilalţi. Fiecare avea, pe această cale vinovată a supravieţuirii, propria poartă pe care se străduia din răsputeri să o ţină închisă, dar care, oricât s-ar fi opintit, se smulgea uneori din canaturi. Iar prin întredeschiderea aceea răzbăteau, cum bine se vede, adieri de nebunie. Care, în cazul lui Micael

Noradunghian, ca şi în cazul lui Sahag Şeitanian, se însoţeau într-o lume viu colorată, a hărţilor, plutind şi răsucindu-se pe cer ca nişte zmeie.

Noradunghian nu făcea parte din tagma războinicilor, ci din a creatorilor. Spre deosebire de generalul Dro, găsea necesar ca Armenia să fie eliberată, dar nu oricum, ci nutrea convingerea că Armenia nu poate fi liberă decât într-o lume liberă. De aceea, a asmuţi un duşman împotriva altui duşman, cu speranţa că, orice ar fi, scapi măcar de unul dintre ei, nu i se părea lui Noradunghian soluţia potrivită. Drept care nu încuviinţă proiectul generalului de a înfiinţa o legiune armeană. Ba mai mult, nu-şi ascunse sentimentele ostile faţă de Germania nazistă. Aşa a ajuns în capul listei pe care se afla şi bunicul meu, Setrak Melichian, deja pregătit de bunica Sofia, cu valiza de lemn burduşită de fulare, veste şi ciorapi de lână, în aşteptarea deportării în lagărul de la Târgu-Jiu.

Noradunghian şi generalul Dro au convenit asupra aceleiaşi soluţii abia după dezastrul de la Stalingrad, când Legiunea armeană a fost nimicită, iar resturile ei căutate de ruşi prin toată Crimeea cu o sete cumplită de răzbunare. Soluţia lor era, pe cât de simplă, pe atât, cum se va vedea, de iluzorie: americanii. Numai că Noradunghian avea un plan cu totul deosebit de ceea ce ştim în mod obişnuit despre izbăvirea prin americani: spre deosebire de toţi ceilalţi, care citeau cu nesaţ gazetele, şedeau cu urechea lipită de membrana radioului, înghiţeau cu lăcomie tot felul de zvonuri sau, ca Arşag, priveau neclintiţi prin ferestruica clopotniţei, aşteptând cu toţii să vină americanii la noi, Micael Noradunghian elaborase alt plan, acela de a merge noi la americani. Îl concepuse încă de pe vremea când, în preajma instaurării dictaturii regale, masoneria fusese împinsă în adormire. Pe scurt, România urma să se declare cel de-al patruzeci şi nouălea membru al Statelor Unite ale Americii. Această idee care răsturna cu susul în jos doctrina Monroe urma să se aplice într-un mod cum nu se poate mai simplu. România avea să accepte Constituţia americană, cea mai bună posibilă, dat fiind că era de sorginte masonică, avea să primească dolarul drept monedă naţională, puternică nu doar prin forţa de tranzacţie, ci şi prin simbolurile masonice de pe bancnote. Avantajele erau nenumărate: parte a unei republici, România putea scăpa de Carol al II-lea, ca şi de pericolele pe care Germania, pe de o parte, şi Uniunea Sovietică, pe de alta, le prefigurau. Cum însă, pe de o parte, România nu era un balot de paie, să-l iei în spinare, din nordul Balcanilor, şi să-l treci oceanul, şi cum, pe de altă parte, ideea putea părea cel puţin năstruşnică, dacă nu de-a dreptul ţicnită într-o Românie francofonă, având propriii eroi şi neîntâlnind până atunci în istoria sa americani decât în filme, Micael Noradunghian a socotit că planul său nu e realizabil, tocmai pentru că era prea simplu, deci insuficient de grandios. Odată cu căderea Stalingradului, atât Micael Noradunghian, cât şi generalul Dro, unul cu bucurie, celălalt cu amărăciune, înţeleseră că dintre cei doi duşmani care se războiau între ei rămăsese unul singur, cel mai periculos, şi anume Uniunea Sovietică, şi conveniră că soluţia americană se impune fără nicio îndoială. Fiecare dori să rezolve problema în felul său:

generalul Dro dispăru în primăvara anului 1944, lăsându-l, la casa lui cu însemne armeneşti de pe strada Popa Soare din Bucureşti, pe Partogh, clopotarul Catedralei armene, cel cu nasul turtit de la o lovitură de minge pe vremea când, la începutul secolului, era portar la Fenerbahce, să ude mereu florile, să aerisească locuinţa, deschizând ferestrele dinspre stradă, şi, uneori, să lase luminile aprinse, ca să nu se ştie că generalul Dro a plecat cu un vapor până la Beirut şi de acolo într-o lungă călătorie până la New York şi apoi la Boston. Paracliserul a fost atât de convingător în ritualul de îmbălsămare a unei case moarte, încât, ajunşi la sfârşitul lui august al aceluiaşi an la Bucureşti, ruşilor le trebui aproape o lună, timp în care răscoliră sute de case, întemniţară, torturară, deportară ori împuşcară tot ce le ieşea în cale, pentru a se convinge că Drastamat Kanayan, general al armatelor de sacrificiu, le scăpase printre degete.

În schimb, Micael Noradunghian avea de îndeplinit în România o misiune care îi fusese încredinţată cu un sfert de secol în urmă şi pe care nu i-o retrăsese nimeni, aceea de a menţine aprinse luminile Ordinului Masonic din România. Cum misiunea nu putea fi îndeplinită decât dacă rămânea în ţară, Noradunghian continuă să inventeze tot felul de soluţii pentru a-i aduce pe americani. Dat fiind că planul de a integra România Statelor Unite şi de a pune steagul american să fluture pe Dealul Mitropoliei dăduse greş, Noradunghian socoti că alipirea eşuase nu pentru că proiectul ar fi fost nebunesc, ci, dimpotrivă, pentru că nu era suficient de nebunesc. De aceea, după înfrângerea de la Stalingrad şi retragerea germană, Noradunghian concepu un plan cu adevărat măreţ împotriva pericolului bolşevic. Când a văzut că nu poate uni România cu Statele Unite, Noradunghian, împreună cu Constantin Bellu, trezorierul Marii Loji Naţionale din România, a refăcut proiectul, încercând de data asta să unească Europa sau, în orice caz, cât s-o putea din ea, urmând ca această Europă unită s-o alipească mai apoi Statelor Unite ale Americii. Noradunghian a rămas credincios prin acest proiect celor două angajamente ale sale, şi anume masoneria şi România: imagina o uniune masonică europeană, care, ulterior, s-ar fi transformat într-o uniune statală şi, pentru mai multă siguranţă în faţa ruşilor, s-ar fi integrat Statelor Unite ale Americii.

Bănuim cum trebuie să se fi simţit Sahag Şeitanian când intra, fascinat, în camera cu hărţi, la fiecare venire a sa la Bucureşti. Acestea erau singurele prilejuri când Sahag şi Yusuf stăteau alături, fără sălbăticie, fără ură, singurul loc, în faţa uriaşelor întinderi pe care le străbătuseră împreună şi care în lumea hărţilor încăpeau sub rotirea unui singur braţ. Pentru început, ţările erau colorate diferit pe hartă. Dar, pe măsură ce proiectul unionist ar fi prins viaţă, aceeaşi culoare ar fi acoperit porţiuni din ce în ce mai întinse, ar fi curs izbăvitoare de-a lungul Mediteranei, până la Bosfor şi, de acolo, pe urmele bătrânilor greci, peste ruinele de la Troia, Efes şi Milet şi mai încolo, dincolo de cele şapte cercuri ale morţii, până la Deir-es-Zor, marginea de răsărit a Uniunii şi marginea de apus a grădinii Edenului, acum o întindere deşertică, măcinând nisip şi oseminte. Sahag rămânea ore în şir în camera

aceea, privind hărţile cu fascinaţia mântuitoare pe care o dă celui deznădăjduit lipsa oricărei scăpări.

Într-o singură privinţă însă planul lui Micael Noradunghian şi al generalului Dro, visători fără leac în miracolul nostru cel de toate zilele, greşea. Şi anume ei credeau că e de ajuns să ai convingeri pentru a reuşi până la urmă. Generalul Dro părea convins că putea elibera Armenia de bolşevism cu o singură legiune alcătuită din câteva mii de oameni, dintre care jumătate neinstruiţi, iar cealaltă jumătate motivaţi doar de izbăvirea de prizonierat. Iar Noradunghian, în virtutea aceleiaşi cruciade împotriva bolşevismului, credea cu tărie că unificarea tuturor ţărilor din Mediterana şi din Balcani se va putea face prin extinderea jurisdicţiei Supremului Consiliu pentru România la toate celelalte ţări, Marea Lojă Mediteraneană urmând apoi să transforme uniunea masonică într-o uniune europeană şi, în cele din urmă, transatlantică.

Dacă Legiunea armeană a generalului Dro a fost înjghebată şi apoi masacrată în Crimeea, uniunea masonică a lui Micael Noradunghian a avut ceva mai mult noroc; ea nu s-a realizat niciodată. Ceea ce nu înseamnă însă că hărţile nu şi-au etalat mai departe întinderile colorate, iar Noradunghian n-a continuat, singur şi încăpăţânat, să-şi susţină proiectul chiar şi după venirea ruşilor şi instaurarea comunismului. În timp ce oamenii din jurul său căutau să se pună la adăpost, fugind peste graniţă, Noradunghian bătea pe la porţile misiunilor militare şi ale legaţiilor străine, promiţând sprijinul masoneriei pentru un nou război al aliaţilor împotriva bolşevismului.

Atunci s-au petrecut două lucruri care au făcut ca proiectul lui Noradunghian să treacă definitiv în lumea hărţilor. Mai întâi a venit răspunsul Legaţiei americane: „Deocamdată nu se poate face nimic, întrucât, potrivit înţelegerii marilor puteri, România a intrat în sfera de influenţă sovietică”. Acest răspuns, venind tocmai din partea celor care ar fi trebuit să fie cei dintâi susţinători ai proiectului, l-a năucit pe Noradunghian. El s-a abţinut să spună mai departe acest lucru celor care veneau să-i vadă hărţile. Fără să-şi dea seama că pentru ei conta mai puţin răspunsul americanilor sau dacă uniunea se va realiza vreodată, pentru ei mai mult decât realitatea conta iluzia, mai mult decât lumea, cu tratatele şi frontierele ei, contau hărţile, iar dacă lumea ar fi ajuns să semene cu hărţile acelea, atunci probabil că şi-ar fi imaginat altele.

Micael Noradunghian nu a avut, din fericire pentru el, prea mult timp să-şi macine de unul singur suferinţa, căci a venit destul de repede şi a doua năpastă. Învelită, altminteri, în vorbe meşteşugite, ca din partea cuiva care dorea să ajute. Nu există niciun impediment în funcţionarea lojilor masonice, îi spuse Ana Pauker, invitându-l la Ministerul Afacerilor Externe. Ba mai mult, pentru a i se dovedi de câtă preţuire se bucurau lojile, Noradunghian primi şi o listă cu persoane de vază din Partidul Comunist, care să fie primite în Ordin. Chiar dacă discuţia a fost plină de amabilităţi, într-o limbă română căznită şi stâlcită de Ana Pauker şi de Micael Noradunghian, fiecare după deprinderile şi accentele obârşiei şi

străinătăţurilor prin care trecuse, Noradunghian înţelese că Partidul Comunist vrea să pună juvăţul pe grumazul masoneriei şi s-o întrebuinţeze, mai ales în treburile din afară, în folosul său. Drept care, cu precauţie armenească şi cu înţelepciunea celor şaptezeci şi cinci de ani ai săi, Micael Noradunghian se arătă deosebit de satisfăcut de această propunere, nu într-atât încât să fie linguşitor, dar suficient de convingător totuşi pentru a pleca altfel decât luat pe sus şi cu cătuşe la mâini. Ba chiar acceptă să înfiinţeze şi o lojă masonică, anume creată pentru muncitorimea română. Bucuria pe care i-a mărturisit-o Anei Pauker a fost atât de sinceră, încât, imediat ce s-a întors acasă, şi-a chemat toţi fraţii de gradul 33 şi a hotărât punerea în adormire a francmasoneriei române.

Apoi, în timp ce oamenii Securităţii începeau să caute arhivele şi să pregătească arestarea tuturor autorilor acelei utopii masonice şi politice a Statelor Unite ale Europei şi Americii, Noradunghian alese calea care, la vârsta sa venerabilă, îi stătea la îndemână. Căzu la pat şi toţi cei care, din compasiune sau din dorinţa de a-l trage de limbă în legătură cu arhivele, îl vizitară în acei ani conveniră că bătrânul trăgea să moară.

Dintre cei care se perindară pe la căpătâiul lui, Noradunghian îl chemă doar pe unul dinadins, şi anume pe Levon Zohrab. Lui îi dădu, învelite cu mare grijă în pânză de sac, hărţile. Iar Levon Zohrab, în urma unei împrejurări pe care ne-o descrie *Cartea şoaptelor*, se hotărî să i le dea, mai departe, lui Sahag Şeitanian, cumnatul bunicului meu dinspre tată, Garabet Vosganian.

POVESTE ÎN POVESTE. LEVON ZOHRAB, TĂINUITORUL HĂRŢILOR. Dintre eroii *Cărţii şoaptelor*, Levon Zohrab simţea, poate, cel mai tare vina de a fi supravieţuit. Spre deosebire de Misak Torlakian şi de alţii care, reîntorşi acasă, nu găsiseră decât mirosul streşinilor arse şi lucrurile rămase fără stăpân, amestecate cu tencuielile desprinse cu toporul din ziduri, Levon Zohrab a fost martor al întâmplărilor. Tatăl său, deputatul de Constantinopol Krikor Zohrab, îl pusese să jure că va face exact aşa cum îi cere, apoi, înainte de a deschide poliţiei otomane, l-a trimis în spatele draperiilor, poruncindu-i să stea nemişcat până la sfârşit. Astfel Levon a văzut cum năvălesc înăuntru şi, la încuviinţarea lui Harutiun Măgârdician, care îi însoţise pentru a se încredinţa că acela este deputatul armenilor, îl arestează în dimineaţa zilei de 24 aprilie 1915, pentru a-l pune lângă Daniel Varujan, Siamanto, Vartkes, părintele Komitas şi ceilalţi lideri armeni arestaţi în aceeaşi zi. Mărturia lui Levon Zohrab l-a convins peste câţiva ani pe Solomon Tehlirian să-l ucidă pe Măgârdician într-un mod socotit cel mai pilduitor cu putinţă, adică împuşcându-l în inimă sub privirile familiei sale. Atunci însă, Levon Zohrab nu se gândea la răzbunare, ci numai la ruşinea pe care o îndurase, asistând neputincios, din spatele draperiei, la arestarea tatălui său.

Levon Zohrab nu este doar eroul poveştii din poveste, ci unul dintre eroii convoaielor din urma convoaielor. A pornit pe urmele tatălui său, cercetând drumul convoaielor. A pândit şirurile deportaţilor, s-a amestecat printre ei, acolo unde paza nu era îndeajuns de severă, încercând să dea, astfel, de urma celor arestaţi în 24 aprilie, a tras la hanuri, intrând în vorbă cu căpeteniile jandarmilor. Dar, pentru că a mers pe jos, în timp ce Krikor Zohrab şi Vartkes *efendi*, cei doi deputaţi armeni, au fost duşi cu trenul şi apoi cu maşina până la Alep, a ajuns mereu prea târziu. În faţa lui, oricât ar fi mers de repede, se afla mereu alt convoi, de parcă s-ar fi tras unele pe altele, ca înşirate pe o funie. În Alep a aflat despre moartea tatălui său, un ofiţer i-a relatat istorisirile unui camarad care se lăuda că l-ar fi ucis cu mâna lui pe Zohrab, ca şi pe Vartkes *efendi,* şi povestea cu amănunte chinurile oribile la care fuseseră supuşi cei doi. Levon Zohrab a încercat să identifice locurile, gândul că osemintele tatălui său zac părăsite la întâmplare nu-i dădea pace. A reconstituit tot ce se putea din povestirile acelea spuse la beţie şi a găsit locurile care s-ar fi potrivit descrierii. Apoi, a tocmit doi localnici, cu o căruţă şi uneltele necesare, şi a pornit în căutarea rămăşiţelor tatălui său. Dar, pe acele întinderi unde găseai oseminte la tot pasul şi, din cauza diferenţelor mari de temperatură dintre noapte şi zi, din cauza vânturilor şi, mai ales, din cauza arşiţei de la amiază, cadavrele se înnegriseră, hainele putreziseră şi pielea se trăgea de pe oase, i-a fost de-a dreptul imposibil să identifice vreun trup care să fi adus cu al tatălui său. Atunci a început să înmormânteze toate cadavrele ce-i ieşeau în cale, cu nădejdea că vreunul ar fi putut fi al tatălui său. A făcut treaba asta preţ de câteva săptămâni, până când niciun localnic, orice preţ i-ar fi oferit, n-a mai acceptat să-l însoţească, temându-se de privirile lui sticloase şi de osârdia cu care căuta pe trupurile în descompunere semnele morţii, aşa cum le ştia din povestea pe care o auzise despre uciderea tatălui său. Astfel încât Levon Zohrab continuă o vreme de unul singur, dar în cele din urmă se opri, istovit şi neliniştit de privirile care-l urmăreau, de zvonurile şi şoaptele, domoale ori furioase, care se ţeseau în jurul lui, cum că ar fi nebun de legat sau chiar jefuitor de cadavre.

Levon Zohrab a sosit în România, ca şi ceilalţi zeci de mii de fugari care aleseseră această destinaţie, prin portul Constanţa, loc pestriţ şi plin de vioiciune, unde mărfurile se încrucişau, venite din toate colţurile lumii, unde banul circula repede ca în vârtejurile bulboanelor şi unde, ca în puţine alte locuri, dacă voiai să fugi, te puteai ascunde cum nu se poate mai bine.

Dar Zohrab reuşi să fugă de oricare altul, mai puţin de propriile rătăciri. Îşi alese o viaţă plină de trudă şi sărăcie, în mijlocul oamenilor simpli şi brutali care sunt hamalii din port. Lucră apoi la terasamente şi în construcţii, socotind că penitenţa de a săpa şi de a astupa neîncetat gropi este cea mai copleşitoare pentru povara de a fi rămas viu în urma trupului neîngropat al tatălui său. Dar chinul cel mai mare nu a fost penitenţa însăşi, ci neputinţa de a o duce până la capăt. Cum şantierele aveau nevoie de tot felul de lucruri, de la pietriş până la cărămizi, şi materialele nu soseau

întotdeauna la vreme, Levon Zohrab, în virtutea obişnuinţei de a vedea lucrurile desfăşurându-se cum trebuie, contactă câţiva negustori armeni din Constanţa şi organiză un antrepozit cu materiale de construcţii. În scurtă vreme, renunţă la lopată şi îşi spori negoţul. În locul penitenţei pe care şi-o asumase, Levon Zohrab observă, nu fără o anumită nelinişte, că începe să se îmbogăţească. Iar cel mai greu de suportat era faptul că nu se putea opri. Banii nu-i aduceau nicio alinare, dimpotrivă, sporeau cu o uşurinţă de nestăvilit, amplificându-i vina de a fi rămas în viaţă. Armenii supravieţuitori se îndepărtau tot mai mult de suferinţa ce i-ar fi putut lecui, îmbogăţindu-se întruna. Aşa se întâmplă cu Armenag Manisalian, cu Israelienii, cu Seferienii, cu Avedis Varteresian, cu Terenig Danelian, cu Krikor Zambaccian, cu Hartin Fringhian, cu Hovsep Dudian, cu Micael Noradunghian şi cu mulţi alţii. Aşa se întâmplă şi cu Levon Zohrab. Forţa care-l îndemna să se îmbogăţească, să născocească mijloace de a spori diferenţa de preţ dintre cumpărare şi vânzare era mai puternică decât dorinţa de a rămâne umil şi sărac şi de a-şi răscumpăra astfel păcatul supravieţuirii. Şi, cu cât înlăuntrul său rănile nevindecate şi zgândărite de zimţii arginţilor sângerau, cu atât banii se adunau şi, preschimbaţi în aur şi în nestemate, apăsau şi mai greu. Încât, neputincios de a se opune acestei porniri care curgea prin vinele sale, îşi lărgi afacerile şi se mută la Bucureşti, unde îl întâlni pe Micael Noradunghian. Acesta îi explică pe îndelete că mijlocul cel mai bun de a te îmbogăţi în România e să faci afaceri cu administraţia şi, dacă vrei să economiseşti timp şi ciubucul aferent, e nimerit să intri tu însuţi în administraţie. Astfel încât Levon Zohrab a ajuns în cele din urmă conducător al Monopolului Tutunului şi al câtorva dintre fabricile de tutun.

Nu ştim câtă avere adunase Levon Zohrab. Şi poate că nici el, neatent la numărătoarea banilor, ba poate înspăimântat de puterea cu care veneau către dânsul, nu mai ştia. Şi nici nu putea socoti la sfârşit, căci, spre deosebire de Hartin Fringhian, el nu şi-a trecut averea în vreun testament. Iar cei care i-au confiscat-o toată în 1948 şi l-au dat afară de la Monopolul Tutunului nu s-au ostenit, din motive uşor de înţeles, să dea seamă de conturile, titlurile de valoare sau fişicurile sale. Bătrân, izgonit din casele, din automobilele şi din fotoliile lui directoriale, adăpostindu-se într-o mansardă ce fusese a servitorilor, în casa lui de pe Bulevardul Dacia, Levon Zohrab a avut din nou răgazul de a se reîntâlni cu tatăl său. Acum însă, fie din cauză că sufletul său de bătrân era mai puţin pregătit să facă faţă penitenţei, fie pentru că, mai vârstnic decât fusese tatăl său când murise, durerea lui era mai atroce, căci se gândea la părintele lui cu duioşie, ca la un frate mai mic, simţindu-se cu atât mai dator să-l fi apărat.

Aceste conversaţii cu sine ale lui Levon Zohrab, devenit acum frate mai mare al tatălui său, au fost întrerupte de două ori. Iar a treia oară, pregătit să moară, le întrerupse el însuşi.

Cel dintâi a fost Micael Noradunghian, care i-a dat hărţile. „S-a terminat”, i-a spus, în armeana frumoasă pe care o învăţase la Constantinopol, la

Robert Collège. I-a povestit despre cum trecuse masoneria în adormire şi cum a început să pună la adăpost însemnele cele mai de preţ. Iar cele mai preţioase dintre toate, pentru Micael Noradunghian, se dovediră a fi hărţile, pe acestea Securitatea nu trebuia cu niciun chip să le găsească. „De ce tocmai eu?”, a întrebat Levon Zohrab. „Pentru că tu înţelegi. La tine ele sunt în siguranţă. Cu tine ei nu mai au nimic de împărţit, ţie ţi-au luat totul.” Mai puţin fantasmele, ar fi putut spune, dar pe acestea Levon Zohrab, ca şi el, nu le împărţea cu nimeni şi, ca urmare, nici măcar Securitatea, cu îndemânarea ei agresivă şi scotocitoare, n-ar fi putut să le găsească şi să i le ia. „Dar sunt aproape la fel de bătrân ca şi tine, obiectă Levon Zohrab. Şi la fel de singur.” „Ai să le dai, la timpul potrivit, mai departe. Cel puţin singurătatea ta n-o va mai tulbura nimeni.” Nu s-au mai văzut de atunci. Când a început procesul şi anchetatorii întrebară de hărţi, nimeni nu ştia nimic despre locul în care s-ar putea găsi, căci niciunul dintre ei doi nu mai era în viaţă, iar hărţile, deşi existau mai departe, nu au mai fost găsite.

Micael Noradunghian s-a înşelat însă. Regimul comunist mai avea ceva de împărţit cu Levon Zohrab. Şi asta pentru că – aici din nou Noradunghian greşise – lui Levon Zohrab nu-i luaseră chiar totul, îi rămăsese onoarea. Cum privirea tatălui său, aşa cum îl văzuse din spatele perdelei, îi rămăsese întipărită în minte, ea îl fixă toată viaţa, severă şi fără să clipească, împiedicându-l să facă orice ar fi adus ocară numelui de Zohrab. Exact de asta, într-un anumit moment, comuniştii avură nevoie de la el, anume de cuvântul său de onoare. În aceeaşi vară a lui 1948, în mansarda lui Levon Zohrab năvăliră patru bărbaţi în haine de piele, care îl forţară să se aşeze la masă, apăsându-l cu mâinile pe umeri. Zohrab se gândi, speriat, că e vorba de hărţi şi se mustră în sinea lui că le primise. Dar bărbaţii aceia nu căutau hărţile şi, de fapt, nici nu căutau ceva ce ar fi putut fi, în prealabil, ascuns. Căutau doar ce ştiau că aveau să găsească pentru că era la vedere, şi anume telefonul. Îl luară de pe noptieră şi i-l puseră în faţă. Atunci, pe scară se auziră paşi şi în odaie intră un alt bărbat, care nu mai era îmbrăcat în haină de piele, ci într-un costum subţire, de vreme caldă, ce cădea oarecum în neorânduială pe trupul lui gros. Nu avea expresia îngrijorătoare a celorlalţi, dimpotrivă, îşi scoase pălăria în faţa bătrânului înmărmurit, cu o politeţe care, chiar dacă se putea socoti exagerată într-o împrejurare ca aceea, nu părea deloc silită. Şi, spre deosebire de ceilalţi, nou-venitul, aşezându-şi pălăria lângă telefon şi rămânând în picioare, poate din respect, poate ca semn că nu dorea să stea prea mult, zâmbi şi spuse: „Sunt Chivu Stoica”, cu aerul că prin asta ar fi lămurit pe loc mai multe lucruri. Levon Zohrab dădu să se ridice la auzul acelui nume, dar mâinile celorlalţi îi apăsară umerii, ţintuindu-l pe scaun. Bărbatul îi dojeni din priviri, apoi se întoarse spre bătrân: „Nu trebuie să vă fie frică, domnule Zohrab”. Spusese „domnule” fără umbră de ironie, acceptând deosebirile dintre lumile cărora le aparţineau, chiar dacă a lui era mai nouă şi înstăpânită peste cealaltă. „Nu vrem să vă facem niciun rău, nu vrem să vă ridicăm nici pe

dumneavoastră, nici nimic din ceea ce aveţi. Nu avem nevoie decât de cuvântul dumneavoastră de onoare.”

Chivu Stoica scoase o foaie din buzunar şi o netezi în faţa bătrânului. „Ştiţi ce e asta, domnule Zohrab?” Bătrânul îşi puse ochelarii să citească. Apoi, îi întinse hârtia înapoi. „E un număr de telefon din Turcia”, spuse. „Dumneavoastră cunoaşteţi bine numărul acesta de telefon, nu e aşa, domnule Zohrab? zâmbi Chivu Stoica, parcă, pentru prima oară, mai puţin amabil. Printre noi sunt foşti muncitori de-ai dumneavoastră, de la tutun, chiar colaboratori apropiaţi. Ei spun că aţi folosit adesea numărul ăsta...” Zohrab îl privi, zâmbetul celuilalt pierise. „Dacă mor, gândi bătrânul, hărţile se vor pierde, i-am promis lui Micael să le păzesc.” De altfel, în afara hărţilor şi a privirii scrutătoare a tatălui său, Levon Zohrab nu mai avea nimic altceva. Spuse, oftând: „E telefonul directorului Băncii Turciei...”. Pe faţa lui Chivu Stoica zâmbetul se lăţi din nou. Ridică receptorul şi i-l întinse: „Sunaţi-l...”. „Ce-aş putea eu să-i spun, mai ales în situaţia de acum?” „Avem mulţi duşmani, domnule Zohrab... După naţionalizare, conturile României în băncile străine au fost blocate. În portul Constanţa aşteaptă mai multe vapoare turceşti care au adus minereuri. Nu putem plăti decât cu bani peşin. Comandanţii ameninţă că ridică ancora. Iar ţara are mare nevoie de încărcătura aceea...” „Şi ce-aş putea eu să fac?” „Să-l sunaţi pe directorul Băncii Turciei... Avem nevoie de trei zile să adunăm banii. O să plătim şi întârzierile. Să accepte întârzierea...” „Despre ce sumă e vorba?”, întrebă Zohrab. Chivu Stoica întoarse peticul de hârtie şi scrise un şir de cifre care abia încăpea de-a latul. Zohrab făcu ochii mari de uimire. „Şi cum garantaţi că veţi plăti suma asta?” „Cu cuvântul dumneavoastră de onoare, domnule Zohrab.” Îi întinse din nou receptorul: „Vă previn că unul dintre oamenii aceştia e anume ales pentru că ştie turceşte”. Chivu Stoica formă cu băgare de seamă, ceru centralistei numărul cu voce imperativă, iar Levon Zohrab luă receptorul şi vorbi. Stoica privea întrebător către omul său, care încuviinţa cum că totul e în ordine. Zohrab vorbi câteva minute, apoi puse încet telefonul în furcă. „E în regulă, spuse. Vapoarele or să aştepte...” Nu se mişcă atât timp cât omul în costum de pânză îşi puse pălăria, uitând să se încline iarăşi, şi dispăru pe scări, urmat, zgomotos, de ceilalţi.

Atunci, Zohrab întoarse telefonul spre sine, ridică receptorul şi formă un număr, rar, căznindu-se să şi-l amintească. Nu-i venea să creadă că făcuse ceea ce făcuse. Pe de altă parte, tatăl său, Krikor Zohrab, ar fi fost mândru de el, poate pentru prima dată, chiar şi văzându-l astfel, într-o mansardă cu baia pe culoar, la capătul scării înguste ce rămăsese singurul contact cu lumea şi pe care, de ceva vreme, nu urcaseră decât cel care-i aducea pensia şi cei despre care s-a povestit aici. Şi, poate că tocmai de aceea, tatăl lui ar fi fost mândru de faptul că doar cuvântul său de onoare, dat cu vocea nesigură a celui înconjurat de patru bărbaţi ale căror arme se ghiceau la umflătura coapsei, se dovedise o garanţie mai puternică decât ar fi putut oferi un întreg stat.

Sahag Şeitanian veni chiar a doua zi, dimineaţa devreme. Făcu exact aşa cum îl învăţase Levon Zohrab; trecu prin faţa casei de câteva ori, până la Piaţa Gemeni şi înapoi, se opri ceva mai încolo, în faţa parcului Ioanid, şi cercetă ferestrele dinspre stradă, urmărind vreo tresărire de perdea. Abia pe urmă urcă, străduindu-se să nu facă zgomot. S-au aşezat faţă în faţă, Levon Zohrab şi Sahag Şeitanian, legaţi de aceleaşi amintiri ale cercurilor morţii. „E ca şi cum l-ai fi îngropat, spuse Sahag Şeitanian, cine ştie. Ai făcut tot ce-ai putut." „Nu trebuia să-l las singur, şopti Levon Zohrab. Era aproape bătrân, trebuia să plec odată cu el." „Te-ar fi omorât şi pe dumneata." „Într-un fel, au şi făcut-o". „Uite ce e, *baron* Zohrab, zise naşul meu, Sahag Şeitanian, aplecându-se peste masă. Noi doi purtăm aceeaşi suferinţă, dumneata privirea părintelui dumitale, iar eu privirea mamei mele. Iată ce cred eu: că noi numai aşa puteam să facem. Aşa le-a fost şi lor mai bine. Dacă îţi iubeşti părinţii cu adevărat, trebuie să-i laşi să moară înaintea ta."

Dar, cel puţin de data asta, motivul pentru care îl chemase Levon Zohrab era altul. Îi povesti despre vizita din ajun a lui Chivu Stoica. Sahag Şeitanian făcu ochii mari: „Banca Turciei? Adică... Banca Otomană, *baron* Zohrab? Cea pe care a vrut s-o arunce în aer Armen Garo pe vremea sultanului Abdul Hamid?" „Directorul mi-a fost coleg de şcoală; am rămas prieteni. Ei ştiau asta." „Acum, că i-ai ajutat, o să fie mai bine şi pentru dumneata. Ar trebui să-ţi fie recunoscători." Levon Zohrab zâmbi cu tristeţe: „Mai am trei zile de trăit, Sahag. Exact răgazul pe care l-au cerut de la bancă. Cel care trebuie să-ţi fie recunoscător îţi devine cel mai aprig duşman. Mai ales dacă acela nu e un om, ci un stat, cum e cel de acum. Gândeşte-te: regimul comunist, cu partidul lui, cu toată Securitatea şi cu închisorile lui şi cu zecile de mii de oameni bulucindu-se să se facă comunişti, să se arate mai slab decât cuvântul unui singur om, şi acela aflându-se în tagma prigoniţilor? Eu sunt pentru ei o povară. După ce comandantul convoiului îşi va primi banii şi vor descărca minereul, vor veni după mine şi poate nici măcar nu se vor mai osteni să mă aresteze".

Se ridică şi merse spre colţul camerei, unde se deschidea o uşă ce dădea într-un fel de debara. „Am făcut o promisiune pe care trebuie să mi-o ţin, spuse. Ridică, te rog, scândurile din colţul de colo. Cu grijă, se pot strica..." Sahag dibui ascunzătoarea, ridică sulurile cu hărţile lui Noradunghian, ca pe un prunc din cristelniţă, şi le strânse la piept. „Ia-le, spuse Levon Zohrab. Sunt ale tale, tu le iubeşti cel mai mult." În uşă, îl opri pe Sahag. „Crezi, într-adevăr, că e o dovadă de iubire că l-am lăsat pe părintele meu să moară?" „Nu aşa. Se dovedeşte că l-ai iubit pentru că n-ai murit odată cu el şi sub ochii lui. Aşa e rânduiala lumii: noi ne îngropăm părinţii, iar pe noi ne îngroapă copiii noştri." „Ceea ce pentru noi doi nu e cazul, zâmbi trist bătrânul Zohrab, nici într-o direcţie, nici în cealaltă, nu-i aşa, Sahag?" Dar nu Sahag răspunse, ci, cu un rânjet iţindu-se prin măruntaiele lui, Yusuf, către un alt fel de Yusuf, care îi răspunse din pieptul costeliv al bătrânului,

dănţuind sălbatic pe întinderile dinspre răsărit ale hărţilor, printre bătrâni neîngropaţi şi copii nenăscuţi.

Întâi, aşa cum promisese şi eliberat de făgăduială, a murit bătrânul Zohrab, fără să mai aştepte exprimarea ucigătoare a recunoştinţei regimului comunist. Moartea îi ferise în tinereţe pe oamenii aceştia, chiar împotriva voinţei lor. Şi, tocmai pentru că îi ocolise atunci şi tocmai pentru că, din această cauză, neavând parte de propria moarte, erau nevoiţi să retrăiască, în amintirile şi coşmarurile lor, morţile celorlalţi, ea hotărî ca, dacă prima oară fusese chemată, dar nu venise, a doua oară să nu vină decât chemată, şi încă degrabă. De aceea moartea făcu acest dar multora dintre armenii copilăriei mele: îi sluji, către bătrâneţea lor, cu credinţă, pâlpâind în candelă, rotunjindu-se în aburii cafelei, încreţindu-se în cutele aşternuturilor, picurând pe la ferestre ori subţiindu-se în canaturi, şi, atunci când ei o chemară, ea veni, îi întinse în patul lor, îi acoperi cu umbra lor şi le dădu, murind, un chip liniştit. Levon Zohrab muri aşezat la masă, cu capul sprijinit în palma stângă şi cu receptorul în mâna cealaltă. Telefonul acela fusese, la urma urmei, dovada că trăise cuviincios. Nu ştim pe cine voise să cheme la telefon sau dacă a vrut să răspundă cuiva, nu există nicio dovadă că l-ar mai fi vizitat cineva, în afara morţii, desigur, care rămăsese ultima lângă el, coborându-l de pe cruce şi îmbrăţişându-l cu milostenie.

Cel de-al doilea se petrecu Micael Noradunghian. În preajma lui, moartea şovăi. Zăcu vreme îndelungată până când moartea, după o viaţă misterioasă, ajunse să-l cunoască. Morţii nu îi plac necunoscuţii; abia după ce, ascultându-i şoaptele şi bolboroselile, pândindu-i coşmarurile, răscolindu-i foile şi reconstituindu-i amintirile din cutele pernei, se deprinse cu dânsul, moartea intră în el şi îl cunoscu. A fost înmormântat în ultima zi de iarnă a anului 1951, însoţit doar de câţiva dintre membrii Supremului Consiliu de Grad 33 şi Ultim pe care îl reînviase cu aproape trei decenii în urmă. Episcopul Vazken Balgian n-a privit cu ochi buni acea dorinţă a lor. Dar trebui s-o încuviinţeze, mai ales că a fost acceptată chiar şi de autorităţi, care, prin această îngăduinţă, voiau, de fapt, să se răzbune pe Noradunghian cel mort pentru duşmănia pe care le-o purtase Noradunghian cel viu. Pentru faptul că trecuse masoneria în adormire tocmai când comuniştii erau cât pe ce să pună mâna pe ea, Noradunghian trebuia pedepsit. Cum poţi pedepsi un mort altfel decât punând la grea încercare bunele amintiri despre dânsul? Şi cum altfel puteau să se răzbune autorităţile comuniste pe un duşman decât arătându-şi îngăduinţa faţă de dânsul şi sugerând că ceea ce ar fi putut părea împotrivire nu era de fapt decât supunere, regimul comunist manifestându-şi tristeţea de a fi pierdut un prieten. Dar puţinii care ştiau că Noradunghian pusese masoneria în adormire nu ca s-o nimicească, ci ca s-o ferească de umilinţe, în speranţa unor vremuri mai bune, veniră la înmormântare şi îl cinstiră. Iar episcopul Vazken acceptă, cum spuneam, ca pe piatra de mormânt să fie dăltuite simboluri masonice, iar dedesubt să se scrie: „Prea Puternic Suveran Mare Comandor al Supremului Consiliu de Gradul 33 şi Ultim al României”, iar

mai departe: „Al 27-lea urmaş al dinastiei Pacraduni”, ceea ce înseamnă că acest armean din Agn, ajuns negustor în Galata, apoi ministru la Constantinopol, conducător din umbră al masoneriei române, vânzător de arme şi neguţător de iluzii, era urmaşul ultimului mare rege de stirpe armenească al vreuneia dintre Armeniile mari şi mici care s-au întemeiat, au înflorit ori s-au stins între cotul Mediteranei şi triunghiul dintre lacurile Van, Sevan şi Urmia.

Pe vremea aceea, Sahag Şeitanian era bărbat în plină putere. El a dus, la sfatul bunicului Garabet, hărţile în cancelaria parohiei şi le-a aşezat acolo unde nimeni n-avea să le caute, dar unde orice putea fi găsit, şi anume în sipetul cu odăjdii. Se duceau uneori, pe când Arşag, clopotarul, şedea de pază, privind cu băgare de seamă împrejurimile, şi contemplau hărţile, visând la învierea frontierelor. Arşag, tocmai din această cauză, nu văzuse hărţile, dar el, obişnuit să pândească zborul păsărilor, căuta hotarele acolo unde ele nu sunt decât mişcătoare, deci neînsemnate. Minas, orbul, îşi prefira degetele pe hărţi, simţea frontierele cu vârfurile degetelor, apoi cobora cu arătătorul pe graniţă până la răsărit, acolo unde se oprea şi drumul caravanelor. „Văd peste tot, spunea, măcar cât o dungă de lumină. Numai aici, în locul ăsta, e întuneric. Aduceţi şi puneţi o lumânare aici.” Anton Merzian întrebă dacă n-ar fi mai bine să ducă hărţile în cavoul lui Seferian, ca să nu fie niciun pericol. Krikor Minasian, care nu pierdea vreun prilej să râdă de felul lui întrebător de a spune neghiobii, socoti că, dacă ar fi să se ia după fricosul de Anton Merzian, ar trebui nu să ascundă hărţile în cavou, ci să le îngroape de-a binelea. Ceilalţi nu aveau nicio părere, singurul lucru asupra căruia conveniră cu toţii era că americanii, în loc să piardă vremea prin Coreea, ar face mai bine, cu MacArthur în frunte, să se îndrepte cât mai repede spre Balcani. Sahag Şeitanian, care ţinea cheile cancelariei şi putea astfel din când în când să deschidă sipetul şi să privească hărţile, aprindea o lumânare pe o farfurioară de cafea, aşezată jos, în colţul dinspre răsărit, chiar dacă, din cauza flăcăruii, venea şi Minas, orbul, care, dintre toate lucrurile, chiar dintre cele mai luminoase, distingea cel mai bine lumânările. Priveau amândoi cu ochi mari şi întunecaţi, căci fiecare vedea în legea sa, într-un fel pe care nu putea să i-l comunice celuilalt. „Nu te poţi uita la hărţi în cavou, spunea bunicul meu, Garabet, căci este neîncăpător pentru asta. Când desfaci hărţile, după ce atâta amar de vreme au stat făcute sul, ele simt nevoia să respire şi, în plus, nu poţi privi cu adevărat o hartă dacă te apleci ca un beteag şi orbecăi deasupra ei, ci doar dacă stai drept. Chirceala nu se potriveşte cu splendoarea hărţilor.” Astfel, hărţile rămaseră în sipetul din cancelarie, iar ei veneau din când în când, în ajunul zilelor mari, şi le priveau. Cu timpul, hărţile începură să se îngălbenească pe la colţuri, miroseau deja a odăjdii străvechi, scoteau hărţile precum chivotul şi tăceau în preajma lor. Cercul începu să se rărească în jurul hărţilor, până când, dintre bătrânii armeni ai copilăriei mele, rămase doar Sahag Şeitanian – şi lângă el, în locul lui Minas, orbul, Yusuf, care îmbătrânise mult mai repede, era descărnat acum, tremura din

toate încheieturile şi era la fel de orb ca şi Minas, încât, deprinzându-se de atâta vreme cu el şi fiindu-i milă de dânsul, Sahag îl călăuzea, arătându-i din când în când drumul spre sine, ca Yusuf să reintre în trupul lui şi să se odihnească.

Într-o noapte s-a petrecut un lucru nemaiîntâmplat. Sahag Şeitanian l-a visat pe Yusuf. Se făcea, în vis, că Yusuf doarme, întins pe salteaua lui din ierburi uscate şi aromate, din cortul alb, înfipt în deşert. Răsucindu-se în somn, Yusuf visa, la rândul lui, îl visa pe Sahag dormind tot într-un cort, în cortul lui de aşternuturi peticite, în Deir-ez-Zor, dar era un Sahag mai mare, îmbrăcat în tunică albă, pătată de sânge. Sahag striga în somn numele lui Yusuf, îşi striga sângele pe nume şi, la rândul lui, îl visa pe Yusuf dormind. În acest fel, adâncindu-se unul în somnul celuilalt, Sahag şi Yusuf s-au întâlnit, pentru prima oară, în vis. Atunci Sahag a ştiut că Yusuf, pentru prima oară identic cu el, murise. Era un semn. Peste puţin timp muri şi el. Nu mai rămăseseră prea mulţi care să-l însoţească la cimitir în afară de noi, nepoţii. Nu am mai găsit hărţile în sipet, când am dus anteriile şi odăjdiile la Muzeul Armenesc din Bucureşti. Ele existaseră atâta vreme câtă se deosebeau de lumea aceasta. Pe măsură ce continentele se reîmpărţeau şi se regrupau, petice întregi de pe hărţi începeau să se albească, să dispară pur şi simplu. Europa începu să se unească, bucată cu bucată. America se uni cu Europa, într-un înveliş protector. Zidul Berlinului căzu, Armenia se eliberă, deşi păstrând din cele trei lacuri doar Sevanul şi oprindu-se la poalele Araratului. Orbul Minas murise demult, învelit ca într-un giulgiu de viziunea lui Kevork Ceauş şi plâns de fetele sale, Luiza şi Armaveni, iar hărţile începuseră să capete albeaţa ochilor lui. Pe măsură ce lumea se însănătoşea, hărţile se îmbolnăveau de cataractă. Ca şi alţi visători, Micael Noradunghian, Levon Zohrab, Sahag Şeitanian şi alţii ca ei imaginaseră realitatea dinaintea realităţii, ceea ce totuşi nu a avut decât darul să-i facă să se simtă cu atât mai singuri pe lumea aceasta.

Nu ştiu din cauza cărei boli a murit Sahag Şeitanian. Unii spuneau că de bătrâneţe, dar pentru armenii copilăriei mele bătrâneţea nu era o boală. Moartea îl poftise sub arcade şi îl lăsase să-şi aleagă din galantare felul în care să moară şi clipa în care avea să se întâmple. El a ales clipa în care hărţile se albiseră şi nu mai exista nimic care să-l ispitească. Aceasta a fost revelaţia lui, apocalipsa hărţilor, ziua în care hărţile coboară pe pământ.

Zece

Misak Torlakian, smuls din mijlocul mulţimii, avea trupul plin de lovituri, sângera, iar hainele îi fuseseră transformate în zdrenţe. Fu dus către o încăpere întunecoasă şi îmbrâncit înăuntru. Se ghemui pe podeaua rece. Închise ochii şi zăcu, nemişcat, toată noaptea. Armăsarul cel alb se întoarse, acum păscând liniştit pe câmpie. Era înşeuat, dar călăreţul dispăruse. Misak se apropie de el, calul îl adulmecă, fără să mai salte în două picioare, necheză scurt şi plecă.

Dimineaţa, fu încredinţat unor soldaţi care îl transportară, sub pază straşnică şi pe străzi lăturalnice, într-o altă închisoare. Celula nu se deosebea de cea în care zăcuse, dar pe aceasta o împărţi cu alţi deţinuţi, un tânăr macedonean şi un arab, arestaţi pentru omor, şi un rus bolşevic, arestat pentru spionaj. Ei îl îngrijiră, îi dădură apă, apoi îl aşezară pe singura saltea din încăpere şi tot ei depuseră apoi mărturie pentru dânsul.

Iar unul dintre temniceri, pe nume Parsegh, se dovedi a fi armean. El îi aduse un alt rând de haine şi transmise celor de afară ştirea că Misak Torlakian trăieşte.

Ceea ce a fost făcut public, după o săptămână, când, în urma unui şir de interogatorii sumare, după ce se procedă la confruntarea dintre Misak Torlakian şi fratele victimei, i s-a comunicat faptul că procesul urmează să înceapă şi că va avea nevoie de avocat. Pe care comunitatea armeană îl găsi numaidecât în persoana lui Hmaiag Khosrovian.

Mărturiile vremii spun că Misak Torlakian a avut, în timpul procesului, o atitudine apatică. A stat nemişcat, părând a nu asculta mărturiile şi răspunzând monosilabic atunci când era întrebat. Nu a tresărit nici măcar atunci când martorii apărării au evocat împrejurările în care au avut loc masacrele din Trabizonda, în 1895 şi în 1915, ori cele din Baku, pe care le pornise Bahbud Khan Djivanşir.

Avocatul Hmaiag Khosrovian asistase, cu puţin înainte, în Berlin, la procesul lui Solomon Tehlirian. Folosind un mare număr de martori veniţi din toate colţurile lumii, care impresionaseră Curtea prin mărturiile lor, apărarea pledase nu pentru nevinovăţia acuzatului, ci pentru eliberarea lui, invocând starea sa psihică şi lipsa de discernământ în momentul asasinatului. Solomon Tehlirian a fost dovedit epileptic, cu un psihic şubrezit din cauza traumelor dobândite în timpul deportărilor. Deşi crima era evidentă şi, de altminteri, Solomon Tehlirian nu a negat-o, tribunalul hotărâse în cele din urmă punerea sa în libertate.

Aceeaşi strategie a aplicat-o şi Hmaiag Khosrovian în procesul de la Constantinopol. În timp ce Solomon Tehlirian avea cu adevărat un psihic şubrezit, chiar dacă nu într-atât încât să nu ştie ce face, fiind apăsat doar de obsesia că nu poate să-l găsească şi să-l ucidă mai degrabă pe Talaat Paşa, Misak Torlakian, băiat de la ţară, cu o constituţie robustă şi având

experienţa unor situaţii-limită, părea mai greu de preschimbat într-un epileptic ori schizofrenic. Hmaiag Khosrovian exersă cu Misak Torlakian simularea unei boli psihice şi, în faţa lipsei vădite de îndemânare a acestuia, hotărî că, în stare de trezie, Misak Torlakian nu va reuşi niciodată să convingă pe cineva că nu e în toate minţile. De aceea Khosrovian decise că Torlakian e bolnav nu în stare de trezie, ci în somn.

Avocatul înţelesese că, în faţa dovezilor de netăgăduit că Torlakian este ucigaşul lui Bahbud Khan Djivanşir, chiar şi în condiţiile de îngăduinţă pe care le-ar fi creat mărturiile copleşitoare despre deportările şi masacrarea armenilor, precum şi existenţa unui tribunal alcătuit, de la gardieni şi până la judecători, din englezi, Misak Torlakian nu ar fi avut nicio şansă de a scăpa de învinuirea de crimă cu premeditare. Or, asta ducea la o singură pedeapsă, condamnarea la moarte prin spânzurare. Era aşadar limpede că trebuia inventat ceva, altminteri Misak Torlakian ar fi rămas, în faţa jurnaliştilor străini prezenţi la proces, a martorilor şi a lumii întregi, un răzbunător neinspirat, un justiţiar fără cauză, un trup zbătându-se şi apoi legănându-se în ştreang, cu o mică fisură între vertebrele atlas şi axis. Dintre toate felurile de a muri, spânzurătoarea este cea mai lipsită de şansa de a furniza eroi.

Aşa că, înainte de a lupta cu procurorii, Hmaiag Khosrovian decise să lupte cu tăcerile lui Misak Torlakian. Avu îndelungi întrevederi cu acuzatul, îl privi cum tace, cu privirea absentă, cum îşi freacă încheieturile eliberate din cătuşe, îl lăsă să se plimbe de-a lungul şi de-a latul camerei fără să-l întrerupă. Îi povesti mai întâi despre sine, despre rudele sale ucise, despre Solomon Tehlirian şi despre felul în care acesta îl urmărise pe Talaat Paşa, ferindu-se să-i vorbească despre Operaţiunea „Nemesis”, deşi era unul dintre foarte puţinii, în afara cercului de voluntari condus de Armen Garo, care aflaseră, dar păstraseră cu aceeaşi străşnicie secretul şi nu-l dezvăluiseră dinadins, socotind că prin sugerarea unor lucruri pe care părea că nu le cunoaşte dinăuntru, dar cărora le dădea sensul corect va câştiga încrederea lui Misak Torlakian. Şi astfel, încetul cu încetul, Misak, atras de povestirile avocatului, adăugând acolo unde amintirile lui Hmaiag se suprapuneau cu ale lui, începu, la rândul lui, să povestească. Despre Trabizonda, despre fascinaţia pe care armele o avuseseră asupra sa, despre primul om pe care-l ucisese şi apoi despre ceilalţi, despre pânda din munţi, în speranţa că prin trecători se va ivi armata lui Enver Paşa, despre avangarda armeană a armatelor ruseşti care găsiseră cartierul armenesc din Trabizonda pustiit, despre satul său, Ghiuşana, cu casele arse, despre odaia fraţilor mai mici, unde aşternuturile zăceau învălmăşite sub tencuială şi grinzi carbonizate. Despre visele cu calul alb şi însângerat care se ridica în două picioare în faţa trupului său lipit de zid, dar nu-l zdrobea sub copite, ceea ce însemna că Bahbud Khan Djivanşir era nu călăreţul, ci povara de care calul alb cerea, urmărindu-l pe Misak în visele lui, să fie eliberat.

Lucrurile acestea le spuse cu voce joasă, dar cu patimă. Şi atunci Hmaiag Khosrovian ştiu că, în sfârşit, e pe drumul cel bun. Cum Operaţiunea

„Nemesis” nu putea fi invocată, iar decizia lui Misak Torlakian de a-l ucide pe Bahbud Khan nu trebuia să pară o misiune dată de conducătorul grupului, ci o hotărâre personală, rezultat al hazardului care-i adusese faţă în faţă pe armeanul îndesat, cu părul creţ, şi pe uriaşul azer, avocatul decise că, lăsând restul neschimbat, trebuia să mute povestea uciderii familiei lui Misak din împrejurimile Trabizondei în cele ale capitalei vremelnice a Republicii Caucaziene. N-a fost greu, Misak cunoştea bine locurile şi satele armeneşti din împrejurimile oraşului Baku.

Mai erau, apoi, visul şi calul însângerat. Khosrovian nu-l întrebă pe Misak de unde venea această convingere că de fapt calul îi aparţine lui, celui urmărit, şi nu urmăritorului. Când vorbea despre nopţile lui, privirile îi căpătau din nou un aer rătăcit şi Misak părea că doreşte să iasă din vis, fie şi în realitatea prea puţin ispititoare. Pe scurt, Hmaiag Khosrovian decise că Misak Torlakian este lunatic. Iar comportamentul său de somnambul trebuia conceput cu minuţiozitate.

Înainte de confruntarea cu maiorul Charles Davis, medicul însărcinat de judecători cu evaluarea stării psihice a lui Misak Torlakian, Hmaiag Khosrovian ceru ajutorul câtorva medici armeni, care îi explicară în detaliu cum se manifestă somnambulismul, atât în ce priveşte crizele din timpul nopţii, cât şi prin posibilele sale consecinţe diurne. Somnambulismul se poate moşteni. Cum toate rudele apropiate ale lui Torlakian fuseseră ucise în timpul deportării, ascendenţa sa de lunatic nu fu o problemă, contrariul fiind imposibil de demonstrat. Apoi, atitudinea lui apatică din timpul zilei putea fi pusă pe seama durerilor de cap, urmare firească a răsucirilor pe care cortexul, întors ca o mănuşă în timpul somnului, le suferea. Mai greu era cu incursiunile nocturne, care trebuiau dovedite, şi, cum ancheta se ducea numai ziua, era nevoie de martori. Iar singurii martori n-ar fi putut fi alţii decât tovarăşii de celulă. Asta îl salvă pe Misak, căci, dacă ar fi stat singur în celulă, cu siguranţă că toate eforturile sale de lunatic ar fi rămas fără rezultat.

Torlakian ceru ajutorul celor trei tovarăşi de suferinţă: arabul, tânărul macedonean şi rusul bolşevic. Mai întâi loviră cu cănile şi zgâriară cu unghiile peretele până când adunară un căuş de tencuială zgrunţuroasă. Cum semnele exterioare ale bolii nu puteau fi trucate, rusul, mai exersat în arta torturii, îşi sfâşie cămaşa, o făcu fâşii şi legă strâns la spate mâinile lui Misak. Apoi macedoneanul luă firimiturile de tencuială şi le întinse către armean, cu palmele făcute căuş, de parcă i-ar fi întins să bea apă. Şi, în timp ce arabul îl ţinea de ceafă, pentru a nu-şi putea feri obrajii, îl frecă cu palmele, apăsat, de parcă l-ar fi spălat pe faţă. Obrajii se albiră şi se umflară, sângerând ca după un bărbierit cu briciul tocit. Dar asta nu era destul. Îl duseră, gemând şi încercând să-şi smulgă mâinile din legături pentru a-şi apăsa obrajii sfâşiaţi, până în capul treptelor. Mâinile îi rămaseră strâns legate, căci ele nu folosesc unui somnambul, el neştiind că este în pericol, deci neavând de ce să se apere. Iar din susul treptelor îl îmbrânciră în jos, pe scări. Şi apoi din nou şi din nou. El se rostogoli pe

trepte şi abia când umerii i se înnegriră, căzând fără fereală, iar rădăcina nasului i se frânse în muchea treptelor, tovarăşii de celulă socotiră că e destul. Îl dezlegară, dar el rămase nemişcat, doar gemând. Macedoneanul fărâmă alcaliile până când făcu din ele o pulbere fină, amestecă firimituri de pâine verzuie, mucegăită şi, turnând deasupra puţină apă, transformă muşuroiul într-o spuzeală verzuie, pe care o întinse pe buzele rănitului, cu mai multă băgare de seamă spre colţurile gurii, acolo unde spuzeala trebuia să persiste. Astfel îl găsi temnicerul dimineaţa sub privirile care păreau indiferente ale celorlalţi trei. Şi care, chemaţi ca martori din partea apărării, spuseră aceeaşi poveste a lunaticului care, adesea, vorbeşte şi umblă dormind, dar că de data asta coşmarul a fost mai rău decât în alte dăţi, Torlakian izbindu-se de pereţi, urcând pe trepte, lovindu-se de uşa de metal şi prăbuşindu-se de mai multe ori. „Şi de ce nu l-aţi trezit?” „Am încercat în alte dăţi, dar nici n-apucam s-adormim la loc, că o lua de la început. Se trezeşte singur, dar numai după ce-şi duce coşmarurile până la capăt. Şi pe urmă, adăugară ei, cui îi pasă?”

Cât de îndemânatică a fost mutilarea lui Torlakian şi cât de convingător portretul său de lunatic ne spune chiar depoziţia maiorului Davis: „Dacă ţinem seama că tatăl lui a fost nebun şi bunica lui somnambulă, dacă ţinem, de asemenea, cont că are, în faţa ochilor, imaginea părinţilor şi a tuturor celor dragi ucişi, toate astea dovedesc că nu e în toate minţile. Există mărturii că şi el este somnambul, eu l-am văzut cu spume la gură şi e bine-cunoscut faptul că, după o criză de somnambulism, acesta este unul din simptome şi de asemenea că aceste crize sunt urmate de o depresie care îndeamnă la crimă, de care bolnavul nu e răspunzător, căci nu înţelege responsabilitatea faptelor sale”.

Procesul s-a încheiat cu această depoziţie. Sentinţa a fost dată două săptămâni mai târziu, semănând izbitor cu cea dată, cu câteva luni înainte, în procesul de la Berlin al lui Solomon Tehlirian, acuzat de uciderea lui Talaat paşa: „Acuzatul este vinovat de crimă, dar Curtea îl găseşte iresponsabil, având, în momentul comiterii crimei, tulburări mintale”.

Torlakian a fost retrimis la închisoare, dar de data asta într-o celulă pe care n-o mai împărţi cu nimeni altcineva, având chiar permisiunea să se plimbe prin curtea închisorii. După aproape trei săptămâni, a fost adus, într-o noapte, în biroul directorului. Îl aşteptau haine civile. Fotografia ni-l înfăţişează împuţinat la trup, cu hainele atârnându-i pe umeri, cu mâinile adunate în faţă, nedezmorţite încă după strânsoarea cătuşelor. Arăta ca un funcţionar de bancă şi, pentru ca lucrurile să pară definitiv altfel decât cum erau, i se puseseră la gât o cravată la modă, cu nodul mic, europenesc, şi chiar o pălărie pe cap, ceea ce îl făcea să arate ca un fel de Charlot. Înfăţişarea funcţionărească ar fi convins dacă în fotografie Torlakian n-ar fi fost încadrat de patru paznici, doi turci şi doi englezi, tuspatru în uniforme militare. Paznicii îl conduseră la poarta închisorii, unde aştepta, cu farurile stinse, o maşină militară în care, alături de el, urcară doar englezii. Maşina o luă pe străzi lăturalnice şi se opri în port, pe un chei mai îndepărtat, unde

era ancorat un vas grecesc. Misak Torlakian fu încuiat într-o cabină. Englezii au rămas pe chei, cu pistoalele în mână, gata să tragă, până când s-a dat semnalul de plecare. Când vasul s-a depărtat îndeajuns pentru ca nicio tentativă de întoarcere, oricât de nesăbuită, să nu mai fie posibilă, comandantul vasului a descuiat cabina şi l-a informat pe Misak că va acosta în Pireu, de unde este liber să meargă oriunde va vrea, mai puţin în Turcia, unde ar fi imediat arestat. Soarta a făcut, mai târziu, ca Misak Torlakian să revadă fie de pe mare portul Trabizondei, fie de pe platouri muntele Ararat, aflat acum dincolo de graniţă, dar pe pământ turcesc nu a mai pus niciodată piciorul.

De la Pireu, cu bruma de bani pe care o primise, Misak Torlakian s-a dus la Atena. Nu-l urmărea nimeni. Pentru întâia oară în viaţă nu trebuia să se ferească şi nici să pândească pe nimeni. Putea face orice exact în clipa în care nu mai avea nimic de făcut.

La treizeci şi doi de ani, Misak Torlakian se văzu cu mâinile goale, simţind libertatea ca pe o povară. Merse la biserica armeană, se amestecă printre imigranţi, atâta doar că ei aveau acum alte griji, trebuiau să supravieţuiască, ceea ce reuşeau vânzând la colţul străzii *pastârma* şi *sugiukh*. Viaţa îi mâna de la spate şi nu mai aveau vreme să privească îndărăt.

Trezindu-se buimac din încordarea ultimilor ani, Misak Torlakian socotea această lume dureros de indiferentă. Merse spre nord, la Salonic, unde spera să-i întâlnească pe unii dintre tovarăşii săi. Îi întâlni, armeni erau peste tot, pe vremea aceea, în porturile Mării Negre şi ale Mediteranei, mulţi dintre ei abia sosiţi, cu ultimele valuri de emigraţie de după războiul dintre turci şi greci. Misak Torlakian se amestecă printre ei, căută tovarăşi de luptă ai generalului Antranik ori ai lui Dro Kanayan, membri ai Partidului Daşnak. Se întâmplă la fel ca la Atena. Misak Torlakian se dovedi nefolositor, ba chiar stânjenitor, ca orice erou care nu a murit la timp.

Îşi căută ceva de lucru. Banii i se terminaseră şi, pentru prima oară, simţi foamea nu ca pe un motiv de îndârjire în plus în revoltele sale, ci ca pe o nevoie omenească, de aceea o percepu ca pe o ruşine. Nu muncise vreodată în sens obişnuit. Uneltele cu care trudise, încă din adolescenţă, erau armele, mai ales Mauserul. Luptase cu armele acelea, dar le şi curăţase, le reparase, le admirase, se deprinsese cu ele, fusese nu doar un luptător, ci şi un muncitor cu arma.

În Europa, armele tăcuseră. Mai mult de-atât, continentul se ruşina de mulţimea armelor sale. Guvernele vorbeau despre Liga Naţiunilor, armatele care atacaseră erau dezarmate, soldaţii fuseseră lăsaţi la vatră şi lepădaseră echipamentul de război. Aşa s-ar fi putut întâmpla şi cu Misak Torlakian, însă el fusese soldatul unei armate care îşi născuse singură generalii, armată care, cu excepţia scurtei perioade a primăverii anului 1918, se pusese nu în slujba unui guvern, ci a unui popor şi ale cărei forţe nu se numărau în divizii, ci în pâlcuri răzleţe. Era şi el un fel de soldat, ar fi

putut fi lăsat la vatră, numai că vatra aceea care să-i tihnească nu mai exista.

Câtă vreme călători dintr-un loc în altul, nu-l întrebă nimeni nimic. Însă, în clipa când se hotărî să-şi caute un adăpost şi să închirieze o cămăruţă în apropierea portului, locul în care ar fi putut să găsească ceva de lucru de pe o zi pe alta, doi soldaţi bătură la uşa lui. Între timp, între Turcia şi Grecia se făcuse pace. Cine fusese extrădat de pe pământ turcesc nu era bine-venit pe pământ grecesc. Torlakian fu dus sub escortă la tren şi păzit cu străşnicie până la frontiera iugoslavă. La Belgrad îl căută zadarnic pe Solomon Tehlirian. Mai bine că nu l-a găsit, căci Tehlirian încetase să mai fie luptătorul pe care-l cunoscuse în întâlnirile secrete din redacţia ziarului *Djagadamard* din Constantinopol. Aşa cum se întâmplă adesea, după o încordare dincolo de limitele puterii omeneşti din care ai nefericita inspiraţie să nu mori, Solomon Tehlirian rămăsese vlăguit pentru tot restul vieţii. Ceea ce, cum vom vedea, lui Misak Torlakian nu avea să i se întâmple. El întâlnise moartea, întâia oară când era copil, în piaţetele Trabizondei, şi n-o văzuse doar, aşa cum se întâmplă îndeobşte, sălăşluind într-un trup rece şi nemişcat. El nu văzuse aşadar doar imaginea moartă a morţii, ci întâlnise moartea cea vie, care se amestecă printre oameni, aleargă odată cu mulţimile şi alege, moartea în forma ei brutală şi neaşteptată.

Încât, negăsindu-şi loc în lumea care se îmblânzea, înghiontit de colo colo de autorităţi şi însingurat, Misak Torlakian, călăuzit de acea stranie fascinaţie pe care o încercaseră atâţia alţii pentru pământul românesc, călători cu trenul o zi şi o noapte şi ajunse, într-o dimineaţă viforoasă de februarie a anului 1922, la Bucureşti. Iar primul drum pe care l-a făcut, întrebând în dreapta şi în stânga, pe străzile acoperite de nămeţi şi printre tramvaiele înţepenite, a fost înspre biserica armenească din Bulevardul Carol I şi apoi spre Consulatul Armeniei, unde Harutiun Khântirian îl îmbrăţişă; era primul gest de acest fel de care Misak Torlakian avusese parte de când, împreună cu tovarăşii săi din grupul „Nemesis”, îşi luaseră rămas-bun în grădina de vară din faţa hotelului Pera Palace, după care Misak traversase strada pentru a-l ajunge din urmă, cu pistolul în mână, pe uriaşul Bahbud Khan Djivanşir. Îmbrăţişarea lui Khântirian era sinceră. Odată cu ocuparea Armeniei de către bolşevici, tot mai puţini oameni îl căutau, de aceea, ca un negustor fără muşterii, Harutiun Khântirian primea cu căldură pe oricine îi trecea pragul. Iar ştampilele se uscau în tuşierele lor, drept care Khântirian îi dădu lui Misak Torlakian un vraf de documente doveditoare, pe cât de apăsat ştampilate, pe atât de inutile. Mai primi din partea lui Armenag Manisalian un certificat de etnie, nu se gândise niciodată că îi vor trebui acte doveditoare că e armean, dar Manisalian socoti că documentele primite la eliberarea din închisoare nu sunt chiar cele mai potrivite pentru a fi arătate autorităţilor române. Astfel încât, înzestrat cu aceste noi acte de identitate, unele care dovedeau că aparţine

unui popor fără patrie, iar altele care-l puneau sub protecţia unui stat care nu mai exista, Misak Torlakian rămase peste două decenii în România.

Spre deosebire de alţi eroi ai *Cărţii şoaptelor*, Misak Torlakian nu s-a îmbogăţit. Nu a reuşit să încropească nici cea mai măruntă afacere. Cum pe atâţia alţii în situaţia lui îi atrăgeau porturile, unde, între şuierăturile a două sirene de vapor, viaţa putea fi oricând luată de la capăt, Misak Torlakian s-a dus la Constanţa. În aceeaşi perioadă s-a nimerit acolo şi Levon Zohrab, probabil că paşii li s-au încrucişat pe parapeţii de lemn, printre grămezile de saci şi stivele de scânduri, dar nu avem ştire să se fi întâlnit. Iar dovada că această întâlnire nu a avut loc stă tocmai în destinele atât de diferite ale celor doi; Levon Zohrab se îmbogăţi, la început din comerţul cu materiale de construcţii, apoi cu coloniale, în timp ce Misak Torlakian, atât de îndemânatic în mânuirea armelor, se dovedi cu totul nepriceput în mânuirea banilor. Cu o mică sumă primită de la Boston, unde se afla atunci Armen Garo, şi în amintirea îndeletnicirilor familiei sale din satul Ghiuşana, din sudul Trabizondei, Misak Torlakian cumpără şase vaci cu care îşi înjghebă o fermă. Se întovărăşi cu Aram Yerganian, cel mai aprig dintre membrii Misiunii speciale a Operaţiunii „Nemesis”. Astfel încât, în vreme de pace, când cei care răniseră căutau noi prilejuri de a răni, iar cei care fuseseră răniţi căutau răgazul de a se vindeca, cei mai înverşunaţi dintre justiţiari, care colindaseră Europa, de la Roma şi Berlin până în Caucaz, pe urmele ucigaşilor poporului armean, şi duseseră la capăt sentinţa de condamnare la moarte, pronunţată de Curtea Marţială împotriva acelora, se dedicară creşterii vacilor, în aşezarea numită Topraisar, din preajma Constanţei. După câteva luni de strădanii în mulsul vacilor, Torlakian şi Yerganian se lăsară păgubaşi, hotărâre întâmpinată cu bucurie şi de o parte, şi de cealaltă. Îmbufnat din cauza înfrângerii suferite în faţa vacilor, Misak Torlakian înţelese să se răzbune pe stirpea lor, angajându-se muncitor într-un atelier de pielărie. Dar vacile, înfăţişându-se de această dată sub forma unor piei puturoase care trebuiau jupuite, argăsite, fierte, netezite şi croite, se dovediră la fel de neînduplecate şi Misak Torlakian duse pe mai departe o viaţă de cumplită sărăcie. Într-o colonie care îşi croia drumul spre prosperitate, grupul justiţiarilor „Nemesis” rămase însingurat şi sărac. Ferit de orice dedulcire sau lâncezeală pe care le-ar fi adus încropeala de orice fel, ocolit de zornăiala banilor şi înveşmântat în mizerie şi tăcere, Misak Torlakian îşi păstră neatinse prospeţimea şi neastâmpărul urii sale.

Atunci a avut loc prima întâlnire dintre Misak Torlakian şi bunicul meu, Garabet Vosganian, şi anume în ziua de 23 aprilie 1923. Misak, care primise de la Biroul Federaţiei Revoluţionare Armene din Constanţa un costum de haine, îşi părăsise slujba cu câteva zile mai înainte, pentru a-şi scoate din trup mirosul greu al pieilor argăsite, şi, împreună cu Tatevos Bedrosian, directorul Şcolii armeneşti, acelaşi care în anii ’40 avea să colinde, îmbrăcat în uniformă germană, dar cu tricolorul armenesc legat pe braţ, bisericile armeneşti, în căutare de voluntari pentru Legiunea armeană, veni ca delegat la Convenţia filialelor din străinătate ale Partidului Daşnak.

Aşteptase cu înfrigurare această întâlnire, de la care spera să-i readucă viaţa pe făgaşul ei obişnuit.

Multă vreme după aceea, Misak Torlakian s-a străduit să-şi amintească feţele acelor oameni veniţi din toate colţurile lumii. Cei pe care şi-i amintea, de pe cărările muntoase, din întrunirile secrete ale Biroului Daşnak din Trabizonda, Tiflis sau Baku, din detaşamentele de voluntari ale avangardei armatei ruse ori ale flancurilor armatei armene de la Sardarapat, din grupul care primise numele zeiţei răzbunării, Nemesis, îşi purtau părul în neorânduială, dar strâns cu bentiţă şi obrajii acoperiţi de barbă, vorbeau scurt, împărtăşeau, morţi sau vii, aceeaşi soartă, ca răstigniţi, unul peste altul, pe aceeaşi cruce. Se recunoşteau după privirea smintită din ochii lor negri, privirea uscată şi lucitoare a celor care nu au somn sau, când adorm totuşi, în visele lor sunt tot treji. Oamenii de acum îi erau necunoscuţi şi nici ei nu păreau să-l recunoască. Purtau haine strâmte, de oraş, aveau obrajii proaspăt raşi şi feţele date cu pomadă, emanau un iz acru-dulceag, usturător, de spiţerie, purtau părul pieptănat pe spate şi îngreuiat cu briantină, vorbeau lungind silabele şi rotunjind cuvintele importante care se termină, în limba armeană, îndeobşte cu silaba *tiun*, cuvinte abstracte care sugerau că ei erau mai degrabă pregătiţi să dezbată decât să decidă, necum să acţioneze. Misak Torlakian, ruşinat de hainele lui, de apa de colonie cu care se frecase pe obraji şi pe palme, pentru a alunga mirosul stătut al aburilor grei, de pielărie, de pantofii săi purtaţi îndelung, se trase mai într-o margine şi şezu, ascultând înmărmurit. Nu era acolo nimeni dintre cei care asistaseră cu răsuflarea tăiată în sala tribunalului din Constantinopol: ei ar fi putut depune mărturie pentru înfăţişarea lui la fel de împietrită, pentru chipul lui la fel de răvăşit şi privirile absente ca în timpul procesului. Iar când Hovhannes Kaciaznuni, şeful primului cabinet de miniştri al Republicii, între 1918 şi 1919, îşi începu discursul, se ghemui în scaun, ca un păianjen negru, îşi înfipse unghiile în braţele scaunului şi privi deznădăjduit în jur. Astfel, intră iarăşi în realitatea paralelă de unde privea, peste toţi, fornăind, calul alb, cu sângele închegat pe grumaz. În realitatea paralelă, memoria despre oameni murea mai târziu decât oamenii înşişi. La fel şi vocile. Kaciaznuni vorbea fără să se oprească şi fără să privească spre sală, de parcă voia să se despovăreze. Torlakian îl cunoştea încă de pe vremea când, în urma votului Consiliului Naţional din Tiflis, se hotărâse retragerea Armeniei din Republica Transcaucaziană şi – în primăvara anului 1918 – venise la Erevan, ca prim-ministru al noii republici pe care Misak o apărase.

„Federaţiei Revoluţionare Armene nu-i mai rămâne nimic de făcut, spunea Kaciaznuni. Destinul Partidului Daşnak s-a încheiat. În timpul războiului, bandele de voluntari – vorba asta l-a durut cel mai mult pe Misak – au acţionat fără aprobarea partidului, mai degrabă pentru că nu s-au putut înfrâna decât în urma unei acţiuni organizate... Am pierdut simţul realităţii şi ne-am lăsat purtaţi până la amăgire de visele noastre... Nu în afara noastră, ci în noi înşine trebuie să căutăm cauza pentru nefericirea noastră... Partidul nostru a dorit să controleze totul, ajungând la dictatură,

iar Parlamentul a fost doar o ficţiune. Republica ar fi trebuit să găsească un limbaj comun cu turcii. A fost sosirea bolşevicilor o calamitate pentru ţara noastră? Nu există o altă putere să-i ia locul. Dacă şi-ar fi amânat venirea, noi înşine le-am fi cerut să vină. Bolşevicii sunt necesari în Armenia...”

Misak Torlakian nu mai aşteptă dezbaterile, nu mai aşteptă nici măcar sfârşitul discursului, se strecură afară, merse în neştire până ce, ajuns într-un ungher pustiu, se rezemă cu fruntea de zid şi plânse. Se simţea nu singur, ci, fiind totuşi între ai săi, se simţea părăsit. Spunea acum ceea ce ar fi vrut să strige în sală, dar vocea gâtuită, întretăiată de lacrimi era un plâns nervos, vorbit, mai degrabă furios decât îndurerat. Aşa îl găsi bunicul meu, Garabet Vosganian, lovindu-se de perete cu fruntea, ca de Zidul Plângerii. Bunicul îi puse mâna pe umăr, cu un gest blând, bunicul care nu lovise pe nimeni pentru că lumea nu-l luase niciodată într-atât prin surprindere. Dar Misak Torlakian se întoarse spre el schimonosit de furie şi cu lacrimile sticlindu-i pe faţă. El, dimpotrivă, nu se sfiise să se ia în piept cu lumea, nu mai era nimic de înţeles, ştia destul cât să-l îndemne să pedepsească. Sângele vărsat nu se usucă, rămâne ca o frontieră, iar el era grănicerul acelei frontiere, de o parte sunt victimele, de cealaltă parte cei care trebuie pedepsiţi. Niciun mal nu trebuie să rămână mai înalt decât celălalt, ferească Dumnezeu ca sângele să iasă afară din albie. Bunicul meu îi zâmbi şi poate că obrazul acela, furios şi înlăcrimat totodată, îi luă zâmbetul ca pe o batjocură. Ce-i drept, bătrânii armeni ai copilăriei mele nu prea zâmbeau. Multe dintre lucrurile de care aveau parte erau triste. Amintirile, cântecele, morţii cei noi, chiar şi sărbătorile.

Deşi ceea ce povesteau, cântau, închinau, împărţeau şi împărtăşeau erau lucruri triste, bătrânii armeni ai copilăriei mele nu erau oameni trişti. E drept că nu prea zâmbeau, dar nici nu lăcrimau. Zâmbetul şi lacrima vin din nedumerire şi nelinişte, dintr-o anumită ambiguitate. Bătrânii armeni aveau însă privirile limpezi, nu erau trişti sau veseli, erau liniştiţi. Bucuriile şi durerile lor treceau ca nişte punţi peste stările incerte. Se bucurau cu adevărat tocmai pentru că şi durerile lor erau adevărate. I-am văzut râzând, dar rareori zâmbind. Bunicul, pentru care a trăi însemna în bună măsură a înţelege, era ispitit de stările incerte. Nu s-a străduit să îndrepte lumea de la rău la bine, ci de la neclar la limpede. Pentru el, stările incerte erau expresia prospeţimii. De aceea zâmbea şi, pentru că avea puterea şi farmecul de a zâmbi, ceilalţi îl socoteau conducătorul lor.

Dar asta se va întâmpla în Focşaniul anilor ’60 şi în locuri împrejmuite, fie că era vorba de grădina noastră, înţesată de copaci, fie că era vorba de cimitirul în care crucile de piatră creşteau laolaltă cu copacii. Acum suntem, încă, în primăvara lui 1923, pe o stradă lăturalnică din Bucureşti. Unul dintre bărbaţi, Misak Torlakian, stă cu capul lipit de zid, ca şi cum l-ar fi aşezat pe pernă. Lunatic, bineînţeles, ar fi adăugat avocatul Hmaiag Khosrovian. Lăcrimând, Misak Torlakian se simţea un rătăcit faţă de lumea din jur, iar celălalt bărbat, Garabet Vosganian, zâmbea, pentru că nu înţeleg încă, îşi spunea, pentru că îşi bate joc de mine, îşi spunea celălalt, sau îi e

milă de mine sau se preface că-i e milă. Oricare din aceste motive i se păru suficient lui Misak Torlakian să se năpustească spre bunicul meu. Cum Garabet Vosganian era cu jumătate de cap mai înalt şi avu dibăcia să se ferească, Misak Torlakian nu putu să-l lovească. Mai târziu avea să spună că nici n-avusese de gând, dar bunicul nu era prea sigur de asta. Misak îl apucă de gulerul pardesiului şi-şi apropie faţa de el, şuierând: „Să nu spui niciodată că m-ai văzut plângând!”. „Cui să spun?”, întrebă bunicul, zâmbind încă, de data asta stânjenit. „Nu ştiu, la nimeni, şuieră ameninţător Torlakian. Oamenii ca mine nu plâng.” „Cine sunt oamenii ca tine?”, aproape că nu mai fu nevoie să întrebe bunicul. „Sunt puţini, dar sunt... Noi suntem cei care nu uită. Ceilalţi n-au decât să plângă, să scape... Acum jură că n-ai să spui la nimeni!” Bunicul nu mai zâmbi. „Jur”, spuse.

Misak Torlakian îi dădu drumul încet, netezindu-i reverele strânse în pumni. Îi întinse mâna. „Sunt Misak Torlakian, spuse, din satul Ghiuşana, vilaietul Trabizondei.” „Iar eu sunt Garabet Vosganian, din Afion Karahisar”, şi-i strânse mâna într-a sa. Atunci Misak Torlakian îşi şterse cu mâneca lacrimile de pe obraji şi se vindecă. Iar Garabet Vosganian deveni, prin legământ, păstrătorul plânsului său. Şi, aşa cum ne va povesti *Cartea şoaptelor*, bunicul meu îşi respectă, până la moarte, legământul de a păstra cu străşnicie plânsul lui Misak Torlakian.

Anul acela, 1923, va fi pentru Misak Torlakian anul plângerii. Ca să fie sigur că nu va uita acest lucru, destinul îl va face să plângă de două ori. A doua oară, însă, Misak Torlakian a plâns de unul singur, îngenuncheat în nisip, cu faţa spre mare.

POVESTEA ULTIMULUI POPAS LA TRABIZONDA, ÎN ANUL PLÂNGERII. Alege o zi din viaţa ta şi aceea să fie ziua lămuritoare. Ziua prin care s-ar putea descrie cel mai bine sensul întregii tale vieţi. Pentru Misak Torlakian ziua aceea a fost 24 mai 1923. Nu avea nicio armă asupra lui şi nu era mânat de dorinţa de a ucide, ceea ce înseamnă că, doar prin ceea ce scria în caietul din dulapul bunicului meu, Garabet Vosganian, viaţa lui Misak Torlakian nu ar fi putut fi explicată. Ba mai mult, ceea ce a ţinut în palmă atunci nu a fost Mauserul, de care nu se dezlipise toată tinereţea lui, ci o jucărie de copil, fapt ce poate să-l nedumerească pe cititorul *Cărţii şoaptelor*. Dar numai dacă nu va citi povestea până la ultima pagină.

Presimţind, poate, că aceea va fi ziua lămuritoare, Misak Torlakian o trăi cu intensitate din zori şi până la căderea nopţii. Dormi pe furate, răsucindu-se în somn. Se trezi puţin după miezul nopţii, îşi spălă faţa în lighean, se bărbieri într-un ciob de oglindă la lumina lămpii şi îşi netezi şuviţele aspre, trecându-şi degetele ude prin păr. Îşi îmbrăcă hainele cele mai bune, le perie, îşi lustrui cu ceară vârfurile pantofilor, îşi aranjă nodul cravatei, netezi gulerul hainei şi îşi puse pălăria. Îşi întâlni, în frântura de oglindă, ochii scăpărători şi, în loc să fie mulţumit de sine, se temu. Ieşi din casă şi trase în piept aerul răcoros şi dulce-sărat de pe strada pielăriilor, ceva

parcă nu era destul, îşi încheie haina, apoi o descheie la loc, îndesându-şi mâinile în buzunare. Îşi ridică pălăria pentru a netezi şuviţele pe după ureche, apoi o apucă de borul îngust, neştiind ce să mai facă cu ea. Înţelese, brusc, că toată găteala fusese un fel de a-şi mai trece timpul, găsind îndeletniciri fără rost ca să amâne întâlnirea cu ţărmul. Se întoarse acasă, îşi scoase hainele noi şi le aruncă primprejur, lepădându-se parcă de ele, şi trase pe el nişte pantaloni de doc, o cămaşă colorată, cu mânecile suflecate. Atunci porni Misak Torlakian pe străzile lungi şi tăiate perpendicular ale Constanţei, drept către mare.

Stătu deoparte, uitându-se la docherii care legau frânghiile şi dereticau pe chei, ca nişte mogâldeţe cenuşii. Ascultă clipocitul apei, când bărcile şolduroase ale pescarilor plecară pe tăcute spre larg. Şezu nemişcat, primind briza tăioasă în obraz, îndulcită apoi de primele raze ale soarelui.

Obişnuit, încă din pândele de pe munte, să aştepte neclintit, privind un punct în zare, nu-i simţi pe ceilalţi decât atunci când cineva îi dădu bineţe pe armeneşte. Atunci văzu că în jurul său se adunaseră câteva zeci de persoane şi că numărul lor creştea. Se dădu deoparte pentru a lăsa în faţă preoţii. În spate femeile, frângându-şi mîinile. Nu vorbea nimeni, căci ar fi avut de spus toţi acelaşi lucru, povestea aşteptării, în care singurul amănunt care se deosebea era numele copilului căutat. Autorităţile întinseseră o frânghie groasă, ca să împiedice mulţimea să se apropie de chei. Când se făcu de-a binelea lumină şi ceaţa se ridică de pe mare, vaporul se desluşi la orizont. Misak Torlakian strânse frânghia opritoare, până i se albiră degetele. Mai trecură două ceasuri până ce vaporul acostă la chei şi câţiva ofiţeri, pe care Misak îi recunoscu purtând uniforme turceşti, coborâră pentru a înmâna autorităţilor portuare listele pasagerilor. Aceştia, doi câte doi, ţinându-se de mână, fură număraţi şi apoi aşezaţi în rânduri de câte patruzeci, cu totul patru sute. Coborârea dură mai bine de un ceas. Pasagerii erau copii şi vederea acelui nou tărâm, mulţimea pestriţă care, dincolo de funiile groase, îi privea le produseră teamă şi simţiră nevoia firească de a se strânge unii într-alţii. Această reacţie le păru dureroasă celor care îi aşteptaseră ceasuri întregi. Tăceau şi se priveau. Cei care se simţeau priviţi se dădură cu un pas înapoi, strângând rândurile; cei care priveau, căutând cu disperare printre chipurile mici şi răvăşite trăsături familiare, făcură un pas înainte, dorind să-i îmbrăţişeze.

Frânghiile se întinseră, cei puşi să păstreze rânduiala se proptiră în piepturile oamenilor. A fost de ajuns un singur loc în care liniile s-au rupt pentru ca oamenii să dea la o parte orice oprelişte şi să alerge spre copii.

Pentru copiii aceia, orice apropiere însemna o ameninţare. Fuseseră obişnuiţi să nu se aştepte la nimic bun, trecuseră prin împrejurări pe care nu le înţelegeau, fuseseră adunaţi de pe marginea drumurilor sau scoşi de sub coviltirele pe care erau căraţi morţii. Unii fuseseră luaţi de la căpătâiul mamelor muribunde. Iar alţii fuseseră încredinţaţi chiar de părinţii lor autorităţilor sau aşezămintelor de binefacere, pentru a fi mântuiţi de drumul pierzaniei. Trăiseră în orfelinate întreţinute de congregaţii, risipite

de la Adana şi până la Beirut, sau fuseseră folosiţi la muncă în ţesătoriile din Alep şi Damasc. Atunci când nu-şi mai aminteau propriile nume, primiseră nume de împrumut, purtau haine la fel, erau cuminţi şi priveau cu ochii îngustaţi, pânditori. Nu mai puteau fi încredinţaţi familiilor musulmane, căci fuseseră deja înregistraţi ca armeni, era pace şi diplomaţiile străine ar fi protestat împotriva acestei islamizări forţate, nu puteau nici să fie lăsaţi de capul lor, căci, crescând, ar fi putut să-şi amintească sau să priceapă de-a dreptul, ceea ce ar fi putut deveni primejdios pentru autorităţi, care găsiră că soluţia cea mai nimerită era să scape de ei. Se lansară apeluri către lumea întreagă, cei patru sute de copii scăpaţi din cercurile morţii şi risipiţi prin orfelinate au fost aduşi la Constantinopol. Comunitatea armeană din România, printr-un răspuns semnat de Armenag Manisalian, preşedinte al Uniunii Armenilor din România, i-a cerut. Ei nu ştiau asta şi, de aceea, schimbând, dincolo de mare, un ţărm cu celălalt, erau înspăimântaţi.

Înaintea copiilor coborâse de pe vapor un bărbat cu părul alb, ţinând de mână o fetiţă. Era Sarkis Sârenţ, care avea să fie, în cei trei ani de existenţă, directorul orfelinatului de la Strunga. Alături de el coborî o faţă bisericească. După crucea mare de pe piept şi gluga ascuţită, părea un ierarh de rang înalt. Abia mai târziu, când Armenag Manisalian s-a apropiat şi i-a sărutat mâna, au aflat că era episcop, unul dintre cei rămaşi în mijlocul armenilor scăpaţi ca prin minune de masacre în Constantinopol, episcopul Knel Kalemkelian. El nu schiţă niciun gest să oprească mulţimea, ridică doar mâna şi făcu semnul crucii, murmurând întruna *Der voghormia*, adică „Doamne, miluieşte”. De altfel, nici nu avea de ce să-i oprească, tocmai de aceea fuseseră aduşi copiii, pentru a-şi găsi familiile sau pentru a găsi milostenie. Fiecare copil purta atârnat de gât un carton pe care stătea scris numele său armenesc. La cei care fuseseră încredinţaţi de familiile lor, între două convoaie, sau erau destul de mari ca să ştie pe cine trebuie să plângă şi despre care se cunoştea aşadar numele şi prenumele, ele erau scrise în armeneşte, cu vopsea, pe carton. Cei care fuseseră găsiţi la căpătâiul mamelor muribunde ori aruncaţi pe marginea drumurilor, prea mici ca să înţeleagă ceva din ce li se întâmpla şi tocmai de aceea scăpând cu viaţă, aceia nu purtau decât numele mic, nume de împrumut, fireşte, care erau mai degrabă adjective decât nume, Antranig pentru câte unul mai mititel, Anuş pentru vreo fetiţă drăgălaşă sau Lopig pentru vreuna mai durdulie.

La vederea episcopului şi la apropierea primului rând de copii cu cartonaşe pe piept, mulţimea şovăi. Privindu-i mai de aproape, aşa sărăcuţ îmbrăcaţi, cu haine cenuşii, croite la întâmplare şi cusute cu împunsături mari de ac, încălţaţi cu ghete prea mari şi descheiate, cu obrajii roşii de bube sau pământii din cauza mâncării proaste, cu mâinile împreunate pentru a-şi ascunde unghiile netăiate, femeile îşi duseră mâinile la gură, iar bărbaţii, neîndemânatici în astfel de împrejurări, rămaseră în spatele lor. Şi tot femeile avură curajul să se apropie. Fiecare venise în aşteptarea cuiva, fiecare avea un copil pierdut în timpul deportărilor, al său ori al rudelor, şi

spera să-l revadă în viaţă. Dar, fie că unii nu erau deprinşi cu literele armeneşti, fie că literele erau scrise stângaci pe cartoane, probabil chiar de copiii mai mari, fie pentru că după atâţia ani uitaseră trăsăturile copiilor sau ele se schimbaseră, femeile se apropiau şi priveau cu băgare de seamă. Unele mame, care ştiau că nu-şi vor găsi niciodată copiii, începură să plângă înăbuşit, altele, pe măsură ce se apropiau de ultimul şir, suspinară, văzându-şi speranţele spulberate. Unele femei veniseră, pur şi simplu, simţind că le va fi mai bine copiilor dacă vor vedea că îi întâmpină cineva, pregătiseră pacheţelele cu mâncare şi bomboane, pe care le dădeau la întâmplare copiilor. Aceştia, nedeprinşi cu astfel de gesturi, întindeau mâna abia după mai multe îndemnuri. Când soarele se ridicase spre amiază, Sarkis Sârenţ, nerăbdător, vru să strige mulţimii să se grăbească, dar episcopul Knel îl opri. El văzuse cu propriii ochi convoaiele şi era deprins cu lentoarea lor. La fel făcu şi Armenag Manisalian, care privea de pe treptele casei sale de pe faleză şi nu se apropie de episcop pentru a-i mulţumi, nici nu primi documentele care îi încredinţau soarta celor patru sute de orfani decât după ce fiecare din cei care aşteptaseră trecu prin dreptul lor.

Misak Torlakian simţi un nod în gât la vederea copiilor coborând, ţinându-se de mână doi câte doi şi apoi aşezându-se, cuminţi, înşiraţi în zece rânduri de câte patruzeci, pentru a putea fi număraţi din nou şi pentru a lăsa loc celor care-i întâmpinaseră, să-i poată cerceta pe îndelete. Vru să alerge spre ei printre primii, dar socoti că e mai potrivit să lase mai întâi femeile, înţelegând că dorul unei mame e mai puternic. Se apropie de episcopul Knel Kalemkelian, care stătea drept şi privea, cu trăsăturile neclintite, cele două înşiruiri, una nemişcată, iar cealaltă curgând lent ca frânghia în jurul parâmei. Îngenunche şi-i sărută mâna episcopului. *Astvadz ocnagan, srpazan*, spuse, adică „Doamne-ajută, sfinte părinte”, iar Knel îi puse mâna pe creştet, şoptindu-i *Astvadz bahaban, dghas*, adică „Domnul să te păzească, fiule”. Sub această binecuvântare, Misak Torlakian se apropie de primul şir. Fratele lui mai mic ar fi trebuit să aibă acum vreo doisprezece ani, dar el nu ştia ce însemna asta pentru un copil, la doisprezece ani fusese cărăuş de flinte şi călăuză pentru fedaini, nu trăise prea mult printre ceilalţi copii şi nu ştia să-i deosebească după vârstă. Nu se gândise la fratele lui decât aşa cum era atunci când îl îmbrăţişase ultima oară, după ce dezertase din fortul de la Erzerum şi se repezise până în satul lui, Ghiuşana, pentru a-şi lua rămas-bun de la ai lui înainte de a trece frontiera spre Rusia. Atunci, în 1914, Calust, adică pe armeneşte *cel care va să vină*, avea trei ani, era doar un copilaş adormit, cu cârlionţii căzuţi peste faţă şi mirosind a lapte amestecat cu apă de fântână. Acum, trebuia să caute un băietan şi asta îl descumpănea. Trecu încet, citind cu băgare de seamă toate numele, chiar dacă purtătorii lor erau fetiţe sau copii prea mici pentru a fi fratele său Calust. Atât de încet, încât unii din spate îl împingeau sau îl dădeau deoparte, iar copiii, tulburaţi de căutătura ascuţită a acestui bărbat, ridicau surprinşi privirile spre el, apoi le coborau repede, de parcă ar fi vrut să se ascundă. Mergea încet, pentru ca şirurile să nu se împuţineze prea repede

şi căutarea plină de speranţă să nu se sfârşească. Într-un anumit fel, prin căutătura lor tristă, prin cuminţenia nefirească însemnând mai degrabă refuz decât supunere, copiii semănau toţi unii cu alţii. Pe de altă parte, niciunul nu părea să fie copilaşul acela din stirpea Torlakienilor pe care, dacă ar fi ştiut ce o să se întâmple, Misak l-ar fi luat cu el, ca pe fiul lui, cu dreptul celor douăzeci de ani diferenţă dintre ei. Pe măsură ce se apropia de ultimul, mergea tot mai încet, fără a privi peste capetele copiilor, pentru a nu anticipa şi pentru a nu-şi scurta, astfel, aşteptarea. Se opri în dreptul unui flăcău ce putea să aibă vârsta fratelui său şi pe cartonul căruia era trecut chiar numele Calust. Doar prenumele, fără numele de familie. Ceea ce înseamnă că era unul dintre copiii găsiţi, numele nu era de fapt al lui, poate că, în capela încropită a orfelinatului, îl rebotezaseră. Îl privi îndelung, copilul se uita într-o parte, stânjenit sau poate ostenit de câţi oameni se perindaseră prin faţa lui. Primise un măr pe care îl mâncase pe jumătate, ţinea cotorul în mână, iar zeama i se scurgea printre degete. Misak Torlakian vru să spună ceva, dar nu ştia ce, „Îţi aduci aminte cine sunt părinţii tăi, de unde eşti, nu-ţi mai aduci aminte de mine?”. Dar, neştiind ce întrebare să pună mai întâi, scoase din buzunar jucăria găsită printre lucrurile răscolite şi pe care copilul nu se putea să nu şi-o amintească. Se aplecă spre el, ţinând jucăria în podul palmei, şi copilul întoarse privirea spre dânsul. Abia atunci Misak Torlakian, muşcându-şi buza şi stăpânindu-se să nu lăcrimeze, îşi trase braţul încet şi strânse jucăria în pumn. Băiatul acela îl privea cu ochi moi, căprui şi oarecum prietenoşi, dar Calust, fratele lui, avea ochii mari, albaştri, nefireşti pentru o familie de armeni de munte, cu feţele întunecate. Niciun copil nu se dovedi până la urmă a avea ochii lui Calust, nefiresc de albaştri pentru a putea supravieţui în împrejurări ca acelea. Misak Torlakian se îndepărtă şi privi până la capăt. Când cele două mulţimi se separară, Armenag Manisalian coborî în port şi primi copiii, semnând pentru ei. Episcopul Knel binecuvântă încă o dată mulţimea şi copiii, apoi înmână căpitanului documentele. Torlakian privi cum copiii sunt urcaţi în căruţe care se îndepărtează încet. Cum mulţimea rămâne tăcută în urmă, făcând câte un semn de rămas-bun, nu se ştie către cine, mai degrabă către chipurile pierdute. Cum din mulţime se desprinde un bărbat, împreună cu femeia lui, care ţine o fetiţă în braţe, şi porneşte în urma convoiului de căruţe. Acela era Nşan Maganian, venit să-şi caute fetiţa îngropată în deşerturile Mesopotamiei, sperând într-o minune. Îşi urcă soţia, Azniv, şi pe fetiţa lor, Anahit, născută în ţara de adopţiune, într-una din căruţe, apoi îşi plăti osânda mergând pe jos, în urma carelor, cei patru sute de kilometri, până la Strunga, lângă Iaşi, acolo unde, într-un conac părăsit, Manisalian amenajase orfelinatul pentru cei patru sute de copii. Când Misak Torlakian se hotărî să-l caute pe băietanul străin cu numele Calust, avea să fie prea târziu. Orfelinatul a fiinţat doar trei ani. Listele cu numele copiilor fură trimise în lumea întreagă, mulţi îşi găsiră rubedenii în cele patru zări şi făcură drumul îndărăt până la Constanţa, pentru a traversa alte mări, către alte ţărmuri,

alţii fură înfiaţi de familii milostive. La urmă, învăţătorul Nşan Maganian strânse arhivele orfelinatului şi veni la Ploieşti.

Misak Torlakian a rămas cel din urmă pe ţărmul acela. Cheiurile se pustiiră, bărcile pescăreşti veniră la mal, punţile se traseră spre pântecele vapoarelor şi luminile se stinseră. El îngenunche şi plânse, îndelung şi gros, un plâns vorbit, ca al coborâtorilor în cercurile morţii de la Deir-ez-Zor, ca bunicii mei, un plâns vorbit în care povesti, blestemă, un plâns care nu îl eliberă, ci îl strânse în sine. Privi către mare, cu speranţele spulberate, şi de aceea buzele lui murmurau cuvinte nedesluşite. Porni târziu, în noapte, spre odaia sărăcăcioasă, însoţit doar de amintirea ochilor albaştri ai fratelui său Calust, cel care avea să vie, şi a binecuvântării lui Dumnezeu, dată de episcopul Knel, care însă, din păcate, poposi doar pentru o clipă pe creştetul lui Misak Torlakian.

„Am crezut o vreme că Hovhannes Kaciaznuni a spus vorbele acelea despre bolşevici, îi spuse Misak Torlakian generalului Dro, ca să te apere de Stalin. Credeam că voia să se pună bine cu bolşevicii ca să te salveze. Când colo, el a plecat în Uniunea Sovietică, la bolşevici, şi tu te-ai întors teafăr tocmai de-acolo!”

Misak află printre primii, de la Tatevos Bedrosian, de eliberarea lui Dro şi de sosirea lui în România. Socoti că este mâna lui Dumnezeu, calul din visele lui necheză slobod şi se înălţă, proptindu-se pe picioarele din spate. Alergă la Buzău, înnoptă la negustorul Hazarian şi dis-de-dimineaţă se urcă în trenul ce venea de la Iaşi, căutându-l, înfrigurat, prin fiecare compartiment. Îl recunoscu, înfofolit în cojoaca rusească, după barbişonul pe care şi-l ţinea semeţ şi după privirea aprigă. „O să fie ca înainte, generale? îl întrebă, înfrigurat. Ca în vremurile bune...” „E pace, spuse generalul Dro. Într-o vreme ca asta e greu pentru noi să ne recâştigăm prin luptă frontierele...” „Dar cât timp să mai avem răbdare?”, întrebă, descumpănit, Misak Torlakian. „Până când va fi din nou război, Misak, spuse generalul Dro. Pentru oricine care vine de acolo e limpede că Rusia e prea săracă pentru a rezista mult pe vreme de pace. Va fi război, Misak, şi de data asta noi trebuie să fim printre câştigători.”

Coborâră în gară la Bucureşti. Misak îl conduse la Consulatul Armeniei. Harutiun Khântirian îl primi cu toate onorurile, adică desfăşură steagul tricolor, atârnă portretele, îşi rândui ştampilele, umezi tuşierele, ca pentru adevăratul reprezentant al Guvernului Republicii Armenia, ascunzând cât mai degrabă în fundul sertarelor depeşele de aiurea şi tăieturile din ziare cu proclamaţiile diverselor guverne din exil. Se întâlniră cu toţii, Siruni, Saruni, bătrânul Harutiunian, fraţii Hovnanian, iar generalul Dro le vorbi cu glasul lui subţire, dar puternic: „Mă întrebaţi împotriva cui vom lupta mai întâi? Vă răspund fără nicio ezitare: împotriva bolşevicilor. Turcii ne-au ucis trupurile, iar bolşevicii ne ucid sufletele. Trebuie să ne salvăm sufletele, pentru ca, odată sufletele noastre mântuite, să ne putem reînsufleţi

trupurile ciopârţite!”. Aceste cuvinte îl bucurară pe Misak Torlakian. Dar ele însemnară şi condamnarea la moarte a familiei lui Dro, ţinută ostatică de Stalin în Siberia. Iar cei ce le ascultară, dacă nu au murit în pacea dintre două războaie ori în timpului războiului, au fost cu toţii arestaţi de Armata Roşie, au murit pe întinsul Siberiei ori s-au întors gârbovi, pe jumătate orbi, trăgând anevoie pe nări crivăţul siberian.

„Pacea e pentru învingători, spunea generalul Dro. Nouă la ce ne foloseşte pacea? E mai greu să trăieşti învins pe timp de pace decât pe timp de război. Măcar războiul îţi mai dă o şansă. Să socotim aşadar pacea drept preludiul unui nou război. Aşa ne vom păstra speranţa.”

Cuvintele generalului Dro aveau un magnetism căruia cu greu îi puteau rezista şi asta dacă ar fi vrut vreunul să reziste. Dar ei se lăsau purtaţi de vibraţia vorbelor lui, visau Armenia cea mare care unea, într-un romb, cele trei lacuri şi arcuirea Mediteranei ciliciene, regatul lui Tigran cel Mare, mai ales că vorbitorul era eroul de la Sardarapat. Se întorceau apoi la afacerile lor, la pupitrele băncilor, la camerele de comerţ, la antrepozitele de mărfuri şi la silozurile de cereale, socoteau cotele bursei şi comparau plasamentele în giuvaiericale cu plasamentele în titluri şi obligaţiuni. După ce se lecuiseră de spaima de război, se risipeau, pentru a se bucura, pe ascuns, de binefacerile păcii. Iar cei care nu se numărau printre profesorii Şcolii armeneşti ori printre custozii bibliotecilor continuau să se îmbogăţească, lungind lista de nume ale binefăcătorilor de pe placa de marmură a Catedralei armeneşti, iar când aceasta deveni neîncăpătoare, făcură cişmele, donară tiparniţe, construiră case pentru orfani, pentru copiii de şcoală, pentru cărţi. Se împrăştiau, orientându-se către rosturile lor cele noi. Misak Torlakian rămase însă lângă generalul Dro, agăţându-se cu disperare de cuvintele şi visele aceluia.

Atunci când Dro, cu bani primiţi din America şi cu ajutorul unor foşti tovarăşi de luptă, începu afacerile cu petrol, Misak Torlakian deveni un fel de administrator. Astfel nu se îndepărtă de promisiunile tinereţilor sale. Învăţă că, în vremurile acestea, armele nu mai erau doar cele cu ţeavă şi trăgaci. Administră afacerile cu petrol cu aceeaşi febrilitate cu care demult, pe cărările munţilor, căra puştile pentru fedaini, cu aceeaşi dragoste cu care îşi îngrijise primul Mauser şi cu emoţia cu care în fortul de la Erzerum învăţase să folosească tunul.

Socotea petrolul o armă şi simţea icnetul din măruntaiele pământului, când cumpăna sondei pompa petrolul, ori foşnetul uleios al benzinelor prin conducte cu aceeaşi voluptate cu care trăise exploziile pe câmpurile de luptă. Cu banii puşi deoparte, cumpără de la Noradunghian, care mai avea legături cu negoţul de arme, puşti pe care le rândui în rastele, scoţându-le uneori, atunci când Dro organiza expediţii războinice în pădurea de la Strejnicu, unde asediau, călări, duşmani invizibili, ciuruiau ramurile, răscoleau frunzişurile şi se opreau gâfâind asudaţi, bucurându-se de sudoarea aceea care, în lipsa sângelui, le amintea de vâltoarea luptelor.

Generalul Dro continua să-şi ţină discursurile belicoase, iar Misak Torlakian se cuibărea în iluziile acestea. Astfel îşi trasă de jur împrejur un cerc înlăuntrul căruia războiul continua, cu toate elanurile şi pericolele sale. Mai erau şi alţii pe continent care imaginaseră în jurul lor astfel de cercuri în interiorul cărora se înarmau şi se îndârjeau. Cercurile acestea împinse dinlăuntru se tot lăţiră, până când marginile lor se atinseră. Europa intră din nou în război.

Misak Torlakian luptase în Primul Război Mondial de partea ruşilor, împotriva armatei germane aliate cu cea turcească. După ce noul guvern rus a ordonat ieşirea Rusiei din război şi retragerea armatei din teritoriile ocupate în Anatolia şi în Caucazul de Nord, Misak se înrolă în noua armată a Armeniei şi căzu rănit, cum bine ştim, în primele bătălii care fură şi singurele glorioase. În al Doilea Război Mondial, lucrurile s-au petrecut oarecum pe dos. Misak Torlakian a luptat de partea armatei germane împotriva armatei ruseşti. O făcu depunând aceeaşi râvnă, iar aliaţii şi duşmanii şi-i alese după poziţia acestora faţă de teritoriile armeneşti. Cei care le ocupă sunt duşmanii, cei care vor să le elibereze sunt aliaţii. „Dar germanii nu vor să le elibereze, îi repeta Vartan Mestugean, directorul ziarului *Ararat*. Ei nu vor să elibereze Armenia, vor să o cucerească pentru dânşii...” Iar Misak, ca de obicei, privea descumpănit către generalul Dro, căutând ajutor. Generalul, care vorbise de atâtea ori în faţa unor conducători de toate rangurile şi în faţa unor mulţimi felurite, avea răspuns la orice şi, mai ales, putere de convingere. Se strângeau în jurul lui, generalul se ridica, îşi sumeţea barbişonul, sălta pe vârfuri la silabele accentuate, pe care, de altminteri, le pronunţa cu o terţă mai sus, şi îşi înfigea degetele mari în tăietura vestei, la subţiori, pentru ca gestul lui de a se întoarce către ascultătorii de la margine să fie cât mai teatral. „Noi ştim asta şi mai ştim cum Wangenheim s-a mulţumit doar să trimită depeşe la Berlin şi, în rest, a închis ochii la toate cruzimile Junilor Turci. Dar, chiar dacă nemţii vor dori să ţină Armenia ocupată, lor o să le fie mai greu, pentru că Armenia e departe. Noi de vecini trebuie să ne temem, ei au fost mereu belea pe capul nostru. Ce rău ne-au făcut grecii lui Alexandru Macedon sau romanii lui Marc Antoniu, în afară de faptul că ne-au dus regii în robie şi i-au scurtat de cap? În schimb, asirienii şi babilonienii, mezii şi perşii, parţii şi arabii şi tătarii şi turcii şi ruşii?”

Câtă vreme armata germană s-a aflat mai departe decât bolşevicii care pândeau de dincolo de Nistru şi dădeau ultimatumuri, cuvintele lui Dro şi-au găsit numeroşi adepţi, iar incursiunile sale şi ale grupului de războinici în pădurea de la Strejnicu erau însufleţite şi zgomotoase. Chiar şi după ce armata germană a intrat în ţară, dat fiind că soldaţii ei erau disciplinaţi, rechiziţiile cumpătate, ba chiar construiau şosele şi îmbunătăţeau reţele de comunicaţii, ideea susţinerii Legiunii armene, încorporată în Wehrmacht, şi-a găsit adepţi, unii chiar fanatici, cum era, de pildă, acel Tatevos Bedrosian, directorul Şcolii armeneşti din Constanţa, care nu s-a sfiit să aşeze tricolorul armean peste uniforma de ofiţer al Batalionului 812 Wehrmacht.

Când însă mareşalul Antonescu îi ameninţă pe armeni cu deportările, pentru atitudinea lor prea puţin belicoasă, iar armata germană se arătă din cale-afară de îngăduitoare cu autorii pogromurilor împotriva evreilor, armenii din România continuară să suspine la auzul elanurilor patiotice ale generalului Dro, continuară să lăcrimeze la auzul cântecelor de bejenie, dar refuzară să se înroleze în Legiune, aşa că, deşi Legiunea împărţea centrul de comandă între Berlin şi Ploieşti, armenii din România preferară să viseze la Armenia cu un elan bine temperat.

Cum am văzut, Misak Torlakian nu avea ceea ce se cheamă instinct de conservare, ba am putea spune că era de-a dreptul nesăbuit. Avea însă un deosebit instinct de conservare în ceea ce priveşte idealurile sale. Adesea, tocmai exarcerbarea celui de-al doilea instinct îl făcea să-l dispreţuiască pe cel dintâi. Dacă viaţa, poate cu excepţia răstimpului petrecut în România, şi-a pus-o permanent în pericol, cu cât pericolul acesta era mai mare, cu atât visele şi entuziasmul lui se simţeau mai la adăpost. Aşa că, în anul 1941, Misak Torlakian se hotărî să-l însoţească pe generalul Dro în Germania. Cum nu era un om al hărţilor şi al strategiilor, îl lăsă pe general să pună rânduială cu nemţii în alcătuirea Legiunii, iar el merse din lagăr în lagăr, întrebând de prizonierii sovietici şi făcând liste cu deţinuţii de origine armeană, dar îl lăsă apoi pe general să le vorbească şi să-i însufleţească. Vru să se înroleze şi să participe la instruirea membrilor Legiunii, i se spuse însă că, la cei peste cincizeci de ani ai lui, acest lucru nu era posibil. Armata germană era mândră de izbânzile ei, nu venise încă vremea când contingentele veteranilor din Primul Război Mondial aveau să fie chemate sub arme. Misak, iarăşi lăsat deoparte, s-a întors atunci la Ploieşti, schimbând tren după tren într-o Europă ocupată şi descumpănită.

Situaţia din ţară se schimbase. Declanşarea războiului cu Uniunea Sovietică îi însufleţise pe generalul Dro şi pe iniţiatorii Legiunii, în schimb, de atunci înainte, nopţile începură să fie întunecoase, de teama bombardamentelor aliate. Se introduseseră raţiile la alimente şi în faţa magazinelor au apărut cozile. Cei care, precum Arşag Sâvagian, se îndeletniciseră cu piaţa neagră de giuvaiericale şi-au schimbat profilul, vânzând pe sub tarabă alimente şi combustibil. O vreme, bombardamentele, care se declanşau mai ales noaptea, ocoliră Ploieştiul şi rafinăriile. Oraşul adevărat, cu zona industrială, era ţinut în beznă, dar germanii confecţionaseră din carton un alt oraş cu rafinării cu tot care, din cer, părea un oraş real, fiind luminat dinadins. Aliaţii bombardau cu osârdie făcăturile acelea, bucurându-se nevoie mare de trâmbele de pulberi ce se ridicau din cartoanele sfărâmate. Plăcerea lor de a ţinti, în sfârşit nestingheriţi, era atât de mare, încât înţelegeau mai greu sau nici măcar nu se întrebau cum de casele se înalţă la loc peste noapte, cum de locuitorii nu se îngrijorează de luminile care ard nesimţitoare în toiul nopţii, iar apărarea antiaeriană, cât era ea de nemţească, trage în dorul lelii câte un obuz, parcă dinadins ca să nu-i nimerească. Până când şase avioane care rătăciseră drumul de

întoarcere se treziră într-o dimineaţă deasupra oraşului adevărat şi, înainte ca antiaeriana să le doboare până la unul, făcură prăpăd.

Misak Torlakian a socotit că acela e semnul. Şi-a împuns venele groase din glezne şi s-a despovărat de sângele cel negru şi greu, şi-a închis catastifele, oricum nefolositoare acum din cauza puţurilor incendiate şi a rafinăriilor cu ţevăria răscolită de bombardamente. Şi-a ales cele mai bune pistoale din rastel şi a pornit spre Berlin. Unii spun că atunci ar fi fost îngropate şi armele, dar cei care rămăseseră în urma lui nu s-au întrebat ce s-a întâmplat cu ele, de teamă că s-ar putea să afle răspunsul. Misak Torlakian, generalul Dro, Tatevos Bedrosian, Simon Pilibossian şi ceilalţi se hotărâseră să pornească împreună cu Legiunea armeană marşul spre est, îmbolnăvindu-se fiecare de boala celuilalt, ba chiar unii dintre ei murind de moartea altora. Şi, ca în orice împrejurare în care moartea alege pe neaşteptate şi la întâmplare, plecarea lor a lăsat în urmă legende dintre care *Cartea şoaptelor* mai povesteşte şi astăzi pe aceea a armelor generalului Dro. Arme care, negăsite şi, în acest fel, fără număr, înarmau pe mult mai mulţi, în nesăbuinţele, răbufnirile şi icnetele lor lăuntrice, decât ar fi făcut-o dacă cineva le-ar fi scos la iveală.

Misak Torlakian trăise toată viaţa în preajma morţii şi, ca orice om trăit pe o frontieră, călca, adesea chiar din nebăgare de seamă, restricţiile grănicereşti. Astfel încât trecea, din neatenţie, pe tărâmul morţii, apoi, în acelaşi fel, se întorcea de acolo. Simţea traversarea vămilor prin frigul brusc din oase şi prin înţepeneala articulaţiilor, prin sudoarea rece care i se albăstrea pe frunte şi prin sângerarea timpurie care se înnegrea în colţul buzelor, dar cel mai adesea printr-o melancolie ciudată. O stare de melancolie care nu-l mai părăsise din adolescenţă, când ucisese primul om. E greu de spus ce fel de melancolii l-au încercat pe Misak Torlakian în drumurile lui de mii şi mii de kilometri între Berlin, Varşovia, Rostov pe Don, Simferopol, Stalingrad şi Armavir. Însă sentimentul predominant a fost cel de îndărătnicie. Atât a lui, cât şi a morţii, care nu s-a mai dezlipit de el, însoţindu-l îndeaproape, ori cocoţată pe umărul lui, ca o maimuţă, chiţăind scurt şi făcând giumbuşlucuri, ori mergând legănat, auzindu-i-se în urmă doar fornăitul asudat de iapă, cuibărindu-i-se la picioare, cu spinarea roşiatică de vulpe, ori zburând primprejur, ca o pasăre.

În faţa feluritelor înfăţişări ale morţii, ceea ce-l nedumerea nu era atât cruzimea lor, cât lipsa de sens. Moartea trebuia să fie lipsită de sens doar pentru aceia care se obişnuiseră cu gândul că vor muri şi o primeau în patul lor. Lipsită de sens era aşadar moartea ca împăcare. Pentru Misak, moartea, cel puţin cea care-l întovărăşea, avea mereu un sens, o explicaţie. Doar moartea ca sacrificiu putea mântui. Unii sacrificau, alţii se sacrificau sau erau sacrificaţi. Sacrificiul era singurul mod în care viaţa putea învinge moartea. O cauză care să merite sacrificiul, asta îi călăuzise lui Misak Torlakian viaţa de când era băietan şi urca în munţi arme pentru tovarăşii lui Njdeh ori ai lui Kevork Ceauş şi până când acceptase să intre în misiunea specială „Nemesis”. Moartea nu putea fi o împăcare, ci o asumare.

Or, ceea ce l-a şocat pe Torlakian, în peregrinările sale prin stepele ruseşti când a luptat, pe rând, cu deprimarea stârnită de imensele întinderi, cu praful din arşiţa verii, adus de vânturi, care ardea obrajii, înfunda motoarele maşinilor, astupa nările cailor, usca saliva şi se mărunţea între dinţi, cu mocirlele şi ploile toamnelor care înecau roţile carelor, se încolăceau ca braţele unei imense meduze de gleznele soldaţilor, trăgându-i în jos, ploi care sleiau carnea de pe oase şi lemnul de pe trunchiuri, apoi cu gerul, cu zăpada şi cu crivăţul care îngheţau totul şi făceau să sticlească până şi nălucirile, aşadar ceea ce l-a şocat pe Misak Torlakian a fost copleşitoarea lipsă de sens a morţii.

A simţit asta pentru prima oară la Varşovia. Încrederea lui în capacitatea germană de a pune ordine în tot locul s-a clintit văzând ghetourile din capitala poloneză. A trăit intens nedumerirea în faţa execuţiilor colective al căror rost nu-l putea înţelege, căci moartea, ca şi viaţa, are dreptul său la unicitate. Execuţiile în grup, gropile comune i se păreau o batjocorire a morţii; or, moartea o poţi duşmăni, te poţi teme de ea, o poţi dispreţui, dar nu ai voie s-o batjocoreşti.

O vreme, Misak Torlakian şi grupul cu care pornise din Berlin s-au deplasat mult în spatele frontului. Până într-o vreme când Legiunea armeană a atins linia Caucazului de Nord. Împuternicit de hârtiile primite la Berlin, Misak trecu în revistă convoaiele de prizonieri, reuşind să mai elibereze câtiva soldaţi armeni, care plecară să îngroaşe rândurile Legiunii. Coborî prin Basarabia în Crimeea, unde, găsind pe câţiva dintre cunoscuţii lui din perioada în care, în timpul Primului Război, trecuse în Rusia, înjghebă câteva filiale locale ale Partidului Daşnac, altminteri interzis de bolşevici, în speranţa că ele îi vor putea ocroti, după război, pe armeni şi vor ajuta la eliberarea Armeniei, de astă dată de sub ocupantul german. Pe măsură ce înaintarea armatei germane devenise tot mai anevoioasă, Misak se apropie de linia frontului, unde ajunse chiar în iarna lui 1942, când armatele germane căzuseră în încercuirea de la Cotul Donului. Instinctul îl ajută pe Torlakian să rămână de partea cealaltă a împresurării şi folosi acel prilej, în care cele două armate erau adunate în bătălia Stalingradului ca într-un stup, ca să meargă până în teritoriile armeneşti. În acest război în care victoria devenea tot mai iluzorie, avu totuşi izbânda sa personală. Se apropie de Armavir, pe câmpia Araratului, şi putu, într-o dimineaţă limpede, să admire cele două vârfuri ale muntelui, Sis şi Masis, în toată splendoarea lor, două creste înveşmântate în zăpadă, agăţate în cer, mai sus decât ceaţa putea acoperi, cu poalele muntelui acoperite de neguri, dar cu vârfurile suspendate, strălucitoare şi neverosimile, părând două creştete fără trup, tocmai pentru că trupurile lor se aflau de partea cealaltă a frontierei, pe pământ turcesc, iar muntele, aflat pe atâtea drapele de luptă armeneşti, refuza, prea înalt ca să-i pună cineva căpăstru, această umilinţă a istoriei.

Între timp, Legiunea armeană intrase în miezul operaţiunilor. După ce suplini o vreme, în administrarea zonelor ocupate, acea parte a trupelor germane transferate la asediul Stalingradului, generalul Dro socoti că

Legiunea trebuie să-şi îndeplinească menirea de a-i alunga pe bolşevici din Armenia. Cum frontul înainta cu mare dificultate, generalul găsi de cuviinţă ca Legiunea armeană să i-o ia înainte, iar singura cale era paraşutarea în spatele frontului.

Această idee, captivantă în nesăbuinţa ei, se dovedi dezastruoasă. La Simferopol, Misak Torlakian se despărţi cu tristeţe şi speranţă de prietenii săi, alături de care luptase în munţii Anatoliei, pe fronturile Primului Război Mondial, în armata Republicii Armenia ori visase la Ploieşti, ba chiar, cum era cazul lui Simon Pilibossian, se aşezaseră alături sub protecţia şi imboldul zeiţei Nemesis. Petrecură toată noaptea povestind. Apoi Misak, care suportase tot mai greu interdicţia de a lupta ca voluntar în Legiune, din cauza vârstei, îi îmbrăţişă pe Simon Pilibossian şi pe ceilalţi şi rămase lângă staţia de emisie-recepţie, în aşteptarea veştilor.

A fost, cum spuneam, un dezastru. Cu atâţia ostaşi sovietici deveniţi peste noapte, de frica morţii, soldaţi ai Wehrmachtului, e posibil să fi fost trădaţi. Poate că locurile nu fuseseră bine alese ori nopţile nu au fost îndeajuns de întunecate. Sau, pur şi simplu, destinul, plictisit de atâtea zaruri rostogolite în vreme de război, hotărî să curme de la început o tentativă lipsită de orice şansă.

S-a vorbit prea puţin despre Legiunea armeană. Au vorbit mai ales detractorii ei, care au preferat să vadă în ea mai degrabă Batalionul 812 al Wehrmachtului, pornind de la centrul de comandă din Berlin şi mai puţin de la centrul de iniţiativă din Ploieşti. Faptul că această armată a fost mai curând o legiune de voluntari armeni decât o divizie a armatei germane este dovedit şi de felul în care ea şi-a încetat existenţa, printr-un act de sinucidere colectivă. Sunt animale, lemingii, de pildă, care, atunci când se înmulţesc mai mult decât poate să suporte pământul pe care trăiesc, o parte dintre ei se sinucid aruncându-se în mare. O astfel de lege funcţionează, de bună seamă, şi la unele popoare, care năzuiesc mai mult decât pământul le îngăduie şi se prăbuşesc sub povara propriilor vise; aşa se pot explica, de la început şi până la sfârşit, iluzia grupului de armeni de la Ploieşti şi destinul tragic al Legiunii armene.

Soldaţii Legiunii au fost paraşutaţi aşadar în spatele liniilor ruseşti. Cei care n-au fost ţintiţi unul câte unul în aer, căzând greu ca nişte păsări moarte, acoperiţi de paraşute ca de giulgiu, au fost mitraliaţi la destinaţie sau capturaţi mai târziu, lihniţi de foame şi cu ochii sălbăticiţi.

Grupul lui Simon Pilibossian a reuşit să ajungă la sol. Staţia de radio a mai emis o vreme, apoi a tăcut şi ea. De aceea, ştim ce s-a întâmplat cu Simon Pilibossian. S-a aruncat cu paraşuta, într-un salt nereuşit, căci şi-a zdrobit genunchiul în cădere. După ce a dat ordinul de împrăştiere celor care mai rămăseseră teferi, Pilibosian s-a rezemat de un trunchi, şi-a proptit puşca în pământ şi şi-a tras un glonţ în cap. Alţii nu au avut curajul lui şi, neexistând nicio staţie de emisie care să povestească despre ei, nici nu au avut parte de glorie postumă. Dintre soldaţii Legiunii armene, paraşutaţi în spatele frontului, nu au existat supravieţuitori. Pe cei pe care nu i-au ucis

gloanţele i-au înghiţit întinderile nesfârşite. Iar cei care nu plecaseră încă şi nu au reuşit să scape din a doua încercuire din Crimeea au fost vânaţi unul câte unul, laolaltă cu nucleele Partidului Daşnac. Vorbeam despre cea de-a doua încercuire, aceea din Crimeea, căci în cea dintâi, cea de la Stalingrad, Legiunea armeană nu a căzut, ea neputând fi prinsă între fronturi pentru simplul motiv că sărise peste ele. Astfel încât, în lunga listă a victimelor de tot felul ale celui de-al Doilea Război Mondial, Legiunea armeană nu a îngroşat nici rândurile prizonierilor, nici pe ale răniţilor, ea a trecut direct în rândurile morţilor.

Câtă vreme frontul rusesc se retrăgea, lui Misak Torlakian i-a fost mai uşor să treacă liniile dintr-o parte într-alta, ba chiar să-şi ducă până la capăt pelerinajul la muntele Ararat. În clipa în care, după capitularea germanilor la Stalingrad, frontul se întoarse şi ruşii începură să avanseze, Misak, fascinat de bubuitul armelor şi îndrumat, orbeşte, de moartea cu care era legat de lănţug, călăuzindu-se unul pe celălalt, rămase îndeajuns de aproape de liniile de tragere, astfel încât căzu în încercuirea Odessei. Atunci l-a cunoscut pe Onik Tokatlian, comandantul navei „Ardealul”, care se ocupa cu salvarea soldaţilor încercuiţi. I-a oferit şi lui Misak un loc pe vapor, dar Misak a refuzat. „Ar fi prea simplu, îi şoptise moartea. Nu poţi lua locul unui soldat, adăugă. Ar fi ca şi cum l-ai împuşca pe la spate.”

Refuzând să se salveze pe apă, Misak Torlakian reuşi să scape pe uscat. Cum stătea atât de aproape de el, moartea l-a ferit de gloanţe. El se obişnuise să-i vorbească, gesticula ori murmura, vorbea cu prietenii morţi şi moartea îi răspundea în numele lor. A reuşit, cu chiu, cu vai, să se urce într-un camion care se strecură printr-o breşă a încercuirii. Apoi, printre căruţele refugiaţilor, printre şiruri nesfârşite de soldaţi, printre coloane de maşini, oprindu-se când şi când să riposteze, printre obuze care amestecau convoaiele, a urcat prin Ucraina până la Cernăuţi. Nu s-a ferit o clipă din calea frontului şi nici nu a mers mai repede decât el, de parcă nu se putea îndepărta de muntele Ararat decât îmbrâncit, pândind momentul în care lucrurile se vor schimba şi atunci, cum făcuse şi cu treizeci de ani în urmă, la asediul Trabizondei, avea să se aşeze din nou în avangarda trupelor. Dar lucrurile nu se schimbau, iar ofensiva rusească spulberă orice iluzie. Într-o seară tulbure din primăvara anului 1944, generalul Dro le dădu ordinul de a lua, înapoi, drumul cel mai scurt spre Berlin, recomandându-le să nu mai fie preocupaţi de nimic altceva decât să-şi salveze pielea.

Misak Torlakian se întoarse pe acelaşi drum răscolit, cu oameni înghesuindu-se, cu cerul scurtat de ploi şi strâmtat de obuze, şi copleşit de aceeaşi lipsă de sens a morţii. Sensul obligă la limite. Dar, cum, dintre toate cele de pe lume, celălalt devine, în vreme de război, lucrul cel mai nefolositor, oamenii mureau nenumărabili. Astfel, în ce priveşte socotelile sale cu moartea, dintre toate secolele creştine, cel de-al douăzecilea se dovedi cel mai risipitor.

Gara din Focşani nu se afla pe drumul cel mai scurt spre Berlin şi Misak Torlakian nici nu păru că se află acolo pentru a executa vreun ordin. El

venise să-şi ia rămas-bun. Însoţit de bunicul Garabet, merse pe jos pe strada Gării, unde castanii nu apucaseră încă să înfrunzească, şi intrară în curtea bisericii armeneşti. „Rămâi aici, spuse bunicul Garabet. O să găsim ceva pentru tine, să ai din ce trăi...” „Nu mai e loc aici pentru mine. În curând or să vină ruşii peste voi. Şi atunci, dacă or să te întrebe, o să trebuiască să spui că nu mă cunoşti. La Simferopol şi la Rostov pe Don, în casele în care am locuit, i-au împuşcat pe toţi. Şi pe urmă nu trebuie să-mi găseşti ceva de făcut, eu ştiu ce trebuie să fac. Dacă stau să mă gândesc bine, nici n-am ştiut vreodată să fac altceva decât asta...” „Ai făcut ce trebuia, zise bunicul Garabet. Fiecare lucru la timpul lui. Era cât pe ce să-ţi pună ştreangul de gât din pricina asta. Singur spuneai că vin alte vremuri. Una peste alta, Misak, o să fie din nou pace.” „Cine hotărăşte în numele nostru dacă o să fie pace sau război? se oţărî Misak Torlakian. Cine ne întreabă pe noi dacă vrem pace şi care sunt condiţiile noastre?” „Lumea vrea pace, spuse bunicul cu vocea domoală cu care dădea verdicte. Uneori oamenii sunt prea grăbiţi şi din graba asta se nasc războaie. Dar, tot din cauza grabei, oamenii obosesc şi din gâfâiala lor se naşte pacea.” „Războiul e o gâfâială. Pacea e o gâfăială. Care e diferenţa?” „Ritmul, Misak. Diferenţa e de ritm. Ai luptat, ai ucis, ţi-ai făcut datoria. A venit vremea să te linişteşti.” „Nu e adevărat, spuse celălalt. Nu te lua după Armen Garo, care plângea în faţa noastră. El îmbătrânise. Sau după Hovhannes Kaciaznuni. Şi el îmbătrânise. Simon Pilibossian e mort, aşa că n-o să îmbătrânească niciodată. El a păstrat toată lista din care Armen Garo şi Şahan Natali au ales doar şapte-opt nume în Operaţiunea «Nemesis». Simon mi-a lăsat mie lista, înainte de a pleca în misiune. Şi-a tras un glonţ în cap, mi-a lăsat deci lista asta cu limbă de moarte. Pe ea sunt trecute patruzeci şi unu de nume. Pricepi? Şaptesprezece dintre cei de pe listă au murit între timp de bătrâneţe, şase au murit de glonţ sau de ştreang, după cum meritau. Au mai rămas optsprezece. Cine încheie pace în războiul ăsta, al nostru?” „Cel care iartă”, spuse bunicul Garabet. Fuma rar, dar primi ţigara de la Misak Torlakian, venea clipa şi găsiră că e singurul lucru pe care puteau să-l împartă. „Şi mai putem împărţi totuşi ceva, spuse Misak Torlakian. Povestea asta.” Scoase din buzunar căluţul de lemn şi îl şterse cu mâneca vestonului. Zadarnic însă, coama lui nu se lustrui, căci lemnul era vechi şi vopseaua i se cojise. „Asta e tot ce mi-a rămas de la Calust, fratele meu mai mic. L-am găsit în camera lui, printre dărâmături, când m-am întors în satul nostru. Eu i-l dăruisem, l-am cioplit cu baioneta din lemn de nuc. N-am ştiut de ce-l visez pe Bahbud Khan, urmărindu-mă pe un cal însângerat, şi de ce calul nu mă striveşte sub potcoavele lui. Am crezut atunci că e din cauză că nimeni nu moare în propriul vis. M-am gândit că, dacă îl omor pe azer, visul o să dispară. Dar n-a dispărut cu totul, calul a rămas şi îl visez mai departe. În coşmarurile mele, alţii îl călăresc şi îl chinuie.” „Fiecare dintre cei care au scăpat de acolo are coşmarurile lui, spuse bunicul. N-o să ne lecuim de ele decât murind, şi nu provocând moartea altora. Eu am un băiat şi asta mă ajută. Poate că ar trebui să te aşezi la casa ta şi să faci la fel.” „Sunt prea

bătrân pentru asta, Garbis. Dacă am fost prea bătrân ca să mor pe front, acolo unde sunt morţii cei mai frumoşi şi mai tineri, atunci sunt prea bătrân şi ca să fac copii. Am fost osândiţi din nu ştiu ce vină. Cine poate spune dacă osânda se opreşte odată cu noi şi nu trece mai departe în copii? Gândeşte-te la bunicii şi la părinţii noştri. Poate că avem asta în sânge. Poate că starea de victimă se transmite din tată în fiu." „Dar, Misak...", spuse bunicul, însă celălalt îl opri cu un gest. „Garbis, eu nu am venit să mă sfătuiesc cu tine. Nu am îndoieli ca să am nevoie de sfaturi şi nici nu mă simt pierdut, ca acum douăzeci de ani, ca să am nevoie de mângâiere. Am venit doar să-mi iau rămas-bun. Să ştii despre mine, atâta tot... Am să-ţi trimit veşti din când în când, într-un fel anume, din care să înţelegi... Şi acum să ne despărţim aici, în faţa bisericii, ca doi bărbaţi ce suntem. Despărţirile din gară sunt pentru îndrăgostiţi..." Se opri în poartă şi privi înapoi la bunicul, care rămăsese aşezat sub castan, pe băncuţa orbului Minas. „Lui Sahag, doar lui poţi să-i povesteşti. Sângele arată la fel în vinele tuturor şi, dacă-l laşi să curgă nestingherit, nu se va şti deosebirea dintre călău şi victimă. Sunt sigur că el o să înţeleagă."

„Ce-o să se întâmple acum?", întrebă Sahag Şeitanian. Între timp, Misak Torlakian dispăruse. Trecerea lui prin Focşani nu fusese obervată şi nimeni nu veni să întrebe de el. În luna mai dispăru şi generalul Dro, apoi Tatevos Bedrosian, împreună cu întreaga lui familie de la Constanţa. Dintre iniţiatorii Legiunii armene, fie că muriseră în Rusia, fie că fugiseră spre Germania, în România nu mai rămăsese nimeni. Nucleul dispărând, serviciile de contraspionaj ale Armatei Roşii lărgiră cercul şi, mai ales în Bucureşti şi în Constanţa, începură arestările. Bunicul meu fu cât pe ce să fie arestat în ajunul Crăciunului, în timp ce căra cutia cu pantofi colectaţi în biserică, dar, fie pentru că maşina era ticsită de arestaţi, fie pentru că soldaţii ruşi erau mai înceţi după o noapte albită de nesomn şi de vodcă, bunicul, tras îndărăt de Sahag Şeitanian, reuşi să fugă şi nu-l mai ajunseră decât strigătele soldaţilor, menite mai degrabă să-l alunge decât să-l urmărească. Cât despre Misak Torlakian, câtă vreme ruşii îl mai căutau prin România însemna că nu dăduseră de el prin alte părţi, aşa că îşi putea desfăşura slobod patimile în faţa listei încredinţate lui de Simon Pilibossian, iar calul alerga prin visele lui.

„Ce-o să se întâmple acum?", întrebă Sahag Şeitanian. „Zicem c-o să fie pace, răspunse bunicul Garabet, pentru că aşa s-ar cuveni. Pe de altă parte, au fost atât de multe războaie, amestecate între ele şi felurite, încât tratatele nu mai ajung să le potolească. Cum nu poţi să-i chemi pe toţi oamenii să târguiască tratate de pace înseamnă că unii dintre ei continuă să-şi ducă războaiele." „Şi atunci, ce fel de pace mai e şi asta?", întrebă Sahag, simţind cum Yusuf freamătă şi i se umflă în măruntaie, gata să se nască.

Unsprezece

„Ce-o să se întâmple acum?”, întrebă Sahag Şeitanian, uitându-se peste gard. Strada noastră, în urma desemnării de către rege a lui Petru Groza ca prim-ministru, tocmai se grăbise să-şi schimbe denumirea din cea destul de neinteresantă, de altfel, Dulapuri, în 6 Martie 1945 – instaurarea primului guvern democrat. De fapt, numele străzii era doar partea care se referea la dată, restul era adăugat pentru a-i ajuta pe locuitorii străzii să nu înţeleagă nimic din ceea ce, de fapt, li se întâmpla. „Ce-o să se întâmple?”, întreba Sahag Şeitanian, privind în lungul drumului la bărbaţii în haine de piele care veniseră să-l aresteze pe Carol Spiegel, vecinul de vizavi. Pe strada noastră, 6 Martie 1945, acesta a fost evenimentul cu care a debutat primul guvern democrat.

„Ce-o să se întâmple acum?”, întrebase bunica lui Sahag Şeitanian, cu cincizeci de ani în urmă, când ducea, pe sub fustele largi, pe străzile lăturalnice ale Constantinopolului, pistoale pentru grupul lui Armen Garo, în ziua ocupării Băncii Otomane. „Ce-o să se întâmple?”, întrebaseră ceilalţi părinţi ai bătrânilor armeni ai copilăriei mele, de la Trabizonda şi până la Adana, de-a lungul peninsulei anatoliene, de la o mare la alta, auzind, în zori, trâmbiţele care adunau în jurul armatei turceşti scursura oraşelor, pentru a se năpusti asupra cartierelor armeneşti. Şi la fel aveau să întrebe douăzeci de ani mai târziu, când, la răscrucile drumurilor, se auzeau tobele cele mari şi vocile vestitorilor, prelungi şi gâtuite precum chemarea muezinului din turnul moscheii, anunţând că peste trei zile toate familiile armeneşti îşi vor părăsi casele, luând doar atât cât puteau duce cu braţele, şi se vor aduna, în convoaie, la marginea oraşelor, la poarta dinspre răsărit. Îşi păstraseră întrebarea pe buze până când cei mai rezistenţi dintre ei au coborât, una câte una, cele şapte trepte ale morţii, spre Deir-ez-Zor. „Ce-o să se întâmple acum?”, întrebaseră puţinii supravieţuitori, locuitori ai oraşelor de pe malul european al Bosforului, pe care fumul incendiilor din cartierele creştine de la Smirna şi Constantinopol îi împinsese către porturi, către punţile neîncăpătoare ale navelor şi al căror singur drum spre casă era marcat de morţii aruncaţi peste parapet, înveliţi în pânze albe, borne ale unui hotar pe care nu-l vor mai trece niciodată înapoi. „Şi acum, ce se va întâmpla?”, se întrebaseră, arătându-şi paşapoartele de apatrizi unor autorităţi străine, dormind claie peste grămadă în adăposturi de împrumut, muncind cu ziua la hamalâcuri, vânzând te miri ce de colo colo, înjghebându-şi cu încetul negoţurile care, în locul fumului înăbuşitor al incendiilor risipite, aduceau aroma mirodeniilor orientale. Ce se va întâmpla? Când îi ajunse din urmă iarăşi războiul, priviră armatele germane aliate cum se înăspresc, odată cu deschiderea frontului de răsărit, începură să-şi acopere noaptea ferestrele cu cartoane negre, îşi pregătiră valizele ticsite cu haine groase, în aşteptarea deportării. Apoi, când frontul se

întoarse, se ascunseră în spatele gardurilor, privind la noua armată învingătoare, care smulgea trecătorilor ceasurile cu lanţ cu tot pentru a le bălăngăni de gât, ca pe nişte medalii, fugărea fetele prin curţile oamenilor şi spărgea vitrinele farmaciilor în căutare de spirt, numai bun de băut pentru soldaţii cu gâtul uscat de şuierul morţii şi al vântului de stepă. „Ce-o să se întâmple?”, întrebară când trebuiră să ascundă aurul adunat cu atâta trudă printre cahlele sobelor, pe sub scândurile desprinse din podele, pe sub brazdele din grădină ori sub coteţul câinelui, când începură să-şi pitească titlurile de valoare prin stivele de lemne din magazie, când auziră şi văzură oamenii în haine de piele izbind cu picioarele noaptea în uşi, înşfăcându-i pe cei dinăuntru, aşa cum îi prinsese ceasul acela, în pijama sau papuci, cum s-a întâmplat chiar cu unchiul meu, Ervant Hovnanian. Au trăită mai ales întrebându-se şi ceea ce au văzut în jur, atâtea convoaie umplând gropile comune sau pierind în nisipurile Mesopotamiei, atâtea mulţimi dezlănţuite, atâtea pământuri răscolite şi atâtea ceruri răbufnind, ar fi trebuit să fie un îndestulător răspuns pentru ei. Atâta doar că această întrebare era însoţită de teamă şi, chiar dacă pornea din vechi suferinţe, teama cerea răspunsuri noi, căci, inexplicabil, fiecare teamă nouă era însoţită, spre deosebire de spaimă, de o speranţă nouă.

Tocmai pentru că ştia asta, bunicul Garabet se abţinu să răspundă, mulţumindu-se să ridice din umeri. Ei nici nu aşteptau altceva, ar fi fost dezamăgiţi dacă bunicul le-ar fi răspuns. Se întrebau unii pe alţii, mai ales ca să se simtă mai puţin singuri. De altfel simţeau şi ei, ca şi cei de dinaintea lor, că răspunsul e mereu în altă parte.

Un răspuns veni totuşi de la unul dintre cei de la care se aşteptau cel mai puţin, adică de la bătrânul domn Anton Ferhat. Şedeau pe scăunele în faţa capelei cimitirului armenesc de dincolo de calea ferată şi mâncau, în farfurii colorate, *helva* pregătită de coana preoteasă, din griş prăjit, amestecat cu nuci rumenite pe plită, stafide şi scorţişoară. Puţin mai departe se găsea cavoul familiei Seferian, care nu devenise încă locul de taină al comitetului parohial. Iar alături, două morminte proaspete, la cap cu o singură cruce de lemn, pe care erau scrise, cu vopsea galbenă, două nume.

Bătrânul domn Ferhat era renumit pentru zgârcenia lui. Nu că ar fi fost singurul împătimit de atâta cumpătare, căci mai toţi bătrânii armeni ai copilăriei mele, cu farfurioarele de *helva* prăjită în mână, erau sfioşi la cheltuit. Dar Anton Ferhat nu era un zgârcit oarecare, ci poseda o zgârcenie deosebit de creativă, ceea ce îl ajuta nu numai să evite crizele de generozitate, ci şi să găsească argumente prin care să explice lumea clădită pe principiile sale ca pe cea mai darnică dintre lumile posibile. Pe scurt, cu cât se adâncea în zgârcenie, cu atât mai tare se înduioşa de propria generozitate. Pentru toate bunurile sale, ţinea o contabilitate straşnică şi nu ar fi acceptat nici în ruptul capului să-şi diminueze avutul, rămânând neînduplecat faţă de orice ispită întru milostenie. Şi iată, totuşi, că Anton Ferhat fu cel dintâi care binefăcu, aducând drept ofrandă partea sa de răspuns. Fără a-şi încălca totuşi principiile, deoarece dărui drept răspuns

singurul lucru pe care, deşi îl poseda, nu-l trecuse în registrul de contabilitate, deci, dăruindu-l, nu-şi diminua avutul, şi anume viaţa lui.

„Ce-o să se întâmple acum?”, întrebară şi cel dintâi răspunse bătrânul domn Ferhat şi nu singur, ci împreună cu soţia lui, ea strâmtându-şi, pe cât îi stătea în putinţă, şoldurile late, pentru a încăpea altădată pe fotoliu, în faţa mesei covârşite de bunătăţi, iar acum, în groapă, alături de bunul ei soţ. Dacă e să judecăm drept-drept, cel dintâi răspuns îl dăduse Dicran Bedrosian, când încă întrebările pe potriva vremurilor noi nici măcar nu începuseră să fie puse. Dar ceilalţi socotiră că ceea ce i se întâmplase lui Dic Bedrosian nu putea fi luat drept un posibil răspuns la întrebarea permanentă, ci mai degrabă o straşnică învăţătură de minte pentru îndărătnicia cu care el se situase mereu de partea bolşevicilor. De aceea Dic Bedrosian, rămas cu gestul reflex de a-şi freca încheietura goală a mâinii stângi, de parcă nu-i venea încă să creadă ce i se întâmplase, tăcea, lăsând ca primul răspuns să fie al bătrânului Anton Ferhat, care tăcea, la rândul său, dar tăcerea lui, dat fiind că era mort de-a binelea, era cu mult mai grăitoare.

Bătrânului i s-a tras moartea nu atât de la zgârcenia lui creativă, cât mai ales de la simbolul acelei creativităţi, prunul din fundul curţii. Familia Ferhat organiza prânzuri copioase, cu deosebire la iniţiativa respectabilei doamne Ferhat, care, supraveghind oalele ce bolboroseau pe plită, ofta din rărunchii ei împănaţi: „Rău e să fii flămând!”. Masa era pusă, evident, doar pentru doamna şi domnul Ferhat. Apoi, în faţa mormanelor de farfurii goale, cu unsoarea lucind pe margini, doamna Ferhat, cu fundul ei enorm prins în chinga fotoliului, ofta din nou, de această dată concluziv: „Rău să fii flămând, rău să fii sătul!”. Iar musafirii veneau abia după siestă, când urmele prânzului fuseseră cu desăvârşire înlăturate. Trataţia oferită de familia Ferhat era mereu aceeaşi şi totuşi variată, din august până în octombrie un castron de prune, la început verzulii şi de mărimea unor zarzăre, mai apoi, spre miezul toamnei, tot mai coapte. Iar în restul anului, acelaşi castron, plin de data aceasta cu prune uscate, ale căror virtuţi curative familia Ferhat nu înceta să le ridice în slăvi. Ei bine, tocmai între ramurile prunului aceluia atât de folositor auzi bătrânul domn Ferhat într-o seară de septembrie o foială neliniştitoare. Îşi luă puşca şi, cu avântul disperat al celui care poate pierde tot ce are mai scump pe lume, veni tiptil până sub coroana prunului, încărcă glonţul pe ţeavă şi ochi la întâmplare, ameninţând c-o să tragă. Gestul lui păru nu atât hotărât, cât brusc, şi avu darul să-l sperie pe intrus, astfel încât dintre ramuri, însoţit de o scuturătură de frunze şi fructe, se prăbuşi un adolescent care se lipi tremurând, cu mâinile ridicate, de trunchiul copacului. Stăpân pe situaţie şi din cale-afară de indignat, Ferhat porunci flăcăului să se dezbrace gol puşcă şi, sub o neagră ameninţare dacă fapta se va repeta, îl îmbrânci cu patul puştii, în pielea goală, în stradă. Iar prunul îşi continuă nestingherit, după acea întâmplare, producţia de fructe mulţi ani la rând, cel puţin preţ de un deceniu. Când veniră ruşii, rechiziţionară toate armele, iar domnul Ferhat,

temător, ca orice zgârciob, de asprimile legii, îşi predă puşca, cerând în schimb un bon în care să se scrie numele său pentru ca, măcar teoretic, catastiful său să nu aibă de suferit, dreptul său de proprietate să fie respectat, iar puşca să i se restituie într-o bună zi. Şi aşteptările îi fură răsplătite, deşi nu tocmai în felul pe care îl dorise. Adolescentul din prun devenise între timp bărbat în toată firea şi, cum îndeletnicirea căreia am văzut că i se dedicase îi prevestea în vremurile acelea tulburi numeroase perspective, a intrat în noua poliţie politică; primi haină de piele, cizme bune de tropăit pe scări şi de lovit în uşile şi în burţile oamenilor, dar şi dreptul de a răsfoi prin tot felul de hârtii, cum ar fi, de pildă, registrul de rechiziţionare a armelor. Unde, la loc de frunte, era trecut numele lui Anton Ferhat. Nu cunoaştem numele bărbatului, pentru că nimeni nu l-a căutat după aceea, dar a fost identificat de cititorii *Cărţii şoaptelor* ca fiind acelaşi cu băietanul hoţoman. Căci pe trupul bietului bătrân a fost găsită puşca şi, îndesate între gingii, câteva prune uscate, al căror efect vindecător rămase fără rezultat, căci Anton Ferhat a sângerat până a murit, fără să-i audă cineva din stradă vaietele. Bărbatul a bătut aşadar la uşă, iar cea care i-a deschis a fost doamna Ferhat, care, întrebându-l ce doreşte, primi drept răspuns un glonţ în piept şi altul în frunte. Tulburat, nu de împuşcături, căci erau destul de obişnuite în vremea aceea, şi nici de zgomotul căzăturii, căci, pe orice parte ar fi căzut, moliciunea doamnei Ferhat nu ar fi lăsat să răzbată vreun sunet, ci de tăcerea care se lăsase după aceea, bătrânul Ferhat se ivi în vestibul. Iar bărbatul, care ştia cum să tragă, îl împuşcă în plămân şi în stomac, lăsându-l să moară în chinuri, sufocat de prunele pe care i le îndesă în gură. Bunicul Garabet ridică din umeri, dar ceilalţi priviră peste umerii lui şi, văzând numele înscrise pe lemnul negeluit al crucii, primiră din partea lui Anton Ferhat primul răspuns cu privire la întâmplările care aveau să vină.

Cel de-al doilea răspuns veni de la *Eşek* Simon, adică Simon Măgarul, alt Simon decât unchiul meu care în vremea aceea se pregătea să se repatrieze, amăgit de fanfarele, restaurantele, casele gratuite şi scutirile fiscale cu care îl momeau lozincile comuniştilor armeni de pe mai toate malurile Mării Negre. *Eşek* Simon era mărunţel, avea părul sârmos, pieptănat de-a dreptul vertical, de parcă ar fi purtat pe cap o cutie de văcsuit ghete. Dincolo de aspectul caraghios, frizura avea totuşi menirea de a mai adăuga ceva înălţimii sau mai degrabă părţii de înălţime care îi lipsea, la fel ca şi pantofii cu tocuri înalte, confecţionaţi anume de Krikor Minasian. Avea ochi negri şi pătrunzători, frumoşi, fiecare luat în parte, dar, din păcate, atât de saşii, încât privirile i se intersectau la rădăcina nasului, în unghi drept. Aşa cum singur *Eşek* Simon se descria, de altfel, în autoportretul trimis lui Der Ignadios, la Galaţi, în speranţa că va fi aşezat pe o poziţie fruntaşă în lista potrivelilor: „Ochi frumoşi aveam, cu fiecare spre celălalt priveam”.

Înainte de război, *Eşek* Simon deschisese o ceainărie pe Strada Mare, unde organiza mici spectacole, pentru a atrage clienţi, împreună cu

Kemancist Rupen, venit special de la Constanţa. Kemancist Rupen, şi mai mărunt, cocoţat pe un scaun fără spetează şi cu picioarele bălăngănindu-se în gol, cu cele câteva fire de păr aduse dinspre creştet, rotunjite frumos pe frunte şi linse cu briantină, cânta din *kemancea*, un fel de mandolină, suspinând cu jale după iubita lui şi stârnind suspinele bunicilor şi mătuşilor mele, precum şi ale altor dudui din acele vremuri, îmbrăcate în taioare strânse pe talie, ţinându-şi poşetele în poală, trecându-şi vârfurile pantofilor cu baretă unul peste altul, căci picior peste picior nu era frumos să te aşezi, chiar dacă era ceainărie, şi nu cafenea, şi lăcrimând pe ascuns din colţurile ochilor, pe care şi-i ştergeau când şi când cu batistele. Bunicile şi mătuşile noastre erau grăsune, făceau gropiţe în obraji şi la coate. Aşa dodoloaţe, le plăceau bărbaţilor din ceainărie, care năduşeau în costumele lor scorţoase, strâns legaţi la gât cu papioane încreţite. Tocmai de aceea rumeneala şoldurilor şi a obrajilor nu le potolea câtuşi de puţin duduilor imboldul cochet de a muia pişcoturi în ceai şi de a se şterge, apoi, de firimituri, cu vârful degetelor la colţul arcuit al buzelor. Şi chicotind ori râzând de-a binelea, căci după jelaniile lui *Kemancist* Rupen, întrerupte când şi când de suspinele asistenţei: „Vah! vah!” sau, mai adânc: „Aman! aman!”, urmau scenetele lui *Eşek* Simon. Cum el fusese prea tânăr pentru a fi făcut şcoală la Erzerum, înainte de masacre, şi prea bătrân acum ca să o apuce de unde nici nu o lăsase, *Eşek* Simon vorbea o limbă amestecată, care avea însă avantajul că putea fi înţeleasă de toată lumea, indiferent de naţie. Scheciurile lui, rostite în cuvinte stâlcite, sunau nostim şi, asociate cu aerul serios, cu claia de păr, ca podoaba unui faraon peste trupul mărunţel, şi cu privirile înnodate, stârneau hohote de râs. Poezioarele, chiar şi după ce *Eşek* Simon murise de inimă rea, erau spuse în continuare, iar noi, copiii, învăţaserăm câteva şi le repetam la petreceri, iar bătrânii armeni râdeau iarăşi ca în ceainăria lui *Eşek* Simon. Iată şi cea mai celebră poezioară dintre toate, fabula *Greierele şi furnica*, alcătuită într-o formă concisă şi rostită într-o româno-turco-armeană fără cusur:

Creier şi pornic

— *Madam pornic, madam pornic,*
Dai la mine un bucaţic!
— *Toată vara giucat, cantat;*
Sictir, nu dai nimic!

Dar apelativul *eşek*, adică „măgarul”, nu vine din vremurile în care Simon era un vesel şi prosper proprietar de ceainărie a cărui singură umbră de tristeţe era cauzată de faptul că în *lista potrivelii* a lui Der Ignadios, preotul de la Galaţi, Simon era poziţionat astfel încât în dreptul lui ori nu era trecut

niciun nume, ori, în cel mai bun caz, numele vreunei văduve mustăcioase şi balcâze, cumplită la înfăţişare chiar şi pentru privirile încârligate ale lui Simon. *Eşek* îi rămăsese numele în urma unei întâmplări de după război şi acesta a fost cel de-al doilea răspuns convingător la întrebarea despre întâmplări.

Dacă ar fi avut o cafenea, vremurile l-ar mai fi răbdat poate vreun an, doi. Dar ceainăriile erau rare şi de la Cernăuţi şi Iaşi încoace ruşii nu mai întâlniseră vreuna. Ofiţerii se aşezau la mese, asta era partea cea bună, căci, ştiind că prin ceainăria lui Simon bântuie ofiţerii, soldaţii de rând se fereau să intre. Partea rea a fost că ofiţerilor le-a plăcut aici peste măsură. Stăteau picior peste picior, cu pistoalele pe colţul mesei, la vedere, şi cereau ceai rusesc. Simon nu ştia cum e ceaiul rusesc, la început a întrebat, dar şi-a dat apoi seama că, orice fel de ceai le-ar fi servit, dacă era fierbinte însemna că era rusesc şi ei încuviinţau că ăla e. Primeau câte un păhărel de coniac sau de rom pe care îl dădeau numaidecât pe gât, cerând altul pentru ceai, şi mai primeau câte un cub de zahăr sau o bomboană sticloasă pe care le ţineau sub limbă cât sorbeau, de obicei cu zgomot, ceaiul.

Cum însă acest fel de clientelă începu s-o alunge pe cealaltă, seratele lui Simon se răriră, apoi celălalt protagonist, *Kemancist* Rupen, dispăru dintr-odată fără urmă. Clienţii noi amestecând mai degrabă ceaiul în coniac decât coniacul în ceai şi uitând deseori să plătească, ca să nu mai punem la socoteală că veneau la ore nepotrivite şi şedeau, fără să se sinchisească, atât cât le poftea inima, Simon se supără şi adresă o plângere Comenduirii. Care îl ascultă cu băgare de seamă, apoi, având de ales între a-i face pe plac lui Simon ori a-i lăsa pe ofiţerii ruşi să se poarte după bunul lor plac, socoti că, nepricepând ce onoare deosebită i se făcea din partea glorioasei armate sovietice, Simon este nedemn să păstreze ceainăria. Aşadar, ea a fost rechiziţionată şi acesta s-a dovedit cel de-al doilea omagiu pe care comunitatea armeană din oraşul Focşani îl aduse soldatului sovietic eliberator, după ceasul lui Dic Bedrosian. „Asta ce însemnam?”, întrebă Simon, *rechiziţionare* părându-i un cuvânt greu de înţeles şi cam neplăcut, după hotărârea de pe chipul ofiţerului trimis în acest scop, însoţit de doi plăvani înarmaţi care îşi făceau deja de lucru prin bomboniere. „Adică asta înseamnă că-ţi luăm ceainăria”, îi traduse ofiţerul, împungându-l cu degetul în piept şi sugerând astfel că acelaşi gest ar putea fi făcut cu mijloace mai convingătioare, cum ar fi ţeava puştii sau baioneta. „Luam, luam, se oţărî Simon, dar la schimb ce dam?” „Asta-i bună! veni răspunsul. Nu dăm nimic la schimb. Este la dispoziţia armatei.” Simon înţelese greu un astfel de târg, se scărpină în păr, ceea ce îl obligă, având în vedere claia paralelipipedică, să se înalţe oarecum pe vârfuri. „Ştii ce visat eu?”, întrebă, după o matură chibzuinţă. Ofiţerul făcu ochii mari, suprins de noutatea temei. Atunci Simon îi explică, făcând gesturi edificatoare: „Eu visat aşa: cura meu era varza, tu eram capra şi capra mâncam cura meu.” În faţa acestei transfigurări din care, cu toate stâlcelile de limbă, apărea limpede unde bătea îndemnul adresat de Simon ofiţerului, acesta se înroşi până în vârful

urechilor şi primul impuls a fost să-şi ducă mâna la pistol. Îşi zise însă că pentru o asemenea stârpitură un glonţ în frunte înseamnă o cinste prea mare, aşadar îl înşfăcă de ceafă şi-l îmbrânci spre uşă, strigând după el: „Măgarule!”. Cum Simon nu se lăsa dus, ba chiar se înţepenise cu o putere surprinzătoare pe picioarele din spate, ofiţerul, fără a slăbi strânsoarea din ceafă, îşi spori eforturile, întorcând în mod brutal îndemnul lui Simon, adică trăgându-i câteva cizme îndesate în ceea ce ofiţerul numi „varza mă-tii de cur!”. Şi astfel, însoţind pumnul cu cizma şi strigându-i întruna „Măgarule!”, ofiţerul îl zvârli pe Simon în stradă, de unde auzi un ultim „Să nu te mai prind pe aici, măgarule!”. Şi, oricât de amărât ar fi fost Simon, când îl îndemnau, la cafeaua din curtea bisericii: „Povesteşte, *Eşek*!”, adică „măgarule”, Simon îşi povestea visul despre capră şi varză în hohotele de râs ale asistenţei. Dar visul rămânea vis, iar ceainăria rămase pierdută. Fără priceperea lui Simon, îşi pierdu la început farmecul, apoi aroma ceaiurilor englezeşti, chinezeşti şi indiene, ceştile colorate se ciobiră, devenind astfel numai bune de băut vodcă şi vinars, şi, până la urmă ceainăria se transformă într-o speluncă. *Eşek* Simon îi dădea târcoale noaptea târziu, după ce ultimele tropăieli şi lălăieli se îndepărtau, privea tânjind printre perdelele sfâşiate, aburind şi ştergând cu mâneca, în dreptul ochilor, vitrinele soioase. Apoi se ghemuia pe trepte, legănându-se până în zori. Unde îl şi găsiră într-o dimineaţă, când, pentru a-l alunga, îi traseră o cizmă în coaste. Abia când văzură că, fără vreo tresărire de surpriză sau de durere, *Eşek* Simon se prăbuşeşte într-o rână, înţeleseră că murise. Chemară pe alde bunicul să vină să-şi ridice mortul cât mai degrabă, ca să nu alunge muşteriii. Care fireşte că nu se lăsară alungaţi, ci trecură cu paşi lungiţi peste trupul mortului care nu-i sperie, dimpotrivă, le prii, căci soldaţilor ruşi vederea morţii le sporea setea. Iar după ce de-a lungul vieţii încercase în toate felurile, punându-şi câte o lumânare la stânga şi la dreapta şi încercând să le privească în acelaşi timp până ce frâiele capului îi plesneau de durere sau închizând câte un ochi şi îndepărtând cât putea privirea celuilalt ochi de rădăcina nasului, rotindu-şi pupilele în cap într-un sens şi apoi în sens contrar, punându-şi lentile caraghioase de toate mărimile până cădea în brânci, *Eşek* Simon descoperi, în sfârşit, leacul deznodării privirilor, iar acel leac era moartea. Înainte ca Minas, orbul, să-i închidă ochii – era chemat întotdeauna pentru asta, căci atingerea mâinilor lui era cea mai uşoară – văzură că privirile lui *Eşek* Simon se îndreptaseră. Ar fi fost, în sfârşit, momentul ca, odată impedimentul înlăturat, *Eşek* Simon să promoveze pe *lista potrivelii* a lui Der Ignadios. Din păcate însă, câştigând însuşirea privirii drepte, tocmai pierduse o altă însuşire obligatorie pentru a putea fi promovat, şi anume aceea de a fi viu, ca să nu mai vorbim de faptul că Der Ignadios însuşi murise de mult, iar lista, care la vremea ei potrivise multă lume, printre care şi pe bunica Arşaluis cu bunicul Garabet, rămăsese uitată, cu aşteptările ei cu tot, printre odăjdiile bisericii armeneşti din Galaţi.

Ce-o să se întâmple acum? Acesta fusese răspunsul lui *Eşek* Simon şi ceilalţi, amintindu-şi, pufneau în râs, iar *Eşek* Simon se supără că ceilalţi nici moartea nu i-o luau în serios.

„Dugheana mea era o biată cizmărie, spuse Krikor Minasian, trăgând cu ochiul spre Anton Merzian, resemnat la gândul că vorbele sale triste vor declanşa pe obrazul celuilalt zâmbete de satisfacţie. N-am înţeles la ce le trebuia. Fabricile, mai pricep, deşi, dacă stai să te gândeşti, ce stat e ăla care, în loc să-ţi apere avutul, ţi-l ia? Dar biata mea dugheană, cu doi ucenici? Adică n-au fost mulţumiţi că vreo doi ani la rând am reparat cizme ruseşti pe gratis. Ori poate tocmai de-aia, că se obişnuiseră să-şi facă treaba fără bani. Eu tot munca aia o fac, dar e mai bine aşa? Cu atelierul în bucătărie, pe ascuns, fără ucenici, că prind ciudă pe tine dacă-i pui la muncă şi te toarnă la Fisc că nu tai chitanţă. Să-ţi fi pierdut minţile, adică să plăteşti nouăzeci la sută impozit pe profit sau, cum îi spune azi, beneficiu. Se zice că atunci când câştigi tu e profit, când câştigă statul e beneficiu, că statul – de! – nu profită, el beneficiază. Nu pot să cred că tocmai ei, care ştiu şi ce ascunzi prin stiva de lemne din magazie, nu ştiu că ţin în continuare atelierul de cizmărie. Cred că, de fapt, ceea ce îi enerva cel mai tare era firma. Şi eu, nătâng – privi dinadins către Anton Merzian, în semn că nu trebuia să aprobe aceste ultime cuvinte cu atâta convingere – îmi făcusem o firmă nemaipomenită, colorată, să se vadă din capul străzii. Acuma nu se vede de nicăieri, stă în magazie, în spatele dulapului de scule. O scot din când în când, îmi pun un taburet şi mă uit la ea. Am zis s-o păstrez, că cine ştie, o să mai fie nevoie. Numai că între timp a început să se scorojească pe margini; restul s-a decolorat, stă pe întuneric, săraca, firmele se hrănesc cu lumină, ca frunzele. Ce-i mai trist pentru un negustor decât să-şi vadă firma prăpădindu-se sub ochii lui... Cum s-or fi gândind ăştia să trăiască bine într-o ţară în care firmele mor? Tot ce-am putut să păstrez din dugheană, când mi-au luat-o, a fost clopoţelul de la intrare. N-a îmbătrânit, e tot copil şi are un clinchet vesel, se bucură când dă uşa peste el, de unde să ştie că uşa nu mai e aceeaşi?”

O întrebare în plus la care nu trebuia să răspundă nimeni. Pe vremea aceea, cimitirul armenesc era împrejmuit cu un gard din lemn crud. Între timp coperţile *Cărţii şoaptelor* au căpătat culoarea argintului, pe atunci însă coperţile aveau culoarea lemnului. Erau împrejmuiţi aşadar de *Cartea şoaptelor* şi, ca tot ce se afla înlăuntrul ei, vocile lor erau joase, abia se auzeau. De aceea, i-au făcut semn lui Anton Merzian să fie mai cu băgare de seamă, căci la el, când vorbea întrebându-se întruna, finalul propoziţiilor se subţia şi, astfel, se auzea mai tare.

„Nu trebuie să trăim mai departe? dădu Anton Merzian răspunsul său. Trebuie, nu-i aşa? Că de-aia am plecat de-acasă, de frica iataganelor, de-aia am venit aicea, că ziceau unii că România e o ţară binecuvântată, unde – şi dacă doar stai şi, pardon! – te caci, tot faci bani, şi de-aia ne-am căznit să ne luăm autorizaţii, cu sufletul la gură la fiecare început de an, când trebuia să le reînnoim, ca nişte amărâţi de nansenieni ce eram, că, dacă n-am trăi,

atunci ce altceva am face? Nouă ne e frică de stăpânire, fără ţară şi fără acte suntem la mila ei, ne-au primit aicea, dar, nişte apatrizi ca noi, nici n-avem voie să plecăm în altă parte, chiar dacă trecem pe ascuns graniţele româneşti, nu ne primeşte nimeni. Decât poate în mijlocul mării, dacă o mai fi rămas pe acolo vreo insuliţă pe care n-a pus nimeni piciorul, dar astfel de locuri nu sunt şi, chiar dacă ar fi, din ce să trăieşti pe ele, dacă eşti singur, cui să pingeluieşti bocancii? Dar noi nu plecăm nicăieri, avem aici casă, loc de băut cafeaua şi loc la cimitir, nevastă-mea, Zaruhi, au trecut patruzeci de ani de când am furat-o de la tată-său, de la Panciu, a îmbătrânit şi ea şi e atât de surdă, încât nici n-ar auzi când aş pleca, închizând uşa după mine, poţi s-o laşi?, şi să tot plecăm întruna, unde vedem cu ochii, mie mi-a ajuns şi nu vedeţi că, oriunde mergem, că sunt spahiii, că sunt kurzii sau beduinii, că sunt bolşevicii, mereu ne ajunge din urmă cineva? Şi atunci, ce zic eu? Facem cum zic ei, dacă asta vor?”

„Şi cam ce vor?”, întrebă Sahag, care avea şi el bănuielile lui.

„Păi, să socotim, da? se însufleţi Anton Merzian, rotunjind subţire şi retoric finalurile de propoziţie. Ce leafă ai, Dic, ca vânzător de ceasuri, tu, altădată cel mai mare ceasornicar de pe Strada Mare?” Şi, în faţa tăcerii lui Dic Bedrosian, care îşi frecă, încurcat, încheietura goală, continuă tot Anton Merzian: „Ai trei sute de lei pe lună, zici bogdaproste dacă-i ai? Dar tu, Ştefănucă, mare avocat ce eşti?”. Ştefănucă Ibrăileanu, cu părul vâlvoi şi cu ochii umbroşi, leit unchi-su Garabet, mai puţin barba şi ipohondriile, oricum n-ar fi putut răspunde imediat, căci ar fi trebuit mai întâi să-şi scoată ţigara pe jumătate stinsă, pe care o chiştocea între buze. „Să-ţi zic eu că ai tot pe-atâta? Şi ce faci cu banii ăştia, abia dacă-ţi plăteşti cartela la pâine şi niscaiva altele primprejur, să nu zici că mănânci chiar coajă goală, ca anahoreţii, că hainele, slavă Domnului, le-avem încă pe-alea de dinainte de război? Şi să nu vă bucuraţi că vine alt război şi scăpăm de ăştia aşa uşor cum au scăpat ei de ăştilalţi şi vă luaţi alte haine că, ce, nu ştiţi? Războiul cade peste noi când ne e mai bine, nu când suntem săraci ca acuma, cum s-ar zice, la omul sărac, nici tunurile nu trag şi când n-o să fim aşa săraci ca acuma o să fie doar pentru că o să fim şi mai săraci, uitaţi-vă-n jur, dacă mai merge mult aşa, o să ajungem să împărţim între noi pâinea şi peştii Domnului nostru Iisus Hristos, aşa-i, părinte?” Iar părintele, şezând într-un colţ, cu mâinile împreunate pe sub mânecile largi ale sutanei ca într-un manşon, fie că era bătrânul Der Dagead Aslanian, fie că, după moartea lui, puţin timp după război, el neputând aşadar să dea o încuviinţare în deplină cunoştinţă de cauză, era Der Mampre Berberian, care încuviinţă cu atâta hotărâre, încât, atunci când se porni emigrarea armenilor din România, la începutul anilor ’60, fu printre primii care îşi depuseră actele de plecare, fie că era apoi bătrânul Der Varjabedian, cu bărbiţa lui rotundă şi cu vinişoarele subţiri şi roşii din obraz prin care, de la o duminică la alta, continua să curgă restul din sticla cu vin pentru împărtăşanie, fie mai apoi tânărul arhimandrit Zareh Baronian, frumos ca o icoană bizantină, părintele, oricine ar fi fost el, încuviinţă, socotind pozitivă, chiar şi dintr-o

perspectivă întristătoare, pomenirea numelui Mântuitorului. „Dar noi, care ne temem, ce facem? continuă, încurajat, Anton Merzian. Facem pe placul statului, ce altceva? Dacă statul nu ne dă destul cât să trăim cumsecade şi totuşi noi trebuie să trăim, că oameni fără stat s-au mai pomenit, cum, iacătă, noi, care suntem apatrizi, dar stat fără oameni cine a pomenit? Şi atuncea, ca să trăim, când nici nu ne lasă să muncim atâta cât am vrea, ce putem face decât să luăm de pe de lături, adicătelea, cum s-ar zice, să furăm? Nu vedeţi că statul vrea să furăm, ca să nu aibă grija noastră, şi se simte uşurat când vede ce bine înţelegem îndemnurile lui? Aşa că ce nu înţelege ăsta cu capul lunguieţ – care, lesne de imaginat, era Krikor Minasian – înţelegem noi, ăştilalţi, cu capul normal pe umeri, că şi dacă am înţelege toţi n-ar fi bine, că n-am avea de unde fura toţi, ce ziceţi, şi atunci furăm noi, ăştia mai deştepţi? Dar trebuie să ai ochii ageri şi să fii iute de mână şi asta n-o mai putem noi, ci copiii noştri, aşa că le-am spus băieţilor mei: «Flăcăi! Ce mai aşteptaţi? Unde se fură cel mai bine, acolo unde nu-i nici ochi de proprietar să te pândească şi nici vreun controlor fiscal să te verifice? La cooperativă! Atunci, hai la cooperativă!». Ziua flăcăii lucrează la cooperativă şi seara, în atelierul de acasă, aduc băieţii şi avem tot ce ne trebuie, şi piele, şi pingele, şi căpute, şi cuişoare, şi pap cizmăresc. Se strică ciocanul ori cleştele ori calapodul? Iaca ciocan şi cleşti şi calapod! Atâta că flăcăii mei s-au nărăvit prea tare şi nu mai fac diferenţa, au început cu năravurile şi-acasă, de-aia trebuie să fiu cu ochii pe ei şi să le strig: «Taie drept, cu economie, ce, te crezi la cooperativă?». Aşa că, ce-o să se întâmple, eu asta vă zic vouă: orice dezvăţ are şi învăţ, că altminteri de ce statul, dacă ne-a luat dughenele, ne-ar fi dat, în schimb, cooperativa?”

Putea să fie ceva adevărat în treaba asta. Bunicul Garabet cotrobăi prin cutie şi scoase o pereche de pantofi. Ervant Hovnanian murise deja la Lubianka, la fel şi Saruni, şi bătrânul Harutiunian, pantofii rămăseseră pentru totdeauna fără stăpân. „Şi, dacă aţi fi apucat să-i daţi, mai spuse Anton Merzian, nemulţumit că ceilalţi nu-i socoteau răspunsul îndestulător, cu atât mai mult cu cât intervenţia sa fusese o împletitură de întrebări şi – nu-i aşa? – două întrebări bine ţintite sunt mai lămuritoare decât un răspuns şovăielnic, nu ne făceam de râs? Decât aşa pantofi, pentru frigurile din Siberia, mai bine îţi înfăşori picioarele în cârpe, ca morţii noştri din Deir-ez-Zor, nu-i aşa, Sahag?” Sahag Şeitanian nu răspunse şi nici Yusuf, adică Iosif, fratele lui mai mic.

În schimb, vorbi Vrej Papazian. Era ceva mai tânăr decât ceilalţi, avea o faţă frumoasă, cu ochi migdalaţi şi zâmbet cald. Aceiaşi ochi îi avea şi sora lui, Virginica, pe deasupra ea avea păr lung, ondulat şi mijloc subţire. Dar, cum Virginica, fiind femeie, nu participa la aceste discuţii decât în treacăt şi în tăcere, doar ca să mai pună câte puţină halva aromată de parastas în farfurii, Vrej Papazian vorbi în locul ei.

„Ce fată harnică şi frumoasă e Virginica, spuse Vrej, amestecând, după cum îi era obiceiul, cuvintele armeneşti şi româneşti. Dar s-a îndrăgostit de cine nu trebuia, n-are noroc, ca atâtea fete bune. Dintre toţi bărbaţii care au

bătut la uşa noastră, să nu alegi tu pe niciunul, bărbaţi de tot felul, îmbrăcaţi cu grijă, cuviincioşi, care cu flori şi cu şampanie, care cu flori şi bomboane, care, mai sărac, numai cu flori, şi în schimb să te îndrăgosteşti lulea de unul îmbrăcat în manta ponosită şi fără galoane, ca un prizonier de război ce se afla, care, când nu era scos să cureţe haznalele de scârnă şi rigolele de frunze uscate, şedea la puşcăria garnizoanei, asta eu nu pot pricepe. Ba, colac peste pupăză, omul mai avea şi nevastă şi copii la el acasă, în Nakhicevan, şi le ţinea poza în buzunar. Iar Virginica mea stătea, dis-de-dimineaţă, să aştepte, cu ochii zgâiţi la poarta garnizoanei, îmbrăcată ca de sărbătoare, în taior negru şi cu părul prins în plasă subţire, ca domnişoarele de pension, doar-doar o ieşi, cu mătura de nuiele sau cu bidineaua pentru spălat closete, prinţul ei îmbrăcat în izmene cafenii şi încălţat cu bocanci scâlciaţi, fără şireturi – oribil, nu? se îngreţoşa Anton Merzian, la imaginea bocancilor ponosiţi. De cu zori, nici nu se porneau muscalii cu trăsurile la gară, ea făcea tot drumul până la garnizoană, după ce toată noaptea îi împletea la lampă ciorapi de lână şi îi cosea cămăşi, să le poarte pe dedesubt, să le ţină de cald nevestei şi copiilor din poză. E drept că băiatul nu era chiar urât, dar, de fapt, cine ştie cum era, nebărbierit şi cu umerii căzuţi, după atâţia ani de puşcărie? Întreb: «Ce-ai găsit la el, fato?». Zice: «Ştie să asculte...». «Adică ce vrei să spui cu asta, ştie să asculte? Toţi ştim să ascultăm, care avem urechi de auzit.» «Da, zice ea, dar el ştie să asculte frumos şi nu se plictiseşte niciodată.» Dacă îi priveai de departe, cum am făcut eu odată, aşa şi era.”

Virginica şi soldatul plecau împreună din uşa garnizoanei, cu paşi mărunţi, de oameni care se bucură de mersul lor, şi câţiva metri mai în spate, santinela. Se îndreptau spre grădina publică, el vântura cu târnul vreun ceas-două frunzele de pe alei, apoi se aşezau pe o bancă. Într-un colţ, santinela, care îşi primea drept răsplată pachetul cu mâncare şi uneori câte un snop de ţigări – şi, dincoace, ei doi. Virginica desfăcea bărbatului pachetul, vara îi tăia roşiile şi ardeii, iarna castraveţii muraţi, îi ungea brânză untoasă pe pâine, le desfăcea pe toate celelalte, le aşeza în ordinea felurilor de mâncare şi, rezemat de speteaza băncii, termosul cu ceai sau lapte cald. Îşi lăsa mâinile în poală şi îl privea lung. Bărbatul mesteca încet, cu ochii plecaţi, când şi când ridica privirile spre ea şi, întâlnindu-i privirile, zâmbea, apoi cobora iarăşi în gândurile lui. Mânca cu grijă, mesteca până la capăt fiecare înghiţitură, ca să-i facă ei plăcere, ştiau amândoi că santinela îi va lăsa în pace câtă vreme nu terminase încă de mâncat. Împacheta apoi în grabă, căci urma partea care ei îi plăcea cel mai mult, el se întorcea spre ea, zâmbind moale, iar ea, îndrăznind să-şi apropie, pe bancă, degetele de degetele lui şi adunându-se toată în perniţele din căuşul palmelor care se atingeau, îi povestea. El nu o întrerupea şi nici nu adăuga ceva. Mai întâi, pentru că ce povestea Virginica despre viaţa ei era simplu şi limpede şi, descriind fiecare împrejurare până în cele mai mici amănunte, nu rămânea nimic nelămurit şi, în al doilea rând, pentru că din viaţa lui de puşcărie nu avea ceva de povestit, iar despre viaţa lui de dinainte, cu toate iscodelile ei,

o cruţase să-i povestească. Ea, în schimb, era cât se poate de atentă la tot ce se petrecea în jurul ei, doar o găsi ceva nou să-i spună, o frântură de vis, o scrisoare de departe, o sindrofie la comunitate, un petic de stofă din care să-şi croiască o fustă nouă, un lăstar al lămâiului de pe verandă. Lămâiul creştea între ei, Virginica rupea câte un fruct pe care i-l aducea şi în zilele acelea era mai fericită ca oricând. Aşa cum rânduia mâncărurile în sacoşă, tot aşa îşi rânduia şi subiectele pe care i le povestea de-a fir a păr, iar dacă nu termina şi santinela dădea semne de plictiseală, îl ruga: „Fii bun, omule, şi mai lasă-ne!" şi nu se lăsa înduplecată să-şi oprească poveştile decât atunci când trecea amiaza, căci, dacă ar fi întârziat până la căderea serii, bărbatul ar fi primit trei zile de arest, ceea ce ar fi însemnat pentru Virginica tot atâtea zile de aşteptare zadarnică în faţa garnizoanei. Atunci când porţile garnizoanei rămâneau zăvorâte pentru acest prizonier de război, uitat prin străinătăţuri, Virginica se întorcea abătută acasă, desfăcea pachetele şi mânca puţin din fiecare, cu ochii în lacrimi, imaginându-şi cum s-ar fi desfăşurat dejunul pe bancă şi povestindu-i în gând istoriile adunate cu grijă cu o noapte înainte. Apoi, tot restul devenit acum nefolositor al dimineţii îl petrecea în faţa abajurului, remaind ciorapi încredinţaţi de cumnata ei, Arusiag, care ţinea o tejghea de remaiat şi avea mare căutare într-o perioadă în care ciorapii de mătase se găseau cu atîta greutate şi doamnele erau nevoite să-şi poarte ciorapii cum se putea. După-amiaza, numai după-amiaza ceruse, căci dimineţile trebuiau să rămână libere, Virginica era vânzătoare, vindea gablonzuri şi alte giuvaiericale ieftine şi pe potriva vremurilor, dar şi lanţuri subţiri de aur, bijuterii de argint sau, uneori, suflate cu o pulbere fină, aurie. Seara, îşi rânduia pachetele pentru a doua zi, le punea la rece, în pivniţă, pe celelalte, ceaiul sau supa, lângă aragaz, pentru un ultim clocot, înainte de a fi turnate în borcane sau în termos, dis-de-dimineaţă. Apoi, Virginica se încuia în camera ei, îşi turna în lavoar apă fierbinte, pe care o parfuma cu pulberi de sare sau cristale albastre, pe care le cumpărase de la nişte ţigănci turcoaice din Balcic, se freca îndelung cu prosopul muiat în apă, apoi, astfel, cu porii deschişi de fierbinţeala sărată şi cu carnea proaspătă, cu totul goală şi splendidă, se aşeza în faţa oglinzii şi îşi peria îndelung părul. Nemişcându-se totuşi din faţa oglinzii, închidea ochii şi îşi mângâia umerii, apoi sfârcurile violete de femeie cu pielea arămie şi cobora mâna încet, cu genunchii întredeschişi, spre ascunzişurile dintre pulpe, continuând să mângâie încet şi suspinând, până când pântecele tresărea. Atunci strângea pulpele în jurul degetului acum nemişcat şi mai rămânea astfel, câteva minute, aşteptând ca înlăuntrul ei, precum cercurile care se măresc pe apă, freamătul pântecului să se întindă în tot corpul. Se privea în oglindă apoi, cu ochii sticlind şi îmbujorată de ruşine, se strecura sub pătură, ascunzându-se de fanteziile ei şi întorcându-se la lucrurile pe care urma să le povestească a doua zi şi în care despre freamătul miezului ei de femeie nu se vorbea niciodată.

Fiecare cuvânt al celor din jur, de dojană sau de măgulire, gesturile, evenimentele zilnice, cele care în acele împrejurări, de la cozile la pâinea pe

cartelă şi până la hainele primite pe pâine ori întâlnirile muncitoreşti în care se citeau fragmente din ziarul *Scânteia* şi pe care ea le asculta, trăgându-se deoparte, spre perete, toate acestea căpătau în istorisirile Virginicăi dimensiuni neobişnuite, în primul rând prin forţa detaliilor şi apoi prin patima pusă în fiecare poveste, găsind interpretări felurite, propunând soluţii alternative, sugerând vinovăţii nedeclarate şi intenţii nemărturisite.

Nu putem socoti decât cu aproximaţie cât a durat acea iubire care s-a putut petrece tocmai pentru că vremurile începeau să fie din ce în ce mai apăsătoare şi, cu cât stăpânirea devine mai cruntă, cu atât este mai neputincioasă în faţa lucrurilor imposibile. Timpul a fost prea lung, socoti Vrej Papazian, care, de mila soru-sii, se ruga să se termine odată, prea scurt dacă o ascultăm pe Virginica, în viaţa căreia nu avea să se mai petreacă niciodată ceva demn de a fi povestit, cu excepţia zilei când a murit lămâiul care a aşteptat-o trei ani încheiaţi ca să-şi dea duhul în braţele ei. Cum i s-a părut timpul acela bărbatului nu putem şti pentru că el a fost trecător în *Cartea şoaptelor*, a ieşit închizând încet uşa după el, pentru a nu se mai întoarce niciodată. Cum viaţa fiecărui om trece în biografii paralele, dintre care una precis stă scrisă în registre, mai multe sau mai puţine, mai lapidare, mai cercetătoare sau mai născocitoare, în funcţie de vremea în care ne aflăm, cineva găsi din întâmplare hârtiile care îl menţionau pe prizonierul armean din închisoarea garnizoanei Focşani şi astfel Armata Roşie îşi aminti de el. Încât într-o dimineaţă de toamnă, când, pe trotuarul garnizoanei de pe Şoseaua Bucureşti, Virginica îi ieşi în întâmpinare, zâmbetul i se topi, văzând că, în locul bidinelei sau a măturii de nuiele, soldatul, îmbrăcat cu o manta nouă, ţinea în mână o valiză de lemn. Virginica trăi ca într-un vis halucinant drumul până la gară, ar fi vrut să-l tragă deoparte şi să fugă amândoi, „Doar eşti liber acum, nu?”, dar el nu era liber, ci doar între două garnizoane, urma să fie predat la tren unei escorte militare ruseşti, împreună cu alţi prizonieri uitaţi prin alte garnizoane. În Uniunea Sovietică, unde, în timpul unor anchete nesfârşite, va trebui să răspundă pentru păcatul de a fi căzut prizonier şi să mărturisească despre toate secretele strategice ale statului sovietic pe care le destăinuise, în timpul prizonieratului, duşmanilor poporului, adică armatei germane şi armatei române de pe vremea în care regele îi era comandant suprem. „Ce-o să se întâmple acum?”, întreba în neştire Virginica, agăţându-se de braţul lui, pentru prima oară, fără să-i pese că el îşi strângea mâneca lângă trup, călcând uşor într-o parte, stânjenit. „Ce-o să se întâmple?”, îi repeta Vrej Papazian întrebarea, pentru a justifica de ce spune tocmai acum, în această împrejurare, povestea Virginicăi. Avea dreptate Misak Torlakian, gările sunt locuri potrivite pentru despărţirile dintre îndrăgostiţi. În învălmăşeala de pe peron, îngroşată de fumul rostogolit al locomotivelor, chiar sub ceasul cel mare Garnier, Virginica îndrăzni, pentru prima oară, să se lipească de pieptul lui şi să-i înfăşoare gâtul cu braţele. El rămase câteva clipe surprins, încremenit, cu valiza în mână, apoi puse mâna pe creştetul femeii, apropiindu-l încet de dânsul.

Erau scene frecvente în timpul războiului, neobişnuite când războiul se terminase de trei ani şi mai bine, dar, iată, mai aduna şi acum, de prin colţuri, fiinţe uitate în vraiştea de după instaurarea păcii. El o mângâia pe păr, descumpănit, nemaiştiind, după atâţia ani, ce să facă atunci când o femeie se află în braţele lui. „Să vii înapoi, şopti ea, să mă cauţi...” „Dacă îmi dau drumul, am să vin”, spuse el. „Promiţi?”, insistă ea, nu pentru că n-ar fi vrut să-l creadă, ci ca să-l mai audă o dată spunând cuvintele acelea. El se aplecă, îşi deschise valiza, în care îndesă sacoşa cu mâncare – să nu se verse ceaiul, îl preveni ea –, şi scoase mandolina pe care şi-o făcuse în închisoare. „Păstreaz-o tu până atunci...”, îi spuse şi îi întinse instrumentul care, atins peste corzi cu degetele ei subţiri, scoase un acord nepotrivit de sunete prelungi. Santinela, fără a-i scăpa din ochi, întinsese hârtiile unui ofiţer sovietic care le întoarse pe o parte şi pe alta, apoi chemă alţi soldaţi care aşteptau doi paşi în spate şi care se apropiară, prinzându-l pe bărbat de braţe şi dându-i un ordin scurt, pe ruseşte. Astfel, Virginica rămase pe peron privind cu inima strânsă cum iubitul ei era împins cu brutalitate pe scara vagonului, încât abia mai avu timp să arunce o privire îndărăt. Stătu nemişcată multă vreme, strângând mandolina în braţe şi aşteptând zadarnic ca el să se ivească la fereastra vagonului şi să-i facă semn. Se apropie cu obrajii şiroind de lacrimi de marginea peronului şi nu tresări decât atunci când, pe aceeaşi linie, un alt tren se apropie şuierând. O clipă, fascinată de traversele căii ferate, se simţi atrasă de treptele lor izbăvitoare. Dar Virginica rezistă în cele din urmă acestei ispite; faptul că nu s-a sinucis, aruncându-se sub roţile trenului, ajută această poveste să nu rămână în umbra altor poveşti celebre. Aşadar, Virginica salvă povestea ei de situaţii previzibile, salvă şi mandolina, care, după ce a fost păstrată cu sfinţenie până la moartea ei, se află acum expusă la Muzeul Armenesc de la Casa de Cultură din Bucureşti, cu explicaţia că a fost confecţionată de un soldat armean din Armata Roşie, pe timpul prizonieratului din România. Astfel, povestea Virginicăi, cât pe ce să iasă din paginile ei, s-a întors totuşi în *Cartea şoaptelor*, fără ca puterea ei de a rezista tentaţiei de a se sinucide să o scutească şi de suferinţele care vor urma.

„Credeam că s-a terminat, spuse Vrej Papazian, toţi credeam că s-a terminat, chiar dacă o găseam noaptea, în faţa ferestrei de la stradă, în capul oaselor, învelită în aşternut, ca o nălucă, iar ziua stătea încremenită lângă abajurul ei. Dacă n-o scuturam, să-i aducem aminte că e vremea să meargă la slujbă, ar fi fost în stare să stea şi să remaieze năvoade întregi din fire de mătase. Aşteptam doar să treacă timpul şi odată cu el patima care o secătuia, aşa cum trec toate pe lumea asta. Numai că s-a întâmplat cealaltă nenorocire, care ne-a luat cu totul pe nepregătite, şi n-am mai putut face nimic, mai ales că Virginica, pusă în faţa socotelilor care nu se potriveau, a recunoscut tot, cu un fel de bucurie că toată apăsarea ei se terminase. Noi aşa ziceam tot timpul, armean estem, cinstit estem, cafea din năut facem, dar, cu toate astea, drac mort şi armean la puşcărie n-o să vedeţi. Şi totuşi, s-a văzut şi tocmai în familia noastră. Virginica a primit trei

ani încheiaţi şi parcă se bucura că scapă de vizitele de duminică şi de defilarea cu tava de dulceaţă de trandafiri ori cu linguri de şerbet scufundate în pahare de apă pe sub nasul pretendenţilor care, aflând că Virginica nu mai are iubit, se îmbulzeau la uşa noastră. Am tocmit avocat, dar n-a putut să facă nimic, câtă vreme paguba era clară şi Virginica luase totul asupra ei. Una peste alta, bijuterii de vreo cincizeci de grame de aur şi nu ştiu cât argint pe care le luase din magazin şi le vânduse pe nimic lui Weissmann, la consignaţia din piaţă, ca să aibă bani pentru mâncarea şi împletiturile neisprăvitului ăluia. Mai bine ne cerea nouă, scăpam cu toţii de ruşine şi ea de atâta puşcărie, dar, de fapt, dacă stau să mă gândesc bine, nu cred că i-aş fi dat atâţia bani, nebunie curată, când noi mâncam supă de linte şi legume date prin ceapă arsă în tigaie, ca să aibă iz de prăjeală, el mânca fileuri la grătar şi cremă de Focşani. Nici măcar nu puteai s-o întrebi, sărea ca o sălbatică." „Şi bărbatul, adică prizonierul? întrebă Ştefănucă Ibrăileanu, care ştia povestea până aici, dat fiind că el fusese avocatul pe care îl tocmiseră. Te pomeneşti că s-a întors tocmai când fata era la puşcărie?" „Da' de unde! răspunse Vrej, alegând un miez de nucă dintre valurile de griş prăjit. N-a mai auzit nimeni de el. Credem că s-a prăpădit prin vreun lagăr, în Siberia, acolo unde îi trimeteau pe ăştia, prizonierii de-i culegeau de prin garnizoanele Europei. Virginica zice că nu, că mai degrabă s-a întors la nevastă şi la copii, în Nakhicevan, adică zice, săraca, mai bine aşa decît mort." „Dar de fotografia cu nevasta şi copiii de unde ştii?", întrebă Minas, orbul, care avea patima pozelor, le citea cu degetele, iar femeile, pe vremea războiului, făceau coadă la el cu pozele bărbaţilor trimişi pe front, să-şi treacă degetele peste ele şi să spună dacă aceia mai sunt în viaţă sau nu. Uneori femeile, văzând că Minas, trecându-şi degetele de mai multe ori peste poza bărbatului plecat la război, nu simţea niciun semn, veneau în zilele următoare cu altă poză, crezând că poate fotografia e de vină. Minas zâmbea trist, dar nu le minţea niciodată. „Închipuieşte-ţi, spuse Vrej, că el i-a arătat-o, în loc s-o ascundă. Iar ea se uita la copiii lui din fotografie şi se prefăcea că se minunează." „Atunci, aşa-i trebuie, decise Anton Merzian, aruncând o privire spre locul femeilor, unde, nărav învăţat la închisoare, Virginica trăgea din ţigară, scoţând rotocoale de fum şi privindu-le cum se destramă, dacă a fost proastă, măcar i-a venit mintea la cap?" „Furtul e o treabă serioasă, adăugă Măgârdici Ceslov, nu merge să-l faci de mântuială. În orice caz, când furi, furi pentru tine, ce e aia să furi ca să dai la altul? De-aia au şi prins-o, că cine fură pentru sine e atent, cum s-ar zice, ţine la viaţa lui, de-aia şi fură, ca să-i fie mai bine, cine fură pentru altul înseamnă că puţin îi pasă de el însuşi, nu dă două parale pe viaţa lui." Şi ridică arătătorul: „Când furi de la stat, n-ai voie să fii nepăsător, trebuie să stai tot timpul cu urechile ciulite, nu ştii când te loveşte". „Astfel, conchise Vrej Papazian, povestea nu pot să v-o spun până la sfârşit, pentru că a rămas neterminată. Despre el nimeni nu ştie să mai zică nimic, n-a mai dat niciun semn de viaţă, iar ea îl aşteaptă şi-acuma. Atâta doar că pomul a murit, a aşteptat cu o lămâie atârnată de singura ramură verde ce-o mai

avea, până când Virginica s-a întors şi, cum s-a aşezat lângă el şi l-a îmbrăţişat, pomul şi-a dat sufletul.” „Cum poate să-şi dea un pom sufletul?”, întrebă părintele, care la astfel de împărtăşanii nu fusese chemat. „Ca şi omul, odată se moaie, pe urmă înţepeneşte, închide ochii şi nu mai primeşte lumina.” Povestea era puţin de-a-ndoaselea, bărbatul şi femeia nu mai aveau unde să fie izgoniţi, rămăseseră în lumea în care căzuseră, dar pomul care le dăduse din fructele lui devenise muritor.

Apoi, bunicul împinse cutia în faţa lui Arşag, clopotarul. „Oamenii erau abătuţi, spuse clopotarul. Veniseră mulţi în biserică, s-au aşezat în bănci, unii au rămas în picioare, pe lângă perete. Numai în strana corului nu s-a aşezat nimeni, căci nu era zi de slujbă. Iar în faţa porţilor împărăteşti, era aşezată cutia. Au auzit clopotul bătând şi de aceea au venit, cei care ştiau deja au adus pantofii înveliţi în hârtie de ziar, alţii au adus cu ei ce s-a putut. Îi vedeam din clopotniţă cum se apropiau. Eu am văzut întotdeauna mai devreme decât voi lucrurile care urmau să se întâmple, pentru că din clopotniţă se vede întotdeauna mai departe. De asta Dumnezeu, dându-mi mai multă vedere, mi-a luat din auz. Aici, unde sunt eu, vin adesea păsările să se aşeze pe acoperiş, alteori noaptea mişună liliecii şi scânteiază pânzele de păianjen. Când bate clopotul, stolurile se ridică şi se rotesc deasupra clopotniţei. Mi-e ciudă pe păsări de cât de sus pot să se ridice şi cât de departe pot să vadă. Am pus capcane, dar n-am putut niciodată să prind vreuna, ele presimt, văzându-mă, că va bate iarăşi clopotul. Şi, pentru că văd departe, îmi pun întrebarea mai des decât voi. S-ar putea crede că, ştiind cu un minut mai devreme ce-o să se întâmple, sunt mai lămurit, dar nu e aşa. Nimeni n-a ridicat încă o clopotniţă atât de înaltă încât, uitându-te din ferestrele ei, să afli răspunsul până la capăt. Ba, aş putea spune, ceea ce văd acolo unde voi nu ajungeţi cu privirea sau nu vedeţi decât o dungă de ceaţă mai degrabă mă nelinişteşte. De aceea sunt mai neliniştit decât voi. De aceea am ales să bat clopotul, pentru că mi se pare nefiresc, nedrept ca el să fie atât de liniştit, atât de împăcat, în timp ce noi suntem neîmpăcaţi, pentru că nu ştim ce anume o să se mai întâmple. Tocmai de aceea păsările se depărtează, se feresc să mi se aşeze pe umeri, ele simt neliniştea şi nu le plac oamenii neliniştiţi. Cum bine se poate observa, neliniştile noastre le trădează păsările şi ochii. Iar în povestea asta a noastră, care e alcătuită din multe alte poveşti, ca o frânghie făcută din batiste înnodate, oamenii mor cu ochii deschişi. Tu ştii asta cel mai bine, Minas, pentru că tu îţi pui palma pe fruntea lor rece şi ţi-o cobori încet spre obraz, trăgând pleoapele în jos. Adu-ţi aminte de Harutiun Fringhian, cu mâinile împreunate deasupra testamentului, în cămăruţa lui, unde miroseau nucile făcute scrum, uitate pe plită. De bietul *Eşek* Simon, cu privirile dintr-odată îndreptate din încrucişarea lor. De Hovhannes Krikorian, care a rămas aşezat la peluză, pe stadion, după ce toţi ceilalţi plecaseră, cu privirile proptite pe punctul de la jumătatea terenului, de unde, rece şi galben ca ceara, aştepta să mai înceapă doar el şi Dumnezeu ştiau ce meci. Chiar şi tu, Minas, când vei fi murit, vei rămâne cu ochii mari şi uscaţi, martor mi-e Garabet, care va face,

de atunci încolo, treaba asta în locul tău. Anton Ferhat, însângerat tot, cu spume albe pe buze, dar cu ochii holbaţi. Şi tot tu, Garabet, ne-ai vorbit despre alţii care nu sunt dintre noi, dar care răspund în felul lor la întrebările noastre şi care au murit aşa, cu privirile aruncate, ca nişte ancore, în lumea pe care o lasă în urmă, morţii de la Vadu Roşca, începând cu Aurică Dimofte, soţul lăptăresei, şi chiar Mantu, ţiganul, care ne aşteaptă acum în curtea bisericii, fără să ştie pentru care din noi se pregăteşte să cânte. Probabil că şi morţii noştri din Siberia au rămas cu privirile deschise, ei aveau chiar mai multe motive decât noi, ceilalţi, atâta că lor poate că nu s-a ostenit nimeni să le închidă pleoapele şi, nemaiprimind nicio veste de la ei, pesemne că nu greşiţi aşteptându-i încă, pentru că, neavând ochii închişi, nu sunt morţi pe de-a-ntregul. Cel care va povesti despre noi va trebui să scrie că în cartea aceasta oamenii mor cu ochii deschişi, câtă vreme ceea ce au trăit nu a fost destul ca să-i ajute să găsească răspunsul. Cu asta, Garabet, bunul meu prieten, tot ce trebuia spus a fost spus. În cutia pe care ai aşezat-o în altar, în dreptul porţilor împărăteşti, şi în care unii au pus câteva perechi de pantofi pe care n-o să-i poarte niciun om în toată firea, spre veşnica pomenire a oamenilor convoaielor de pretutindeni, osteniţi şi desculţi, eu aşez, iată, când mi-o veni rândul, în loc de răspuns la întrebarea: «Ce-i de făcut?», privirea de după ultima suflare."

Acum, în biserică, erau mai mulţi. Unii dintre ei cu privirile vii, pregătiţi să dea răspunsurile lor, alţii cu chipul palid, ieşit de sub tencuieli.

Primul care cuteză, în tăcerea aceea, să se apropie de cutie a fost bunicul meu, Garabet Vosganian. El puse, cu băgare de seamă, unul câte unul, ca să ocupe cât mai puţin loc, toţi pantofii, chiar şi bocancii desperecheaţi pe care unii dintre cei de faţă îi aduseseră, şi îi rândui, unul lângă altul, ca în pragul unei odăi sfinţite sau al unei pajişti cu iarbă nouă, de unde se presupune că oamenii fuseseră îmbiaţi să plece desculţi mai departe.

Veni apoi Micael Noradunghian cu una dintre hărţile sale, cea mai puţin albită pe margini, terminată în colţul din dreapta, jos, cu un şir de puncte negre; în dreptul celui din urmă scria „Deir-ez-Zor", după care muchia pământului era tăiată, sugerând că de acolo putea începe fie deşertul Mesopotamiei, fie grădina Edenului, dar asta nu putea să ştie decât cel care avea să parcurgă drumul până la capăt. Micael Noradunghian aşeză harta în cutie, dar, după cum se vede, ea nu a putut fi un răspuns îndestulător, căci răspunsul începea abia de la muchia hărţii mai departe.

Veni, după aceea, Harutiun Khântirian, se închină în faţa tuturor şi arătă ştampila sa, pe care o apăsă pe tuşieră, în speranţa că va mai fi folositoare cândva, apoi o aşeză, într-o parte, să nu se atingă de sulul hărţii lui Micael Noradunghian.

Veni Arşag Sâvagian şi scoase din buzunarul de la piept poza decolorată de sudoarea trupului, pe care rămăsese, ca o pată neagră, urma de sânge scurs din tâmpla bătrânului din pădurea Strejnicu, o scutură de frunzele uscate pe care le vedea numai el şi o lăsă să cadă, tot ca pe o frunză.

Veni Harutiun Fringhian, îşi deschise testamentul, scoase o foaie albă şi notă cu răbdare numele tuturor celor de faţă. Acolo unde nu ştia, bunicul meu, care şedea în spatele lui, îi şoptea peste umăr. Apoi suflă peste foaie, ca cerneala să se usuce, o netezi, puse în mijloc un pumn cu nuci prăjite şi o împături cu grijă.

Veni Onik Tokatlian, care puse în cutie ochiul său, scurs din faţa sfărâmată de glonţ. Cumpăni, apoi adăugă, cu vârful degetelor, şi imaginea din oglindă a ochiului aceluia.

Minas, orbul, păşi apăsat, ţinând deasupra capului felinarul cu care îi călăuzea, noaptea, pe călătorii singuratici. Apoi suflă în flacără, înainte de a pune felinarul în cutie, căci în lumea de dincolo de marginea cutiei el putea vedea, dar ceilalţi erau orbi cum el fusese.

Veni apoi bunicul meu, Setrak Melichian, zâmbi cu acel zâmbet al lui care se potrivea şi clipelor vesele, şi celor triste. Scoase din buzunar şiragul de mătănii, făcut din sâmburi de măsline înşiraţi pe aţă, le prefiră încet printre degete şi le aşeză cu grijă, ca pe un cerc, deasupra celorlalte obiecte.

Veni Levon Zohrab şi, la început, stârni nedumerire pentru că era cu mâinile goale. Dar, pentru că lui nu-i rămăsese decât cuvântul său, chiar asta adusese. Rămase în picioare, sub chipul Pantocratorului, pe care şi-l închipui pentru o clipă purtând trăsăturile tatălui său, apoi deschise palmele, rămânând aşa sub cupolă, până ce căuşul palmelor se încălzi şi se umplu, şi atunci puse în cutie ceea ce, fiind doar o rază palidă, o frântură de lumină, nu se putea vedea, dar ceilalţi îl crezură.

Veni apoi Khoren Melichian, vărul mai mare al bunicului meu, şi aduse o pulbere fină şi maronie de cafea pe care o presără peste toate celelalte, ca pe o ţărână.

Bunica mea, Arşaluis, fu prima dintre femei care îndrăzni să se apropie. Căpătase curaj tocmai pentru că ceea ce înfăţişa drept răspuns nu era de fapt răspunsul ei. Adusese rochia înflorată, împăturită cu grijă, a doamnei Spiegel, rochie din acelea pe care doamna Spiegel şi alte femei asemenea ei, îmbrăcate acum în negru, n-aveau să le mai poarte niciodată.

Îl priviră, dar Sahag Şeitanian, cel care pusese întrebarea, cu frământarea firească a omului în pieptul căruia vieţuiesc două făpturi, socoti mai nimerit să rămână în locul în care se afla. Prin el trecu tatăl său, Rupen, cu hainele zdrenţuite, legate cu sfoară pentru ca vântul să nu se strecoare printre marginile sfâşiate, şi cu picioarele înfăşurate în cârpe. Cum, în loc de tălpi, Rupen Şeitanian avea legate de cârpe două scânduri, ca să-i apere tălpile de pământul îngheţat, dar nu-l lăsau să le îndoaie, se apropie cu mersul târşâit şi dezarticulat al morţilor celor noi. Ţinea, de picioare, corbul cu aripile desfăcute şi, dat fiind că se afla în faţa altarului şi nici cei de dinaintea lui nu vorbiseră, se abţinu să spună din nou că Dumnezeu a murit, dar, înainte de a-i înfăşura păsării aripile, pentru a putea să încapă în cutie, îi arătă capul răsucit, cu clonţul deschis, sugerând în acest fel că, dacă nu ne încumetăm să vestim moartea lui Dumnezeu, putem spune, în orice caz, acest lucru despre vestitorii săi.

Veni apoi Levon Harutiunian, îmbătrânit înainte de vreme. Îşi întoarse privirile roată spre cei aşezaţi pe băncile de lemn, spre balconul de unde se auzea mica orgă cântând încet *Amen iev înt hokvuit kum*, precum şi spre cei rezemaţi de perete. Arătă spre Hagop Djololian Siruni şi spre Vahan Ghemigian, care se opriseră în strană, acolo fiind singurul loc în biserică din care se putea vorbi. „Numai noi trei ne vom întoarce, spuse Siruni. Acolo unde suntem ne gândim la voi şi la cutia cu daruri pe care voi, fraţii noştri din Focşani, ne-aţi adus-o acum mulţi ani, în ziua de Crăciun. N-am putut ghici ce era înăuntru, dar trebuie să vă spun că aici nimic nu ne mai e de folos, căci suntem, fiecare, singuri în faţa morţii. Ochii au început să ni se albească, arşi de răşina pe care trebuie s-o culegem, picătură cu picătură, din trunchiuri. După atâta trudă, cât mai sus, spre ramuri, în căutarea cuiburilor de răşină, braţele ne cad, neputincioase, golite de sânge. Adesea caşa pe care o mâncăm are gust de carne, căci se amestecă cu sângele gingiilor dezgolite. Am uitat numele femeilor pe care le-am iubit. Am primit nume noi, alcătuite din cifre, care spun despre fiecare tot ce e nevoie, adică primele cifre trimit la numărul articolului din Codul penal şi ultimele două la numărul anilor de puşcărie. Astfel ne confundăm cu pedepsele noastre şi nu mai suntem nimic altceva.” Levon Harutiunian încuviinţă şi scoase înscrisul pedepsei sale, adeverinţa primită la ieşirea din lagăr, pe care o puse în cutie, ca posibil răspuns pentru cine s-ar fi găsit să întrebe. Iar Siruni dădu lucrul cel mai de preţ pe care-l purta la dânsul, lupa cea groasă, singurul mod în care mai putea citi după ce vederea îi albise, căci toate celelalte lucruri de preţ pe care le avusese, manuscrise, firmane vechi, scrisori, fuseseră puse în sipete şi ascunse de Securitate în subsolurile arhivelor. Apoi, ieşiră încet toţi trei, Levon Harutiunian, Siruni şi Vahan Ghemigian, pentru a se reîntoarce spre întinderile albe şi nesfârşite, în care nu puteau fugi de nimic din afara ori din lăuntrul lor, această nouă descoperire a veacului al douăzecilea, spaţiul concentraţionar în care există ispăşire, dar nu există izbăvire.

Veni apoi Virginica Papazian. Chiar şi în fumul acela gălbui de smirnă, lămâia pe care o ţinea în mână strălucea. Era un fruct mai mare decât văzuseră vreodată, dar îşi aduseră aminte că Virginica punea mereu la rădăcină sângele curs şi atunci, pe potriva vremurilor, înţeleseră de unde venea strălucirea aceea nefirească.

Câteva clipe nu mai veni nimeni, totuşi ei se priviră ca şi cum cineva se apropie totuşi de cutie şi se strecoară înăuntru, fără nicio grijă că ar putut lua locul altcuiva, iar cei de faţă ştiură că fusese preacumsecadele domn Staipelochian, care, tocmai pentru că nu exista, le era cunoscut tuturor.

Arşavir Acterian stârni strigăte de uimire, căci venise cu câte un răspuns în fiecare mână; or, nimeni nu făcuse asta până atunci. Dar Arşavir nu dorea să încalce regulile şi să dea mai multe răspunsuri, ocupând în cutie mai mult loc decât se cuvenea. Numai că încă nu hotărâse care era răspunsul său, dintre cele două: într-o mână ţinea o carte cu colţurile răsucite, luată din rafturile anticariatului unde fusese vânzător, în mâna cealaltă ţinea o

pereche de cătuşe. Mai cumpăni câteva clipe, fu ispitit să aşeze cartea, dar întrebarea aceea fusese pusă nu pentru răspunsul pe care le-ar fi plăcut să-l dea, ci pentru răspunsul pe care-l socoteau adevărat, chiar dacă se temeau de el. Şi atunci, Arşavir vârî încet cartea în buzunarul larg al hainei şi aşeză în cutie cătuşele.

Veni apoi, pe urmele lui, Simon Şeitanian, scoase un pumn de pământ, îl muie cu aburul respiraţiei şi îl frământă, rotunjindu-l. Muşcă din el ca dintr-un măr, mestecă încet mutând bolul dintr-o parte într-alta a gurii, apoi puse în cutie fructul acela desprins dintr-un alt pom care, izgonit şi el din grădina Edenului, nu se mai ştia dacă e pomul binelui sau al răului.

Veni Mariam, *Iriţchin mayrig*, şi presără deasupra halvaua coaptă pe plită şi amestecată cu bucăţi prăjite de nuci şi alune, cu aromă de scorţişoară, pentru pomenirea tuturor celorlalte.

Misak Torlakian nu veni, căci răspunsul său nu era pregătit încă.

Mica orgă tăcu şi tencuielile se închiseră la loc, lăsând în urmă o pulbere uşoară, alcalină. Oamenii rămaseră în tăcere, aşteptând. Când deveni limpede că nimeni nu mai avea răspunsul său, în dreptul uşilor împărăteşti veni din nou, cel dintâi, bunicul meu, Garabet Vosganian. De altfel, era şi timpul, căci cutia se umpluse. Puse cu grijă capacul, apoi, cu oarecare greutate, o ridică şi o puse pe umăr. Ieşi, mergând încet şi dibuind cu vârful piciorului marginile lucrurilor, să nu se împiedice. Ieşiră şi ceilalţi, unii crezură că, aşa cum se întâmplă în Vinerea Mare, de Paştele morţilor, vor înconjura biserica şi apoi vor ţine cutia deasupra capului, pentru ca oamenii care mergeau în urma ei să treacă pe dedesubt, înainte de a intra în biserică. Dar bunicul le făcu semn că vor merge înainte, prin curtea largă a bisericii, pe aleea care, străbătând cimitirul vechi şi pâlcul de castani şi trecând printre clădirile fostelor şcoli armeneşti de băieţi şi de fete, ieşea în stradă. Alaiul îl urmă în tăcere. La gardul bisericii aştepta Mantu, cu dubaşii lui. Înainte de a se aşeza, în formaţie, în fruntea alaiului, Mantu se întoarse întrebător spre bunicul Garabet. „Sper că n-ai uitat, îi făcu semn bunicul. *Simfonia a noua* de Beethoven. Partea a treia, *andante*.” Mantu încuviinţă, apoi se întoarse, plin de importanţă, spre ceilalţi. Mantu cel mic, Budişteanu, Frunză, fraţii Câlţea şi Fofoc îşi ridicară trompetele, fligoarnele şi tromboanele; Mantu le ordonă: „Bat-o vina, băieţi! Molcom...”. Bunicul Garabet îi întinse partiturile, dar ţiganul nu mai avea nevoie de ele. Trecuseră câţiva ani buni din ziua în care fuseseră arse cărţile, iar ei ţinuseră fumurile să nu se risipească, aşa că avuseseră destul timp să înţeleagă cam despre ce era vorba. Porniră pe Bulevardul Gării, apoi coborâră pe strada Tăbăcarilor, strada cea lungă, a cimitirelor. Tuba lui Mantu opri iarăşi fumurile, pe cele de jos să se ridice, pe cele de sus să coboare, astfel încât înaintau acum prin această mare de fumuri despicate. Ţinând stângul pe sunetul tubei, Mantu îşi mărunţi paşii, pentru a lăsa pe aducătorii de daruri să treacă înainte, cu semnele strânse în mâinile împreunate. Mercan adusese borcanul cel mai de preţ, în care ţinea aerul prin care trecuse un arhanghel în zbor şi care, după culoarea verzuie

dinăuntru, părea a fi fost arhanghelul Rafael. Angheluţă sufla, din căuşul palmelor, făinurile sale albe şi sclipitoare ce luminau fumurile de deasupra, iar Bobârcă lăsa să cadă măslinele şi boabele de cafea care întunecau fumurile de dedesubt. Iar dinainte, Taor, vânzătorul de halviţă, împingându-şi căruciorul, mergând agale şi putând fi în clipa asta la doi paşi, în clipa următoare la capătul drumului, fără să se poată desluşi drumul parcurs între apropiere şi depărtare sau de-a-ndoaselea. Cum, după ieşirea din curtea bisericii armeneşti, drumul până la calea ferată ducea către mai toate cimitirele oraşului, veniră mulţi alţii şi fură primiţi. Niţu Stan, trăgându-şi de ţeavă puşca veche şi nefolositoare, se strecură printre ceilalţi, însoţit de oamenii lui de la Suraia şi Vadu Roşca. Iar lângă el, Cristea Paragină, cu pieptul strâns în sârmă ghimpată.

În faţa bisericii Sfântul Spiridon, convoiul se opri câteva clipe, dubaşii se opriră şi ei, la fel şi pulberile suflate din căuşul palmelor, iar fumurile se uniră. Se închinară spre cele patru zări. Bunicul meu obosise, dar nu putea încredinţa oricui, nici măcar o clipă, cutia cu darurile lămuritoare. Şi, pentru câţiva paşi, până când bunicul, care începea tot mai mult să semene cu arhimandritul Komitas, şi-a tras sufletul, abia mai ţinând povara pe umeri, veni unul dintre cei care purtau numele Simon, adică Simon Şeitanian ori Simon Pilibossian ori Simon cel vesel, şi îl sprijini, purtând mai departe cutia câţiva paşi. Astfel convoiul merse înainte, bunicul se odihnea din mers şi nu se opriră chiar dacă unii osteneau, chiar dacă, pe măsură ce înaintau, caldarâmul începuse să se înfierbânte şi să se mărunţească precum nisipul, chiar dacă fumurile se învolburau roşietice precum aburii ce se ridicau din apele Eufratului la amiază, chiar dacă ei, mergând împleticit, ţinându-se unii de alţii, să nu se prăbuşească, legându-şi sfori peste hainele zdrenţuite, semănau tot mai mult cu înfăţişările pe care voiau să le uite. Mantu, care se străduia să păstreze cadenţa tubei şi dădea semn dubaşilor când trebuie să se alăture sau când trebuie să tacă, se întoarse către bunicul meu, care avea chipul tot mai alungit, obrazul ţepos, iar poalele mantalei negre îi fluturau ca un anteriu. Bunicul privi partitura, apoi îi strigă peste capetele celorlalţi că totul e perfect, interpretarea e pentru prima oară fără greşeală. Cum nu se oprise din cântat, Mantu nu auzi nimic din ce spusese bunicul, dar simţi, din fluturarea mâinii în care ţinea partitura, că e în regulă şi, pentru că marşul funebru se executa fără greşeală, el a fost singurul cu adevărat fericit în cortegiul acela.

Când trecură de bariera căii ferate, bunicul, care putea răspunde cel mai bine oricărei întrebări ce s-ar fi putut pune la trecerea vămilor, îşi luă înapoi cutia, binecuvântându-l pe Simon, oricare ar fi fost acela. Convoiul devenise nesfârşit. Oamenii veneau din urmă, ieşeau din curţi ori apăreau, pur şi simplu, dintr-odată, în mijlocul celorlalţi. Unii întrebau de numele mortului, dar, neprimind răspuns şi nevăzând nicăieri masa şi prapurele, ci, în locul lor, taraba negustorului de halviţă şi căuşurile împreunate, care scânteiau în fel şi chip, ale celorlalţi trei magi, se alăturau din curiozitate. Alţii, văzând din spatele dubaşilor pe bunicul meu ducând cutia, crezură că

cineva fusese ars la crematoriu şi că acela era un convoi al cenuşii. Dat fiind că nici ei nu greşeau prea mult, li se alăturară. Alţii care aşteptaseră, cu capetele iţite pe după uluci, descopereau în convoiul ce trecea prin faţa curţii lor chipuri cunoscute care îi chemau. Unii intrau în convoi pur şi simplu ca să nu se simtă singuri, alţii se trezeau dintr-odată acolo sau erau împinşi de pe trotuare. Mai erau câte unii care, recunoscând partitura *Simfoniei a noua*, chiar şi în forma acestei reducţii pentru alămuri, se alăturau în speranţa că în curând andantele interpretat ca un marş funebru se va încheia şi va începe partea a patra, „Oda bucuriei”, numai că andantele părea să nu se mai termine şi, malurile devenind tot mai abrupte, de-a dreptul ca nişte ziduri, odată intraţi în convoi, nu mai puteau ieşi.

Convoiul se îngustă pentru a putea intra pe poarta cimitirului. Privit de sus, părea o clepsidră în care porţile creau gâtuirea dintre oraş şi cimitir, cele două lumi, iar cortegiul, subţiat ca un fir de nisip, curgea dintr-o cupă în alta a clepsidrei. Când tot nisipul se va scurge, clepsidra se va răsturna şi cortegiul, la ivirea lumii morţilor ce va să vie, se va alcătui din nou, ieşind, de această dată, prin porţile înguste şi umplând străzile, curţile şi casele rămase până atunci vraişte, golite, cu uşile şi ferestrele lovindu-se de canaturi.

La intrarea în cimitir, dubaşii lui Mantu tăcură. Bunicul, care ştia cel mai bine drumul, o luă înainte, trecu, ţinând de această dată cutia în braţe, prin faţa capelei, pe aleea principală, unde erau mai ales monumente funerare din marmură, albe sau negre, niciodată amestecate, şi se opri în faţa cavoului gol al lui Seferian. Lăsă cu băgare de seamă cutia jos, cercetând capacul, pentru ca nu cumva, dezlipindu-se, să lase răspunsurile să iasă şi să se învălmăşească peste lume. Şi astfel, strâns ferecată, purtată în fruntea mulţimilor care o urmaseră şi pulberile magilor deschizându-i calea, cutia se preschimbă în ceea ce fusese la începutul începuturilor, adică în chivotul darurilor lămuritoare.

Apoi, aşteptară ceva vreme să se adune tot convoiul acela, alcătuit din atâta mulţime amestecată, cu tălpile goale şi umflate de spini sau înfăşurate în cârpe însângerate, cu hainele zdrenţuite şi îngroşate de praf şi de sudoare, cu creştetele hirsute şi plecate sau cu frunţile ridicate, căutând zadarnic spre cer, dibuind cu toiagul acolo unde ochii nu mai vedeau, strângând copiii la piept, sprijinindu-se unii de alţii, unii dormind în timpul mersului, căci umbletul în convoi era nesfârşit.

Arşag, clopotarul, nemaiputând străbate prin atâta mulţime, se legănă, ţinându-se strâns de funie şi bătând asurzitor din clopot, cât din turlele tuturor celor şapte biserici, şi balansul funiei îl aduse până în dreptul bunicului şi al celorlalţi care făcuseră un cerc tăcut în jurul chivotului. Atunci, dând drumul funiei, Arşag coborî, luă în mâna dreaptă cădelniţa şi o vântură cu gesturi largi. Iar preotul, care putea fi Der Dagead, Der Mampre, Der Varjabedian, arhimandritul Zareh, slujitorii altarului nostru de la biserica Sfânta Maria din Focşani sau oricare din şirul de preoţi coborâtori din Grigore Luminătorul sau, mai dinainte, de la Învăţătorul luminilor, cântă

I veri Ierusalem, sugerând, în acest fel, de unde vine chivotul şi încotro avea să se întoarcă. După care cutia cu răspunsuri nerostite până la capăt, chivotul, fu încredinţată pietrarilor care dădură lespedea deoparte şi îl aşezară în mormântul pe care îl făcuse omul, dar în care om nu avea să se îngroape.

Arşag, clopotarul, nu avea nicio listă, aşa cum întocmea alteori în astfel de împrejurări, şi preotul nu rosti, spre veşnică pomenire, niciun nume. Cum în mormânt fuseseră puse laolaltă răspunsurile atâtor oameni şi aşa, de-a valma, contorsionate, nu le mai puteai deosebi, ei se rugară ca în faţa unei gropi comune, primind vina de a nu se fi rugat îndeajuns la marginea celorlalte, presărate printre nisipuri şi închise în grabă. Iar locul acela, al oamenilor care nu mureau în acelaşi pământ din care se născuseră ori nu se îngropau în mormântul pe care şi-l pregătiseră, fu socotit, din această cauză, groapă comună. Pietrarii îşi fasonară pietrele, cu toate tăcerile, luminile şi mărturisirile păstrate în ele, puseră lespedea, încrustară semnele şi netezîră deasupra lor tencuiala cu meşteşugul pe care numai ei îl ştiau. După care convoaiele se risipiră, mai repede decât se alcătuiseră, unii luând-o înapoi, pe poarta cimitirului, spre barieră, de altminteri singurul drum de întoarcere, alţii rămânând proptiţi de crucile de piatră şi aşteptând, iar alţii trăgându-se în pământ, precum apele ploilor de mai.

Şi astfel, odată chivotul îngropat, se dovedi că răspunsurile mor ca şi oamenii, lăsând loc vieţii să poată merge înainte.

Doisprezece

Istoria oamenilor este într-o mare măsură şi o istorie a cailor. Doar că de cele mai multe ori cronicile nu-i pomenesc decât pe oameni, şi asta face ca istoria să fie nu numai nedreaptă, dar, adesea, neelucidată.

După ce cronicile termină de povestit despre războaie, fiecare armată vine să-şi culeagă morţii. Pe câmpul de luptă rămân numai caii ucişi. Privindu-i astfel, cum încremenesc neîngropaţi, cu boturile căscate, cu spumele însângerate pe zăbală, cu burţile sparte, cu gleznele frânte, s-ar părea că pe câmpul acela nu s-a purtat un război între oameni, ci un război între cai.

Cronicile scriu despre războaiele dintre armate şi despre oamenii ucişi, căci în legătură cu acestea pot găsi oricând explicaţii şi pot stabili cu oarecare exactitate, pentru fiecare bătălie, cine a ieşit învingător. Nu acelaşi lucru s-ar putea spune despre caii ucişi. Pentru moartea lor nu s-ar putea găsi nicio justificare, decât poate aceea că, în cruzimea lor, oamenii nu-şi sunt, adesea, lor înşişi suficienţi. Războaiele dintre cai, aşa cum par câmpurile de luptă părăsite, nu au nicio justificare, nimeni nu se mai osteneşte să-i preamărească pe caii ucişi, eroul necunoscut nu a fost ales niciodată din rândul cailor, deşi, luptând şi murind pentru cauza altora, ar avea tot dreptul la eroism, nimeni nu le aşază o lumânare, ci doar câmpia flămândă, cu stolurile croncănind, le aprinde la căpătâi păsări negre.

S-ar fi putut înţelege mai multe despre lume dacă despre istoria oamenilor şi despre istoria cailor s-ar fi scris laolaltă. Despre caii trăgând din răsputeri la tunurile de asalt, traversând trecătorile în marşuri istovitoare, însoţindu-i în convoaie pe cei alungaţi ori pe cei pribegi, aducând pe spinările lor popoare întregi şi amestecându-le, alergând smintit pe câmpurile de luptă cu călăreţul străpuns şi căzut, trăgând înzorzonat la carele de luptă ale învingătorilor ori mergând fără căpăstru şi cărând răniţii şi desăgile învinşilor, alergând întotdeauna în fruntea armatelor, fără a avea o platoşă, fără a avea măcar dreptul de a fi doar răniţi, căci un cal rănit este un cal mort. Caii se numără printre cei învinşi, dar niciodată printre învingători. De altfel, ei nu-şi propun să învingă pe nimeni. Singurul mod de a fi biruitor într-o bătălie, pentru acest gladiator al istoriei, este să rămână viu. Cronicile scriu mai ales despre învingători, cei învinşi, mai treacă-meargă, sunt amintiţi doar pentru a face biruinţa mai glorioasă, or, caii se numără printre învinşii a căror pomenire nu sporeşte fala nimănui, e mai glorios să fii ucigaş de oameni decât ucigaş de cai, căci oamenii se pot împotrivi.

Cartea şoaptelor, nefiind scrisă pentru curţile împărăteşti, povesteşte mai ales despre învinşi. Care fie că erau dintre cei slabi, fie că au ales ei înşişi să se numere printre cei învinşi, fiindcă ceea ce voiau ei să cucerească nu se

afla pe lumea aceasta. Şi este firesc ca, într-o astfel de poveste, oamenii şi caii să nu poată fi explicaţi unii fără alţii.

Poate că eu am fost hărăzit să fiu povestitorul *Cărţii şoaptelor* tocmai datorită căluţului de lemn. Nu era o jucărie atrăgătoare. În copilăria mea nu se inventaseră încă jucăriile cu motor şi beculeţe, care să sclipească sau să huruie, mişcându-se. Jucăriile din copilăria mea erau nemişcate şi tăcute. Aveam câteva păpuşi de cârpă, umplute cu câlţi, rămase de pe vremea când, după război, nevoite să închidă magazinul de pălării, bunica Arşaluis şi sora ei, Armenuhi, făceau păpuşi pe care le vindeau pe nimic. Aveam şi un elefant mai mare, moale la pipăit, şi un leu din plastic pe care îmi plăcea să-l muşc de labe cu primii mei dinţi răzleţi. Şi mai era căluţul de lemn, care a rezistat tocmai pentru că nu putea fi nici smotocit, nici muşcat, nici îndoit. Nu a fost darul nimănui, l-am găsit într-o bună zi pe policioara de lângă sobă, lângă caietul gros, legat cu sfori, pe care scria „Nemesis”. Dar pe vremea aceea nu ştiam să citesc şi, chiar dacă aş fi ştiut n-aş fi putut face vreo legătură între zeiţa răzbunării, numele scrise cu cerneală sepia şi căluţul nu mai lung de cincisprezece centimentri, cioplit oarecum neîndemânatic în lemn cu briceagul şi vopsit într-o culoare nedefinită. L-am iubit cel mai mult, mai întâi că era un dar al nimănui, îl găsisem şi devenise al meu şi apoi pentru că au vrut să mi-l ia. Căluţul de lemn a fost obiectul primei mele împotriviri. „N-ai voie să te joci cu aşa ceva!”, mi-a spus Sahag Şeitanian, şi ce altceva puteam face decât să mă caţăr într-un pom, locul în care nu puteam fi prins de oamenii mari. Vorbeau în şoaptă, dar, e bine ştiut, copiii aud la fel de bine şoaptele.„Lasă-l, i-a spus bunicul, nu ştie şi n-are nicio vină. La urma urmei, are dreptate, căluţul de lemn e chiar o jucărie...” „Ce fel de jucărie mai e şi asta? se repezi Sahag Şeitanian, nedeprins cu jucăriile şi neavând copii cu care să deprindă copilăria netrăită. De-a ce să te joci cu aşa ceva?” „Vezi bine...”, răspunse bunicul, cu liniştea adevărurilor definitive. Apoi, îmi făcu semn să cobor cu căluţul meu cu tot şi, ca să fiu sigur că am înţeles bine, l-am adăpostit sub pătură şi am adormit cu el în braţe.

Primul căluţ de lemn a sosit la noi acasă în primăvara lui 1951. La început, când i s-a spus că e un colet din America, bunicul s-a gândit: „Înseamnă că soră-mii din Argentina îi merge bine şi chiar poate să trimită câte ceva”. Dar nu, coletul nu era din Argentina, ci din Statele Unite. În vremurile acelea nu te puteai duce, pur şi simplu, să semnezi de primire şi să-ţi iei coletul. Trebuia mai întâi să spui cine crezi că ţi l-a trimis şi de ce, apoi, după ce ţi se comunică expeditorul, să dai informaţii despre el, cine e, ce grad de rudenie aveţi şi, dacă nu, cum l-ai cunoscut, cam ce crezi că e înăuntru, dacă tu i-ai cerut coletul sau ţi-a fost trimis din iniţiativa celuilalt, dacă vă scrieţi, dacă ţi-a promis că vă face chemare în America şi cam ce credeţi în general despre toate astea. „Misak Torlakian, îl cunosc, a spus bunicul. Nu suntem rude, ne-am împrietenit aici în România, a dispărut în

timpul războiului, nici măcar nu ştiam că e în America”, adăugă, ca o scuză parcă, pricepând din căutătura funcţionarului de la poştă că e de rău să fii în America. „Deci nu ştiţi ce v-a trimis.” „N-am nicio idee”, spuse bunicul, cu inima strânsă, cunoscând pasiunea lui Misak pentru arme şi ştiindu-l în stare de orice. „Atunci, hai să deschidem împreună”, şi funcţionarul începu să smulgă cu cleştele cuişoarele cu care era prinsă lădiţa de lemn. Dădu la o parte ghemotoacele de hârtie, băgă mâna şi răscoli. „E ceva tare aici”, spuse, ridicându-i bunicului meu inima în gât, apoi scoase căluţul şi rămaseră surprinşi amândoi, fiecare din motivele lui. Funcţionarul, nemulţumit că asta era tot şi că nu avea ce păstra pentru sine, bunicul uşurat din acelaşi motiv. Din clipa în care semnă şi îşi primi lădiţa, bunicul Garabet căzu pe gânduri. Ca şi cumnatul său Sahag Şeitanian, pe bancă, printre perne moi şi cu *fingean*-urile colorate de cafea în faţă, privind la căluţul aşezat în mijlocul mesei. Sahag continua să tacă, având aceeaşi întrebare pe buze: „Ce-o să se întâmple acum?”. Ceea ce se petrecea dovedea că chivotul răspunsurilor se închisese prea devreme. Misak ajunsese abia acum şi răspunsul lui era altfel decât celelalte. Bunicul Garabet îşi aminti scena petrecută cu mai mulţi ani în urmă, în curtea bisericii armeneşti din Focşani. „E semnul răzbunării, Sahag”, spuse oftând, căci ar fi vrut să evite vorbele astea. Intră în casă, cotrobăi pe la încuietori şi scoase caietul cu coperţi de carton, legat cu sfoară. Parcurseră încă o dată numele vechi ale răzbunătorilor şi ale celor ucişi. Apoi bunicul scrise cu cerneala de culoarea plăcilor fotografice, în şirul justiţiarilor: „un cal de lemn”. În dreptul celui ucis lăsă locul gol şi trecu doar luna şi anul: mai 1951. Apoi luă căluţul de lemn şi îl cercetă cu băgare de seamă. „Ăsta nu e căluţul pe care mi l-a arătat Misak, spuse. A făcut unul la fel, pe acela îl păstrează încă...” „De ce oare?”, întrebă Sahag, doar pentru a nu fi cel care să dea răspunsul. Atunci, bunicul Garabet deschise din nou caietul, tăie „un cal” şi scrise deasupra „primul cal”.

Cel de-al doilea căluţ veni un an mai târziu, tot în luna mai. Dacă pachetul nu avea lipită eticheta „par avion”, înseamnă că venise pe mare, socoti bunicul Garabet, ceea ce făcea cam două-trei săptămâni. Coletele fuseseră, aşadar, trimise la sfârşitul lui aprilie, atunci când armenii îşi comemorează morţii din masacre. „Doamne, Garabet, spuse Sahag, ce-i de făcut?” Întrebase numai pentru sine, căci Yusuf, de-acum foarte bătrân, nu se mai împotrivea, aşteptând doar moartea celuilalt pentru a putea, în sfârşit, fără să-l mai pândească, să-şi găsească liniştea. Privea doar cu melancolie căluţul care îi amintea de o lume în care ei doi erau întorşi pe dos ca o mănuşă, iar el, Sahag, era cel care se zbătea în cuşca pieptului. Bunicul Garabet, care avea de fiecare dată răspunsul pregătit, nu ştiu de data asta ce să răspundă. „Cine o fi fost acum?”, întrebă din nou Sahag. Era ziua întrebărilor grele pentru bunicul. „Erau optsprezece nume pe lista pe care mi-a arătat-o Misak. Poate fi oricare dintre ele.” „Ar trebui să se potolească. Să-i scriem o scrisoare, lui sau generalului Dro.” Ar fi vrut să adauge că, dacă tot are poftă să omoare pe cineva, poate să încerce cu bolşevicii, dar

se abţinu. „Eşti nebun, spuse bunicul. N-avem adresele, pe cutie nu e trecut decât numele şi, dedesubt, statul California. Unde să-l găseşti? Şi, pe urmă, cum să scrii, ce să scrii, toate scrisorile se deschid. Ar începe iarăşi nebunia cu armele generalului." „Bine, dar noi nu ştim unde sunt puştile lui Dro..." „Şi cui îi pasă? Pentru ei plăcerea e să te chinuie, nu să afle." Sahag luă în căuşul palmei căluţul de lemn: „Nici măcar nu putem spune cuiva...", oftă. Bunicul întoarse căluţul pe toate feţele. „Ba, cred că da... E cineva căruia pot să-i povestesc şi să-i cer sfatul..." „Şezi potolit..., şopti Sahag. Atâta ne trebuie, să se afle de «Nemesis»..." Vorbeau în şoaptă, desigur, în mijlocul curţii, pentru a fi departe de oricare parte a gardului, la adăpost, sub coroana caisului bătrân. „Cui îi poţi spune aşa ceva, în cine poţi avea atâta încredere?" „E taina spovedaniei", spuse bunicul. „Der Mampre? pufni Sahag. E ceva pe care bătrânul să-l afle fără să povestească imediat nevesti-sii şi fiică-sii?" „Nu despre Der Mampre e vorba. Ci de Vazken Balgian, episcopul nostru."

Sahag Şeitanian îşi deschise dis-de-dimineaţă chioşcul de dulciuri de lângă gară, pregăti la primus o cafea, pe care o băură amândoi pe îndelete. Apoi, bunicul plecă spre Bucureşti, pentru a-şi mărturisi acea taină, cu atât mai grea în vremurile acelea în care tainele erau aşa de greu de păstrat.

Cartea şoaptelor, ca orice carte, nu este o cronică a lucrurilor trăite ori închipuite, ci a lucrurilor mărturisite. În ce priveşte însă această parte a poveştii noastre, ne rămâne cu totul necunoscută, căci despre ea nu numai că nu avem nicio mărturisire, dar nici nu putem bănui ceva din evoluţia ulterioară a lucrurilor, cum s-a întâmplat cu întâlnirea dintre Onik Tokatlian şi Mesia Hacerian. Ştim că bunicul a plecat la Bucureşti şi a mers drept la sediul Episcopiei, de pe strada Armenească. Numai că în locul lui Asadur, îngrijitorul clădirii, l-a întâmpinat un miliţian care i-a cerut, scurt, să-şi vadă de drum. Bunicul s-a uitat peste umărul lui, pentru a vedea, totuşi, ce se întâmplă, ferestrele erau închise şi singura lămurire pe care i-o dădu miliţianul, înainte de a-l pofti din nou s-o şteargă, a fost că în seara aceea nu se organiza nicio petrecere dansantă. Descumpănit, bunicul îl căută, în curtea de alături, la Catedrală, pe Partogh, clopotarul cu nasul spart, şi abia acela îl lămuri cum stau lucrurile. Într-un miez de noapte, cei de la Frontul Armeniei, însoţiţi de miliţieni, au bătut la ferestrele din spate, unde erau camerele episcopului Vazken şi ale lui *Diramayr*, bătrâna sa mamă, cerându-le ca în două ore să părăsească locul. În toiul nopţii, episcopul Vazken şi mama lui, luând cu ei te miri ce în doi saci de iută, s-au trezit sub cerul liber. „Aşa i-am găsit în zori, pe treptele bisericii, moţăiau pe saci, zgribuliţi de frig, adăugă Partogh. O vreme au stat în birourile cancelariei din curtea bisericii, până le-am făcut două camere deasupra, episcopul nu se vaită şi nici maică-sa, ca să nu-i facă inimă rea, dar prin câte a trecut, sărmanul, e mai mare ruşinea." „Şi la Episcopie, de ce e miliţian la poartă?" „Dar unde nu e? Ca să nu calce nimeni pe acolo fără ordin, mai ales episcopul. O vreme a fost depozit de vechituri, tot felul de lucruri adunate de prin biserici, cărţi, arhive, odăjdii. Pe urmă, le-au luat şi le-au ars,

începând cu cărţile. Au făcut sediul Frontului Armeniei, dar nu le-a ajutat, până la urmă comuniştii, care i-au creat ca să ne distrugă pe noi, ăştilalţi, i-au desfiinţat şi pe ei. Acum e un fel de club, se adună tineretul la dans, dacă n-ar dansa pe podelele episcopiei, ar fi chiar frumos, vin şi români." Bunicul, care nu mai fusese în Bucureşti de doi ani, când fusese chemat la Ministerul de Interne pentru a solicita în scris cetăţenia română, rămase descumpănit. Dar Vazken Balgian, zâmbitor şi blând, îl primi cu aceeaşi bucurie dintotdeauna şi, înainte ca bunicul să-i spună ceva, îi făcu semn să tacă, apoi îl pofti la o plimbare prin curte, în jurul Catedralei, acolo unde, mai puţin feriţi ochilor, erau totuşi mai feriţi de urechile străine. Seara, bunicul s-a întors la Focşani, destul de tulburat, dar noi punem acest sentiment de tulburare nu atât pe seama împrejurărilor legate de sediul Episcopiei, căci astfel de lucruri erau destul de frecvente în perioada aceea, cât pe seama discuţiei cu episcopul, plimbându-se în jurul Catedralei. „I-ai spus?", l-a întrebat în şoaptă unchiul Sahag Şeitanian. Bunicul a încuviinţat. În zadar a căutat Sahag un altfel de răspuns, căci el nu veni. „Să mai aşteptăm", spuse, totuşi, bunicul. „De când au intrat ruşii tot aşteptăm, ce altceva avem de făcut?" „Să mai aşteptăm, repetă bunicul. Dacă mai vine vreun semn de felul ăsta, o să-l anunţ. Până atunci, nu facem nimic, el ne va spune ce-i de făcut." „E atât de complicat?", mai încercă Sahag Şeitanian. Bunicul, poate pentru că promisese să nu divulge nimic din cele discutate cu episcopul, poate din cauza lui Yusuf care, chiar şi aşa îmbătrânit şi cu simţurile slăbite, rămânea, totuşi, ca un străin printre ei, nu făcu decât să repete, fără nicio şansă de a se răzgândi: „Să aşteptăm...".

Al treilea căluţ, aidoma celorlalţi, se arătă peste doi ani. Bunicul deschise iar caietul şi notă data sosirii lui, lăsând, ca şi înainte, un loc gol în dreptul numelui celui ucis. Aşteptă o altă veste care să-l ajute să completeze spaţiul gol, dar ea nu veni. Dintr-un post-scriptum la o scrisoare a surorii sale, află că generalul Dro a murit la Boston. Cum era limpede că scrisoarea, venind tocmai de la Buenos Aires, ca şi cele dinaintea ei, fusese citită într-un birou umbros de la Bucureşti, aşa cum arăta, încreţită din cauza aburilor şi lipită la loc în grabă, Sahag Şeitanian se arătă nedumerit că fusese totuşi lăsată să treacă. Bunicul fu de părere că aceia socotiseră că orice ştire care întristează pe destinatarul ei şi ucide o speranţă e potrivit să fie răspândită. Cât despre drumul pe care urma să-l facă la Bucureşti odată cu acest nou semn pe care căluţul de lemn i-l aducea, bunicul nu mai avu prilejul să-şi ţină promisiunea. Cu câteva luni mai înainte, episcopul Vazken Balgian fusese ales *catolicos*, adică patriarh suprem al tuturor armenilor, şi plecase la Erevan. Astfel încât bunicul nu mai află niciodată cum ar fi fost nimerit să acţioneze, iar Sahag cu atât mai puţin. După câţiva ani de la moartea bunicului meu Garabet, prin 1975, Vazken Balgian, îmbrăcat în mantie albă şi cu glugă strălucitoare pe cap, se reîntoarse pentru câteva zile la Bucureşti. Mă aflam cu tatăl meu în curtea catedralei, între timp vremurile se mai destinseseră, clădirea Episcopiei fusese înapoiată Bisericii, curtea, altădată pustie, prin care se plimbaseră împreună, sfătuindu-se, episcopul

Vazken Balgian şi bunicul Garabet, era înţesată de lume şi, printre ei, Sahag Şeitanian, tatăl meu şi cu mine, acum un adolescent năltuţ şi cu mustăcioară. Catolicosul a ieşit din catedrală, a binecuvântat poporul şi mergând spre poartă, i-a văzut, prin mulţime, pe Sahag şi pe tata, pe mine nu avea de unde să mă cunoască, şi le-a strigat peste capetele celorlalţi: „Unde e Garabet?”, dar răspunsul lui Sahag s-a pierdut, ai mei au încercat să se apropie, mulţimea i-a înghiţit şi gluga patriarhului s-a depărtat. Ultima mea încercare de a afla câte ceva despre acea discuţie a avut loc mulţi ani mai târziu, în 1994, când m-am întâlnit eu însumi cu catolicosul Vazken, de data asta în Armenia, în salonul său de la Ecimiadzin, sediul patriarhilor armeni, locul, cum s-ar traduce din armeană, unde a coborât Singurul Născut. I-am dat Patriarhului darurile cu care venisem, câteva cărţi în limba română şi o pungă cu mălai, ducea dorul mămăligii de la Bucureşti şi al celor pe care-i cunoscuse, ştia cine sunt eu, dar nu ştia că sunt nepotul lui Garabet; i-am spus şi am aşteptat de la patriarh să-mi spună ceea ce era de spus. Dar catolicosul era acum bolnav, îşi ţinea mâna la bărbie şi avea un zâmbet împăcat. Iar despre ce voiam eu să aflu a spus doar atât: „Garabet, da, da...”. Între timp lumea se schimbase, graniţele începuseră să semene cu hărţile lui Noradunghian, dar nu şi cu visele generalului Dro, căci Armenia era acum o republică independentă, redusă însă la nici treizeci de mii de kilometri pătraţi, izolată şi săracă. Probabil că răspunsul aşteptat de bunicul după primirea celui de-al treilea căluţ şi pe care eu i-l ceream în numele lui, din priviri, nu s-ar mai fi potrivit acum.

Vazken Balgian, născut la Bucureşti, nu trecuse prin cercurile morţii, dar fusese duhovnicul multora care trăiseră patimile, încât primise de la ei puterea asupra morţii, astfel că, atunci când o chemă, împăcat cu lumea, ea veni, iar el muri la puţină vreme după întâlnirea noastră. Poate că de fapt voia să-mi sugereze, încuviinţând la auzirea numelui bunicului meu, că nu e nevoie să-mi spună mie ceea ce era de spus, de vreme ce ei urmau să se reîntâlnească în curând.

Cel de-al patrulea căluţ de lemn veni la scurt timp după al treilea. „Asta e din cauza generalului Dro, spuse bunicul. Misak a acţionat repede, ca nu cumva să se creadă că odată cu moartea generalului s-a terminat totul. Că adică să nu ne pierdem speranţa.” „Despre ce speranţă vorbeşti, Garbis? oftă Sahag. Uită-te în jurul nostru... Numai lucruri absurde.” „Cu atât mai mult...”, spuse bunicul. Şi după ce şezură astfel o vreme în curte privind căluţul de lemn, iar bunicul îi marcă sosirea prin adăugirea unui rând nou în caietul său dedicat operaţiunii „Nemesis”, îi spuse lui Sahag: „Haidem”. Şi, vârând căluţul în buzunar, ieşiră pe strada 6 Martie 1945, fostă Dulapuri, apoi cotiră pe strada Ghioceilor şi de acolo pe Tăbăcari, strada cimitirelor. Găsiră un colţ ferit în cimitirul armenesc, altul de fiecare dată. Au fost de ajuns două lopeţi de pământ răsturnate şi apoi puse la loc, ca să facă o moviliţă pe care au netezit-o cu podul palmei pentru a îngropa căluţul de lemn. Apoi, bunicul, din pornirea pe care o avea în faţa pământului reavăn care acoperă, spuse *Hair mer*, adică *Tatăl nostru*, şi îşi făcu o cruce mare.

„E straniu, spuse Sahag. Nici măcar nu ştim pe cine îngropăm. Şi, oricine ar fi fost, creştin nu putea fi.” „Nu strică, zise bunicul. Dacă Dumnezeul lui nu le primeşte e treaba lui, rămân pentru noi şi crucea, şi rugăciunea.” Astfel, chivotul primi răspunsuri noi care, oamenii neînţelegându-le, se repetară. Iar noaptea, în cimitir, pâlpâiră focuri hrănite de aburii putreziciunilor.

Al cincilea căluţ sosi la noi în casă după câţiva ani, tocmai când bunicul Garabet şi Sahag Şeitanian credeau că lucrurile se liniştiseră definitiv. De aceea, bătrânii mei armeni au fost chiar mai nepregătiţi decât la sosirea celui dintâi. Poate că din acest motiv se purtară cu neatenţie, iar căluţul, uitat pe policioară, dădu cu ochii de mine şi, crezând că eu sunt băieţelul de care un alt căluţ, asemeni lui, se despărţise cu aproape şaizeci de ani în urmă, se învoi să devină jucăria mea.

La câteva zile după venirea acestui al cincilea căluţ care se amestecă printre jucăriile mele, a fost împuşcat preşedintele Kennedy. Bătrânii mei armeni se întâlniră pentru ultima oară în cavoul lui Seferian. Căluţul de lemn se strecură în buzunarul meu şi stătu acolo cuminte câtă vreme m-am jucat cu castanele şi cu nucile căzute pe aleile cimitirului. Sahag îl cercetă din priviri, dar bunicul îi adresă o căutătură severă, abţinându-se cu hotărâre să spună vreun cuvânt despre acele mesaje stranii de la Misak Torlakian, chiar şi atunci când unchiul meu Sahag aduse vorba despre armele generalului Dro.

Cel de-al şaselea căluţ veni la scurt timp. Atunci se pierdu şi al meu. Cu siguranţă Sahag, neputând răbda să vadă cum mă joc cu acel vestitor al morţii, îl ascunsese şi îl dusese împreună cu al şaselea la cimitir, îngăduind ca bunicul să rostească de două ori *Tatăl nostru*. Dar lucrul fusese făptuit. Căluţul mă alesese pe mine, iar eu n-am avut de ales şi am fost hărăzit să povestesc.

Între timp, lucrurile păreau să se mai îndrepte. În anul 1964, cei ce fuseseră închişi pe motive politice au început să se întoarcă acasă. După ce străbunica mea şi unchiul Simon au murit, când eu aveam doar doi ani, şi nu mi-i amintesc, Carol Spiegel a fost cel de-al treilea mort dintre cei pe care îi cunoşteam. Dar moartea lui n-am văzut-o decât ca pe o rochie neagră pe care începuse s-o poarte doamna Spiegel. Oamenii mari aveau multe tabieturi, beau cafea, unii, cum era Ştefănucă Ibrăileanu, fumau, alţii, precum Ovanes Krikorian, se enervau şi atunci faţa li se înroşea peste măsură. Jucau table ori *ghiulbahar* amestecând zarurile în *fingean*, aveau aşadar tot felul de deprinderi pe care noi, copiii, n-aveam voie să le gustăm sau să le urmăm. Iar moartea părea a fi unul dintre ele. Nu aveam voie să bem cafea, deşi lingeam uneori pe furiş farfurioarele în care se vărsa puţină cafea, pentru că bunicilor mei, aducând tăviţa cu *fingeanuri* până în mijlocul curţii, începuseră să le tremure mâinile de bătrâneţe, tot aşa cum n-aveam voie să murim, deşi moartea se înfiripa deja în capul meu de copil, măcar cât cafeaua care se vărsase în farfurioară.

Bunicul se încuia uneori în cameră, cânta la vioară şi apoi fredona cântece tânguitoare. Moartea venea la el şi vorbeau despre şirul de morţi, ea îi

povestea despre ei, despre morţii cei vechi, singurii despre care avea voie să povestească, morţii cei vechi fiind cu adevărat ai ei, morţii cei noi se iveau pe la ferestre, cu obrajii palizi şi ochii strălucitori, prelingându-se pe geam, gros, ca uleiul de maslu. Bunicul îi vorbea morţii despre mine, despre plimbările noastre prin parc, printre aleile cu flori roşii şi frunze grele, despre jocurile de-a ciocănita cu castane, despre balena Moby Dick, adusă la Obor cu trailerul, pe care noi, copiii, o priveam înspăimântaţi, despre cum cântam împreună la vioară şi pian *Serenada* lui Schubert ori *Menuetul* lui Boccherini şi cum încercam, când lumina era neatentă, să fotografiem oglinzile. Din toate astea, moartea înţelegea că pentru bunicul meu mai era câte ceva de făcut pe lume, inventa o scuză şi pleca. Pe locul în care se aflase moartea, chiar şi pentru scurt timp, rămânea ceva, o melancolie, un abur pe oglindă, o placă fotografică scăpată la lumină, încât bunicul ieşea cu ochii adânciţi în orbite, nu trebuia să-i vorbim pentru că nu răspundea, şi se aşeza sub caisul din curte. Morţii cei noi coborau din pomi, lunecau pe trunchiuri ca mierea sălbatică, ieşeau dintre ierburi, sâsâind ca şarpele casei, coborau cu aripile strânse după ce se roteau în cercuri tot mai mici şi se aşezau primprejur să asculte, în timp ce bunicul le citea din *Cartea şoaptelor*, care se scria pe măsură ce eu creşteam, iar ei încuviinţau, pentru că, spre deosebire de morţii cei vechi, morţii cei noi îşi găseau liniştea pe măsură ce se vorbea mai mult despre ei.

Apoi, bunicul închise cartea şi o puse deoparte. De pe masă îl privea cel de-al şaptelea căluţ. Morţii cei noi lărgiră cercul, trăgându-se unii într-alţii, până când dispărură, fiecare pe drumul pe care venise. În urma lor rămase un vânt răcoros, era începutul lui noiembrie. „Să aduc caietul”, spuse Sahag Şeitanian. „S-ar putea să nu mai fie nevoie, spuse bunicul Garabet. E ceva ciudat cu căluţul ăsta.” Era la fel ca ceilalţi, din lemn tăiat cu briceagul, crestăturile lamei se puteau vedea bine, botul ieşise ascuţit din cauza muchiilor piezişe. „E alb, spuse bunicul. Ceilalţi erau din lemn crud, de nuc, ăsta e vopsit.” „Şi cam ce-ar putea să însemne asta?” „Ăsta e altfel de cal, e calul din vis. Era alb, calul din visul lui Misak, îţi aduci aminte, alerga înşeuat, dar singur, şiroind de sânge.” „Dar căluţul ăsta e doar alb şi atât...” „S-ar putea spune că, nu-i aşa, calul cel alb şi-a găsit, în sfârşit, călăreţul.” „Şi cam cine ar fi acela?”, întrebă Sahag, el însuşi călărind, într-o bună zi, de-a curmezişul printre visele sale. „Misak, fireşte...”

Între timp, odată cu eliberarea deţinuţilor politici şi cu depăşirea crizei rachetelor, au apărut la Focşani, de vânzare la magazinele de electrice, aparate de radio cu bandă pentru undele scurte, ceea ce însemna că puteai, cu precauţiile cuvenite, să asculţi acasă chiar Europa liberă, Radio Libertatea sau BBC. Astfel, cu butonul de sunet abia răsucit, mişcând beţigaşul de unde milimetric printre pârâituri, radioul deveni el însuşi personaj în *Cartea şoaptelor*. Probabil că, tocmai din acest motiv, membrii comitetului parohial nu se mai întâlniră la cavoul lui Seferian, căci Telefunkenul nu mai era singura cale de acces, pe calea undelor, spre lumea liberă.

Aparatul de radio fusese instalat în camera lui Sahag, sub o broderie ce-l înfăţişa pe trubadurul Saiat-Nova. Conectarea radioului la lumea liberă era un adevărat ritual. Noi, copiii, n-aveam voie, cum de altfel, nici femeile, din pricini diferite, noi pentru că puteam fi traşi de limbă la şcoală despre ce se întâmplă acasă, iar femeile pentru că nu înţelegeau nimic, dar doreau să înţeleagă şi, în consecinţă, cereau întruna lămuriri. Unchiul Sahag ridica broderia şi o împăturea, pe noptieră. Apoi, se aşeza şi îl poftea pe bunicul, strigând să se aducă şerbeturile. Căutarea postului se desfăşura întotdeauna la fel. Pentru că Sahag, după fiecare audiţie, comuta pe unde lungi, acolo unde se asculta Radio Bucureşti – cine ştie, ei sunt peste tot, să nu ne dăm în vileag, ca proştii, care ei, întreba mătuşa Armenuhi, aducând tava cu şerbeturi; ei, răspundea unchiul Sahag, adică cei care nu suntem noi. Şerbetul era roz, preparat din petalele trandafirilor din curte, şi cleios, înfăşurat pe linguriţă, iar linguriţa cu şerbet era vârâtă într-un pahar de cristal umplut cu apă rece. Şerbetul nu se servea niciodată în căni, ci doar în pahare numaidecât de cristal, ca prin limpezimea lor să se zărească pasta rozalie, ca un fruct al apei. După ce şerbetul se termina, lins încetul cu încetul, ca o acadea, şi plimbat cu vârful limbii pe cerul gurii, bătrânii armeni ai copilăriei mele beau apa rămasă în pahar cu înghiţituri mici. Probabil că, cel puţin pentru bătrânii mei, naşul Sahag ori bunicul Setrak, acest obicei venea din rătăcirile copilăriei, prin deşert, atunci când apa, atâta câtă se găsea, era mai degrabă gustată decât băută.

Aşadar, cu tava de şerbeturi încă neatinsă, cei doi se aşezau în fotolii şi se aplecau spre aparatul de radio de parcă ar fi avut tustrei de şuşotit. Apoi, Sahag trecea pe unde scurte şi începea să plimbe indicatorul pe scală, rotind extrem de încet butonul de frecvenţe şi însoţind acest mers agale al acului indicator cu un şir de pârâituri, şuierături sau frânturi de vorbe în tot felul de limbi. „Mai repede, spunea bunicul, pierdem primele ştiri...” Sahag nu se grăbea, ducea indicatorul ceva mai departe decât se cuvenea, apoi prea mult îndărăt, amuşina locul, ca şi cum şi-ar fi adulmecat prada, în fine instala acul vertical pe locul cel mai bun, asculta câteva clipe, mai meşterea la buton cu băgare de seamă, dădea satisfăcut din cap şi, luându-şi paharul de şerbet cu fruntea aplecată, asculta. Oricât de ispititor ar fi fost să comenteze, tăceau amândoi până când jurnalul se termina, abia dacă îşi aruncau din când în când priviri cu subînţeles de felul „exact aşa cum ţi-am spus...” (bunicul) sau „...aşa le trebuie bolşevicilor...” (Sahag), lăsând comentariile pentru sfârşit, când îşi terminau şerbetul şi înghiţeau, cu sorbituri mici, apa de trandafiri.

În după amiaza aceea, ritualul se întrerupse brusc când, luându-şi degetele de pe butonul pe care îl rotise cu înceată voluptate, Sahag Şeitanian, urmat de cumnatul său, Garabet Vosganian, ridică linguriţa cu şerbet pentru a-şi trece vârful limbii peste ea. Din locul în care îl îngropaseră în pripă, căluţul alb ţâşni răscolind ţărâna, dădu ocol pământului, apoi ridicat în două picioare, necheză, chemându-şi călăreţul al cărui sânge se potrivea cu sângele de pe şa şi de pe căpăstru. Crainicul

anunţa, la Radio Libertatea, în debutul emisiunii în limba armeană, că, în dimineaţa acelei zile, Misak Torlakian murise la Montebello. Urma să fie înmormântat peste două zile în cimitirul Evergreen din localitate şi erau aşteptaţi mulţi participanţi din partea deja numeroasei comunităţi armeneşti din California. „Misak Torlakian, tovarăşul de luptă al generalului Dro”, se spunea. Nicio vorbă, desigur, despre Operaţiunea „Nemesis”. Cu atât mai puţin despre visul cu calul alb, închis acum ca într-un sipet.

Era în seara zilei de 12 noiembrie 1968. Nu are vreo importanţă, fără îndoială, data exactă, *Cartea şoaptelor*, deşi plină de cifre ca o carte de istorie, nu este legată, de fapt, de niciuna dintre cifrele acelea. Adevărata istorie, cea care merită să fie povestită, e aceea care, oricând, dacă ar fi destui s-o povestească şi alţii s-o ţină minte, s-ar putea transforma în legendă, adică povestea cea mai puţin exactă cu putinţă. Am folosit cifre nu pentru că am avut nevoie de amănunte în plus la poveştile noastre spuse în şoaptă, ci pentru că era singurul mod în care puteam prezenta cu limpezime succesiunea evenimentelor. Dacă în afara ei povestea poate fi potrivită pentru oricare timp şi oricare loc, înlăuntrul ei este important să se ştie cine naşte pe cine, cine moşteneşte pe cine, cine blestemă pe cine şi cine anume poate rămâne personaj al poveştii, deci se poate povesti despre el, chiar şi după moarte. În această ultimă privinţă, *Cartea şoaptelor* e oarecum neobişnuită, căci, spre deosebire de alte istorii, aici moartea e doar un detaliu, iar mai importantă decât moartea şi, deci, decât viaţa, e memoria.

Cât despre succesiunea evenimentelor, ştim că bunicul meu, Garabet Vosganian, nu a mai aşteptat ca jurnalul de după-amiază de la Radio Libertatea să se încheie. S-a ridicat în picioare, a rămas câteva clipe drept, cu privirile în gol, apoi s-a întors, cu mişcări la fel de încete şi de stângace, şi a pornit-o spre uşă. De fapt, mai întâi în direcţia opusă radioului, ca să se îndepărteze de sursa de zgomot, şi apoi spre uşă, ducându-şi picior după picior şi, însoţindu-l cu mişcarea rigidă a mâinii dimpotrivă. Mergea excesiv de articulat, deci, tocmai de aceea, pentru un om normal, cu atât mai mult pentru un bătrân, părea dezarticulat, aşa cum ar fi mers, dacă ne-ar fi lăsat să-i privim, morţii cei noi. Sahag l-a urmat, cu Yusuf brusc înveselit şi ţopăind în jur, ştirb şi împiedicat, ca o maimuţă bătrână.

Garabet, cu mersul lui lent şi ochii goi, îi aminti lui Sahag – şi aşa înţelese şi veselia lui Yusuf – de bătrânii care se târau în convoaiele dintre Meskene şi Deir-ez-Zor, şi se sperie nu atât din cauza acelei viziuni, cât din pricină că, după atâta vreme, era din nou posibil să o aibă. „Ce-i cu tine, Garbis?”, îl întrebă, netezindu-i calea, adică deschizându-i uşa şi luându-i din drum ghivecele de flori sau uneltele de grădinărit uitate pe alee, de care bunicul Garabet s-ar fi putut lovi cum privea aşa, pe deasupra lor. Se aşeză pe banca de sub cais, iar Sahag îi potrivi pernele moi şi singurul lucru pe care mai ştiu să-l facă fu să dea fuga şi să pregătească două cafele: una o puse dinaintea bunicului, pe cealaltă o luă pentru sine, sorbind îndelung şi plescăind zgomotos, pentru a-i stârni pofta. „Ce-i cu tine, Garbis?”, întrebă din nou Sahag, când văzu că şi ultima încercare de a-l readuce în simţiri cu

aroma cafelei dăduse greş. Atunci când bunicul luă totuşi ceaşca şi bău dintr-o sorbitură, Sahag vru să-i atragă atenţia că e foarte fierbinte, dar bunicul nu păru să sufere din cauza arsurii. Cum se vedea din atitudinea lui absentă, nervii i se trăseseră din vârful degetelor şi se strânseseră ghem la un loc cu inima. Şi atunci, bunicul rosti ultimele sale cuvinte, dar nu cu aerul grav al lucrurilor definitive, ci în şoaptă, ceea ce, cum bine vom vedea, urma să aibă consecinţe dramatice: „S-a terminat… În sfârşit, s-a terminat…”.

Rămase nemişcat, cu spinarea dreaptă şi palmele sprijinite pe genunchi, căznindu-se să rămână cu ochii deschişi, exact aşa cum trebuie să fi stat rubedeniile lui din Afion Karahisar ori ceilalţi capi de familie înconjuraţi de femeile şi de copiii lor în pozele făcute în preajma anului 1915, atunci când armenii de pe întinsul Anatoliei, presimţind parcă ce avea să se întâmple, aleseseră să se fotografieze când încă erau vii cu toţii. Dacă, printr-o nouă rânduială, chipurile de pe fotografii ar fi dispărut odată cu moartea celui fotografiat, pozele acelea ar fi părut, la un an-doi după ce fuseseră făcute, stranii, cu scaune goale, cu toiege drepte, dar nesprijinite de nimeni, cu copii suspendaţi în poala unor mame inexistente sau cu mame care îşi ţin braţele încolăcite fără să mai strângă nimic în ele, mai degrabă ficţiuni ale unor exorcişti, porniţi în căutarea unui popor de fantome. Bunica mea Arşaluis şi sora ei, Armenuhi, nevasta lui Sahag, se uitau speriate de după perdelele din bucătărie. Noi, fără să înţelegem nimic şi socotind că totul e un joc, singura diferenţă dintre jocuri fiind că la unele câştigă cei care rămân, iar la altele cei care pleacă, noi copiii, aşadar, priveam de după trunchiurile merilor din fundul curţii. Iar bunicul Garabet, neluând seama la niciunul dintre noi şi privind ţintă înainte, parcă aştepta semnalul fotografului pe care numai el îl vedea, să îl prindă în fotografie sau, poate, să-i spună când trebuie să iasă din ea. Rămase aşa o vreme, cu unchiul Sahag şezând în faţa lui descumpănit şi aşteptând ca ceilalţi, morţii cei noi, să se aşeze de-a stânga şi de-a dreapta. Până când în curtea noastră se alcătui poza de grup, cu capete micşorându-se, pe măsură ce erau mai depărtate. Apoi, când se adunară cu toţii, fotograful ridică braţul şi îl coborî fulgerător laolaltă cu scânteierea de lumină a pulberii înfierbântate pe tipsie. În clipa aceea pregătirea pentru moarte a bunicului meu Garabet începu. Se ridică nesigur, cel puţin aşa ni se părea nouă, dar poate că el mergea drept, uitând deja să se clatine în ritm cu lumea. Plecă şi se închise în camera lui. Femeile răsuflară uşurate, gândind că e încă unul dintre răgazurile lui de singurătate şi aşteptând, răbdătoare, ca până la căderea serii să-şi revină. Dar aşteptară şi se făcu noapte, uitară chiar să ne trimită la culcare şi stăteam cu toţii în faţa uşii pe care bunicul n-o încuiase, dar pe care ne sfiam s-o deschidem şi dindărătul căreia se auzea un fel de cântec tânguitor, neîntrerupt, ca murmurul taberelor de deportaţi de la Deir-ez-Zor, o şoaptă a cuiva care nu se mai opreşte să tragă aer în piept, ci parcă doreşte să se golească de viaţa din el. Era o tânguială fără tristeţe, ca un *şarakan* medieval sau ca o incantaţie budistă, un ison din toate baierele

pieptului, care chema moartea, cea care venise pentru neamul bunicilor mei de prea multe ori pe neaşteptate, să-şi aducă acum darul, şi anume să vină atunci când era chemată. Dimineaţa, tânguirea care îi izvora din piept nu s-a mai auzit şi dintr-odată apărură multe păsări în curtea noastră.

Primul care a îndrăznit să deschidă uşa şi să-i treacă pragul a fost unchiul Sahag. Bunicul se întinsese pe pat, trăia încă, şi-a întors faţa spre ei şi i-a privit. Avea fruntea îmbrobonită de sudoare şi bunica i-a şters tâmplele cu marginea rochiei lungi. El nu răspunse la întrebările lor, „s-a terminat”, spuse Sahag Şeitanian în locul lui, „în sfârşit, s-a terminat”, dar nu putea să le spună mai multe despre căluţii de lemn şi despre ultimul mai ales, căluţul alb care însemna că sângele care îi şiroia de sub şa şi îi picura din căpăstru încetase să mai fie sânge străin, că aceia pe care voia Domnului îi îngăduise cu nelegiuirile lor pe pământ nu scăpaseră, totuşi, de judecata oamenilor. Oameni care întregiseră voia unui Dumnezeu care în secolul XX se dovedise mai neatent ca de obicei. Şi astfel, după mai bine de jumătate de veac, lista lui Armen Garo se epuizase. „S-a terminat”, şoptise bunicul către zeiţa Nemesis, ea dansa cu ochii sclipind, cu tălpile goale şi cu gleznele strânse în brăţări cu clopoţei, „s-a terminat”, şoptise, şi poate tocmai din pricina asta şi din cauza tobelor, s-ar fi putut ca zeiţa să nu-l fi auzit.

Bunica trimise după doctorul Zilbermann, devenit, între timp, Argintaru. El îl cercetă pe bunicul, îi ascultă inima, îi luă tensiunea, rămase îndelung cu palma pe fruntea lui umedă şi nu găsi nimic, prescrise doar câteva medicamente care să întărească organismul. Se lăsă condus de unchiul Sahag până la poartă, privi nedumerit către păsările acelea, socotind cu voce tare că probabil va ninge, nu primi banii pentru consultaţie şi acesta era deja un semn îngrijorător şi, de data asta ca între bărbaţi, doctorul Zilbermann repetă că nu găseşte niciun fel de boală, dar că cel mai mult îl îngrijorează tânguirea. „E o boală nouă, spuse, am întâlnit-o şi la bătrânii noştri evrei, reîntorşi din lagăre, cărţile nu o numesc şi nu-i găsesc leacul.”

Bunicul Garabet zăcu vreo două săptămâni. Refuză mâncarea şi nu bău decât ceai. Stăteau cu rândul la căpătâiul lui şi îi ştergeau fruntea. Sudoarea se aduna numaidecât la loc, nu avea temperatură, dar fruntea i se brobona de parcă ar fi avut febră. Astfel încât corpul lui, neprimind hrană, iar apă doar din când în când, amestecată cu medicamente mai degrabă menite să-i liniştească pe cei care i le administrau, căci asupra lui nu aveau niciun efect, se usca, muşchii se subţiau şi se înfăşurau pe oase, ca şi cum ar fi fost nişte frânghii groase care îl legau, pielea se trăgea pe obraji, pomeţii se ascuţiră încât nasul îi rămase stingher şi încovoiat, iar ochii, chiar şi atunci când erau doar întredeschişi, păreau, înconjuraţi de găvanele lor descărnate, bulbucaţi.

Bunicul începea să semene tot mai mult cu părintele Komitas, pe măsură ce barba continua să-i crească şi, din ţepoasă şi cenuşie, se făcu străvezie şi moale, atârnând ca nişte mănunchiuri de alge de o parte şi de alta a feţei. Atunci când, pentru a-i şterge sudoarea, îi acopereau ţeasta pleşuvă cu prosopul, aducea cu masca mortuară a generalului Antranik. Când era

acoperit cu pătura până la bărbie ori când deschidea ochii cu totul şi ei luminau uscat şi nefiresc paloarea obrajilor, chipul se schimba iarăşi. Trecea, până să ajungă la propria moarte, printr-un şir întreg de morţi de dinaintea lui. Fiecare fetus, în pântecele mamei lui, seamănă, pe rând, cu orice altceva, cu o euglenă, apoi cu o larvă, cu un peşte, cu un crosopterigian care învaţă să se caţere pe uscat, înfăţişări care cu uşurinţă ar putea fi socotite diforme, dacă nu li s-ar fi descoperit înţelesul. Ontogenia repetă filogenia, aveam să învăţăm la şcoală, câţiva ani mai tîrziu. Înainte să se nască, devenind el însuşi, pruncul poartă chipul celorlalţi prunci de dinaintea lui. Liniştit, întins în patul lui, cu mâinile pe lângă trup şi cu ochii întredeschişi, aproape nemişcaţi, dar răsucindu-se şi ghemuindu-se în pântecele morţii, bunicul meu repeta chipurile morţilor de dinaintea lui. Până când moartea născându-l, îndeajuns de bătrân, cu obrajii uscaţi, înfăşurându-se pe sine, ca o mumie, în muşchii moi şi subţiaţi, cu fruntea rece şi limpezită, va fi din nou el însuşi, ca un prunc al morţii.

Tatăl meu hotărî că a sosit clipa să ne luăm rămas-bun de la bunicul. Ne-a luat de mână, pe mine şi pe fratele meu, Melic, ne-a sărutat, îmbărbătându-ne, şi ne-a împins în camera bunicului, după ce bunica avusese grijă să deretice, să stropească cu puţin parfum, care, totuşi, în loc să împrospăteze aerul, îl îngreună, şi să dea la o parte îndeajuns perdelele ca să-l putem vedea. Am privit oglinda pe care nu reuşeam să o fotografiem şi pentru o clipă am socotit că unghiul în care se aflau ochii bunicului faţă de oglindă era tocmai cel pe care îl căutasem atât.

Era un miros nou pentru mine, aerul închis din jurul unei fiinţe care dă mai degrabă aerul afară din piept decât îl inspiră. Ne-am aşezat pe scăunelele dinainte pregătite, ni se spusese să păstrăm tăcerea şi asta am şi făcut, şezând copilăreşte, cu gleznele lipite şi cu palmele pe genunchi. Bunicul Garabet şi-a întors cu încetineală capul spre noi şi a deschis ochii. Erau negri de data asta, pupilele i se dilataseră, încercând să vadă cât mai mult cu putinţă, dar folosind cât mai puţină lumină. Este ultima amintire pe care o am despre bunicul meu cel viu, deşi nu e prea limpede din ce parte a vămilor venea privirea aceeea. Dar era ceva ce ar fi vrut cu siguranţă să se întâmple, căci, spunea bunicul Garabet cel viu, fiecare neam se defineşte prin ceva care nu vine nici de la nume, nici de la locuri, nici de la morţi şi nici de la cetăţi, ci e numai al lui, iar armenii pot fi înţeleşi cel mai bine prin ochii lor, mari, alungiţi, cu gene întoarse, cu sprâncene groase, umbriţi şi melancolici, chiar şi atunci, rareori, când sunt deschişi la culoare. După ce îmi încredinţă privirile sale, bunicul meu Garabet, neaşteptat, vorbi.

Avea o voce nouă, venită dinlăuntrul lui, dar o auzeam de parcă mi-ar fi vorbit la ureche. Îşi mişca buzele foarte încet, cuvintele erau respirate, nicidecum vorbite, şi de aceea se auzeau vibrând. Ceea ce îmi spunea părea a avea un anume sens, credeam că îl înţeleg şi mă străduiam să fiu atent, să nu pierd nicio frântură. De fapt, nu pricepeam o iotă. M-am uitat spre fratele meu, care privea în jos, stânjenit. Apoi, îndărăt, spre tata care, stând în picioare, în spatele nostru, simţi privirile mele ca pe un strigăt de ajutor

şi mă mângâie pe creştet. Dar eu aş fi vrut să aflu dacă ei înţeleg ceva, pe când ei nu făceau decât ceea ce trebuiau să facă, doar eu mă căzneam să înţeleg acolo unde lucrurile erau limpezi pentru toată lumea. Bunicul vorbea cu acea voce neobişnuită care părea că vine din toată fiinţa lui, din stomac, era gâjâită de parcă pornea din gât, era nazală, avea scurtimi venite din încetineala limbii. Cuvintele, însă, nu le-am înţeles. Erau liniştitoare, rostite pe un ton lipsit de tristeţe, îmi destăinuiau ceva ce, cu siguranţă, ar fi vrut să înţeleg numai eu, dar într-un fel pe care să nu-l pot trasmite mai departe, de aceea mă fixa cu privirea aceea întunecată. Mult mai târziu, când am îndrăznit să-l întreb pe tatăl meu, Bergi Vosganian, ce spusese bunicul atunci, mi-a mărturisit că nici el nu înţelesese mare lucru. Erau cuvinte amestecate, venind din mai toate limbile pe care le vorbea bunicul, mai ales cele ale copilăriei, turcă, rusă, arabă, persană, amintiri ascunse, înghiţituri nemestecate, spaime domolite, cuvinte auzite la căpătâiul altor muribunzi şi repetate mie, lucruri pe care ar fi trebuit să le ştiu sau pe care să le intuiesc doar, pentru că trebuiau descoperite cu încetul. Mi-aş fi mutat privirile de copil în altă parte, era mai mult decât puteam înţelege, dar nu mă puteam desprinde de ochii lui. Bunicul meu îmi încredinţa ceva şi am primit totul până când a tăcut, la fel de neaşteptat cum începuse.

Atunci când am devenit destul de mare şi am început să gândesc nu doar în bucurii şi în spaime, ci şi în cuvinte, am constatat, cu surprindere, că vocea care îmi suna în ureche, de astă dată cu vorbele mele, era vocea aceea a bunicului meu, neobişnuită, alcătuită din vibraţii, aşa cum i-ar fi plăcut lui Arşag clopotarul, copleşit printre păsările care continuau să coboare, să se vorbească într-o lume ideală. Vocea bunicului meu devenise vocea mea lăuntrică.

Mirul se reînnoieşte la fiecare şapte ani, cel nou, alcătuit din esenţele a peste o sută de ierburi diferite, se toarnă peste cel vechi şi se amestecă de către catolicos cu braţul de aur păstrând moaştele Sfântului Grigore Luminătorul. Acest mir reînnoit se trimite către comunităţile armeneşti din toată lumea, iar de Bobotează se toarnă într-o pasăre de argint şi din mirul acela, prin ciocul păsării, curg câteva picături pentru sfinţirea apelor. Eu însumi, când am fost botezat în cristelniţa argintată a bisericii armeneşti Sfânta Maria din Focşani, am primit semnul crucii pe frunte, uns cu mirul acela care, dacă ţinem seama de modul în care este pregătit de mâna catolicosului, s-ar zice că mai are într-însul câteva picături din mirul cel dintâi, amestecat nu cu braţul de aur, ci cu braţul lui adevărat, de însuşi Grigore Luminătorul. Mirul este unul dintre darurile încă proaspete pe care ni le-au făcut morţii cei vechi. Eu am primit vocea lăuntrică de la bunicul într-un mod oarecum asemănător, cuvintele cele vechi turnându-se în cuvintele noi. Astfel încât vocea aceasta lăuntrică, transmisă prin generaţii, este poate încă un dar viu primit de la morţii cei vechi. O ipoteză, desigur. N-am să capăt confirmarea ei decât în clipa în care voi încredinţa, la rândul meu, această voce mai departe, dar despre asta altcineva va trebui să povestească.

Nu am mai intrat în camera aceea până când, după o săptămână, bunica Arşaluis, cu simţul practic pe care în împrejurările tragice femeile şi-l păstrează, a schimbat aşternuturile, a dat perdelele la o parte şi a deschis larg ferestrele. Oglinda cea mare a rămas acoperită până la parastasul de patruzeci de zile, pot însă mărturisi că am intrat în acel răstimp de mai multe ori în cameră şi am dat câte puţin voalul negru la o parte, ca să privesc în luciul oglinzii ca printr-o uşă întredeschisă. S-a bucurat de lumina primită, ca un animal legat căruia îi aduci de mâncare.

Arşag clopotarul şedea printre păsări şi, pe măsură ce ele se îndeseau pe ramuri ori cele mai mari şi mai negre se aşezau, cu aripile strânse, pe alei şi pe răsaduri, îi sporeau sentimentul că veniseră pentru el şi îşi cerea iertare păsărilor, cu braţele întinse. Iar când prima pasăre i s-a aşezat pe umăr, ignorând faptul că el era tocmai vânătorul de păsări sau confundându-l, în veghea lui, cu un trunchi, Arşag a simţit că nu mai e nimic de făcut, a bătut în geamul de la bucătărie şi a făcut semn bunicii că merge să cheme preotul şi pe ceilalţi membri ai consiliului parohial. Cum bunica Arşaluis stătea ghemuită pe scaun, strângând colţul batistei în dreptul ochilor, Arşag nu-i mai aşteptă încuviinţarea şi porni spre poartă, dând păsările la o parte, ca pe o perdea.

Intrară în bucătărie şi se aşezară tăcuţi în jurul mesei. Bunica puse în mijloc o farfurie cu prăjituri mici şi uscate şi le turnă câte o ceaşcă de cafea. Băură fără o vorbă. Tânărul părinte arhimandrit Zareh Baronian şedea în capul mesei, făcu semnul crucii pe care ceilalţi îl primiră, luară din prăjituri şi, atunci când nu le muiară în cafea, le molfăiră, plimbându-le dintr-o parte în alta a gurii, ca să le poată fărâmiţa între gingii. Băură, străduindu-se să nu facă zgomot, ceea ce la băutul cafelei era o încercare nouă pentru ei. Priveau în jos, fiecare temându-se ca ochii celorlalţi să nu-l îndemne tocmai pe el să intre primul, cu stânjeneala pe care o încearcă oamenii atunci când sunt confruntaţi, prin soarta altora, cu propriul destin.

Măgârdici Ceslov înţelese că, fiind cel mai tânăr, îi este cel mai uşor să se încumete, aşa că îşi luă inima în dinţi şi intră. O lumină neagră îl învălui şi uşa se închise în urma lui. Ceilalţi îşi lungiră gâturile şi aşteptară.

— Crede că se află în cavoul lui Seferian, spuse Măgârdici Ceslov şi se aşeză.

Poate că lumea, aşa cum o ştiuseră, se strâmtase cât cavoul lui Seferian, iar cavoul se lăţise cât lumea cea nouă. Atunci intră Arşag clopotarul. Pentru că nu-l putea auzi pe bunicul Garabet, iar din mişcarea buzelor lui nu putea înţelege mare lucru, fie pentru că era întuneric, fie pentru că bunicul vorbea fără să-şi mişte buzele, Arşag îi puse palmele pe piept, desluşind astfel vibraţiile.

— Crede că e un clopot, spuse Arşag, arătându-şi palmele.

— Crede că eu sunt Anton Merzian, spuse, nedumerit, celălalt cizmar de pe Strada Mare a Unirii, Krikor Minasian.

— Crede că eu sunt Krikor Minasian, spuse, ieşind, Anton Merzian. Ceea ce, din punctul de vedere al morţii, e acelaşi lucru, nu-i aşa?

Când Ovannes Krikorian dădu să intre, părintele Baronian îl opri, ridicând mâna dreaptă, cu arătătorul în sus şi degetul al treilea unit cu degetul mare, în semnul arhanghelului Mihail.

— Lasă-i pe ceilalţi să intre, spuse arhimandritul Baronian. Tu eşti deja mort, ce-ţi pasă ce spune?

— Dar eu nu vreau să aud ce spune el, şopti Ohanes Krikorian. Vreau eu să-i vorbesc. Mi-e dor să-l văd.

— Pentru asta mai ai puţină răbdare. Pentru toate celelalte, Dumnezeu să te ierte!

Apoi intră Ştefănucă Ibrăileanu, care înainte de a se ridica mai trase un fum din ţigară, pentru a se vedea limpede că e viu.

— Crede că sunt tatăl lui, bătrânul Kevork, pe care noi oricum nu l-am cunoscut, spuse, şi nimeni nu-l întrebă cum de a înţeles lucrul ăsta, dacă bunicul Garabet, crezându-l părintele lui, i-a vorbit, desigur, în armeană sau turcă.

Vrej Papazian stătu mai multă vreme. Căpătase ceva curaj aşteptând sau poate, pentru că era bun la suflet, ascultă cu mai multă răbdare. Când ieşi, îl priviră curioşi.

— Crede că a înţeles, spuse.

Agop Aslanian, fiul preotului Dagead, ieşi tulburat.

— Crede că eu sunt el, spuse, cerând ajutor din priviri.

Apoi intră Sahag Şeitanian.

— Crede că e el însuşi!

— Atunci a venit timpul, spuse tânărul arhimandrit Zareh Baronian.

Intră la el, îi dădu ultima împărtăşanie şi îl eliberă.

Astfel, în noaptea de 27 spre 28 noiembrie 1968 bunicul meu Garabet Vosganian muri pregătit.

Noi, copiii, n-am avut voie în casa bunicilor în zilele de dinaintea înmormântării. Am fost găzduiţi de tanti Armenuhi în rândul de case din faţă. Despre atunci şi despre bunicul ştiu numai că, în mod inexplicabil, fruntea a continuat să i se broboneze de sudoare, ceea ce, până ce semnele morţii au devenit evidente, l-a făcut pe doctorul Zilbermann să creadă că e vorba de moarte clinică. Dar aşa ceva nu stătea în firea bunicului meu.

Din cauza acestei sudori care la început a fost fierbinte şi apoi nu îndeajuns de rece pe cât ar fi trebuit, o bună parte a corpului său s-a evaporat, pur şi simplu, ca apa uitată la soare. Mi-am adus aminte mai târziu, ajutând la punerea în sicriu a celuilalt bunic, Setrak Melichian, de ceea ce se petrecuse în timpul morţii cu bunicul Garabet; era uşor ca o pasăre, oasele lui deveniseră poroase şi sfărâmicioase. Iar păsările stătuseră de veghe. Ele nu se risipiră decât mult mai târziu, pe copacii din cimitir şi apoi spre depoul gării, acolo unde erau trase, între două locomotive, vagoanele cu grâne.

Cortegiul porni de la biserica armenească şi merse pe drumul chivotului, pe strada Tăbăcarilor şi apoi peste calea ferată. Cum Mantu murise, iar dubaşii se risipiseră, nu avea cine să despartă fumurile, să le oprească pe

cele aburind să se ridice din pământ, iar pe cele venind din cer să coboare, astfel încât, în acea ultimă zi de toamnă a anului 1968, oraşul era acoperit de o pâclă subţire. Mi se părea, mergând în spatele camionului în care, pe un covor cam prea colorat pentru o astfel de împrejurare, fusese pus coşciugul, că particip la ceva nemaiîntâmplat, un cortegiu uriaş, pe care lumea întreagă îl priveşte cu răsuflarea tăiată. Eram îndurerat, dar şi mândru de suferinţa mea de copil şi de faptul că oamenii se opreau pe trotuar şi ne priveau, descoperindu-se şi făcându-şi semnul crucii. Acum, dacă îmi amintesc bine, erau doar câteva zeci de persoane, mai degrabă un grup răzleţit decât un cortegiu în toată puterea cuvântului, niciodată nu vor fi atât de mulţi ca la înmormântarea chivotului, ca la adunarea nedumeririlor pentru ziua de mâine.

Acum, scriind *Cartea şoaptelor*, înţeleg că mersul meu de copil în urma maşinii care ducea încet coşciugul nu s-a oprit la bariera Câmpineanca, acolo unde pe un drumeag, spre dreapta, începea cimitirul armenesc. Am mers cu paşi rari, îmbrăcat în paltonul meu, cadrilat, moştenit, aşa cum se făcea pe atunci, de la fratele meu mai mare, între timp mâinile şi picioarele mi s-au lungit, paltonul mi-a rămas mic, cât o haină care abia ajungea să se încheie peste piept, am crescut, am devenit adolescent, am moştenit ochii alungiţi şi umbroşi ai neamului meu. Când bunica Arşaluis, mătuşa Armenuhi, unchiul Sahag Şeitanian, apoi bunicul Setrak Melichian şi bunica Sofia au ostenit, i-am urcat şi pe ei în camion, să se odihnească pe covorul înflorat. Viaţa mea, din clipa aceea, a fost în mare măsură mersul acela repetat în urma cuiva prea ostenit şi am început să înţeleg că, oricât m-aş simţi de singur, există, mai presus de celelalte, singurătatea cortegiului. Nu ieşeam din rând, eram cel mai aproape, nici nu mă puteam grăbi, căci celor morţi nu le-o poţi lua înainte.

Nici ei înşişi nu se puteau grăbi. Ne-am oprit, unii stânjeniţi, alţii tresărind din gândurile lor, în faţa barierei care se lăsa. Bunicul fusese un om răbdător, nu l-am văzut niciodată grăbindu-se. Singura oară când pomenim despre bunicul meu alergând este în ziua de Crăciun a anului 1944, cu cutia de pantofi în mână şi auzind în urmă, lângă camionul cu prelată ducându-i pe unchii mei Hovnanian şi pe alţii în Siberia, pocnetul de încărcător al puştii care îşi îndrepta ţeava spre el. L-am văzut deseori nemişcat, dar niciodată pierzând timpul sau aşteptând fără rost. Poate că aşteptarea în faţa barierei lăsate îşi avea rostul ei, se opriră toate în faţa stinghiei vărgate în alb şi roşu, cu felinarul bălăngănindu-se la mijloc, maşina, pâclele amestecând cerul şi pământul, noi şi păsările. Trenul spre Bucureşti veni încet dinspre gară, se opri o clipă în dreptul drumului, acelaşi tren care purtase în istorisirile noastre atâtea personaje, ele se iviră, uitându-se pe geam, unchiul meu Sahag Şeitanian ducându-se spre Bucureşti cu sacii de iută sub braţ pentru a-i umple la Craiova cu grâu, pe timpul foametei, sau întorcându-se cu hărţile lui Micael Noradunghian, Harutiun Fringhian, înfăşurat în paltonul lui ponosit peste smochingul îngroşat de sudoare şi cărându-şi desagii cu nuci, Misak Torlakian, cu

căluţul de lemn în buzunar, unchiul Simon în drumul spre port şi de acolo, de-a curmezişul mării, şi atâţia alţii plecând în călătorie, luându-şi rămas-bun sau oprindu-se pentru a-l chema şi pe bunicul să urce. Se poate ca asta chiar să se fi întâmplat, locomotiva şuieră dintr-odată voios şi se îndepărtă, ducându-şi vagoanele, pâclele se amestecară cu aburul locomotivei, ca şi păsările, cortegiul porni, camionul trecu hurducându-se peste şine, sicriul săltă, viu, şi pe urmă totul se petrecu după rânduială. Tânărul arhimandrit Zareh Baronian îşi înălţă rugăciunile cu vocea lui frumoasă, însoţit de Arşag clopotarul, care privea speriat spre păsări, neştiind dacă ele veniseră pentru bunicul Garabet sau pentru el, dar dovedindu-se, pe urmă, că asta era adevărat şi pentru unul, şi pentru celălalt.

În jurul mormântului deschis eram cei din familie, tatăl meu ţinându-ne de mână pe noi, copiii, care priveam în jos, la vârful pantofilor, speriaţi de propria curiozitate ce ne împingea să privim înainte, spre chipul morţii, bunica Arşaluis, care din când în când se apropia de sicriu pentru a şterge de pe fruntea bunicului sudoarea care continua să se adune în broboane, apoi mătuşa Armenuhi şi unchiul Sahag, purtând pe umăr, cu chipul lui Yusuf, o pasăre neagră, din neamul corbilor, dintre acelea care trăiesc mult, ameninţând cu încăpăţânare că amintirile aveau să ne supravieţuiască. Urma cercul celălalt, membrii consiliului parohial, vecinii şi alţii pe care noi nu-i cunoşteam, dar care se strecuraseră în cortegiu, dorind să fie martorii acestei întâmplări care era moartea, tocmai pentru că altminteri în viaţa lor nu se întâmpla nimic. În spatele nostru se lăsase aceeaşi pâclă subţire, dar nu chiar până la firul ierburilor îngheţate de noiembrie, ci mai sus, până la înălţimea unui stat de om, căci, spre deosebire de privirile noastre care nu-i vedeau, ceţurile îi desluşeau pe morţii cei noi, aşezaţi în cercul mai larg, şi coborâseră numai până la umerii lor. Ceea ce percepeam însă, la înălţimea privirilor noastre, era tot un fel de pâclă, dar mai roşiatică, pentru că din morţii cei noi nu vedeam decât rănile, care nu se închiseseră încă.

Apoi ne-am apropiat pentru a săruta, înainte de închiderea sicriului, fruntea mortului. Eu, cu ochii închişi şi călăuzit de tata. Cum bunica nu prididea să şteargă picăturile de sudoare, am simţit fruntea rece şi umedă ca pe un trunchi, iar gustul sărat, de mare despicată, mi-a rămas pe buze. Hotărât lucru, într-un anume fel, moartea îl voia viu pe bunicul meu Garabet. Înainte de închiderea sicriului, Sagah Şeitanian puse, lângă icoana aşezată mortului între mâinile împreunate pe piept, ca să apere de diavol trupul ce nu se mai putea apăra singur, caietul cu coperţi groase în care se aflau închise povestea Operaţiunii „Nemesis” şi galopul căluţilor de lemn, şi repetă, în timp ce arhimandritul rostea *Hair mer*, şoaptele ce-l eliberaseră pe bunicul: „S-a terminat, în sfârşit, s-a terminat...”.

Dar, aşa cum, câtă vreme va exista teamă pe lume, Cartea şoaptelor nu se va încheia, nici cuvintele spuse în şoaptă de bunicul n-au avut puterea lucrurilor definitive. De data asta, bunicul meu cel înţelept se înşelase. Nu se terminase încă. Cinci ani mai târziu, la Los Angeles, în hotelul „Baltimore”, un bătrân armean de aproape optzeci de ani, născut aşadar

odată cu Cartea şoaptelor, pe numele său Kurken Yanikian, avea să ucidă, cu focuri de pistol, pe consulul turc şi pe secretarul său. Şi, pentru ca acel secol, al douăzecilea după Hristos, să rămână nu doar un secol al mirării şi al rătăcirilor, dar şi al absurdului, iată cum, odată cu Cartea şoaptelor, veacul, precum şarpele care, pentru a fi un cerc perfect, începe să se înghită singur, se întoarce la Trabizonda. Acolo, peste exact o sută de ani de la naşterea lui Misak Torlakian avea să vadă lumina zilei, într-o familie turcă, un băiat care, aflat încă la vârsta adolescenţei şi crescut în numele urii, îl va omorî, la 14 februarie 2007, pe jurnalistul armean Hrant Dink.

După ce au fost azvârliţi bulgării de pământ peste sicriul coborât în groapă, am plecat din cimitir, noi în felul nostru, bunicul în felul său, şi de asemenea păsările. Au rămas numai pâclele, convoaie întregi de făpturi translucide, mergând încet, nefiresc, ca un vis trăit de-a-ndărătelea, atâtea vieţi netrăite, născând copii şi nepoţi netrăiţi şi învăluindu-i pe însoţitorii lor de pe pământ, eroii acestei cărţi şi ale altora care se vor mai scrie, într-o ceaţă subţire a morţilor celor noi şi nenumiţi până la capăt, o melancolie cu gust dulce-amărui, ca un aer prin care n-a trecut nici o pasăre.

Mulţumiri

În primul rând tuturor acelora care, prin scrieri, prin studii şi cercetări, prin atitudinile publice şi prin convingerile lor, au făcut ca temele evocate în această carte să fie dezvăluite, să-şi păstreze actualitatea şi, mai ales, să fie asumate ca o parte încă neîmpăcată a istoriei.

Celor care au lecturat manuscrisul, furnizând recomandări utile: Madeleine Karacaşian, Eduard Jeamgocian, Sergiu Selian, Arpiar Sahaghian, Bedros Horasangian, Mihai Stepan-Cazazian.

Pentru documentaţia oferită de Centre de Recherche sur la Diaspora Arménienne şi *Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine*.

Pentru munca minuţioasă de a lectura şi de a pregăti pentru tipar aceste pagini, lui Ştefan Agopian, precum şi Magdalenei Bedrosian şi Biancăi Cernat.

Pentru prospeţimea detaliilor oferite despre Focşaniul de altădată, Teodorei Fântânaru, directoare a Bibliotecii Judeţene „Duiliu Zamfirescu" Vrancea, lui Horia Dumitrescu, director al Muzeului Vrancei, precum şi profesorului Teodor Passan, preşedintele Asociaţiei Filatelice Focşani.

Lui Silviu Lupescu şi tânărului grup de colaboratori ai Editurii Polirom.

Fraţilor Anuş şi Agop Kârmâzian, lui Bergi Margarian, lui Arachel Musaian, lui Antranig Pilosian, lui Vartan Arachelian, lui Vramşabuh Derderian, lui Şaram Hazarian, lui Harutiun Bartumian, lui Simon Tavitian, lui Levon Harutiunian, lui Bogdan Arşag Căuş şi atâtor alţii care, punând laolaltă amintirile şi nostalgiile lor, au alcătuit împreună cu mine această carte.

Părinţilor mei, pentru că m-au călăuzit, cu aducerile aminte, spre generaţiile din urmă şi pentru că sunt vii.